TÜRKLERİN TARİHİ

Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl

Jean-Paul Roux

KABALCI

Jean-Paul Roux
Histoire Des Turcs - Deux mille ans du Pacifique à la Mediterranee

Beşinci Basım: Nisan 2008

Teknik Hazırlık: Zeliha Güler
Kapak Düzeni: Gökmen Ekincioğlu
Yayıma Hazırlayan: Zeynep Mertoğlu-Seçkın Erdi

KABALCI YAYINEVI
Ankara Cad. No: 47 Cağaloğlu 34112 İSTANBUL
Tel: (0212) 526 85 86 Faks: (0212) 513 63 05
www.kabalciyayinevi.com yayinevi@kabalci.com.tr

Cet ouvrage, publie dans le cadre du programme d'aide à la publication, benéficie du soutien du Ministere des Affaires Etrangeres, de l'Ambassade de France en Turquie et de l'Institut Français d'Istanbul

Çeviriye ve yayıma katkı programı çerçevesinde yayımlanan bu yapıt, Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın, Türkiye'deki Fransa Büyükelçiliği'nin ve İstanbul Fransız Kültür Merkezi'nin desteğiyle gerçekleştirilmiştir.

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Cataloging-in-Publication Data (CIP)
Roux, Jean-Paul
Türklerin Tarihi - Pasifikten Akdenize 2000 Yıl
1. Türkoloji 2. Orta Asya 3. Uygarlıklar Tarihi 4. Dinler Tarihi 5. Modern Türk Dünyası

ISBN 975-997-091-0

Baskı ve Mücellit: Ayhan Matbaası (0212 445 32 38)
Mahmutbey Mah. Deve Kaldırım Cad. Gelincik Sok. No: 6/3 Bağcılar-İstanbul

JEAN-PAUL ROUX

TÜRKLERİN TARİHİ

Pasifikten Akdenize 2000 Yıl

Çevirenler:
Prof. Dr. Aykut Kazancıgil
Lale Arslan-Özcan

KABALCI YAYINEVİ

Türklerin Tarihi *adlı bu kitabımı* 1984 *yılında oğlum Alain'ın anısına ithaf etmiştim. Onun ismi bu yeni basımın başında hâlâ yazılıdır.*

Ayrıca onun, bu kitabı, tüm hayatım boyunca dostluklarını benden esirgemeyen, bugün hâlâ hayatta olan veya hayatını yitiren tüm Türklere ithaf etmemi anlayışla karşılayacağına inanıyorum.

İÇİNDEKİLER

IV. Bölüm

İLKÇAĞ VE ORTAÇAĞ BAŞINDA TÜRK UYGARLIĞI, 117

V. Bölüm

UYGURLAR, 153

VI. Bölüm

İSLAMİYETİN KABULÜ, 180

VII. Bölüm

SELÇUKLU DÜNYASI, 211

XII. Bölüm

BÜYÜK İMPARATORLUKLARIN DOĞUŞU, 355

XIII. Bölüm

XVII. YÜZYILDAKİ YÜKSELİŞ VE ÇÖKÜŞ, 392

XIV. Bölüm

ÇÖKÜŞ, 414

ÇEVİRMENLERİN NOTU

Günümüzün önemli Türkologlarmdan biri olan Roux (d. 1925) araştırma alanını Orta Asya Türk kültürü ve tarihi üzerine yoğunlaştırmış ve 1960'lardan itibaren büyük bir bilimsel birikimi ortaya koymuştur. İlk önceleri çalışma sahaları çok çetin olduğundan konuları pek çok kişinin dikkatini celp etmemiştir. Fakat zamanla konunun uluslararası düzeydeki büyük uzmanlardan biri olarak kendini tanıtmıştır. Türkiye'ye pek çok defa gelen Roux 1961 yılında, Ankara'da Türk Tarih Kongresinde o dönemdeki araştırmalarıyla aynı alanlarda çalışan ünlü Orta Asya Türk tarihçisi Giraud'la karşılaşmış ve bu karşılaşmanın sonunda incelediği alanda devam etmeye karar vermiştir. İşin ilginç yanı Roux'nun ilk çalışmaları Cezayir ve Kuzey Afrika üzerine yönelmişken hızla yönünü Orta Asya'ya çevirmiştir. Burada Paris'te hocası olan ve XX. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da Türkoloji eğitimini gerçekten de yüksek düzeye taşımış Bazın'in de hiç kuşkusuz tesiri vardır. Ancak bu yönelişte Paris'te tanıdığı hakikaten yakın dostu olan Neşat Günal'ın da herhalde tesiri vardır. Roux'nun kısa hayat hikâyesini ve yayınlarını Türkçeye çevrilmiş bazı eserlerini daha önce *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* adlı eserin çevrisinin önsözünde açıklamıştık. Ayrıca *Kutadgubilig* dergisinde çok yakında yayınladığım bir incelemesinin sunuş yazısında kendisiyle ilgili bazı bilgiler açıklandığı için bunları tekrar etmek istemiyoruz. Ancak Roux'nun ilginç hayat hikâyesi ve sayıları yüzlere varan yayınlarının kaynakçasını 80. yılı dolayısıyla derlemiştik. Bu incelemeyi yakında yayımlamak istiyoruz.

Roux'nun Türkçede ilk çalışmaları evvela *Türk Kültürü El Kitabı*'nda kısa bir bölüm olarak 1972'de yayımlanmıştır. Daha sonra uzun yıllar unutulmuş gibiydi. Nihayet Milliyet Yayınlarında *Türklerin Tarihi* adıyla çevirisi yapılan kitap arka arkaya baskılar yaparak genel anlamda Türk okurunun dikkatini çekmiştir. Ancak bütün bunlar onun bilimsel yönlerini ayrıntılı olarak ortaya koymuyordu. Roux hakkında ilk tanıtım yazısı Işık Tandoğan-Abel tarafından *Tarih ve Toplum* dergisinde yayımlanmış, aynı kişi onun bir bılimsel makalesini Türkçeye çevirmiştir. Bu şekılde yılların akışı içinde Türkolojiyle ilgili yayımlarını hızla geliştiren Roux'dan ilk önemli bilimsel çeviri kısa da olsa 1990'larda yapılmıştır. Bu durum aşağıda verdiğimiz kaynakçada açıkça görülmektedir. Bugün Roux Orta Asya tarihi ve kültürüyle uğraşan her araştırmacı için vazgeçilmez kaynak haline gelmiştir. Kendisiyle olan ve eskilere dayanan yakın dostluğumuz, onun büyük bir nezaketle Türkçeye çevrilen bazı eserlerine bizlerle olan samimi ilişkilerini belirten önsözler yazmasına neden olmuştur. Burada kendisine teşekkürü bir borç biliriz. Birkaç yıl önce yazdığı bir mektupta eski kitabım, yani *Türklerin Tarihi*'ni yeniden ele aldığını ve bir nevi yeni bir sentez olarak yayımlayacağını ifade etmişti. Kitap çıktı ve Türk okuyucusuna bu kitabın çevrisini takdım edıyoruz. Bir başka sunuş yazısında yukarıda adı geçen önsözlerden uzun alıntılar yapmıştım, onları burada tekrarlamak istemiyoruz. Ama hakikaten samimi hislerle kaleme aldığı aşağıdaki şu sözleri tekrar aktarmak istiyoruz. *Altay Türklerinde Ölüm* adlı kitabının Türkçe çevirisinin önsözünde Anadolu Türklerine şöyle seslenir:

"Bu satırları bana yazdıran, bu kitabın oluşmasını sağlayan, bu sayfalarda iyi adına ne varsa borçlu olduğumuz olanların Orta Asya'dan uzak akrabaları, yine bunlar kadar uzak atalarıdır. Türkiye'de bu kitabı okumayı iste-

yecek olanlar beni isterlerse sertçe ve eminim ki hoşgörüyle eleştirsinler, ama kalplerinde bu insanlar için sevgi ve saygıyı eksik etmesinler..."

Roux yayınları dolayısıyla çeşitli ödüller almış, pek çok bilimsel kuruma üye seçilmiştir. Bunların içinde en önemli iki tanesi Fransız Akademisi Başarı Ödülü ve Türkiye Cumhuriyeti tarafından kendisine takdim edilen Liyakat ödülüdür. Burada çevirisini sunduğumuz *Türklerin Tarihi* bu konu üzerinde yarım yüzyıldır araştıran, çalışan ve düşünen bir kişinin büyük bir sentezidir. Belki de bütün eserlerinin değerlendirilmesi için bir anahtardır. Umuyorum ki Türk okuyucusunun ilgisini çekecektir.

Kaynakça

Roux, J.-P., "Türk Göçebe Sanatının Dini Bakımından Anlamı," *Türk Kültürü El Kitabı*, (İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar) Cilt 2, İstanbul 1972.

Roux, J.-P., *Türklerin Tarihi*, çev. Galip Üstün, Milliyet Yayınları, İstanbul 1984.

Tandoğan-Abel, Işık, "Jean-Paul Roux'yla Söyleşi," (Yaşayan Türkologlar, XIII) *Tarih ve Toplum*, sayı 29, s. 50-53, Mayıs 1986. Burada yazar kendisine sorulan soruları cevaplandırmakta, araştırmalar hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca kısa hayat hikâyesi anlatılmakta ve yayım kaynakçasından bir bölüm verilmektedir.

Roux, J.-P., "Şamanizm, Hayvansal Yaşamda Dinsel Bir Deneyim," çev. Tandoğan-Abel, *Tarih ve Toplum*, sayı 29, s. 53-56, Mayıs 1986.

Roux, J.-P., "Ortaçağ Türk Kadını," çev. Gönül Yılmaz, *Erdem*, sayı 13, s. 169-237, Ankara, Ocak 1989; *Erdem*, sayı 18, s. 659-725, Ankara, Eylül 1990.

Roux, J.-P., "Osmanlı Sanatı," çev. M. Türker-Küyel, *Erdem*, sayı 18, s. 893-932, Ankara, Eylül 1990. Bu çalışma, Robert Mantran yönetiminde hazırlanan *Histoire de l'Ottoman Empire* (*Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Librairie Artheme Fayard, 1989), çev. Server Tanilli, için yazılmıştır. Kitabın tanıtımı için bkz. M. Türker-Küyel, *Erdem*, sayı 14, s. 617-626, Mayıs 1989.

Roux. J.-P., *Aksak Timur*, çev. Ali Rıza Yalt, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994. Bu eserin ilginç taraflarından biri Roux'nun kitabını aziz dostu Neşet Günal'a ithaf etmesidir. Batılı yazarlar tarafından yapılan böyle bir ithaf nadırdır.

Roux, J.-P., *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*, çev. A. Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999. (Türkçe çevirisi için Roux tarafından yazılmış bir önsöz bulunmaktadır.)

Bonnefoy, Y., *Antik Dünyada ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, 2 Cilt, Ankara 2000. Bu ansiklopedi içinde Türklerle ilgili bütün konular dokuz madde halinde J.-P. Roux tarafından yazılmıştır. Bu maddeler için ayrıntılı sayılacak yeni bilgiler içermektedir.

Roux. J.-P., *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. A, Kazancıgil-A. Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

Roux. J.-P., *Orta Asya; Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001 (2. baskı, 2006).

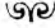
Roux, J.-P., *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, 2. baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002. (Bu baskıda Roux tarafından Türkçe çevirisi için yazılmış bir önsöz mevcuttur. Ayrıca Aykut Kazancıgil'in Roux'nun Türkiye'yle ilgili çalışmalarını tanıtan bir sunuşu bulunmaktadır.)

Roux, J.-P., "VII ve VIII. yüzyıllarda Orhun Türklerinin Dini İnanışları," *Kutadgubilig*, Sayı 8, 2005, s. 259-298 (çeviri ve sunuş: Aykut Kazancıgil).

Roux, J.-P., *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, çev. A. Kazancıgil-L. Arslan-Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.

Roux, J.-P., *Babur; Büyük Moğol'un Tarihi*, (çev. L. Arslan-Özcan, hazırlanmaktadır.)

ÖNSÖZ

1984 yılında basılan *Histoire des Turcs* [*Türklerin Tarihi*] adlı eserime gerek Fransa'da gerek Türkiye'de gösterilen ilgi yeni bir basımını yapmak için bana cesaret vermiştir.

Türk dünyası yaklaşık onbeş yıllık bir sürede önemli bir ilerleme kaydetmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni Türk cumhuriyetleri, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan, zenginlikleriyle dikkatleri çekmeyi başarmışlardır ve önlerindeki güçlüklere rağmen sonrası için de gelecek vaat etmektedirler. Öncelikle Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere, İran'da, Afganıstan'da, Sin-kiang'da (Doğu Türkistan), Rusya'da ve Ukrayna'da Türk toplulukları yaşamaktadır –Kazan ve Kırım Tatarları, Başkırtlar, Çuvaşlar, Yakutlar ve öteki Kafkasyalılar– ve bu topluluklar için hiçbir şey on yıl önceki gibi değildir.

Bu yeni basım vesilesiyle *Timur, Moğol İmparatorluğunun Tarihi* ve *Orta Asya* kitaplarını hazırlarken yaptığım araştırmalar sonucunda saptadığım önemli bazı tarihsel hataları düzeltme fırsatı buldum. Bu eserler bazı olguları daha iyi kavramama yardım ettiler ve bunun karşılığında daha tatminkâr açıklamalar da bulunabileceğini görmüş oldum. Bunlara bir örnek vermem gerekirse, hatta belki de bu en önemli örnektir, Bozkır halklarının bugüne kadar bize büyük bir gizem olarak gözüken büyük göçlerinin, bu halkların Asya yollarına gönderdikleri kervanlar tarafından hazırlandığını, bu kervancıların önden giderek edindikleri coğrafi bilgileri daha sonra bu halklara aktardıklarını, dolayısıyla bu göçmenlerin bir *terra incognita*'da [bilin-

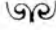
meyen topraklar] maceraya atılmadıklarını, aksine nereye gittiklerini, nelerle karşılaşacaklarını ve oralarda ne bulacaklarını çok iyi bildiklerini keşfettim.

Bunun dışında kitabımda olabildiğince özlü bilgiler vermeye çalıştım, bununla birlikte her şeyi kısaltma, özleştirme kaygısı nedeniyle bazı bölümlerin anlaşılması zor, yoğun bölümler olduklarının farkındayım. Pek çok konuyla ilgili olarak suskun kalmak zorunda olduğum gibi bazı eksiklikleri doldurmaya çalıştığım da oldu. Bu kitapta, BDT cumhuriyetleri halklarına, tarihin önemli kişiliklerine ve daha önceki basımlarda çok kısa geçtiğim kimi olaylara daha fazla yer vermeye çalıştım. Özellikle kültürel hayatın ve mimarinin üzerinde durmaya özen gösterdim. Çünkü turistler yapılar aracılığıyla insanlara yaklaşır ve sadece onlarla ilgilenirler.

Sonuç olarak haritaların sayısını artırarak, sürekli olarak atlaslara başvurmak zorunda kalan okurlarımın işini kolaylaştırmak istedim.

Jean-Paul Roux

GİRİŞ

Bu eser benim oldukça sık kullanıldığını düşündüğüm bir kurala uymadan hazırlanmıştır: tarih araştırmaları belli bir noktadan başlayıp günümüze yaklaştıkça sayfa sayılarını artırarak, ters bir piramiti andıran bır özellik arz ederler. Benim kaygım tarihin en az bilinen ve Türklerin çok önemli roller oynadıkları, dehalarını sergiledikleri dönemi aydınlatmak oldu. Bu kitabın üçte ikilik bölümünde, miladın başlangıcından 1400'lü yıllara uzanan dönem işlenmektedir. Her ne kadar XVI ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunun şanlı günleri ya da Hindistan'daki Büyük Moğol İmparatorluğunun yükselişi gibi büyük zaferleri azımsamak şeklinde bır düşünceye asla sahip olmasam da, bu yüzyıllarda Türklere özgünlüğünü veren unsurların giderek kaybolmaya başladığını ve Türklerin Ukrayna bozkırlarında, Volga'da ve Sibirya'da Rusların, Orta Asya'da Çinlilerin karşısında gerilemekte olduklarını ve gelecekte yaşanacak çöküşün işaretlerinin daha o yüzyıllardan ortaya çıktığını görebiliriz.

Bu kitabın asıl konusu, MS 2000'li yıllara kadar Asya, Avrupa ve Afrika'da yaşayan kalabalık Türk topluluklarının tarihidir. Türkiye Türkleri kuşkusuz büyük Türk ağacının en sağlam dallarından birini oluşturmaktadır, ama bu ağaçta daha pek çok dal vardır.

Tarih boyunca farklı isimler taşıyan, ama Türkçe konuşan pek çok halka rastlanmaktadır: Hiong-nular, Hunlar, Uygurlar, Selçuklular, Memluklar, Kıpçaklar, Timurlular, Büyük Moğollar, Osmanlılar. Bugün de farklı biçimlerde adlandırılmaktadırlar ve bu konuda bilgisiz biri bu halkların ortak kaynağını adlarına bakarak tahmin etmekte

yetersiz kalır: Türkler, Türkmenler, Kırgızlar, Özbekler, Tatarlar, Azeriler, Kazaklar, Yakutlar, Çuvaşlar, Başkırtlar...

Türklerin insanlık serüvenindeki rolü temel nitelikte olmuştur. Bu nedenle de bu serüveni onlara büyük bir yer ayırmaksızın anlatmak hemen hemen olanaksızdır. Osmanlı İmparatorluğunun özellikle XVI. yüzyılda dünyanın en büyük gücü olduğu bilinir. Buna karşılık, Türklerin göçebe topluluklarının Mançurya'dan Macaristan'a tüm Avrasya bozkırlarını baştan başa sardığı, Avrupa ve Uzakdoğu'yu saldırılarıyla bunalttıkları, Hindistan'a pek çok akın yaptıkları, bu akınların çılgınca korkulara neden olduğu, Ruslara boyun eğdirdikleri ve egemenliklerini Pekin'e, Delhi'ye, Kâbil'e, Isfahan'a, Bağdat'a, Kahire'ye, Şam'a, Konstantinopolis'e, Tunus'a, Cezayir'e kadar yaydıkları bilinmez. Türk toplulukları bozkır sanatını Sibirya'dan Yenisey kıyılarına, Çin sınırlarına kadar yaymışlardır. Long-men mağaralarındaki heykelleri diktiren Çin Vey hanedanlığı aslında bir Türk hanedanlığıdır. Kahire'deki İbn Tolun Cami bir Türk tarafından yaptırılmıştır ve Hindistan, Agra'daki benzersiz Tac Mahal, Türk kanı taşıyan bir prensin eşi için diktirdiği anıtmezardır.

I. François ve Pierre Loti gibi birbirinden son derece farklı kişilerin gösterdikleri ilgiye ve Türkiye'ye kuşkulu ve güvensiz giden, ancak ülkelerine Türkiye'nin büyüsüne kapılmış bir şekilde geri dönen binlerce turiste karşın, "Türk" sözcüğü Fransa'da pek iyi bir üne sahip değildir. Türklere karşı duyulan bu güvensizliğin temelinde pek çok şey yatmaktadır elbette ve bunlar çok da kayda değer nedenler değildir – örneğin biz Fransızlar için bu güvensizlik genelde bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Bu yanlış değerlendirmelerden kim sorumludur? İtiraf etmeliyiz ki, Fransa'da Türk dünyası konusunda çalışan uzmanların sayısı hiç de fazla değildir ve bilim adamlarının

ilgisi özellikle temel araştırmalara, coşku veren herhangi bir olaya, bir uygarlık niteliğine, dilbilgisi özelliğine ya da herhangi bir özel nesneye yönelik olmuştur. Ayrıca bilim adamları kamuya, söz konusu çalışmanın nedenlerini, sonuçlarını ve içinde yer aldığı genel çerçeveyi iletmeyi pek umursamıyorlar.

Türkler üzerine çalıştığım uzun yıllar boyunca bana hep "Neden Türkler?" diye sorulmuştur. Göreceğimiz gibi Türklerle evrensel tarihi kucaklıyoruz. Bir araştırmacıya onu Mısırbilimci, Yunan dili ve uygarlığı uzmanı ya da İbranice uzmanı olmaya neyin ittiği hiç sorulur mu? Hepimiz kadim Mısır'ın, ılkçağ Yunanistan'ının ya da Musevi dünyasının ne anlama geldiğini biliriz.

Din ve sanat tarihçisi olarak, yaklaşık yarım yüzyıldır, zamanın değişkenlikleri içinde, "Türk" deyince akla ne gibi fikirler geldiğini araştırdım ve Mağrip'ten Ganj'a, Belgrad'dan Pekin'e egemenlik kurdukları bütün toprakları ziyaret ettim. Türkleri yalnızca bir tarihçi olarak değil aynı zamanda bir etnolog olarak da inceledim. Türk topluluklarını yerinde araştırdım, öncelikle Türkiye, daha sonra İran, Afganistan, Sovyet Orta Asya'daki, Sovyet sonrası ya da Çin egemenliği altındaki Türk topluluklarıyla görüştüm.

Çizdiğimiz bu iki bin yıllık tablonun kuşkusuz hiç de geniş olmayan, kesinlikle eksik, dolayısıyla bazı yerlerinin belirsiz olduğu bazı bölümlerine karşılık doğru, aslına uygun olduğu umudundayız; çünkü bu tablonun amacı, Türkleri kendine özgü yasaları, ayırt edici özellikleri olan canlı bir organizma, çok çeşitli öğelerden oluşmuş, ancak matematiksel anlamda gerçek bir bütün oluşturmuş ve kesin ve net bir tanımla, "Türk" adını almış bir insan topluluğu olarak göstermektir.

Okurları bu büyük, olağanüstü, eşsiz serüvene davet ediyorum.

Bu serüven dörtnala giden atlardan, talanlardan, ırza geçme olaylarından, yanan kentlerden, kafatası kulelerinden oluşuyor. Şiddetten, kandan ve esrıklikten oluşuyor. Ama aynı zamanda dinginlikten, barıştan, düzenden, örgütlenmeden, ölçülülükten, bilgelikten, yakarışlardan, hoşgörü ve dostluktan, kardeşlikten, ince zevkten, olağanüstü gizemcilik coşkularından, çok güzel sanat ve duygu ifadelerinden oluşuyor. Bu serüven, sıradan olanın üstüne çıkan her şey gibi, karşıtlıklar, aykırılıklar ve aşırılıklardan oluşuyor. Ve aslında bu serüven, bir zamanlar içinde yaşattığı barbarla, bugün oluşturmakta olduğu uygarı aynı anda içinde yaşatan insanın, en iyiye olduğu kadar en kötüye de muktedir olan insanın yapıtıdır.

* * *

Kitapta eleştiri niteliğinde bilgi vermedim, zira sayılarının binleri bulması gereken notların genel okur açısından pek büyük bir önemi yoktur. Kuşkusuz eksiksiz olduğu söylenemeyecek, ancak konular itibariyle son derece yetkin yapıtlar içeren kaynakça, araştırmalarını genişletmek isteyenlere yardımcı olabilir. Bu arada, çok az Fransızın Türkçe bilmesine karşın, dürüst davranmak adına klasik olmuş ya da temel başvuru kaynağı niteliğindeki Türkçe yapıtlardan da söz ettim.

I. BÖLÜM
TÜRK OLGUSU

Türkler hakkında sandığımızdan çok şey biliyoruz, ama bu bilgileri birbirine bağlayan öğelerden yoksunuz. Okulda öğrendiklerimizden aklımızda kalanlar, Haçlı Seferlerine Kutsal Toprakları onların ellerinden kurtarmak için girişildiği; Türklerin 1453'te Konstantinopolis'i ele geçirdikleri ve bu olayın ortaçağın sonu sayıldığı; Kanuni Sultan Süleyman'ın Charles Quint [Şarlken]'in hegemonyasına karşı I. François'ya yardım ettiği; tüm XIX. yüzyılın, "hasta adam" adı takılan Osmanlı İmparatorluğunun zayıflaması sonucunda ortaya çıkan Doğu sorunuyla uğraşarak geçtiği ve XIX. yüzyıldaki "Jön Türk Devrimi"dir. Racine aracılığıyla Sultan Bayezid'i tanıyoruz; Moliere ve *Kibarlık Budalası* adlı eseri vesilesiyle ve daha sonra Rotrou ve Scudery gibi yazarlar aracılığıyla, XVIII. yüzyılda da gözde olmaya devam eden [Türklere özgü alışkanlıklar ve özellikler anlamına gelen] *turquerie*'leri biliyoruz. Theophile Gautier "gökyüzü ile yeryüzü arasında rastlantısallığm mükemmelliğiyle uzanan siluet"iyle İstanbul'un düşünü kurdurmuştur. Anatole France geçmişe takılıp kalmış, ölmeyi bile başaramayan, İslamiyetin devamını ancak tüm Hıristiyanları öldürerek sağlayabileceğine inanmış bir "Kızıl Sultanı" akıllarımıza işlemiştir. Pierre Loti bize *Aziyade*'nin (1879) ve *Mutsuz Kadınlar*'ın [*Les Desenchantees*, 1906] güzel yüzleriyle ince ve şiirsel bir dünyanın düşüne davet etmiştir. Ayrıca belleğimizde Hugo'dan kimi dizeler, Lamartine ve Nerval'den cümleler, Ingres ve Delacroix'nın bazı tabloları, Mozart'tansa bazı ezgiler (*Saraydan Kız Kaçırma*) kalmıştır...

Türklerin yaşam biçimi ve Türklere ait eşyalar günlük yaşamımıza sandığımızdan fazla girmiştir. Ortaçağda Fransa'da yel değirmenlerine *turquois* denilirdi. Fransızcada *kiosque* adıyla bilinen halka açık müzik ya da gazete bayilerimiz, Türklerin *köşk* adını verdikleri küçük, gösterişli binalardan devşirmedir. Hollandalıların Avrupa'ya Boğaziçi'nden taşıdıkları lale, *tulipe* adını, bu çiçeğin taç yapraklarının bir türbanı andırmasından dolayı *tülbent* sözcüğünden almıştır. XIV. yüzyıldan beri Avrupalılar evlerini, çoğunlukla Türklerden, arada sırada İranlılardan (uzakta kalan İran yerine daha çok Türkiye'den alışveriş yapıyorlardı) aldıkları Doğu halılarıyla süslemişlerdir; ressamlar Türklerden o kadar çok etkilenmişlerdir ki, bugüne kadar ulaşan değerli birçok parçaya adlarını vermişlerdir. Bellini, Lotto, Holbein halıları (Holbeinler en ünlüleri ve en değerlileridir) XV ve XVI. yüzyıllarda ve XVII. yüzyılın bir bölümünde Türkiye'de üretilmiştir.

Sandığımızdan daha sık Türk yemekleri yemekteyiz; bunlar *şiş kebap*'tan ibaret değildir. Kahve, Osmanlıların Viyana Kuşatmasından sonra Avrupalılar arasında yayılmıştır, ki o güne kadar çok bilinen bir içecek değildir Avrupa'da ve kahvaltılarımızın baş tacı *croissant*'lar aslında Türklerin bayraklarındaki hilalden esinlenerek ortaya çıkmışlardır. Ve *yoğurt*, *Larousse* tarafından çok uzun bir süre şaşırtıcı bir biçimde "dağlı Bulgarların ulusal yemeği" olarak adlandırılırken, aslında yüzyıllardır bozkır göçebelerinin baş yiyeceği olmuş ve Fransızca *yaourt* sözcüğü de yoğunlaştırmak anlamına gelen eski Türkçe bir fiilden (*yogurtmak*) türetilen *yoğurt* sözcüğünden gelmiştir.

Türklerden alınan şeylerin bu görece bolluğu, bu kadar geniş olabileceğini hiç aklımıza getiremediğimiz bir ufkun önünü açmaktadır. Oysa her duyduğumuzda libidomuzu harekete geçiren *saray*, *odalık* gibi sözcükler ya da tüylerimizi ürperten *pala*, Herge'nin tiplemesi

Kaptan Haddock'un ağzından düşürmediği *başıbozuk*[Φ] hakareti kulaklarımızda çınlamaktadır. Yeniçerilerin bilinçaltımızda yaktıkları ateşlerin dumanı hâlâ tütmektedir:

Dostum, dedi Yunanlı çocuk, mavi gözlü çocuk,

Barut ve kurşun istiyorum.

Ama Ingres'nin kadınları hamamda dolgun kalçaları ve göğüsleriyle salınırlar; pazar yerlerinde kavuklu adamlar birbirlerini selamlarlar; kayıklar Asya'nın durgun sularında gezinirler. Bu güzel tablo giderek daha da zenginleşir ve nargilenin dumanında ve siste biraz silikleşir ve bu duman bizi Borodine'in müziği eşliğinde yavaş adımlarla ilerleyen kervanların kaldırdığı toza dumana götürür...

Böylece oldukça az tanınan ve sınırlı bir dizi anı, bizi, fantezilerimizle renklendirdiğimiz gerçeküstü hayallere taşır; çarpıcı, güzel, ilginç, korkunç ya da kaba saba bir dizi hayale...

Ama elbette gerçek başkadır. Türkler insanlık tarihinde Pasifik'ten Akdeniz'e, Pekin'den Viyana'ya, Cezayir'e oradan Troyes'e uzanan ikibin yıllık tarih demektir; kaderleri dünyanın tüm eski halklarının kaderiyle harmanlanmıştır; ve tarihimizdeki pek çok büyük olayda, biz bilmesek de onların payı ya da etkisi söz konusudur, ancak tarihin kimi dönemlerinde tamamen bizden uzak, görüş alanımızın dışında kalmışlardır: Attila ve Hunlar, Kuzey Çin'de Tabgaçlar imparatorluğu, Güney Rusya'da bir Musevi krallık, Abbasilerin başkenti Sâmerrâ kentinin kuruluşu, Uygur döneminde Orta Asya'da tüm büyük dinlerin bir arada barış içinde yaşaması, İran Selçukluları, Cengiz Han ve Moğol egemenliği, Mısır Memlukları, Altınordu Devletinin

---

[Φ] *Başıbozuk*, "deli, çılgın" anlamına gelmektedir. Bu sözcük Osmanlı ordusundaki disiplinsiz askerleri tanımlamak için kullanılırmış.

iki yüzyıl boyunca egemenliği altında tuttuğu Rusya, Timur, Semerkand ve Herat'ta Timur Rönesansı, Osmanlı İmparatorluğu, XVI. yüzyılın en büyük gücü Babur Şah ve Hindistan İmparatorluğunun kuruluşu, Atatürk ve yeni Türk devrimi...

1903'te Edouard Chavannes, De Guıgnes'in XVIII. yüzyılda sahip olduğu parlak, fakat erken sezgilerine rağmen, "Türklerin tarihiyle ilgili daha yazacak pek çok şey olduğunu" fark ettiğinde çok şaşırmıştır. Bugün de aynısı geçerlidir.

Türkoloji

Türkoloji şarkiyatçılıktan doğmuş yeni bilim dallarından biridir. Günümüzde kısa bir süre öncesine kadar Ortadoğu konusunda, İslam çalışmaları içinde yer alırdı. Uzakdoğu konusunda ise Çinbilimcilerin uzmanlık alanına girerdi ve böylece de Çinbilimciler kendi uzmanlık alanlarının dışına çıkarılmış olurlardı. Türkolojinin temel nitelikteki bazı bilgileri şimdilik oldukça sınırlıdır, tıpkı eski bir harıtadaki bilinmeyen yerler gibi tarihte bilinmeyenler, uzun aralıklar, boşluklar mevcuttur. Bugün bu konuyla ilgili olarak elimizde, çevirisi yapılmamış ve incelenmemiş binlerce elyazması ve arşiv belgesi bulunmaktadır. Bu kaynakları değerlendirmek güçtür ve büyük bir sabır ve azimli bir hazırlık dönemi gerektirir. Kaynaklar sadece Türkçe olmayıp, Türkler tarafından konuşulmuş çeşitli dillerde ve çevrelerinde onlarla mücadele etmiş, diplomatik ilişkiler kurmuş ya da sadece Türkler hakkında yazmış olan çeşitli topluluk ve halkların da dilindedir: Araplar, Sogdlar, Çinliler, Farsîler, Ermeniler, Süryaniler, Gürcüler, Ruslar, Moğollar, Yunanlılar, Latinler ve daha küçük ölçüde başka topluluk ya da halklar.

Türk tarihinin bazı yazılı kaynaklara başvurma olanağını ortadan kaldıran kimi özel güçlükleri vardır. Yüksek kültürlü ülkelerde cereyan etmiş olaylar genelde ya okuması yazması olmayan ya da davranışlarının ayrıntılarını bir kenara kaydetmeye pek alışkın olmayan topluluklarca gözden uzak bir biçimde hazırlanmışlardır. Kimi zaman, bu olayların ortaya çıkış nedenlerini bilmiyoruz ve bu nedenleri araştırmaya çok az bilgiyle başlamak zorunda kalıyoruz. Araştırmalarımızın bizi götürdüğü, dünyanın hiç de konuksever olmayan bu bölgelerinde alanlar sonsuz denecek kadar geniştir ve aradığımız kişiler sürekli olarak yer değiştirme alışkanlığındadır. Kuşkusuz göçebelik sanıldığı gibi düzensiz bir biçimde dolaşıp durmak demek değildır, her topluluğun yaz ve kış için kendine ait konaklama yerleri ve göç yolları vardı, hıçbir topluluk komşusunun yolunu kullanamazdı ve yüzyıllar boyunca düzenli olarak aynı bölgelere giden göçebeler elbette kıtalararası yolculuklara diğer halklardan daha yatkındılar. Örgütlenme biçimleri ve adları değişmediği sürece izlerini takip etmek kolaydır. Ama onlar sanki izlerini kaybettirmek istiyormuş gibidirler. Dağınık boylar, federasyonlar biçiminde bir araya gelir, içlerinden biri bu federasyonun başına geçer ve adını kabul ettirir ve daha sonra bir araya gelişleri kadar ani bir biçimde dağılırlar. Boyların her biri yeniden bağımsız olur ve bu geçici, ama büyük bir karmaşa yaratır. Derken başka bir boyun yönetiminde, dolayısıyla yeni bir adla başka bir birleşme olur. Bu birleşme, eski katılımcılardan bazıları ve yenilerin bir araya gelmesiyle gerçekleşir. Kimi zaman, ki bu işleri biraz karıştırır, aşağı yukarı aynı bırlik, büyüklüğü ne olursa olsun, başka bir adla ortaya çıkar. Örneğin kimileri Kuman der, kimileriyse Polovets veya Kıpçak. Hatta çoğu zaman geçmişteki başarılı boyların itibarından yararlanmak, sanki onların soyundan geliyormuş gibi

görünmek için onların isimlerini almaktan çekinmezler. Bizim Batı tarihimizde Avarlar olarak adı geçenler gerçek Avarlar değil, bu adı Çince karşılığı "Juan-juan" olan bir halktan alan bir halktır. XVI. yüzyılda Babur Şah, Hindistan'da Büyük Moğol İmparatorluğu adı altında bir Müslüman-Türk devleti kurmuştur. Bu devletin kökeni Türktür, ama kendini Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğuyla bağlantılı göstermek istemiştir. Garip bir rastlantıyla bir boy ya da halk adı çok geniş anlamlar kazanabilmektedir: örneğin Tatarların adı, ilkçağdaki lanetlenmiş bir yer adına ve "barbarlar" sözcüğüne gönderme yapacak biçimde, XVIII. yüzyıldan itibaren Mançular da dahil olmak üzere tüm göçebe ve yarı göçebeleri kapsayacak bir topluluğu tanımlamak üzere Tartarlar olarak değiştirilmiştir. Türk adını taşıyanlarsa başlangıçta Altay Dağlarında yaşayan demirci bir halktır.

Ortak Paydalar

Farklılarını ve çeşitliliklerini belirtme çabasına girdiğimiz insanlarla ilgili olarak, onların ortak nitelik ya da kusurlarından, Türk karakterinin baskın özellikleri ya da eğilimlerinden söz edebilir miyiz? Sibirya'daki avcı bir Yakut ile bozkırda hayvan yetiştiricisi bir Kazak, Sin-kiangh bir çiftçi ile İstanbullu bir kentli arasında nasıl ortak bir bağ olabilir? Bir Hun savaşçısı ile VIII. yüzyıldaki Moğol bir kervancı, X. yüzyıldaki mutasavvıf, XVI. yüzyılda Avrupa'da savaşan bir Osmanlı paşası, XVIII. yüzyıldaki Berberi bir korsan, çağdaş Altaylardaki bir Şaman, komünist şair Nazım Hikmet ya da *Yol* filminin yönetmeni arasında bir soy ilişkisi olduğu nasıl düşünülebilir?

Kuşkusuz Avrasya'nın bir ucundan diğerine sürüklenen iki bin yıllık bir macerada yaşam koşulları aynı olmamıştır. Siyasal, ekono-

mik, kültürel koşullarda köklü değişiklikler olmuştur. Ama bazı gelenekler varlığını sürdürmüştür. Örneğin Afganistan'daki Türk köylülerinde, Anadolu'daki göçebe ve yerleşiklerde, çağımızın birinci bin yılının son yüzyıllarında, Güney Sibirya'da yazılmış metinlerin açığa kavuşturduğu ayinlere şahit oldum. Öte yandan ortaçağın başlangıç dönemindeki Uygur toplumlarına, Hazar Denizi kıyısındaki Hazar Krallığına, Altınordu Hanlığına ve Osmanlı İmparatorluğuna özgünlüğünü veren bazı tutum ve davranışlar da aynı kalmıştır: maddi ve manevi sağlamlık, yüksek onur, verilen söze sadık kalmak, ihanet edenlere karşı acımasızlık, ırkçılıktan uzak oluş, vurgulu bir askeri anlayış ve buna uygun erdemler, gözü peklik, savaşanlar arası dayanışma, üste kesin itaat, kendisinin ve başkalarının yaşamını hiçe saymak, idarecilik ve muhasebe anlayışı, arşivleme becerisi, toplumsal sınıfların çok güçlü bir biçimde yapılandırılmış olmasıyla birlikte aralarında geçiş yapma kolaylığı, bilim ve sanat sevgisi, büyük mimarlık başarıları, İslamiyetin ancak çok yavaş bir süreçle yok edebildiği, kadınların toplum içindeki şaşırtıcı sağlam konumları, din alanında bitmek tükenmek bilmeyen bır merak ve kiliseleri örgütleme çabası, hoşgörü, tasavvuf merakı ve bir tür alaycı kuşkuculuk. Zihniyet dilin yansıması (ya da dil zihniyetin yansıması) olduğuna göre, bu özelliklerin aynı zamanda Türkçenin özellikleri olduğunu söylememiz yadırganmamalıdır.

Irk ya da Dil?

Türk olgusunu çerçevelemek istiyorsak yine dil konusuna dönmemiz gerekir. Kullanıma uygun olması açısından "olgu" dedim; ama Türk gerçekliğinden söz etmek daha uygun olacaktır.

Türklerle ilgili olarak kabul edilebilecek tek tanım dilbilimsel olandır. Türk, Türkçe konuşandır. Başka bir tanım son derece yetersiz kalır. Bir ansiklopedide, Türklerin, dar anlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin yurttaşları olduğunu yazarsak, sözcüğün geniş anlamında, Türkçe konuşan ya da konuşmuş bütün insan topluluklarını dışta tutmuş oluruz. Öte yandan da Türk hükümetinin yönetiminde oldukları için, Türkiye'deki azınlıkları, özellikle, İranlı olan ve kendilerini Türk saymayan Kürtleri Türk saymış oluruz. Dolayısıyla siyasal nedenler yüzünden dilin kötüye kullanıldığı açıktır. Buna karşılık, Türkçe konuştuklarını kabul ettiğimiz halde, SSCB'den çıkmış bağımsız ya da Rus nüfuzunda kalmış cumhuriyetlerin halklarını (Tatarlar, Başkırtlar, Çuvaşlar, Yakutlar vs) Türk niteliğinden mahrum bırakmak, onları yalnızca Türkçe konuşan halklar olarak kabul edip, basitçe Azeriler, Özbekler, Kazaklar, Türkmenler ve Kırgızlar vs olarak görmek –ki bir düzeyde doğal olarak öyledirler– sözcüklerle oynamaktır. [Φ]

Karışıklığı önleme açısından faydalı olan adlandırma, yine aynı siyasal nedenle kimsenin Türk olarak adlandırmakta tereddüt etmeyeceği Gazneliler, Selçuklular, Uygurlar, Karahanlılar ve Hazarlar için de kullanılmıştır. Şayet Türk gerçekliğini ele almak amacıyla, sadece kendilerini Türk olarak adlandıran halkları Türk saysaydık, araştırma alanımızı çok daraltmış ve çoğu zaman Türkçe konuşmuş olan toplulukları dışarda bırakmış olurduk. İleride, tarih boyunca Türkiye sözcüğünün kapsamının ne kadar sınırlı tutulmuş olduğunu göreceğiz.

Bu arada bu söylediklerimizle çelişen bir başka olguyu da belirt-

---

[Φ] Bazı Fransız yazarlar Türkiye'de yaşayan Türkler için *turcs*, Türkçe konuşan öteki topluluklar için *türks* karşılığını kullanmaktadırlar. Bu çözüm tamamen yazımsal, oldukça yapay ve çok da anlamlı olmayan bir ayrımdır.

memiz gerekır. Resmi dili Farsça ve diğer İran dillerinden olan, Türk topluluklar da var olmuştur. Bunların Türklükten uzaklaşma sürecine girdikleri apaçıktır; ama bu sürecin sonuna kadar sadece yönetici sınıf gitmiş, bu nedenle de Türk dünyasının içinde kalmışlardır. Ataları Türkçe konuşan bu toplulukların çocuklarının dili de Türkçe olmuştur. Buna karşılık göçebe Bulgar Türk toplulukları tamamen Slavlaşmış, Türkçe konuşanlar dünyasından kesinlikle çıkmış ve Türk dünyasının bunlarla bir ilgisi kalmamıştır: aldatıcı görünümlere karşın yegâne ölçüt hep dil olmuştur.

Bu ölçüt asla etnik değildir. Arkeologlar en eski Türk yerleşimini, mezarlarında sadece brakisefal, yanı Moğol özellikleri gösteren kafataslarının bulunduğu bölgelerde belirlemeye çalışmışlardır. Her ne kadar girişimleri ihtiyatsızca sayılabilirse de büyük bir olasılıkla haklıydılar; Türklerin ilk kolunun belirgin bir ırkın özelliklerini taşıdığı doğrudur. Ama bu antropolojik niteleme ayırıcı özelliğini hemen kaybetmektedir. Hıristiyanlıktan hemen önceki dönemde, uzun boylu, sarışın, mavi gözlü paleo-Asyalılar ya da Türkleştirilmiş Hint-Avrupalılar olması gereken insanlardan oluşan Kırgız halkından Türk olarak söz edilir. Bu durum yüzyıllar boyunca artarak sürmüştür. Türkler dışardan evlenme eğiliminde oldukları ve eşlerini Türk olmayanlar arasından seçtikleri, rastladıkları her kavimle karıştıkları, dilleri çok büyük bir çekim gücüne sahip olduğu ve pek çok topluluk da bu dili benimsediği için Türklerle ilgili karakteristik denilebilecek fiziksel herhangi bir özellik saptama olanağı kalmamıştır. Yeryüzünde saf ırk olmadığını bılıyoruz. Ama bu konuda daha ileri gitmek ve Türklerin karma bir ırk oluşturmadıklarını söylemek zorundayız. Türklerin hiçbir ırksal özelliği yoktur. Dolayısıyla kendi içinde bir Türk ırkından söz edemeyiz. Belki

sadece Orta Asya'nın ücra dağlarından dünyanın herhangi bir yerine, Türklerin damarlarında eski Türk kanından, elmacık kemiklerini çıkık ve gözlerini çekik yapan o kandan daha çok yabancı –Moğol, Çinli, İranlı, Yunanlı, Kafkas, Rus, Afrikalı– kanı akmaktadır.

Uzun süre, en azından Fransa'da, tıpkı bugün bütün Müslümanların Arap sanılması gibi, Türklerle Müslümanlar da birbirine karıştırılmıştır. Aslında bu saptama çok da temelsiz değildir. Türkler Batılılara Haçlılar döneminden XX. yüzyıla kadar, Hz. Muhammed ve *Kuran*'ın ateşli yandaşları, halefleri olarak görünmüşlerdir. Türklerin Müslümanlığa eğilimleri görece yeni bir olaydır ve yalnız onlara özgü değildir. İslamiyet Türklerle çok erken bir tarihte –en azından VIII. yüzyıldan başlayarak– ilişki kursa ve Türklerin ilgisini çekse de, onları derin bir biçimde etkilemeye başlaması ancak XI. yüzyıldan sonra ve yavaş yavaş olmuştur. Orta Asya'da çok geniş topluluklar İslamiyeti kabul etmeye ancak XVII. yüzyılda başlamıştır; ancak İslamiyetle hiçbir zaman ilişki kurmamış Türk toplulukları bugün de vardır ve sayıları az olmakla birlikte kayda değerdir. Hatta içlerinde ilk uygarlıkları geliştiren ve İslamiyete yalnız direnmekle kalmayıp onu etkilemiş de olan özgün Türk dinsel yapıları da mevcuttur. Ve nihayet Türkler tarihlerinin çeşitli zamanlarında bütün büyük evrensel dinleri kabul etmiş ve çoğu zaman bu dinleri başarılı biçimde temsil etmişlerdir.

Türkler ve Türkiye

Ne etnik ne de dinsel değeri olan Türk sözcüğü herhangi bir devlet ya da ulus kavramını akla getirmez. Türkler tarihlerinin hiçbir döneminde, tek bir yerde, belirli sınırlar içinde, ortak bir buyruk al-

tında bir arada olmamışlardır. Kurdukları en büyük imparatorluklar bile içlerinden ancak bir bölümünü ilgilendirmiş ve kendilerinden daha kalabalık Türk olmayan topluluklara dayanmıştır. Hatta günümüzden önce gerçek bir Türk devletinin, yani çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu, Türklerin yönettiği ve kendini Türk olarak kabul eden bir devletin hiç var olmadığı bile söylenebilir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından önceki tek istisnanın (oldukça paradoksal bir biçimde Çin transkripsiyonuyla, yani *T'u-kü-e*'yle bildiğimiz) Türük devleti olduğu söylenebilir.

Daha sonraları Türkiye adı, bazıları bugün bize şaşkınlık veren kimi anlamlar kazanmıştır. Örneğin Marco Polo Küçük Asya'ya (Anadolu) Türkomanlar ya da Türkmenler, yani göçebe Türkler ülkesi anlamına gelen Türkmenistan, Lob-nor'dan Kâşgar'a, yani Çin Türkistanı'na "Büyük Türkiye" adını vermiştir. İbn Batuta ise Anadolu'ya "el Türkiye" diyecek, ama aynı zamanda da buranın Müslüman Türkmenlerin koruması altındaki "Rumların ülkesi" (yani Romalıların, dolayısıyla onların mirasçısı Yunanlıların ülkesi) olduğunu ekleyecektir. Arap tarihçi ve coğrafyacılar da Türklerin sayıca az olmalarına karşın, Memluk Mısır ve Suriye'sini 1917'ye kadar "Devletü'l-Türkiye" ve "Devletü'l-Etrak," yani Türklerin Devleti adıyla anacaklardır.

Buna karşılık modern Türkiye'nin (aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunun sona ermesine ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına bağlı olarak ortaya çıkmış birçok ulusun da) atası olan Osmanlı İmparatorluğu kurucu hanedanın adıyla anılır ve Osmanlı ya da Osmanoğullarının Türk sözcüğünü küçümsemesi, bu sözcüğü garip bir biçimde gözden düşürür. Türk sözcüğü XIX. yüzyılda köylüyü, kaba saba olan kişiyi anlatmak için kullanılmıştır. Ve Türk sözcüğü ancak yeniden, Fransız Devrimi taraftarları, Doğuya milliyetçiliği getirdik-

leri zaman moda olmuştur. Şair Mehmet Emin Yurdakul kamuoyunun tepkisini çeken, "Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur" dizesiyle başlayan şiirini söyleme cesaretini gösterdiğinde, milliyetçilik, Osmanlı İmparatorluğunun Hıristiyan milletleri tarafından uzun bir süre önce benimsenmişti.

Ama ne denli hırpalanmış olursa olsun yine de Türk sözcüğü Türk halkları arasında gerek temel yakınlıklar gerek tarihsel koşulların bir sonucu olarak, kimi zaman Moğollara kadar yayılmış, yalnız duygusal değil, aynı zamanda dinamik, etkin bir akrabalık duygusu yaratmıştır. Hatta bu akrabalık duygusu, kimi zamanlarda da utanmazca sömürme amaçlı kullanılmıştır. Çağımız –Sovyet Devriminin, daha sonra da İkinci Dünya Savaşının sonucu olarak– bazı "Tatar" topluluklarının Orta Asya'dan Türkiye'ye göçüyle ya da çok yakın tarihlerde Rusların Afganistan'ı işgaliyle, Pamir Yaylasındaki Kırgızların, önce Pakistan'a ardından Doğu Anadolu'ya sığınma istekleriyle bu akrabalığın kanıtlarını ortaya koymuştur. Geçmiş bu konuda çok dikkat çekici örnekler sunmaktadır.

Tek Tanrı, Tek İmparator

Belirli bir güç düzeyine gelen Türk önderlerin öncelikle komşuları olan tüm Türkleri ve gerektiğinde Moğolları da yok etmeyi temel görev saymaları tipik bir durumdur. Bu durumun en açık örneğini Timurlenk sunmuştur; Timur'un tüm seferleri o sırada var olan büyük Türk devletlerine, Harezm Devleti, Altınordu Devleti, Memluklar, Halacîler [Kalaçlar] ve Osmanlılara karşı olmuştur. Bunun başka örnekleri de vardır. Bu iradeyi tetikleyen, nasıl gökyüzünde tek bir Tanrı varsa yeryüzünde de tek bir hükümdar olması gerektiği

düşüncesidir. Bu, çoğunlukla kibirden, ama genelde belirli bir ideal uğruna, yani tüm halkların birleşmesi, dünyanın uyumlu bir yönetime ve barışa kavuşması ideali uğruna, kısacası toplumlarının iç savaşlara neden olan yapısından muzdarip insanlara arzu edilir gelen her şey uğruna defalarca tekrarlanacaktır. Pek çok kavim, kavimlerin gelecekteki mutluluğu için bir kuşağın feda edilmesi inancıyla bu ideale bağlı kalmıştır ve bunu öteki kavimlere de dayatmaya çalışmıştır. Elbette bu düşüncelerini hayata geçiremediklerini söylemeye gerek yoktur.

Silahlı çatışmalarda, düşman da Türk ise, Türk birliklerinin, meşru önderlerini terk ederek, düşman tarafına geçmeleri, yabancı paralı askerlerinse sadık kalmaları ve Türklerin bunu, üstün saydıkları bir meşruluk adına yapmaları da hiç de az rastlanan bir olay değildir. Örneğin 1402'de Ankara Meydan Savaşında da böyle oldu: Yıldırım Bayezid'in askerlerinden olan Türkler, Türk Timur'un tarafına geçti; oysa Yıldırım Bayezid'in ordusundaki yardımcı kuvvetler, Sırplar savaşarak can verdiler. Müslüman ordularının Türk paralı askerlerinin sınırları neden etkili bir biçimde korumadıkları ve Selçukluların büyük istilaları karşısında neden kolayca dirençlerinin kırıldığı böylece daha iyi anlaşılmaktadır.

Bu arada birlik eğiliminin çokluk yönünde aynı derecede etkin bir eğilimle kaynaştığı görülür. Tek bir yüce Tanrı vardır; ama onun çekiciliğine sahip, ondan küçük çok sayıda Tanrı vardır. Bu nedenle de Türk boylarının tarihi sürekli olarak ülkeye refah ve ihtişam getiren merkeziyetçi monarşi ile kimi zaman oldukça ağır bedellerle boyların dağılmasına neden olan bağımsızlık aşkı arasında gidip gelmiştir. Tek tek topluluklar gölgede kaldığında gün ışığına çıkan imparatorlukların daha fazla tanındığı açıktır. Ama bu iki kanatlı tablonun sa-

dece çok da özgün olmayan kanadını oluşturan devletlere bakarak bir yargıya varmaktan kaçınmak gerekir. Çünkü imparatorluk kültürü sürekli olarak halkın kültürüyle çatışma içindedir ve yabancı öğelerin imparatorluk kültüründe sayıca çok oldukları görülür; bu durum bağdaştırmacılıkla sonuçlanır. Bu, birliğin yerleşik uygar ülkeleri fethetmesi durumunda özellikle geçerlidir. Aşırı uç durumlarda, örneğin fatihlerin fethedilenler arasında küçük bir azınlık olmaları durumunda, fatihler uyruklarını yitirir ve sonunda onların içinde yitip giderler. Hatta varlıklarını sürdürmeye yetecek kadar kalabalık oldukları zaman bile özelliklerini kısmen ya da tümüyle yitirebilirler.

Bu durumda Türkologların bu boyların öz malı olan özelliklerini ve boyun eğdirdikleri ve adına konuştukları boyların özelliklerini göz önünde bulundurması gerekir. Türklerin eğilimi imparatorluk kurmak yönünde olduğu ve sürekli olarak –tek başlarına ya da üstünlüklerine katlanmak zorunda oldukları Moğollarla birlikte– Çin, Hindistan, İran, Mısır gibi büyük devletleri yönetmek durumunda kalmaları olgusu bunu daha da zorunlu kılar. Özetle onları imparatorluk kurmaya ya da imparatorlukların içinde belirli bir rol oynamaya yönelten kader gerçeklikten yoksun, modern çağ icatlarından pantürkizmin doğmasını ve gelişmesini doğal olarak önlemiştir. Bu, en azından dün ve bugün için böyledir.

Pantürkizm, gerileme dönemindeki Osmanlı İmparatorluğunda ve devrim Rusya'sında, Avrupa milliyetçiliğinin nihai bir sonucu, gerilemelerin ve bozgunların bir telafisi olarak ortaya çıkmıştır. Liberallere, modern olmak isteyen, 1789 Devriminin fikirleriyle dolu insanlara pek uygun gelmeyen ve düş kırıklığına uğratan panislamizme rakip olarak gelişmiştir. Pantürkizmi benimseyen en ünlü kişilerden biri, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğunun önde gelen

kişilerinden olan Enver Paşa 1922'de, o sıralar Bolşevizmin depremiyle sarsılmakta olan Orta Asya enginliklerinde, bu hayalinin peşinde ölmüştür. Pantürkizmin Rusya'da çarlığın devrilmesinden önce sahip olduğu konum panislamizm tarafından tehlikeye atılıyordu. Zaten Enver Paşa'nın amacı, dünyadaki tüm Türkçe konuşanları bir araya getirmek değil, ileride Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği olacak ülkenin sınırları içinde yaşayanlara açık bir cumhuriyet kurmaktı. Ama bu çabası, Müslüman-Türk bir kitle yaratmak istemeyenlerin iradesi sayesinde birçok federe cumhuriyet kurulmasıyla sonuçsuz bırakıldı.

Türk Dilleri

Milattan sonraki ilk yüzyıllardan günümüze kadar varlıklarını sürdürmüş ve Kuzeydoğu Sibirya'dan Kıbrıs ve Balkanlar'a kadar konuşulan tek bir Türk dilinden değil, tıpkı ya da hemen hemen Roman dillerinde olduğu gibi aynı ortak dilden çıkmış birçok Türk dilinden ya da lehçesinden söz edebiliriz. Bunlardan birçoğu birbirine çok yakındır ve bu dilleri konuşanlar çok az bir çabayla birbirlerini anlayabilirler. Diğerleriyse birbirinden oldukça farklıdır ve bu dilleri konuşanlar arasına belirgin bir engel koyar.

Bu dil ya da lehçeler eskiden Ural-Altay dilleri denilen, bugünse Ural dilleri ya da Fin-Uygur dilleri (Fince, Estonca, Laponca, Macarca) ve Altay dilleri (Türkçe, Moğolca, Tunguzca) olarak ayrılan ve "bitişimli" olarak nitelenen bir dil grubuna girerler. Altay dilleri kuramı tartışmalı olmakla birlikte en azından uzmanlar için bir çalışma alanı olarak yaygın bir kullanıma sahip olmayı sürdürmektedir. Bu diller ile Hint-Avrupa dilleri (örneğin Farsça) ve Sami dilleri (özellik-

le Arapça) arasında aktarımlar, özellikle de sözcük aktarımları dışında ortak bir nokta yoktur. Bu diller uzun bir süre önce birbirinden ayrılmış başlıca iki öbekten oluşmaktadır. Bu öbeklerden birincisi olan ve "R grubu" denilen öbek az sayıda dili kapsar: eski Bulgarca ve modern Çuvaşça. İkinci grup "Z grubu"dur ve bütün öbür Türk dilleri bu gruba girer; ama bu grup da ikiye ayrılır: "D grubu dilleri" ve "Y grubu dilleri." "D grubu dilleri" batı, "Y grubu dilleri" ise doğu, yani Sibirya, Moğol ve Türkistan dilleridir.

Bitişimli bir dil köke, bu kökü değiştirmeyen ve kendileri de (ünlü uyumu dışında) değişmeyen sonekler getirilmesine dayanan ve çeşitli dilbilgisel bağıntıları dile getiren bir dildir. Louis Bazın *Grammaire Turque* [*Türkçe Dilbilgisi*] adlı kitabında bu konuyla ilgili olarak oldukça eğlenceli bir uç durum örneği verir. Buna göre, Türkçe "Türkleştiremediklerimizden misiniz?" sözcüğünün Fransızcası şöyledir: *Etes-vous de ceux que nous n'avons pas pu turquiser?* Nitekim Moliere de *Kibarlık Budalası* adlı yapıtında, haklı olarak, "Şu Türkçe ne hayran kalınacak bir dil!" der ve sözünü şöyle sürdürür, "az sözcükle çok şey söyler."

Daha basit bazı örnekler bu dilin mekanizmasını anlamamızı sağlayacaktır. Örneğin Türkiye Türkçesiyle *ev* sözcüğünün Fransızcası *la maison*, *evlerin* Fransızcasıysa *les maisons*; *evlerimin*, *mes maisons*, *evlerimde* ise, *dans mes maisons*'dur. Dolayısıyla Türkçede morfolojinin yegâne yöntemi son eklemedir ve sayılarla ilgili olarak sıfat belirttiğinde sözcüğü çoğul yapmaya gerek yoktur. Öte yandan hayvanların dişisi ile erkeği arasında herhangi bir yazım farkı yoktur. Örneğin Fransızcada erkeği *lion*, dişisi *lionne* olan, "aslan"ın dişisi de erkeği de Türkçede aynı biçimde yazılır. Erkek çocuklar tek bir sözcükle belirtilir: *oğlan*. İnsan yavruları için de tek bir sözcük kullanı-

lır: *çocuk*; kız olduğunu belirtmek için *kız çocuk*, erkek olduğunu belirtmek için *erkek çocuk* denilir. Türkçe sözdiziminde yan tümce ana tümceden sonra gelir. Bunun sonucu olarak da ortaya, genç edebiyatçıların anlatım tarzını yenileştirmeye çalıştıkları, İkinci Dünya Savaşı sıralarına dek değişmeden kalmış kesin ve birleşimsel bir cümle yapısı çıkmıştır. Başka bir sözcükle ilişkili olan her sözcük, tümce içinde söz konusu sözcükten önce yer alır ve birbirlerine bağlı sözcük kümeleri de sıra bakımından tek sözcük gibi ele alınır. Basitleştirerek söylemek gerekirse, Fransız okurun Türkçe bir tümceyi, Fransızca bir tümceyi sondan başına doğru okuyormuş gibi okuması gerekir. Ad çekim ve fiil çekiminin tek bir kipi vardır ve dilbilgisinde hemen hemen hiç istisnaya rastlanmaz.

Bu dilbilimsel yapı Türk karakterinin temel özelliklerini, onun ayrıntıdan esasa giden zihin yöntemini, mantığını, bireşim, kesinlik, düzenlilik, belirli ve değişmez kurallara düşkünlük ile uyum ve denge eğilimini ortaya koymayı sağlar. Dilin tutuculuğu o dili konuşanın tutuculuğuyla örtüşür.

Ama yine de ne denli tutucu olursa olsun zamanla değişmeyi kabul etmek zorunda kalmayan hiçbir tutucu yoktur! Çok istikrarlı olan Türk dili de zamanla yıpranmıştır ve bu yıpranma, elimizdeki Türk diliyle ilgili belgelerden anlaşıldığına göre, daha VIII. yüzyılda belirgindir ki, bu da bu dilin en azından sözel bir iletişim aracı olarak çok kullanıldığını gösterir. O zamandan beri ise evrimin daha yavaş geliştiği anlaşılıyor. Buna karşılık iki büyük dala ayrılmasının milattan önceye rastladığını kanıtlayan bir bulgu mevcut değildir.

Türk dilinin uğradığı ilk önemli değişim Osmanlı yönetici sınıfların dinsel snobizminin sonucudur. Türk dilini çok sayıda Arapça ya da Farsça sözcük ve kural istila etmiştir. Bu durum ince, ama karan-

lık ve yapay bir tümce yapısı ortaya çıkarmıştır. Bu dil, halkın konuştuğu ve Osmanlı İmparatorluğu yıkıldığı zaman yeniden yükselen ve Türkiye'nin bugünkü çağdaş dilinin temelinde yer alan dilden çok uzaktı. Çoğu zaman telaffuz kusurunun sonucunda ortaya çıkan lehçe farkları, bölgesel deyimler, XX. yüzyılda farklı siyasal-ekonomik sistemlere (sosyalist dünya ve kapitalist dünya) ait genç Türk cumhuriyetlerinin dilbilimciler tarafından saptanmaktadır, bu arada da bu cumhuriyetlerin dillerine bir yandan Fransızca-İngilizce, öte yandan da Rusça sözcük ve deyimlerin girmesi istila edici bir nitelik kazanmaktadır. Böylece Sovyetler tarafından çizilen yolda devam ederlerse ortaya, Türkçenin çeşitli kolları arasındaki kopmayı artıran yeni edebı diller çıkacaktır. Ancak bu kolları yakınlaştırma arzusunun bu evrimi frenlemesi ya da eğilimi tersine çevirmesi de mümkündür.

Çağlar boyunca Türk dillerini yazmak için çeşitli alfabeler kullanıldı. Bunlardan en eskisi, yanlış olarak Runa Yazısı ya da Runik Yazı denilen, önceleri sadece yazıtlar, sonraları elyazmaları için de kullanılan bir alfabedir. Bu alfabe Türk fonolojisine iyi uyarlanmıştır. Türklerden kaldığı bilinen ilk metinler dikilitaşlar üstüne bu alfabeyle yazılmıştır. Bu alfabe Türkler tarafından sanıldığından daha uzun bir süre, en azından XI. yüzyıla kadar kullanılmıştır. "Uygur alfabesi" denilen alfabe ortaya çıktığı sırada bu alfabe vardı ve büyük bir olasılıkla kısa bir süredir kullanılıyordu. El yazısına daha uygun olan Uygur alfabesi Runik alfabeden daha işlevsel olmayan, yeniden düzenlenmiş bir Sogd alfabesi türeviydi. Bu alfabenin IX. yüzyıldan başlayarak kullanımı yaygınlaşacak ve Müslümanlığın yayılması Arap yazısını zorunlu kılıncaya kadar çeşitli Türk halklarının "ulusal" aracı olacaktı. Arap alfabesi Türk fonetiğine fazla uygun olmamakla birlikte çok tutuldu; Arap alfabesinde çok ünlü harf yoktur, oysa Türkçede

sekiz ünlü vardır. Arap alfabesi Türkçede bulunmayan Sami seslerini yazmaya yarar, ama buna karşılık Arap alfabesinde Türk dilindeki bazı sesleri vermeye yarayan harfler yoktur. Bununla birlikte Arap alfabesi çok geniş bir edebiyatın doğmasını sağlamıştır.

XX. yüzyıldan bu yana Türkiye Türkleri dillerindeki her sesin yazıda bir tek işaretle gösterilebilmesini sağlamak amacıyla, biraz değiştirilmiş bir Latın alfabesini kullanıyorlar, Sovyet dünyası Türkleri ise önce Latin, sonra Kiril alfabesini, daha sonra yeniden Latin alfabesini benimsediler.

İmparatorluk Kurma Eğilimi

Daha önceki bölümlerde Türk uygarlığının değişmez eğilimleri olarak kabul ettiğimiz özellikleri ortaya koymuştuk. Şimdi yine bu konuya dönmemiz gerekiyor, çünkü bunlar bize iki bin yıllık ve bütünlükten yoksun bir tarih içinde arayacağımız Türk olgusunun ortaya koyma yolunda kılavuzluk edecekler.

Bu arada bir ilk saptama zorunlu görünüyor. Savaştan söz etmeksizin bir Türk olgusundan söz edemeyiz. Yalnız bununla Türklerin savaşı diğer uluslardan daha fazla sevdiğini söylemiyoruz; bu, Türklerin evrensel barış özlemlerini yok saymak demek olur. Ama kendilerini savaşa karşın ortaya koymayı başaranlar olduğu gibi, savaşa hizmet etmiş, savaştan kendilerine övünç payı çıkarmış ve yazgıları tümüyle savaşa bağlı olmamakla birlikte savaştan yararlanmış olanlar da vardır. Bu arada eğer Türkler silaha sarılmasalardı, sürülerini bozkırlarda otlatmaya devam etselerdi yazgılarının ne olabileceği sorusu da ayrı bir sorudur.

Bunun nedeni Türklerin askeri niteliklerden başka erdemlere sahip olmamaları değildir. İlk yurtlarından, yani Sibirya ormanların-

dan çıktıktan sonraki ilk durakları büyük bir uygarlığın doğmasına elverişli değildi; nüfusları azdı ve yiyeceklerini bile ancak hayvanlarla mücadele ederek ve rakiplerine en küçük bir hoşgörü göstermeyerek elde edebiliyorlardı. Herhangi bir nüfus artışı birbirlerini öldürmeleri ya da göç etmeleriyle sonuçlanıyordu. Boylara bölünmüş olarak yaşayan Türkler varlıklarını ancak savaşarak sürdürüyorlardı. Federasyonlar, Rene Grousset'nin çok doğru adlandırdığı gibi, "bozkır imparatorlukları" biçiminde bir araya gelmişti ve bunu ancak en güçlünün iradesini en zayıfa kabul ettirerek yapabilmişlerdi. Bu devletleri kurduklarında o kadar büyük bir vurucu güce sahip oldular ki, kaçınılmaz olarak bu güçten yararlanmak durumunda kaldılar. Bu gücü, yerleşik krallıklara karşı kullanarak onları yerle bir ettiler; kimi zaman birini, bazen de aynı anda birçoğunu birden işgal ettiler.

Bozkırlardaki uzun sessizlikten sonra böyle birden ortaya çıkışlarıyla yeryüzü, yankıları birbirini izleyen dalgalarla sarsıldı. Attila, Cengiz Han, Timur geriye korkunç anılar bıraktılar. Üç kıtada, Pekin'de, Delhi'de, Isfahan'da, Şam'da, Kahire'de, Konstantinopolis'te, Cezayir'de, sahip oldukları güce bağlı olarak kabul edildikleri için buraları bırakmamak için yine kuvvete başvurmuşlardır. Kimi zaman bazı halklar Türkler tarafından ezildiklerini söylemişlerdir. Örneğin Altınordu döneminde Ruslar için durum böyleydi. Ama genelde Türkler egemenlikleri altına aldıkları halklara olağanüstü parlak dönemler yaşatmışlardır. Bu durumun örnekleri ise Selçuklular dönemi İran'ı, Tabgaçlar dönemi Çin'i, Memluklar dönemi Mısır'ı ve Moğollar zamanı Hindistan'ıdır. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu da dünyanın en büyük güçlerinden biriydi. Çoğu zaman Türklerin Müslümanlığın önce kılıcı, sonra da kalkanı olduğu söylenmiştir. Türkler hep savaşmıştır.

Düşmanları kimlerdi? Herkes. En yakındakilerden en uzaktakilere tüm halklar: Çinliler, hatta kuşkusuz Japonlar ve onlarla birlikte Koreliler, Tonkinliler, Birmanlar, Cavalılar, Hintliler, İranhlar, Araplar, Ermeniler (günümüzde onları unutmanın pek olanağı yok), Gürcüler, Kafkasyalılar, Ruslar, Polonyalılar, Litvanyalılar, Yunanlılar, Sırplar, Rumenler, Bulgarlar, Arnavutlar, Fransızlar, Almanlar, Macarlar, İspanyollar, Portekizliler, İtalyanlar, Afrikalılar ve fazla kayda değer olmayan diğerleri. Sınır komşuları ise her zaman düşmanları olmuştur! Kuşkusuz *pax turcıca* [Türk barışı] dönemleri de olmuştur; ama bunlar her zaman büyük kıyım dönemleri arasında yer almıştır.

İnsan bir şeyin üzerinde dururken başka şeyi unutabiliyor. Ancak bir ölçüde de her şey birbirini tamamlıyor. Aslında Marco Polo'nun sözünü ettiği Türkler değil, onları askeri güçleri ve yıkımlarıyla geride bırakan ve aslında onlardan doğan Cengizhanın Moğollarıydı. Cengiz öldüğünde onun için, "Öldü mü? Çok yazık oldu! Çünkü cesur ve bilge bir adamdı" denmiştir. Tüm bu yangınlar ve kıyımlar içinde Venedikli Marco Polo ortaya çıkan eseri görebilmiştir ve yargısı kesinlikle anlamsız değildir: "Cengizhanlılar her zaman dünyanın kurucularından biri olmuştur."

Türklerde imparatorluk kurma eğilimi vardır. Türkler sözcüğün tam anlamıyla yeryüzünün hükümdarlarıdır. Kurdukları ve hiçbiri diğerine benzemeyen imparatorluklar iki bin yıl boyunca bazı ortak özelliklere sahipti. Bu imparatorluklar birer halk mozaiğiydi: Türkler bu imparatorluklarda halkları uyum içinde bir arada yaşatmaya çalışıyor, onlara güçlü bir biçimde merkezileştirilmiş ve despotik bir iktidarın yönetimi altında kimliklerini, dillerini, kültürlerini, dinlerini, hatta çoğunlukla önderlerini muhafaza etme hakkını da tanıyorlardı. Fetih hakkı olarak en yüksek görevler kendilerinin olduğu halde, ele

geçirdikleri ülkenin insanları onlardan uygarsa, yerli halkı güven gerektiren görevlere getirmekten çekinmiyorlardı. Osmanlı İmparatorluğunda yüksek devlet görevlilerinin çoğu Ermeni, Rum, Arnavut kökenliydi. Hatta Latin kökenli paralı askerlerin bile devlet hizmetine girdiği görülüyordu. Devlete yararlı olabilecek yabancıları çekiyorlardı, Galata'ya yerleşen Cenevizliler, Hıristiyan *Reconquista* tarafından İspanya'dan kovulan Yahudilerdi. Hatta onların, kendilerine yararlı olacağını düşündükleri tekniklerini, kimi zaman yaşam tarzlarını, kimi zaman dinlerini, kimi zaman da dillerini almışlardır. Başlıca kaygıları ise onları örgütlemek, idare etmek, savaşa sürmek, ticaretlerini, sanayilerini geliştirmek, sanat eserleri üretmelerini sağlamak, arşivler kurmaktı. Neden, genelde, ele geçirdikleri ülkelerin halklarının içinde eridikleri de böylece daha iyi anlaşılmaktadır.

Kırtasiyeci Batı uygarlığında, Türk arşivlerinin gerçekten şaşkınlık verici nitelik ve niceliklerini kavramak güçtür. Bunlara her yerde, işgal ettikleri tüm büyük kentlerde rastlanır; çünkü Türkler her şeyi kaydetmiş ve muhafaza etmişlerdir. Bu konuda bir tek örnek vermek yeter. Büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu vezirlerinin arşivlerinden oluşturulmuş Türkiye Cumhuriyeti'nin Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü arşivlerinde yüz milyondan fazla belge bulunduğu ve bu belgelerden bazılarının yüzlerce sayfalık bir kütük de olabildiği bilinmektedir. Kütüphaneler de olağanüstü zengindir. İstanbul'da yirmi kadar kütüphane vardır ve bunların başlıcaları Topkapı Kütüphanesi ile Süleymaniye Camii Kütüphanesi'dir. Süleymaniye Camii Kütüphanesi'ndeki elyazması sayısının 56.483 olduğu düşünülmektedir. Bu durumda insan ister istemez bir karşılaştırma yapmak zorunda kalıyor. Avrupalıların gerileme dönemindeki Osmanlı İmparatorluğunun ortaçağdan sonra hiçbir gelişme göstermediğini düşünmelerine karşın

bız burada sadece, Fransa kralı V. Charles'ın öldüğünde kitaplığında 1200 elyazması bulunduğunu, bunun son derece yüksek bir miktar sayıldığını, bu nedenle de "kitaplığın" dönemin seçkin aydınlarını çeken bir yer durumuna geldiğini anımsatmakla yetinelim.

Dışarıdan gelen her şeyi almaya çok yetenekli bu insanlar ilkel yapılarında, antik Yunan alışkanlığıyla Batılıların barbarlık[Φ] olarak adlandırdığı atalarından kalma yabaniliklerini muhafaza etmekle birlikte, bazı dönemlerde uygarlığın en incelikli düzeyine de yükselebilmişlerdir. Kendılerini güçle kabul ettirdikleri dünyaya açılmaları onları çevirmenler, aracılar durumuna getirmiştir. Zaten birbiri ardınca yerleştikleri yerlerin coğrafi konumları da onları buna hazırlamıştır. Yukarı Asya'da, Uzakdoğu'nun zenginliklerinin Batıya iletildiği, aynı zamanda Budızm, Hıristiyanlık, İslamiyet ve Manizm gibi dinlerin ve sanatların da dolaşım yolu olan, XIX. yüzyıldan sonra bir Alman seyyahın ona verdiği isimle tanınan İpek Yolu onların denetimindeydi. Yakındoğu'da ise Türkler Avrupa'dan doğuya, Karadeniz'den Akdeniz'e, kimi zaman da Akdeniz'den Kızıldeniz ve Hint Okyanusu yönüne dek uzanan kilit niteliğindeki sınırlara sahip olmuşlardır.

Günümüzdeyse Türkiye Cumhuriyeti'nin özelliklerinden biri hem Müslüman hem Avrupalı olmasıdır. Doğu ile Batı arasında köprü konumundadır. Bu özellikler Orta Asya'daki bazı ülkeler için de geçerlidir, ancak onlar bu role sahip olmak için coğrafi olarak çok elverişli bir konumda değillerdir.

[Φ] Çinlilerin de Han olmayan herkesi "barbar" olarak tanımladıklarını biliyoruz.

Fanatizm ya da Hoşgörü?

Fanatizm, Yunanlılar ve Ermenilerin bugün hâlâ belirgin bir kötü niyetle sürdürdükleri, ancak nedensiz de olmayan Türk aleyhtarı propagandanın değişmez ve en eski konularından biridir. Gerçekten Türkler, özellikle İslamiyeti bir dava olarak kucakladıktan sonra, saldırılar sırasında savaş türküleri ve savaş destanları söylemeye, kıyımlara girişmeye başladıkları zaman hoşgörüsüz görünebilirler. Ancak Türklerin tarihe geçmiş fanatizm örnekleri nadir olarak kendiliğinden meydana gelmiş olaylardır. Aslında olayların çok büyük bir bölümü çeşitli entrikaların sonucudur. Çok uluslu ve çok dinli varlıklarını ancak herkesin uzlaşmasıyla sürdürebilen devletlerin başında bulunan Türkler nasıl fanatik kalabilirdi? Hoşgörüsüzlük, temel yönetim esaslarına tamamen ters düşen ve onların mahvını getiren bir kusur olurdu. Türkler, imparatorluk kurucuları olarak kavimlerini düzene koydukları gibi, dinleri düzene koymayı, onlara hak ettikleri yeri vermeyi, birinin diğerini ezmesine izin vermemeyi de kendileri için görev sayıyorlardı. Bunu her zaman başaramadılar ve Budistler, Taocular, Hıristiyanlar ve Müslümanlar zorbalıklarını uygulamak için verilen ödünlerden, sağlanan kolaylıklardan yararlandılar: sonunda suçlanan Türkler oldu!

Türkler doğaüstü güce sahip olduklarına ya da tanrıyla ilişkili olduklarına inandıkları her şeye karşı doğuştan saygılıydılar ve bunlardan çekinirlerdi. Kiliselerin önde gelenleriyle çatışma içine girmekten kaçınmışlar, onlara iyi davranmış, onları ayrı tutmuş ve büyük bir beceriyle onlara hizmet eder gibi görünüp, onların kendilerine hizmet etmelerini sağlamışlardır. Devletlerinin teokratik olduğu söylenmektedir, ancak dine hizmet eden genelde devlet olmamıştır; dinden yararlanmışlardır, her zaman ustalıkla dinsel duyguları kullanmasını

bilmişlerdir. Her zaman devlet ve din kurumunun uyumla çalışmasını sağlayamamış olabilirler; çatışma kaçınılmaz olduğunda baştaki hükümdarın din sınıfına üstün gelmesi her şeyden öncelikli olmuştur. Ancak hükümdar yine de din erkine ya da en azından onun temsil ettiği ruhani erke her zaman saygıyla davranmıştır. Kıyımlarda, kentlerin yağma ve tahrip edilmeleri sırasında, papazların öldürülmemeleri için emir verilmesi hiç de az görülmüş bir şey değildir. Devletlerinde sürekli olarak ibadet özgürlüğünün tanınması anlamında, din adamlarına onlar için dua etmeleri koşuluyla vergi muafiyeti sağlayan "Hoşgörü Fermanları" çıkarılmıştır.

Türklerin dinle ilgili her şeye karşı büyük bir merakları olmuştur. İslamiyetle yolları kesişmeden önce birbiri ardınca dünyanın bütün dinlerini tecrübe etmişlerdir. Müslüman olduktan sonra bile, önceki kadar sık olmamakla birlikte, diğer dinsel inançlara ilgi göstermeyi sürdürmüşlerdir. Kutsal metinleri dillerine çevirtmişler, teologlara danışmışlar, toplantılar düzenlemişler ve bunlara çeşitli dinsel inanç temsilcilerinden olabildiğince çok sayıda kimsenin katılmasına çalışmışlardır. Kimi zaman senkretizme eğilim göstermişlerdir. Bir uç örnek verirsek, Hintlileşmiş Türk I. Ekber Şah temeli İslamiyet olan, ama farklı öğeleri bir araya getiren bir din kurmuştur.

Halkın hükümdarın dinini benimsemesini isteyen Avrupa'nın tersine oldukça şaşırtıcı biçimde *cujus regio ejus religio* [insan nerede yaşıyorsa oranın inancını benimser] ilkesini benimsemelerine karşın Türkler, tüm din ve inançların bir arada barış içinde yaşayabileceği düşüncesini kabul ettirmeye çalışmışlar, ancak Müslüman olduklarında Müslüman olmayanları "kâfir" olarak nitelendirerek bunun aksi tutumlarda da bulunmuşlardır. Yine de bu konudaki tavırları evrensel uygarlığa en büyük katkılardan birini sağlamıştır.

Türk Toplumları

Geleneksel olarak göçebe olan Türk imgesi, Müslümanlığa geçişten sonra Arap imgesiyle yer değiştirmiştir. Ancak birinin göçebeliği ile diğerinin Bedeviliği aynı yasalara uymadığı gibi aynı ideali de içermez. Kuşkusuz göçebelik Türkün başta gelen yaşam tarzlarından biri olmuştur, ama tek yaşam tarzı değildir. Türklerde hiçbir zaman soyluluk geçer akçe olmamıştır. Bunun yanı sıra tarımla uğraşan yerleşiklerin, çiftçilerin hor görülmesi de söz konusu değildir. Türk ancak nadiren ahlakçı olmuştur. Pragmatizmle hareket eden Türkler kendileri için yararlı gördükleri zaman her türlü yaşam tarzından vazgeçmeyi bilmişlerdir. Yerleşik yaşam Türkler için her zaman çekici olmuştur. Ama tehlikelerle dolu olan bu çekiciliğe karşı durmak zorunda kalmışlardır. Bunu, daha VIII. yüzyılda bir kent kurarak yerleşmek isteyen Bilge Kağan'ın çok direndikten sonra, kentlerin imparatorlukların kalıcılığı açısından bir tehdit oluşturduğuna inanan Tonyukuk'un bu tasarısından vazgeçmesi yolundaki isteğini kabul etmesinde görürüz. Bunu XX. yüzyılda Anadolu'da, develerini satmalarına karşın mevsimlik göçlerini otobüslerle gerçekleştirmeye devam eden Toros yörüklerinde de görüyoruz.

Türklerin yerleşik yaşamı çekici bulmalarının nedeni göçebeliği sevmemeleri ya da bunun onlar için sadece bir dönemlik bir eğilim olması değildir. Saraylarının dört duvarı içinde hükümdarlar göçebeliklerinin özlemini her zaman içlerinde taşımışlar; yazlık ve kışlık saraylar inşa ettirmekle kalmamış, saraylarının geniş bahçelerine birçok köşk yaptırarak, bir çadırdan ötekine gider gibi, bunlar arasında gezinmişlerdir. Türkiye ve İran'daki idarecilerin, yerleşik düzene geçirmek için halka yüzyıllar boyunca baskı yaptıkları görülmüştür. Dilleri göçebeliklerinin kanıtı niteliğindedir. Örneğin *oda*,

otağ, yani *çadır*'dan gelir; "ateş yakılan yer" demektir. *Damga* önceleri *tamga*, "sürü hayvanlarına vurulan işaret"tir; *ordu* ise "boy başının tahkimli ordugâhı"dır.

Türkler kendilerini tarıma vermeye eğilimlidirler ve toprağa bağlandıkları zaman da –bugünkü Anadolu halkı gibi– dünyanın en dayanıklı çiftçi halklarından birini teşkil ederler. Dünyanın en eski maden işleyicilerinin, yontucuların mirasçıları Türkler madenci, sanayici, zanaatkar olmuşlardır. Kent yalnızca yağma, ırza geçme ve ateşe verme bakımından değil, yaşamak için de başlarını döndürmüştür. Soylu Arap göçebeliği olgusuna karşın, temelde burjuva toplumu, kent toplumu olan İslam toplumu modeline geçişleri, onların bölgesel metropollere ve daha o zaman bile "megapol" olarak adlandırılabilecek yerlere düşkünlüklerini arttırmıştır. İstanbul'da Rum, Ermeni ve Musevi satıcıların oldukça fazla sayıda olması aksini ortaya koymuş olsa da Türkler iyi tüccarlardır. Uygur belgeleri arasında, bono ya da poliçe niteliğinde olanlara ayrı bir yer vermek gerekir. Öte yandan Küçük Asya'daki son derece güzel Selçuklu kervansarayları da olağan dışı bir olguyu, Müslüman bir toplumda ticaretin dinden önce geldiğini ortaya koymaktadır.

Görece daha yakın zamanlara ait olan Osmanlı harem anlayışının mevcudiyetine karşın, Türk toplumlarında kadının yüksek bir yeri ve göçebeliğin getirdiği doğal özelliklerden biri olarak özgürlüğü vardır. Erkeklerin cinsel gücünün yüksek olması nedeniyle kadın her zaman bir av olarak görülmüştür. Ama aslında bu av, tıpkı öykülerde ve mitlerde olduğu gibi gündelik hayatın gerçekliğinde de kendini avcıya karşı korur, kaçar, dövüşür. Kadının elde edilmesi, Türklerde bir savaş ve av başarısı değerindedir. Çoğu zaman düşmanlarının karısına ya da kızına sahip olmak Türkler için elde ettikleri başarıların yeterli bir kanıtıdır.

Sanatçı

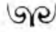
Türkler büyük bozkır hayvanbiçimi sanatını yok etmekle ve İslam topraklarında sanatsal hiçbir şey yaratmamakla suçlanmışlardır. Selçuklular, Osmanlılar ve Büyük Moğolların, İran, Ermeni, daha sonra da Bizans sanatını taklit ettikleri söylenmiştir. Zamanla bu yargılardan ilk ikisinin yanlış, üçüncüsünün de abartılı olduğu anlaşılmıştır. Türklerin mimaride, heykel sanatında, resimde ve güzel sanatlarda oynadıkları rolü, genelde tebaasının rolünden ayırt etmek güçtür. Bir Türk halısı, İran halısından yalnızca dokuma tarzıyla değil motif ve renkleriyle de ayırt edilebilir. Aynı şekilde kimi durumlarda tıpatıp aynı olsalar bile Türk seramiğini İran seramiğinden ayırabiliriz. Safevi minyatürleri ile çağdaşları arasında, yani Osmanlı ya da Hint minyatürleri arasında büyük fark vardır! Her ne kadar Mehmed Siyah Kalem'de (XV. yüzyıl) Çin etkisi belirginse de sanatına kişiliğini yansıtmayı başarabilmiştir. İran dehasının en çarpıcı örneklerinden, Isfahan'daki Ulu Caminin [Câmi-i Kebîr] (inşaasının tamamlanması neredeyse bin yıl sürmüştür), Agra'daki dünyanın en güzel anıtkabiri Tac Mahal'in, çok fazla tanınmayan ve büyük bir şaheser olan Edirne Selimiye Camiinin, bu halkın egemenliği sırasında yapılmasını, onların baskın varlıklarına değil de tesadüflere atfetmek oldukça güç olacaktır.

Türkler iyi sanatçılardı, bunu kimse inkâr edemez. Ayrıca sanatçılara karşı her zaman saygılı davranıp, onları ve benzer bir şekilde rahipleri ve din adamlarını da korumuş ve onları saraylarına, başkentlerine götürmüşlerdir ve bu, bir biçimde, sunulan bir onur olmuştur. Türkler antika toplamak ve oldukça tutkulu koleksiyoncular olmak gibi eski zamanlarda oldukça ender görülen eğilimlerin de taşıyıcısı olmuşlardır. XV. yüzyılda Osmanlılar, XVII. yüzyılda Büyük Moğollar,

Avrupa resim sanatına büyük bir ilgi göstermişler, sanat eserleri satın almışlar, birbirlerine hediye etmişler ve sanatçıları ülkelerine davet etmişlerdir. Ortaçağda Selçuklular, Yunan-Roma heykelleri toplamışlar, bunlarla şehirlerinin ve saraylarının duvarlarını süslemişlerdir; dünyanın başka bir yerinde kim Türklerden daha fazla geçmişin eserlerine ilgi göstermiştir? Gazneliler, İslamiyetteki tasvir yasağı uyarınca, Hindistan'daki bazı tapınakları ve başyapıtları yok etmişler, ama Afganistan'nın yüksek dağlarına kurulmuş şehirlerine, hepsi birbirinden çarpıcı pek çok parçayı taşıtmayı da ihmal etmemişlerdir. Hugo'nun ünlü "Bir Türk geçmeye görsün bir yerden, geriye sadece yas ve harabe kalır!" deyişinin bir yalan olduğunu görmek için Anadolu'yu dolaşmak yeterlidir.

Türklerin edebi yetenekleri üzerine tartışabiliriz, çünkü eserleri henüz yeterince tanınmamaktadır. Mevcut çağdaş roman yazarlarının nitelikleri bize arkalarında büyük bir geleneğin olduğunu gösteriyor. Türk edebiyatı içinde en geniş yere sahip olan Osmanlı edebiyatı İslam, Arap ve Fars edebiyatlarıyla karşılaştırıldığında çok öne çıkamamaktadır ve yüzyıllar içinde birbirine dolaşmış cümle yapısının işini pek kolaylaştırmadığı söylenebilir. Ancak popüler metinleri dikkate değer güzelliktedir: *Kitab-ı Dede Korkut*, hâlâ coşkuyla okunan Yunus Emre şiirleri, Nasreddin Hoca'nın mizah dolu, nükteli fıkraları... VIII. yüzyılda karşımıza çıkan ilk örneklerinden Babur Şah'ın *Vekayi*'sine, oradan da 2000 yılı eserlerine kadar Orta Asya da bu anlamda oldukça bereketli bir topraktır.

II. BÖLÜM
KUZEYİN BARBARLARI VE DİĞER HUNLAR

Binlerce yıl boyunca, hatta yaşadığımız çağa gelene kadar dünya tarihi göçebeler ve yerleşik halklar arasındaki çekişmelerle şekillenmiştir. Bu belki de Yaradılış'tan bu yana yaşayan bir unsurdur; Adem'ın iki oğlu Habil ile Kabil'in Tevrat'ta anlatılan hikâyesi de benzer bir gerilimi barındırır. Eğer göçebelerin yerleşik halkların karşısında her zaman üstün geldiğini ve Türklerin de –en azından başlangıçta– göçebeler arasında yer aldığını kabul ediyorsak, bunun Türkler için uzun ve şanlı serüvenlerinin kapısını açan bir anahtar olduğunu anlamamız gerekir.

Sibirya Ormanlarında (Taygalarda)

Türkler bilinmeyen bir tarihte Avrasya'nın kuzey bölgelerinde, daha kesin bir deyişle bu bölgelerin en uç doğu noktalarında ortaya çıkmışlardır. Buralarda dimdik göğe yükselen gövdeleriyle kozalaklı çamların doldurduğu, alabildiğine uzanan sonsuz ve muazzam alanlar olarak Sibirya ormanları bulunur. Her tarafı sularla çevrili, dağların aşılmaz duvarlar gibi yükseldiği ve aylar boyu kar altında kalan bu ormanlar sessizlik ve yalnızlıkla doludur. Taygalarda yaşam yok denecek kadar azdır, ama yine de hayatını orada sürdüren insanoğlu buranın zengin olduğunu söylemekte diretir; duyguların, gizlerin, bilinmezlerin, yaz kurağında bitki örtüsünü yutan alevler misali yok edici malum güçlerin ya da hışırtı yayarak dolaşan

muğlak güçlerin zenginliği. Karşı konulup meydan okunması ve egemen olunması gereken bu güçler, aslında Şamanizmin ya da Şaman denilen büyüsel din yöntemleri uygulayıcısının pratiğinin temelinde yatmaktadır. Bu din, doğduğu yer olan Sibirya'dan çıkarak hemen hemen tüm Asya'ya yayılmıştır.

Mevsimler arası ani değişimler ve dönüşümlülük yasaları tayga insanına ilk eğitimini verir. Bu insanlar kabile dayanışmasının sağlam yapısını öğrendiği gibi, herkesin bir başkası için yem olduğunu ve zamanından evvel yenilmemek için de uzunca bir zaman yiyen taraf olarak kalınması gerektiğini de öğrenirler. Oldukça kısa süren sıcak aylar boyunca soğanlarını yedikleri yabani zambakları, taneli meyveleri, şifalı otları, boya elde ettikleri bitkileri ve saatlerce kaynattıkları bazı ağaç kabuklarını toplarlar. Dost ya da düşman tüm hayvanlar, özellikle de geyik türleri taze et ve kürk ihtiyaçlarını karşılar. Göllerin aşığı kuğular, gökyüzünün en yüksek noktalarına erişebilen kartallar ve tüm göçmen kuşlar, korkunç güçler olan ayılar ve kurtlar onların gözünde sanki başka bir dünyaya aittir. Bütün bu hayvanlar Türklerin önce mitolojisinde, daha sonraysa masallarında yer alacaklardır.

Bu insanlar avlanarak, bitki toplayarak ve barınaklarını yapmak için ağaç keserek yaşamlarını sürdürüyorlardı. Belki biraz geyik yetiştiriciliği yapıyor, belki de balık kaynayan nehirlerde, bazı geleneklerin etlerini yemekten kaçındıklarını düşündürtmesine rağmen balık avlıyorlardı. Av hayvanı ve meyve peşinde oradan oraya dolanıp durmaktaydılar. Kayağı ve geyiklere çektirdikleri kızakları daha o devirde bile kullandıklarına hiç şüphe yok, ama atı henüz tanımıyorlardı. Bugünkü uzak soydaşları Yakutlarınkine benzer şarkılar söylüyor olmalıydılar: "Doğayı bir kitap gibi okuyabilirim ben. Ben onun çocu-

ğuyum. Gölgeleri, gizlileri, şekilleri görüyorum... Ben taygada harika sesler işitiyorum."

Gerisine gelince, itiraf etmemiz gerekir ki, bugüne bakarak binlerce yıl öncesinin nasıl olduğu hakkında hayalimizde canlandırdıklarımız dışında hiçbir şey bilemeyiz. Ormanlar gizemlerini koruyorlar.

Dilbilimi ve Antropoloji

Proto-Türkler, Doğu Avrupa ovaları ile Pasifik kıyıları arasında dolanıp duran göçebe topluluklarına varlıklarını belli etmek amacıyla taygayı milattan önceki bininci yılın acaba hangi tarihinde terk etmişlerdi? Bunu kesin olarak bilemez, ancak tahmin edebiliriz. Bizim ilgi konumuz olan bu tayga insanlarına bir isim vermek zorundayız ve bu noktada dilbilimden yardım almaktan başka çaremiz yok. Fakat bunun sonucu da oldukça düş kırıcı, çünkü Türkçe olabilecek en eski sözcük olan *Tengri* ancak milattan önce III. yüzyılda karşımıza çıkıyor. Aynı zamanda hem gökyüzünü hem de ulu Tanrı'yı anlatan bu sözcük, Türk ve Moğol dillerinin ortak sözcüğüdür. Demek ki bu sözcük bu toplumlardan birine olduğu kadar öbürüne de ait olabilir.

Kültürel olgular açıklayıcı değildirler, bunlar geniş Avrasya bozkırlarının bir ucundan öbür ucuna kadar büyük bir bütünlük ortaya koyarlar. Herodotos'un İskit uygarlığı üzerine söylediklerinin büyük bir bölümü ortaçağın Türk toplumları için de geçerli sayılabilir. Macaristan ovasından Sarı Irmağın büyük kıvrımına kadar olan bölgedeki hayvanbiçimi sanatı tarzlara ayrılabilir, ancak aralarındaki benzerlik şaşırtıcıdır. Bronz çağından itibaren Sibirya Şamanizminin varlığından söz edilebilir. Ve çağımızdan sadece birkaç yüzyıl öncesine kadar Ukrayna'da olduğu gibi Çin sınırları içinde de Şamanizmin somut varlığını görmek mümkündür.

Eğer proto-Türklerin hepsinin brakisefal olduğunu kabul etseydik, yalnızca antropolojik özelliklere başvurarak yararlı sonuç alabilirdik. Oysa bu hipotez daha fazla kanıt gerektirmektedir, çünkü Çinlilerin MÖ 201 yılında Türkçe konuştukları bilinen en eski topluluk olduklarını kanıtladıkları Kırgızlar, antropolojik olarak Hint-Avrupa ya da paleo-Asyalı grubundandır. Bununla birlikte bu özellikler vasıtasıyla yalnızca o an bulunmadıkları yerleri saptayabiliriz: dolikosefal kalıntılarından başka bir şeyi bize sunmayan gömütler gibi. Bu antropolojik veriler kesinlik arz etmekten uzaktır; kısakafalılar Türk olabileceği gibi Moğol ya da Tunguz, yani Altaylı da olabilir. Yine de bulundukları bölge göz önüne alındığında, mezarlarda bulunmuş tüm kuru kemiklerin proto-Türk, proto-Moğol ya da proto-Tunguzlardan herhangi birine ait olması mümkündür, çünkü bu üç insan grubunun da miladın şafağında, yani Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında bu bölgelerde yerleşik olduğunu görüyoruz.

Az çok güvenilir bir yerleşim bölgeleri saptamasında bulunabildiğimiz en eski Orta Asya insan coğrafyası tablosu, proto-Tunguzları en doğu uç noktaya, yani bugünkü Mançurya'ya, proto-Moğolları Doğu Moğolistan ile Batı Mançurya'ya yerleştirir.[Φ] Proto-Türkleriyse Moğolistan'ın büyük bir bölümüne ve Balkaş Gölü yönünde biraz daha batıya doğru yayarak yerleştirmektedır. Bunun dışında kalan bütün bölgeler ile güneydeki ve batıdaki bozkırlar Hint-Avrupalıların ve paleo-Asyalıların bölgeleridir ve bu bölgelerde herhangi bir Altay halkı

[Φ] Genel kural olarak "bugünkü Mançurya," "ileride Moğolistan olacak bölge," "geleceğin Afganistan'ı" gibi kullanımları benimsiyoruz. Elbette Afganistan'dan, daha kurulmadan bahsetmek tarihe aykırıdır, anakronizmdir. Fakat sözcük hazinemiz zaten oldukça karmaşık. Okuyucumuz gerekli yerlerde sınırları belirleyici terimleri kendisi ekleyecektir.

yerleşimine henüz rastlanmamıştır. Sibirya'da zamanında Karasuk diye anılan (MÖ 1200-700) ve Yukarı Yenisey kıyısında bulunan Minusinsk bölgesinde yapılan kazılarda çıkan brakisefal kafataslarında düzenli bir artış görülmüştür. Bu, büyük bir olasılıkla proto-Türklerin ya da diğer bir deyişle ön-Türklerin sonraki devirlerde buraya yerleşmelerinden kaynaklanmaktadır. Tagar çağındaysa (MÖ 700-300) aynı durum Altay bölgesinde meydana gelmiştir. Ve nihayet 300 yılından sonra Güney Sibirya ile Altay Sıradağlarının güneyinde brakisefallerde artış meydana gelmiştir. Dolayısıyla Türklerin o güne kadar hep kuzeyde kalan atalarının miladın başlarında, önceleri yavaş yavaş, daha sonraysa birden kopup gelerek Balkaş Bozkırları ile Tien-Şan Dağlarının kuzey bölgelerine kadar ilerlediklerini söyleyebiliriz.

Bu yeni gelenler, önlerine çıkan Hint-Avrupalıları ya bölgelerinden kovmuşlar ya onlara karışmışlar ya da onları etkileri altına alarak kendi kültür ve dilleri içinde eritmişlerdir. Büyük bir olasılıkla Kırgızlar da bu etkinin altında kalır ve böylece ilk defa (?) Hint-Avrupalı olan, en azından Mongoloyit olmayan bir halk Türklerin arasına katılır.

Bozkırlara Geliş

Proto-Türkler tarihlerinin en büyük devrimini ormandan bozkırlara yaptıkları göçle yaşadılar: avcılık ve toplayıcılık uygarlığından yetiştiriciliğe, rengeyiği kültüründen at kültürüne geçtiler. Altaylardaki Pazırık (MÖ V-II. yüzyıl) kazılarında çabuk bozulan eşyaların yanı sıra mezarlardaki buzullaşma sonucu çok iyi durumda kalmış bazı dayanıksız eşyalar ile diş etlerindeki piyore gibi pençesine düştükleri hastalıkları teşhis etmemizi sağlayan ölüler de bulundu. Ayrıca mas-

keli adamlar ve yitip giden bir dünyanın özlemiyle yeni bir yaşama uymanın güçlüğünü yansıtan geyik kılığına sokulmuş atlar çıkarıldı.

Ve kısa bir süre sonra barbarların –eğer bu sözcük yüksek bir uygarlıktan yoksunluktan çok daimi bir saldırganlık eğilimini ifade ediyorsa gerçekten barbarların– bir tür mirasçısı olan bu insanlar artık tamamıyla birer bozkır insanı haline gelirler.

Çinlilerin binlerce yıldır Hu diye adlandırdıkları bu barbarlar, gizemli görünen nedenlere boyun eğerek –ki bunlar buzullaşma, aşırı nüfus artışı, açlık, salgın hastalıklardır– hiç durmaksızın yer değiştirirler; bir ortaya çıkar bir kaybolurlar; kâh bir araya gelip birleşir kâh ayrılıp dağılırlar. Çin'e, İran'a saldırmakta, sonra da arkalarında sadece sayısız ölünün altında yattığı taş yığınları bırakarak kaçmaktadırlar. Bu boyun eğdirilemez biniciler atlarıyla adeta tek vücut halindedirler, seyredenler onların atın üstünde doğup bir daha da hiç inmediklerini zanneder. Atları için eyeri, üzengiyi ve koşumu icat etmişlerdir. En sivri çelikten ve son derece keskin olan oklarını, yine eşi benzeri olmayan yaylarıyla diğer herkesten uzağa ustalıkla atarlar. Böyle bir donanım ve silahla hiç yenilmez olarak aşağı yukarı iki bin yıl kadar yaşamlarını sürdüreceklerdir.

Hiong-nular

Çok eski devirlerden beri (MÖ II-III binyıl) Çin'e saldıran Kuzey Barbarlarının (Hular) içindeki proto-Türk varlığı, bizim için kesin olarak saptanabilir ilk göçebe konfederasyonu olan Hiong-nu'nun kuruluşundan önce net değildir.

Bu konfederasyon da daha sonraki diğer tüm bozkır imparatorlukları gibi, kendisini önce kendi topluluğuna, daha sonra da sırasıyla bütün diğer boylara kabul ettirmeyi becerebilen bir adamın enerjisin-

den doğmuştur. MÖ 210 yılma doğru ölen bu adam hakkında adı olan Teoman'ın yazılışı ile *şan-yu* unvanı dışında pek bir şey bilmiyoruz. Hiç şüphesiz ki Şan-Yu unvanı, "hükümdar" anlamına gelir, hatta daha doğru bir söyleyişle bu unvan *Çeng-Li Ku-Tu Çen-Yu*'ydu. "Çeng-Li" Gök-Tanrı anlamına gelen Tengri kelimesinin klasik yazılışıdır. Ku-Tu'ysa bilinmeyen bir sözcük olup muhtemelen Gök ile hükümdar arasındaki bağlantıyı belirtmektedir (soy ile ilgili bir bağ olması olasıdır). Bu topluluk ile çevresindekiler hakkında hiçbir bilgimiz yok. Kendisini takip eden boylara gelince bunlar farklı kavimlerden gelmiş olmalıydılar ya da daha kesin söylemek gerekirse, çeşitli dil gruplarına aittiler. Bunların arasında elbette proto-Türk boyları da bulunmaktaydı.

Demek ki tarihçinin kendisine sorması gereken soru Hiong-nuların kim olduklarından çok, onları kimin yönettiği veya onları meydana getiren farklı öğelerin niceliksel istatistikleridir. De Guignes tarafından daha XVIII. yüzyılda ortaya atılan bu soruya, aşağı yukarı konuyla ilgili bilim adamlarının sayısı kadar farklı yanıt verilmiştir. Bununla birlikte onları gerek brakisefal kafatası yapıları gerekse de Çinlilerin onlar hakkında yaptığı tanımlamalar sayesinde onları Hint-Avrupalı olarak kabul etmek mümkün değildir. Bu adamlar kısa boylu, kalın gövdelidir, büyük ve yuvarlak bir başları ve geniş yüzleri vardır. Elmacık kemikleri çıkıktır, kalın kaşları, çekik gözleri ve dudaklarının üzerine düşen kalın bıyıkları vardır. Sivri sakallıdırlar ve başlarının tepesinden aşağı tek bir saç örgüsü iner.

Bu insanlar Asyalıydı, ama kimlerdendiler? Bazılarına göre (örneğin Ligeti) paleo-Asyalı, bazılarına göre (Shiratori'nin ikinci varsayımı) proto-Moğol ve nihayet çoğunlukta olan son bir gruba göre de proto-Türktüler (Shiratori'nin birinci varsayımı, Pelliot, Hambis vs).

Öyle görünüyor ki, pek çok analizin sonuçlarının da kanıtlama eğiliminde olduğu bu sonuncu varsayım gerçeğe en yakın olandır. Üstelik Hiong-nu İmparatorluğunun merkezi Moğolistan'ın kuzeyindeki Orhon ve Selenga bölgelerinde bulunuyordu. Daha sonraları Türkçe "Ötüken" adıyla tanınacak olan bu yer, sırasıyla V ve XIII. yüzyıllardaki ilk bozkır imparatorluklarının, tarih sahnesindeki ilk Türklerin, sonra Juan-juanların, Uygurların, Kırgızların ve nihayet Cengiz Han Moğollarının "özyurdu" olarak kalacak olan stratejik bir bölgeydi. İlk Türklerin tarihi, Türk boylarının yarattığı, ancak daha eski bir hazırlık dönemiyle fazla açıklanamayacak bir dinamizmi gözler önüne serer. Bu Türk imparatorluğu Hiong-nular'da tecessüm etmişti ve diğer boylar açısından da bu bir sorun teşkil etmiyordu, çünkü Hiong-nular halkları kaynaştırmış, yeni bir göçebe kültürünün temelini atmış ve Altaylıların tüm Yukarı Asya bölgesinde hâkimiyet kurmalarına büyük ölçüde katkıda bulunmuşlardı. Brakisefal toplulukların göçleriyle başlayan büyük dalgayı sürdürerek Hint-Avrupalılar üzerinde büyük bir baskı oluşturmuşlar ve onları batıya doğru çekilmek zorunda bırakmışlardır.

Teoman (Teu-man) ve Mete (Mao-tuen)

Teoman ile oğlu Mete (210-174) kendilerine katılan boyları örgütlediler. Sonra onları –veliahta ait olan– doğu (Yukarı Kerülen bölgesi) ve batı (Hang-hai) olarak iki bölüme ayırdılar ve bu daha sonra bu bir gelenek haline geldi. Ordu birliklerini, mirasçılarının da yapacağı gibi Ahamenid usulünde, yani 1000, 100 ve 10 kişilik guruplar halinde yapılandırdıklarından kuşkumuz yok. Böylece Çin'e karşı büyük bir saldırıya geçecek olanakları elde ettiler.

Çin tam bir refah ve kalkınma döneminin sonundaydı. MÖ 307

yılına yaklaşırken ordusu yenilenmişti. Göçebelerinki gibi bir süvari birliği kurmuşlar, askerler için aslında İran kıyafeti olan bir göçebe giysisi modelini benimsemişler, sınırlarına da dayanıklı surlar dikmeye başlamışlardı. *Ts'in-che Houang-ti* (Çin-şi Huang-ti) ülkesini öylesine unutulmaz bir şekilde yönetmişti ki, isminin ilk bölümü olan *Ts'in* hecesi *Çin* kelimesini doğurdu. Ts'in, seleflerinin diktikleri bütün savunma duvarlarını birleştirip tek bir bütün haline getirerek Çin Seddini oluşturdu. Uzunluğu altı bin kilometreyi, yüksekliğiyse yedi ila sekiz metreyi bulan, üzerinde burçların ve hisarların yükseldiği bu büyük set yüzyıllar içinde sürekli olarak yenilendi, güçlendi. Çin Seddinin günümüzdeki durumuna getirilmesi esasında Ming devrinde olmuştur. Ancak, tam da Türklerin ilk kez bir araya gelip, güçlü bir şekilde Çin'e saldırmaya hazırlandıkları zamanların arifesinde Ts'in'in kurduğu bu kısa ömürlü hanedanlık yıkılır. Han sülalesiyse (MÖ 209-MS 230) o sıralarda henüz tam olarak kurulmamıştır.

Mete işte tam bu sırada saldırıya geçer. Şan-si'ye girip Taiyüan'ı (T'ai-yuan) kuşatır. Çinliler için tehlike fazlasıyla büyüktür. Karşılıklı görüşme talep ederler. Çin imparatoru anlaşma yoluna giderek kızlarından birini, onurlu yüce *şan-yu*'ya vermeye söz verir. Çünkü barbarları imparatorun damadı olmak kadar cezbedecek bir şey yoktur. Böylece Hiong-nular Sarı Irmağın kıvrımı içinde, günümüzde Ordos denilen yerde kalma hakkını elde eder. Ne Mao-tuen (Mete) ne de halefi Lao-çang bu üs bölgesinden Çin'i yağmalamak için yararlanmaktan kaçınmazlar, yağmadan vazgeçtiklerindeyse karşılık olarak yıllık vergi alırlar.

Hiong-nular bütünüyle Çin macerasına girişmeden önce, tüm bozkırların hakimi olma arzusundadırlar. Önce bizim neredeyse hiç tanımadığımız bir halk olan doğu barbarlarını, T'ang-huları boyunduruk

altına alırlar (MÖ 201), arkasından Kansu'daki (Kan-su) Yüe-çilerin üzerine saldırırlar. Batılılar bu halkı sonradan, muğlak olmakla beraber, Hint-İskitler diye adlandıracaklardır, yani Hint-Avupalılar. Onlar belki de aslında klasık antikçağdaki Toharlardır. Hiong-nular birçok çarpışmadan sonra MÖ 177-176 yıllarına doğru Yüe-çileri ezip geçer, hükümdarlarını MÖ 170'te öldürüp, kafatasını, İskitlerin de yaptığını Herodotos'tan öğrendiğimiz gibi kadeh olarak kullanırlar. Çılgına dönen Yüe-çiler kaçarak dört bir yana dağılırlar. Çinlilerin *Ta*, "büyükler" adını verdiği ana öbekleri batıya doğru ilerler, Tarım havzasını istila ederler, Cungarya'daki Turfan geçidinden geçerler ve sonunda İli Nehrine varırlar. Orada şanslarını gidip başka bir yerde, Sakaların arasında aramak zorunda bırakacak olan Vu-suenlerle karşılaşırlar. Bu olaydan yirmi yıl sonra Sakalar, Sogdiyan ve Baktriyan'a (MÖ 138) doğru kayarak yerlerini Ta'lara bırakırlar ve orada Büyük İskender'in mirasçıları olan Seleukosları yok ederler.

Yüe-çilerden kurtulan Kansu ve batılarında bulunan birtakım topraklar –en azından Balkaş, belki de Aral Gölünün kuzeyine kadar uzanan bütün bozkırlar– Hiong-nuların ellerine geçer. Hiong-nular bu sınırlarda Tarım havzasındaki, hatta Sogdiyan'daki vahalara kadar dayanmışlardır, ama daha da içerilere kadar girmek arzusuna karşı koyamazlar. Hiong-nuların yalnızca gölgesi bile Turfanlılar ile Kuçanların savaşmaksızın onların hakimiyeti altına girmelerine yeter. Hiong-nuların hızla gelişmesinin asıl nedeni işte budur ve Çinliler de bunu gayet iyi kavrarlar.

Bütün bu zaman zarfında Çinliler askeri ve diplomatik konularda eşgüdümlü hareket ediyorlardı. Entrikaya çok yatkındılar ve Türklerin fark edecekleri gibi, düşmanlarını her zaman diğer düşmanlarına karşı ayaklandırmaya uğraşıyorlardı. En şaşırtıcı davranışlarından bi-

ri kendilerinden intikam alacaklarını düşündükleri Yüe-çileri kendi davalarına ortak etme girişimleridir. Çinliler onlara MÖ 138'de Çang Kien adında bir elçiyi gönderir. Hiong-nular tarafından iki kere esir alınan elçi yine de Sogdiyan'a ulaşır ve orada Yüe-çilerin yerinden kımıldamayı reddeden kralıyla görüşür. Geriye ancak MÖ 126'da süklüm püklüm bir halde döner. Bu adamın yolculuğu tarihin tuhaf bir cilvesiyle ölümsüzleşmiştir, çünkü "İpek Yolu"nun bu seyahatle açıldığı düşünülür. Çin ile İran arasındaki ilişkilerin bu tarihte başlamadığı elbette bellidir, ama Çin'in büyük dış politika projesi işte bu sırada doğmuştur: kıtalararası ticaretin önemli konaklama noktaları ile tarım ve ekin merkezleri olan Orta Asya vadilerinin göçebelerin ellerinden alınarak sömürgeleştirilmesi. Hanlar zaman zaman yenilseler de sonunda zafere ulaşırlar ve Han orduları 70 ila 60 yılları arasındaki süreçte bütün Asya'yı işgal ederler. Ara sıra gerileseler de MS VIII. yüzyıla kadar orada kalacaklardır.

Hiong-nuların Gerileme ve Düşüş Devirleri

MÖ II. yüzyılın son yıllarında uğradıkları bozgunlardan sonra Hiong-nular kendilerine çeki düzen verip Çin'i yeniden tehdit etmeye başlarlar. MÖ 99 yılındaysa Çinliler bu saldırıları önlemek amacıyla Moğolistan'a doğru yeni bir sefer düzenlerler. Sonuç beklenenin aksine olumsuzdur, fakat bu olay akıllarda yine de büyük bir destan olarak yer edecektir. Çin ordusu geri çekilirken bile zafer kazanmış havasındadır. Çinlilerin bu başarısızlıkları seferlerine nokta koyar.

Madem ki barbarlar güç yoluyla yenilemiyorlardı, öyleyse kurnazlıkla alt edileceklerdi. MÖ 80 yılına yaklaşırken proto-Türk, proto-Moğol, hatta proto-Tunguz bile olabilecek Vuhuanları, Hiong-nu-

ların üzerine salanlar kesinlikle Çinli casuslardır. Hanlar, Vuhuanları 200.000 adamla (bazıları 30.000 olduğunu söyler) desteklemeye gelir.

Birkaç yıl sonra Vuhuanlar (MÖ 46) yeniden saldırmak için Hiong-nuların zayıf düşmelerinden yararlanırlar. Çin'deki saraylarına, düşmanlarının ellerinden aldıkları kızlarla, sığır ve atlarla, kaplan, leopar ve samur postlarıyla gurur içinde dönerler. Göçebe imparatorluğu içinse artık büyük bir çöküş devri başlamaktadır. Vasallarının kendilerine başkaldırması, şanssızla kaybedilen savaşlar, hayvanlarının salgın hastalıklarla kırılması, olağandan sert geçen kışlar... Neler yaşandığını tam olarak bilemiyoruz. Hayvanları hemen hemen tümüyle yok olur. Daha dün kişi başına düşen hayvan sayısı 300'ken, 25'e, 15'e iner ve bu sayı MÖ 68 yılındaysa 2'ye düşecektir. Refahın kaybolmasıyla artık federasyona bağlı kalmak istemeyen boylar bağımsızlıklarını elde ederler: İlili Vu-suenler, Kao-kiu Ting-lingler, Yukarı Şar bölgesindeki Ting-lingler, karşımıza ileride de çıkacak olan bazı proto-Türkler ve elbette birtakım başka boylar.

MÖ 51 yılında yönetimin devriyle ilgili önemli bir kriz patlak verir. İki lider, yani Huan-ye ile Çi-çi ölmüş olan *şan-yu*'nun yerine geçmek istemektedir. Çi-çi'nin bulunduğu konumun başa geçmeye daha uygun olmasından dolayı rakibi Huan-ye Çinlilerin desteğini kabul eder. Huan-ye, Çi-çi'yi önce MÖ 48'de, sonra da 43'te saf dışı bırakarak Tola ve Orhon bölgelerine yerleşir, bu kendisini artık yasal hükümdar olarak kabul ettirdiği anlamına gelmektedir. Çi-çi ise kendi yandaşlarıyla birlikte batıya göç eder. Yolu üzerinde karşılaştığı Vu-suenleri bozguna uğratarak Çu ve Talas bölgelerine yerleşir; burada parlak zaferler elde ederek bir Batı Hiong-nu İmparatorluğu kurmanın eşiğine gelir. Fakat Çinliler böyle bir şey için kendisine zaman bırak-

mazlar. MÖ 36'da Çi-çi'yi ele geçirip kellesini uçururlar. Ona bağlı bulunan göçebe topluluklarına ne olduğuysa tam olarak bilinememektedir. Batıya doğru göçlerine devam edip, ilk Hunları oluşturduklarını düşünülüyorsa da, Hunlarla ilk olarak ancak 400 yıl sonra, yani 374'te, Don ve Dinyeper Nehirlerini geçerken karşılarına çıkan Gotlara ve Alanlara saldırdıkları sırada karşılaşacağız. "Hun" ve "Hiong-nu" isimlerindeki benzerlik elbette bir tesadüf değildir, fakat öte yandan biz Hunların isimlerini, tıpkı Batı Avarlarının yaptığı gibi, başka bir halkın adından çalıp çalmadıklarını bilemiyoruz. Batı Avarları, gerçek Avarlar olan Juan-juanların ismini çalmışlardır.

Hiong-nuların sonu gelmektedir. Çöküşleri bir mucize sayesinde –ya da son derece sıradan bir olay da diyebiliriz– yavaşlar: Çin'de bir iç savaş patlak verir. Başkaldıran barbarlar Serinde'ye girer, Turfan'ı alır ve Çin sınırlarına baskınlar düzenlerler. Fakat son Han sülalesinin başa geçmesiyle Çin'de işler yoluna yeniden girmekte gecikmez. Göçebe grupların kopmaları çabuklaşır. MS 48'de güney boylarından sekizi hükümdarlarına başkaldırır ve Çinlilere teslim olurlar. Çinliler de onları Şan-si ve Kansu sınırlarına federe beylikler olarak yerleştirirler. O sıralarda kuzeydeki ve Moğolistan'daki Hiong-nu boylarının sayıları çok fazla değildi. Çinliler kâh tek başlarına kâh Vuhuanların veya Yukarı Amur bölgesinde kimsenin henüz haklarında pek bir şey bilmediği proto-Tunguzlar ya da proto-Moğollar bir halk olan Siyenpilerin desteğiyle bunlara birçok saldırı düzenlerler. 91 yılında Orhon Nehrine kadar ilerleyip *şan-yu*'nun ailesini esir alırlar. Kuzey kabileleri II. yüzyılda sahneden çekilirler, bazıları Yukarı Asya'nın en uzak bölgelerine sığınır, diğerleri de kazananların yasasına boyun eğmektense batıya kaçıp Çi-çi'nin haleflerine katılır. İrtiş Nehri boylarına ve Aral Gölünün güneylerine yerleşerek Ostyaklar ve Vogulları

kuzeye doğru sürerler. Güney göçebe topluluklarına gelince, onlar da Sarı Irmağın büyük kıvrımında ve Alaşan'da toplanarak Çin'in federe boyları olarak, Almanların Roma İmparatorluğu sınırlarında oynadıkları rolün hemen hemen aynısını bu bölgede oynarlar (220-265). Ve yine, tıpkı batıdaki Cermenler gibi, Han hanedanlığının yıkılmasından (220) sonra Çin'in içlerine yayılarak istikrarsızlıklarını daha onlarca yıl sürdürürler.

Hiong-nu Uygarlığı

Koskoca Çin, nüfusu bir buçuk milyonu geçmeyen küçük bir halk topluluğu karşısında titremişti. Üstelik bu küçük halk topluluğu sadece savaşçılardan ibaret değildi; örgütlenme konusunda son derece yetenekliydi ve barbarlığına rağmen bir medeniyete de sahipti. Sağ ve sol olarak iki kanattan oluşacak şekilde ikiye bölünen örgütsel yapı çok sağlam olup yirmidört boydan oluşuyordu. Düzenli orduları hiç de öyle kural tanımaz adamlardan oluşan çılgın bir göçebe kalabalığı değildi; Hiong-nular gayet karmaşık bir din öğretisine sahiptiler. Dış siyasal sorunlardan habersiz değillerdi ve üstelik ekonomik ve diplomatik müdahalelerinde de etkiliydiler. Hayvan yetiştiricisiydiler, geçimlerini hayvancılıkla sağlıyorlardı, belki de Çinli ve Tarımlı kölelerine emanet ettikleri çok ilkel bir tarımları vardı. Tüm bozkır insanları gibi birer sanatçıydılar; Ordos'ta bulunan muhteşem metal baston sapları ya da levha gibi malzemeler dehalarını kanıtlamaktadır (bu bronzlar onlarınkinden daha köklü ve yaygın bir medeniyetin, İskitlerin sanatından miras kalmaydı). Özellikle köşklerini yaptırmak için Çinli üstadlar getirtip Çin ekolüne katılmış olsalar bile Hiong-nuların kendileri de mimardı.

Sibiryalıların istilasından korunmak için kuzey sınırlarına yaptırılan korunma sistemi Mete'ye atfedilir. Selenga Nehri üzerindeki Ulan-Ude'de 72.000 m²'yi geçen bir alana yayılmış ve yarı yarıya sular altında kalmış bir halde, ihtiyaç malzemeleri koymak için açılmış büyük çukurlar, günümüz Moğolistan'ında gördüklerimizi andıran tahta sütunlar ve en azından bir metre enindeki kalın duvarlardan müteşekkil, tahkim edilmiş muazzam bir külliye ortaya çıkarılmıştır.

Elbette Ulan-Ude'nin önemini akıldan çıkartmadan, sadece estetik açıdan bakıldığında bile başka birçok yerleşim kalıntısı bizi fazlasıyla büyüler: Orhon, Jehol, Kalgan'ın güney ve kuzeyi, İç Moğolistan ve elbette Ordos bölgesi. Kiahta'nın kuzeyindeki Derestoninsk mezarları Çin paralarının üzerindeki resimlerden anlaşıldığı kadarıyla MÖ 118 yılına aittir. Transbaykallar bölgesindeki Çita'nın (Tchita) mezarları da kuşkusuz bunların çağdaşıdır. Bütün bu arkeolojik kentler içinde en ilginci Ulan-Bator (Urga) yakınlarındaki Noin Ula'dır. Buz altında kalan *kurgan*'larda, kral gömütlerindeki alışılagelmiş malzemeler dışında pek çok malzeme daha bulunmuştur: hayvan motifli bronzlar, keçe, kürk, kartal başlı aslan ve dövüşen yak motifleriyle bezeli yün kumaşlardan malzemeler, lake Çin eşyaları, ipekler ve ayrıca bu bölgenin I. yüzyıldan kalma olduğunu kanıtlamamıza imkân veren iki adet Çince yazıt. Bulunan bazı parçalarda Helenizm etkisi açıktır, bu da Karadeniz bölgelerinden getirildiklerini neredeyse şüpheye yer bırakmayacak bir şekilde ortaya koyar.

Korkunç IV. Yüzyıl

IV. yüzyıl büyük istilalar çağıdır. Sarı Irmağın büyük kıvrımında, Alaşan ve Ordos'a yığılan Çin'in tüm barbar federe boyları sık sık istikrarsız davranışlarda bulunuyorlar ve vasal statüsünden çıkıp ege-

men statüsüne geçiyorlardı. Sienpiler, Vuhuanlar ve Hiong-nular, hepsi pastadan pay kapma yarışına girmişlerdi. Bu saldırılar aslında baskınlardan, yağmalardan, arada bir de toprağa yerleşme çabalarından öteye geçmiyordu; daha sonraki dönemlerde Çinli olması arzulanan, ama yine de barbarlık geçmişlerinden kurtulamayan krallıklar kurma çabaları da olmuştur. Aşağılanmaktan bitap düşen milliyetçiler sonunda fırtınaya kafa tutmaktan vazgeçtiler. Geleneksel başkentlerini terk edip güneye, Nanking'e yerleşmeye gittiler. Batıdaysa, Rene Grousset'nin de belirttiği gibi aynı nedenlerden dolayı ve neredeyse aynı zamanlarda Roma'nın yerini Bizans almıştı.

308 yılında Hiong-nulu bir lider, *şan-yu* Lieu Yuan, 50.000 kişinin başına geçerek kendisini Taiyüan'da Han sülalesinin vârisi olarak imparator ilan etti. Çao (Tchao/Zhao) adı da verilen Kuzey Hanları (Pei-Han/Bei-Han) sülalesini kurdu. Bu olaydan üç yıl sonraysa oğlu Lieu Ts'ong (310-318) Lo-yang'ı ele geçirdi.

Tabgaçlar

Çin tarihi için pek karışık bir dönem sayılan (Hiong-nuların ardından ortaya çıkan boşluk nedeniyle barbarların ülkenin kuzeyine dalga dalga akınlar yaptıkları) III. yüzyılda, yaklaşık 260 yılında Baykal Gölü kökenli ve kuşkusuz Türkçe konuşan bir halk olan Tabgaçların boyları, Çince yazılışıyla T'o-pa boyları, Ta-tung (Ta-t'ong/Datung) bölgesinde bulunan Kuzey Şan-si'ye yerleşirler. Gelecekte büyük bir rol üstlenecek bu insanlar hakkında kesin tanımalar yapacak kadar bilgi sahibiyiz.

Bu boylar birkaç yüzyıl kendilerinden söz etmeye değecek bir şey yapmazlar. Derken IV. yüzyılın sonlarında hükümdarları T'opa Kuei,

Şan-si ve Ho-pei'yi (Hopey) ele geçirir ve Tabgaçlar birden kelimenin gerçek manasıyla tarih sahnesine çıkarlar. 422'deyse başkent Lo-yang'ı alırlar ve fırsatını bulur bulmaz da Vey hanedanı adını alarak Çin hanedanları silsilesinde yerlerini alırlar. 448'de Kuça ve Kara-şar'ı, 456'da Hami'yi alarak Orta Asya vahalarının koruyuculuğu ile tüm Çin toprakları üzerinde hak iddia ederler. Bu arada Şen-sı (436), Şan-dung (Şan-tung), Ho-nan ve Kiang-su'nun bir bölümünü (446) alarak Çin'in kuzeyinin en azından yarısını topraklarına katmayı başarırlar. 469 yılından sonra birliklerini Nanking kıyılarına sürdüklerinde Tabgaçları, Güney Çin karşısında başarısızlığa uğratan tek neden göçebe niteliklerini kaybederek Çinlileşmeleridir.

Bununla birlikte Tabgaçlara sahip oldukları şöhreti kazandıran şey bu parlak harekâtlardan ziyade, uygarlaşmaya ve öteki barbarlara karşı Çin uygarlığını savunmaya dair kuvvetli eğilimleridir. Başlarda, özellikle en büyük hükümdarlarından T'opa Kuei (386-409), T'opa Sseu (409-423) ve T'opa Tao'nun (423-452) saltanatları sırasında yetenekleri kadar vahşetleriyle de kendilerinden söz edilmesini hak ederler: örneğin başa geçen hükümdarın annesi, oğlunu etkileyebileceği düşüncesiyle öldürülürdü. Fakat T'opa Siun'un (452-456) devrinden itibaren kendilerini Budizme adar ve bu dinin Çin'deki propagandacıları durumuna gelirler. Lo-yang'da en azından 1300 tapınak bulunmaktadır. I. T'opa Hong o kadar dindardır ki, keşiş olmak için tahtından vazgeçer. Torunu II. T'opa Hong (471-499) Long-men'deki elle oyulmuş ünlü mağaraları yaptırmanın ayrıcalıklı şöhretine sahiptir. Bu kendini adamışlık içinde Budizm devletin resmi dini haline gelir.

Tabgaçların örf ve adetlerinin bu yeni dinin etkisiyle yumuşaması, ayrıca gittikçe daha fazla Çinlileşmeyle birlikte Çinlilerin sorunla-

rını da üstlenmeleri T'opa Ki'ao (499-515) döneminde bir gerilemeye yol açmıştır. Ki'ao'nun yaşlı ama enerjik ve Budizm'den yana olmasına rağmen Türk geleneğinde yetişmiş dul karısı Hu'nun (518-528) naipliği bu gerilemeyi bir süre için frenler: ünlü seyyah Song-yun'u Hindistan'a gönderen Hu'dur. Fakat 534 yılında imparatorluk kendi kendini yavaş yavaş yok edecek şekilde ikiye bölünür ve hızla Çin "yığın"ları arasında eriyip giden Tabgaçlardan geriye artık hiçbir şey kalmayacaktır.

Tabgaçların Çin üzerindeki yüz elli yılı bulan hâkimiyetinin askeri ve politik alanlardaki sonuçları önemsiz sayılmaz. Proto-Moğollar olan Juan-juanlar (ya da doğru isimleriyle söylemek gerekirse Avarlar), Hiong-nuların göçleriyle kısmen boşalan bozkırlarda 402 yılından sonra fetih hırsları seleflerini aratmayan yeni bir göçebe imparatorluğu kurmayı başarmışlardır.

Bozkır yaşamı alışkanlıklarını, en azından askeri alanda kaybetmeyen ve büyük bir süvari birliğine sahip olan Tabgaçlar bu yeni gelenleri sadec bastırmakla yetinmezler. 400 yılına yaklaşırken T'opa Kuei'nin saltanatı sırasında, yani bu yeni göçebe federasyonu tam yeni yeni oluştuğu sırada onlara karşı savaş açarlar. Onları, ülkelerinin göbeği olan Ötüken'de ele geçirmek için, 429, 443 ve 449'da, Asya'nın en büyük çölü olan Gobi Çölünü geçmekten çekinmezler. Bu arada 439'da, 397'den beri orada yerleşik olan bir Hiong-nu topluluğunu kovarak Kansu'yu işgal ederler. Hiong-nu topluluğu Turfan'a kaçar ve orada ancak 460 yılma kadar barınabilir. Tabgaçlar 458'de en sonunda Juan-juanlara öyle kuvvetli bir darbe indirir ki, (552 yılına kadar) Juan-juanların potansiyel gücünden eser kalmaz. Sonra bir anda boylar ayaklanacak ve gelecekteki Türk hakimiyetinin hazırlığına koyulacaktır.

Tabgaçlar Çin'e öyle bir damga vurdular ki, dünya milletlerinin bir kısmı (Araplar ve ortaçağ Yunanlıları) bu ülkeye onların adını verdiler.

Bozkır Göçebeleri

Çi-Çilerle kaçan Hiong-nuların gelip yerleştikleri Balkaş Gölü ile Aral Gölü arasında kalan bölgeler MÖ III. yüzyıldan beri zaten kısmen Türkleşmişti. Çinlilere göre o bölgede, en azından Batı Denizi (Hazar?) ile Talas Nehri arasında kalan kısımda bir yığın kavim göçebe yaşamı sürmekteydi. Bunlar yıllıklarda değişik isimler altında anılır. Bu adları çözmek kendileriyle ilgili belgelerin son derece belirsiz olması dolayısıyla oldukça güçtür. Onlara toplu olarak Çi-lo (Tchie-lo) sözcüğünün bozuk şekli olan Tö-lo ya da Tie-lo adı verilir, bu –doğruluğu şüphe götürebilecek biçimde– Kao-kiu'nun "Ulu Savaş Arabaları" sözcüğüyle eşanlamlı bir sözcüktür. Ayrıca Çin'de henüz Vey hanedanlığı döneminde onlara Kao-kiu Ting-ling deniyordu. *Ting-ling* zannedildiği gibi Tölös'ün değil, Tegrek'in karşılığıdır. Kao-kiu Tıng-lingler kimlerden olurlarsa olsunlar, Çinliler için sadece Hiong-nularm mirasçılarıydılar. Kesin olarak Türkçe konuşmaktaydılar ki bu da onların zaten Türkleşmiş bir ortamla iyice kaynaşmalarını kolaylaştırmıştır.

Öte yandan 600 yılına yaklaşırken Uzakdoğu'da yaşadığı şüphe götürmeyen bir topluluk dokuz boyu bir araya getirir ve adı Türkçe *Tokuz Oguç* olan yeni bir federasyon kurar. Hamilton'un açıkladığına göre Tokuz Oguç adı ses uyumuna göre değişime uğrayarak *Tokuz Oğuz* halini alacaktır. Bu yepyeni dokuz boyun en güçlüsü çok geçmeden, belki de VII. yüzyılın ortalarında, on müttefik oymaktan oluşan

On Uygur'ları, yani "on akraba," "on müttefik"leri meydana getirecek-tir. Uygur kelimesi Türkçede hısım, akraba, yakın, müttefik anlamına gelen *uya*'dan türemiştir; uymak anlamındaki *uy*'dan gelmez. Bunlar daha sonra bu federe topluluğun yönetimini üstlenmişlerdir, çünkü sırasıyla bir Tokuz Oğuz'dan bir Sekiz Oğuz'dan söz edilmektedir. Sekiz Oğuz denilir, çünkü daha sonraki dönemlerde üstünlük kuracakları bu federasyonun ilk teşekkülünde yer almayan Uygurlar bu birliğin dışında tutulmaktadır.

Bu federasyonun varlığı aslında varsayımlara dayanmaktadır ve olaylar, çeşitli teşekküller ve kelime dağarcıkları arasındaki benzerlikler, birbirini takip eden göçler ve Uygur topluluğundaki bölünmeler kafaları oldukça karıştırmaktadır. Aslında Jordanes ve Agathias 531 ve 552 yıllarında On Oğurların, Oğundurların, Sarı Uygurların, Utrugurların, Ak-Kazırların, İşgil ya da İsgillerin ve Kafkaslar'ın kuzeyinde Bulgarların yanı başında yaşayan Kutrugurların isimlerini sayarlar. Bu arada bu iki yazar Tokuz Oğuzların ve On Uygurların hareket alanın bunlara göre daha doğuyu, Baykal Gölünün güney bölgelerini kapsadığını belirtir ve ayrıca bu boyların hareketlenme zamanı olarak daha ilerki bir tarihe işaret ederler. Öte yandan İslam kaynakları önce Tokuz Guzların, daha sonra sadece Guzların, yani Oğuzların doğuya gelişiyle ilgili olarak zamanımıza çok daha yakın bir tarih verirler. Özellikle yer ve tarih saptamalarıyla ilgili olarak bütün bu iddialar açıklık kazanmamıştır.

Yaygın ve dağınık olarak kullanılan çok fazla eski adın bulunduğuna ek olarak yapabileceğimiz yegâne saptama milattan sonraki ilk 500 yılın sonlarına yakın Türklerin art arda dalgalar halinde Doğu Avrupa'ya doğru kaydıklarıdır.

Aral Gölünün bozkırlarına dair sahip olunan bilgilerin eksikliği

araştırmacıları kesin yargıya ulaşmak yerine, varsayım üretmeye sevk etmiştir. Bazılarına göre Çı-Çilerin halefleri ile II. yüzyılda onlarla birleşen Hıong-nular batıya doğru göçlerine devam ederek çok geçmeden bugün Ukrayna dediğimiz bölgenin güneyine Volga ile Don arasına ulaşmış olmalıydılar. Başkalarına göreyse tam tersine Hiong-nular batıya hareketlerı sırasında karşılarına çıkan ve bugün kim olduklarını maalesef bilemediğimiz bazı kitleleri oraya sürmüş olmalıydılar. Dolayısıyla bizim orada Hun (eğer aslı değiştirilmediyse 150 yılında Ptolemaios'da "Hunoi" olarak geçmektedir) adıyla karşımıza çıkacak olanlar ya bu Hiong-nular ya da kendilerinin onlar olduğunu iddia eden bu isimleri malum olmayan kitlelerdir. Hun ismi talihin bir rastlantısı olamayacak kadar Hiong-nu ismine benzemektedir, o kadar ki Hıong-nu sözcüğünün Sogdcası Hun'dan başka bir şey değıldır.

Hunlar

Eğer Ptolemaios'un belirlemelerini doğru kabul edersek, Hunlar MS II. yüzyılda Aşağı Volga bölgelerine yerleşir. Burada, MÖ III. yüzyıldan sonra Karadeniz'in kuzeyindeki Volga ve Dinyester Nehirlerinin arasında kalan bozkırlara gelerek İskitlerin yerini alan Sarmatlarla ilişki kurarlar (hemen bu tarihte değilse bile daha ileride). Ayrıca II. yüzyılda İskandinavya'dan inerek, Dinyeper'in batısına yerleşen Gotlarla da komşu olurlar.

Tüm varsayımlar bir tarafa, Hunların 374-5 tarihlerinde Balamir ya da Balamber adındaki bir önderin yönetiminde Don ve Dinyeper'i aşarak Cermen kökenli Vizigotlara, Ostrogotlara ve paleo-Asyalı Alanlara saldırdıkları kesindir. Kendilerınden daha vahşi ve daha ıyi silahlanmış Asyalıların bu baskını karşısında darmadağın olan Cer-

menlerin her biri dehşete düşüp selameti kaçmakta bulmuştur. Hemen hemen aynı dönemde binlerce kilometre uzaktaki Çin'e yapılmaya devam edilen –ve yüzyıllardır ardı arkası kesilmeyen– saldırılarla büyük ölçüde benzerlik gösteren bu müthiş barbar akınları böylece Avrupa'nın kapılarına da dayanır.

Üç gruba bölünmüş olan Hunlar, Uldız ve Muncuk'un saltanat sürdüğü dönemlerde kaçmayıp bölgede kalan unsurları bir araya toplarlar. Artık onlar Ural Ovaları ile Karpatların rakipsiz efendileridir.

Romalılar onlara saygı duyuyor olmalıydılar: Hunlardan korkmaktan çok onlara hayrandılar. Hatta Romalılar çocuklarını Hunlara rehin olarak sunup, karşılığında Vizigotlara (427), Fransızlara (428) ve Burgondlara (430) karşı kendileriyle ittifak yapmalarını isterler. (Aetius, yani Attila'nın hem arkadaşı hem de gelecekte kendisini yenecek olan düşmanı da 405-407 tarihlerinde rehin verilmişti). Böylece o tarihlerde İtalya'da, Galya'da, hatta söylendiğine göre Toulouse kadar uzak bölgelerde bile Hun atlıları görülür. Onlara Roma İmparatorluğunun en güvenilir müttefiki olarak bakılmaktadır. Yoksa Romalılar da Çinliler gibi kendilerini en yakın komşularından en uzaktakiler vasıtasıyla mı korumayı tercih ediyorlardı? Romalılar herhalde Hunları henüz gelecekte ülkelerine endişe ve korku verecek bir halk olarak görmüyorlardı.

448-449 yıllarında Attila'nın sarayında elçilik yapan Priskos, şatafat tutkunu ve uygarlaşmaya yetenekli bu yabani koca adama dair yargılarını acaba tarafsız bir gözle sunabilmiş midir? Söylediklerine bakılırsa Hunların kralı büyük bir olasılıkla Eflak'ta bir yerlerde, üzerinde kulelerin yükseldiği duvarlarla çevrili ahşap bir kentte ikamet etmektedir. Sarayı tahta oyma işleriyle ve kıymetli yün halılarla süslüdür, kıyafetleri nakışlarla donanmıştır, kıymetli, taş kakmalı,

altın ve gümüş sofra takımlarından yemek yemektedir. Etrafı kendisine yardım eden, fikir veren tercümanlarla, kâtiplerle –Yunanlı Onegesios, Romalı Orestes vb gibi– birtakım ünlü yabancılarla çevrilidir (ilerde Cengiz Han da benzer bir hizmet alacaktır). Attıla çift başlı imparatorluk hakkında her şeyi bilmektedir ve ayrıca Yunanca ve Latinceyi de çok iyi konuştuğu iddia edilmektedir. Büyük bir askeri uzman, yönetmeyi bilen iyi bir kılavuz ve her zaman uzlaşma yolunu savaşa tercih eden usta bir diplomattır.

Attila iktidara 434 yılında kardeşi Bleda'yla birlikte geçmiştir. Bu iki kardeşin ilk önemli sorunu II. Theodosius'a, seleflerine vaat ettiği 350 altın-lira yıllığı ödetmek, hatta miktarı artırmak olmuştur. Bunun gerçekleşmesi için de Attila'nın birkaç şehre sefer düzenlemesi ve yakıp yıkması gerekmiştir, fakat sonunda uzlaşırlar. 445 yılında Bleda öldüğünde ya da ortadan kaldırıldığında bu görüşmeler sürmektedir. Elçi Priskos'un bulunduğu konuma gelmesiyse bu olayın hemen sonrasında gerçekleşir. Derken her şey bir anda değişir. Batıda çıktığı iki sefer Attila'yı "Tanrının Gazabı"na dönüştürecek ve tüm yaşamı boyunca elde ettiğinden çok daha fazla şöhrete kavuşturacaktır. Artık kendisi, geçtiği yerde ot bitmeyen adam, o zamana kadar hiç dikkat çekmeyen askerleri Hunlarsa, insanlıktan nasibini almamış yaratıklar olarak anılmaya başlanır. Attila'nın yöntemleri Cengiz Han ya da Timurlenk gibi çok uzak haleflerinin kullanacağı yöntemlere benzemektedir: atom bombası kadar caydırıcı bir silah olan dehşet salma silahına dayalı bu yöntemler kayıtsız şartsız teslimiyet ile toptan imha dışında hiçbir seçenek bırakmaz. Zaten bu yıldırım seferlerin özünde fetihten çok yağma arzusu, yayılma ve genişlemeden çok kadın ve altın tutkusu yatmaktaydı (bu seferler, hayvanların yeniden otlağa dönene kadar dayanabilecekleri dört beş aylık bir süreyi aşmıyordu).

Galya'da ve İtalya'da Attila

451 kışının Şubat sonlarında Attila, Tuna ve Ren Nehirlerinin yukarılarına kadar çıkarak Mayence'den, yani bölünmüş sınırın savunmasız noktasından Roma İmparatorluğuna girer. Burası Frenklerin 440-441 savaşında yol açtığı felaketlere rağmen Roma mülkiyetine ait tüm topraklar içindeki hâlâ en yoğun, en etkinlik dolu ve en düzenli bölgeydi. Attila burayı tıpkı bir bomba gibi ani ve şiddetli bir biçimde vurur. Şehirler ya para ödeyecek ya da yakılacaklardır. Sonuçta hem para öder hem yakılırlar: Trevise [Tarvisium], Metz [Divodurum], Laon [Alaudanum, Lugdunum Clavatum], Troyes [Tricassium], Auxerre [Autricum, Autessiodurum], Lutece [Lutetia Parisiorum – Paris], Orleans [Cenabum]. Korku içindeki halk devasa bir göç dalgası halinde tepelere, ormanlara kaçışır, yollara dökülür. Hunlar, Roma İmparatorluğu içinde de görev yaptıklarından iyi tanınıyorlardı. Konstantinopolis'e yaptıkları saldırılar da biliniyordu, İllirya'yı (Arnavutluk), Moesia'yı, Makedonya'yı, Trakya'yı dümdüz edip bir çöle çevirdiklerine –ki bu biraz şüphe uyandırmaktadır– inanılmaktaydı (444-447). Attila'nın ayağını bastığı her yeri yakıp kavuruyor, ancak bu yangının külünden yeni yeni azizler doğuyordu: Troyes'de Loup [Lupus], Orleans'da Aignan [Anianus], Lutece'de Genevieve, piskoposlar, bakireler, yani eli kolu bağlı kalan Galya için kendini feda etme gücüne sahip olanlar. Tanrı'ya yönelttikleri hiçbir işe yaramayan, sonsuz dualarıyla barbarları nasıl durdurabilirlerdi ki? Attila ise Ren'e doğru ilerlemesini yavaşlatan ağır ganimetinin yükü altında iki büklümdü. Acaba Orleans'da işler yolunda gitmemiş miydi? Kuşkusuz; ama öte yandan bunun kesin bir yenilgi olduğuna dair hiçbir kanıt da yoktur. Attila yeterince ganimet toplamıştır ve yurduna dönmemesi için hiçbir neden yoktur. Tüm

gücünü yitirmiş haldeki ülke ise uğradığı yıkımın boyutlarını ancak fırtına dinince fark edecektir. İşgal ve yağmaya maruz kalan topraklar yardım çığlıkları atmaktadır. Geç de olsa Aetius'un lejyon birlikleri ve Galyalılardan oluşan yardımcı kuvvetler şanslarını bir kez daha denemek isterler. 451'in 20 Haziran günü Troyes'in yirmi kilometre dışındaki Catalaunum ovalarında ya da bugün tercih edilen adıyla Campus Mauriacus bölgesinde Hunlara yetişirler. Bu ünlü bölgenin sınırlarını tam olarak ifade edebilmek için bu meydan muharebesinin belirli tek bir alanda değil, koskoca bir eyalette yapıldığı söylenir; yani yüz binlerce adamın manevralarını gerçekleştirebileceği kadar geniş bir alanda!

Attila savunmada beklemektedir. Ama bu durum pek ona göre değildir. Bozkır insanı girişimci olmalıdır. Yoksa yurdundan çok mu uzaklaşmıştır? Bütün bu ganimetlerle, bir yığın adamını feda etmeden kurtarmak istediği bunca çalınmış malla aşırı mı yüklenmiştir? Kendisi için korkunç olabilecek tek adamı, "arkadaşı" Aetius'u küçümsemiştir. Can çekişen Roma İmparatorluğunun böyle bir çıkış yapabileceğine inanmamıştır. Kendisini sıkıştıran ordu, Galya-Romenlerden ve aralarında Loireli Alanların ve Theodorich'in yönetimindeki Vizigotların da bulunduğu her türden barbardan oluşmuştur. Attila yenildiği takdirde, savaşlarının bütün meyvelerini, itibarını ve o gün kendi tarafında olan Frenkler, Ostrogotlar ve Gepidler gibi vasallarını ve uzaklarda, bozkır ormanlarında yaşayanların sadakatlerini kaybedecektir.

Eski bir taktiğine başvurur: yük arabalarını arkasında gizlenebileceği bir siper meydana getirmeleri için daire şeklinde dizdirir. Ayrıca düşmanını zayıf düşürerek bu müstahkem ordugâha ulaşmasını engellemek için öğleden sonra üçte üzerlerine süvarilerini saldırttığı söy-

[illegible]mektedir. Gerçekten de ordugâha sadece Vizigotlar ulaşabilecektir, [illegible] de boşu boşuna. Daha sonraysa Attila gece karanlığından yararlanarak geri çekilir ve Ren Nehri doğrultusunda yola koyulur. Aetius şafak vakti savaş alanında tek başına kaldığını fark eder ve Hunları yendiği için övünür durur.

Elbette Hunlar yenilmemişlerdir; belki sadece zamanın kurnaz propagandacıları kendi çağdaşlarını onların yenildiklerine ikna etmeyi başarmışlardır. Oysa Hunlar savaştan hiçbir zarar görmeden ayrılırlar. Hatta ordunun gücü öylesine yerindedir ki, Attila bir yıldan az bir zaman sonra yeni bir sefere çıkar. Bu defa artık alacağı bir şey kalmayan Galya'ya değil, İtalya'ya doğru yola koyulur. Latin şehirleri birbiri ardına düşer. Papa Attila'nın karşısına çıkar ve kendisini çekilmeye ikna eder. O da Loup gibi, Aignan gibi, Paris'in [Lutece, Lutetia Parisiorum] koruyucusu Nanterreli güzel kız gibi Aziz Büyük Leo adıyla ermişler listesine eklenir; Troyes'de, Lutece'de, Orleans'da, Roma'da yaşanan bu dört mucize, şansın Attila'nın karşısında tir tir titreyenler için fazlasıyla yaver gittiğini gösteriyordu ... özellikle alınması son derece kolay olan Roma'da! Zira mucizelerden söz etmek gerekiyorsa tek bir mucize vardı, o da Hıristiyan dünyasına saldıran adamın, Tanrı namına konuşan herkese karşı korku ve saygı duyan gerçek bir Altaylı olmasıydı. Belki de bu adam Hıristiyanlığın gücünü iyi kavramış, imparatorluk içindeki geleceğinin bu dine bağlı olduğunu anlamıştı. Catalaunum ovasındaki çarpışmaların coşkulu anlatıları okunduğunda bu savaşın çok büyük bir efsane yarattığı anlaşılmaktadır. Got tarihçi Jordanes, "Bu çok büyük, korkunç, bugüne kadar duyulmamış bir savaştı. İlkçağ bunun eşini benzerini görmemiştir... Küçücük bir dere bir sele dönüşüp kan olup akmıştır... Dünyanın en yiğit uluslarının bu büyük savaşında iki tarafın tam yüz altmış

beş bin adamı telef olmuştur" diye anlatır. Açıkça görülüyor ki bu savaş Galya'yı kurtarmaya yetmez. Fakat bundan sonra Hunları bir daha hiç görmedikleri için Galyalıların bu savaşla kurtulduğu iddia edilecektir. Attila 453 yılının Mayısında sarışın güzel bir kızla, Cermen İdilko'yla evlendiği günün gecesinde öldü; belki de katledildi ya da onca seks taşkınlıklarından, oburluklardan ve içki âlemlerinden sonra şiddetli aşk arzularının kurbanı oldu.

Attila'nın imparatorluğu bir anda parçalanır. Gotlar ayaklanırlar. Daha sonra diğer Cermenler de ayrılırlar. Hunlar doğuya çekilirler ya da kendilerinden önce Çin'de Hiong-nuların da başına geldiği gibi büyük düşmanlarının, yani Romalıların himayesini isterler. Neticede vasal Roma toprakları dahilindeki Moesia ile Dobruca'ya yerleşirler.

Bir destan yeniden yazılabilir mi? Bozkır insanları güçten düştükleri gerileme devirlerinde hep geçmişin güzel günlerini yeniden yaşamayı hayal ederler: Attila'nın oğullarından biri Bizans'a saldırır. Fakat çocuklar her zaman babalarına benzemez. Attila'nın oğlu başarısızlığa uğrar, mızrağın ucuna geçirilmiş kellesi Hipodrom'da halka teşhir edilir.

Hunların Sorunu

Bu olaylara ve halka ayrıntıyla değinmemiz Hunları Türk olarak kabul ettiğimizi ima etmektedir: kesin konuşmak gerekirse Hunlar, ortak ana gövdeden çok önce kopmalarına rağmen Türklerle aynı dil ailesi içindedir. Bu konuda oryantalistlerin büyük bir çoğunluğu fikir birliğindedir. Ukrayna'da yapılan kazılar ortaya pek kesin bilgiler koymamışsa da Macaristan'dakiler Hunların biraz deforme olmuş bir brakisefal ırktan olduklarını göstermektedir. Ayrıca Hunlar ortadan

temelli silindiklerinde onların yerini proto-Türk oldukları tartışmasız kabul edilen boyların aldığını görüyoruz. Bunlar Hunların mirasçıları ya da onların vasallarının uzak akrabalarıydı. Sanırız bu boyların tümü Tie-lolarla, yani varlıkları efsanevi On Uygurlarla birlikte gelmiş olamazdı!

Dile gelince, o da bizim için hâlâ pek zayıf bir kanıt kaynağı teşkil etmektedir. Hun dilinde bilinen tek kelime, hem Türk hem de Got dilinde karşılıkları bulunabilen *strava*, "şölen"dir. Anlamı hâlâ bir sır gibi gizli kalan ve bir yığın anlam verilmeye çalışılan bir diğer sözcük de bizzat *Attila*'nın adıdır – Volga'nın Türkçe adı *İdil* ya da *Etil* de bu adla ilişkilendirilir. Acaba bu olağanüstü adamın adı bir Cermen-Türk adı mıydı? Soy açıcı, ülke kurucu "baba" anlamına gelen *ata* sözcüğüne, Cermen dilindeki küçültme eki *-ila* eklenmiş olamaz mı? Böylece bu ad halkın "Küçük Babası," "Babacığı" anlamına gelmiş olamaz mıydı?

Halkı için "Babacık" olan bu adam başka halklar için ise Tanrı'nın gazabının tecessümüydü – en azından bazı kültürler onu bu gözle görmüşlerdir. Hunların zarar ve tahribatından başka bir şeyi hatırlamayan ortak Avrupa geleneğinin aksine ülküleştirilmiş bu kahramana son derece bağlı olan gelenekler de mevcuttu. Burada Türklerin ve Macarların görüşlerinden değil (Türkler Attila'yı XX. yüzyılda yeniden keşfedecekler, Macarlarsa onu yüceltmekten asla vazgeçmeyeceklerdir), Almanların ve Fransa'nın çeşitli yörelerinde yaşayan halkların görüşlerinden söz ediyorum. Almanların destan-şarkıları *Nibelungen* ile Burgonyalıların (Burgonya'ya V. yüzyılda yerleşen Cermen kökenliler) epik şiirleri birbirlerine oldukça yakındır. Bu şarkılarda örneğin "Attila'nın sarayındaki Burgonyalı Kralların Şarkısı" ya da "Attila'nın Ölümü"nde Attila, yani *Atli*, iyi kalpli koruyucu baba ola-

rak anılır. Aslında Frenklerin (Frenklerin bir kısmı Attila'ya katılmışlardı) doğuşuyla ilgili olmasına rağmen Alsace yöresine ait bir destan olan Aziz Odil'de, Odil'in babası Ethelrik'ın (muhtemelen Atli'nin veya İdil'in değişik söylenişi) ve kuzeni Azize Hunna ile kocası Hunno'nun *Hunnawihr* isimli bir şehirle bağlantılı oldukları anlatılır.

Juan-juanlar ya da Avarlar

Hiong-nu İmparatorluğunun yıkılması, göçebe toplulukların Çin'e doğru kayması ve Sienpilerin güçsüzlüğü bozkırları efendisiz bırakmıştı. Fakat yeni lider çok geçmeden kendini belli etti. 402 yılından itibaren oluşmaya başlayan ve Çinlilerin küçümsemeyle kendilerine "uğuldayan böcekler" anlamına gelen *Juan-juan* adını taktıkları bu yeni federasyon, çok güçlü bir "imparatorluk" kurmasına karşın, çelişkili bir biçimde tarihin akışını etkilemek ya da büyük bir şöhret kazanmaktan uzaktır. Juan-juanlar kendilerine "Avarlar" diyorlardı, ki bu ad çok daha sonra batıda Moğolca konuşan bir grup tarafından çalınacaktı. Avarların başında bir *şan-yu* değil bir *kağan* ya da *han* bulunuyordu. Han unvanı kağan unvanının değişik bir şekli olup şüphesiz daha düşük bir hükümdar rütbesiydi.

Avarlar Kobdo yöresinde Kao-kiu Ting-lingleri yener yenmez Avar üstünlüğü başladı. O andan itibaren Avarlar Kore'nin kuzeyinden Yukarı İrtiş ve Karaşar'a kadar olan tüm bozkırlara egemen oldular. Onları sınırlayan kendi iç çekişmelerinden çok, eskiden kendileri gibi göçebe olmalarına rağmen Çinlileleşen, ancak köklerini hiçbir zaman unutmayan Veylerin (Tabgaçlar) daimi uyanıklıkları olmuştur. Veyler, Juan-juanlara karşı giriştikleri önleyici savaşlarına ara vermezler: 402'de onları Ordos'tan uzaklaştırır, 425'te Moğolistan'ın ku-

eyine doğru püskürtürler, 439'da Kansu'yu ilhak ederler ve nihayet 458'de Juan-juanlara geriye artık efsanelerinden başka hiçbir şey bırakmayacak bir darbe indirirler. Tölösler Türkçe konuşan bir halk olduklarından Moğolca konuşan bir grubun egemenliğine tahammül edememiş olmalılar, dolayısıyla büyük bir olasılıkla kimsenin kendilerini cesaretlendirmesine gerek kalmadan başkaldırmışlardır. Fakat buna rağmen, onları VI. yüzyılın başlarındaki dur durak bilmeyen isyanları için Veylerin kışkırtmış olması da mümkündür. Veyler 534 tarihinde parçalandıklarında Juan-juanlar henüz başlayamadıkları kendi zafer tarihlerini yazmak için nihayet önlerindeki yolun açıldığını gördüler. Fakat işte tam bu sırada birdenbire tarih sahnesinden silindiler. Gelecek bölümde bu konuya değineceğiz.

Eftalitler

Juan-juanların, yani Avarların Altay Dağlarında yaşayan ve Eftalitler, Ye-taler ya da Ak Hunlar olarak bilinen bir vasalları vardı. Avarlar bu halka boyun eğdirmekle beraber onları küçümsemiyor, hatta onlarla evlilik ilişkileri kuruyorlardı: Avarların en meşhur kağanı A-na-kuei, Eftalit hanının yeğeniydi.

Bu halkların tarihi, bir tarihçi için onlarca soru ve sorunu barındırmaktadır. Daha önce de gördüğümüz gibi sadece değişik isimlerle karşımıza çıkmakla kalmazlar (aynı halka Çincede Hoa, Hintçede Hona denilmektedir), aynı zamanda bu küçük dağ boylarının ne zaman ve nasıl bozkırlara indiği de bilinmemektedir. Örneğin Eftalitler V. yüzyılın sonlarındayken henüz bir hiçti, adları bile anılmıyordu. Ancak VI. yüzyılın başlarına gelindiğinde İli, Balkaş gölünün güneyi, Isık Kölün kıyıları, Çu ve Talas havzaları, hatta Sir-Derya'nın sağ kı-

yısından Aral Gölüne kadar olan yerleri içine alan geniş bir bölgenin sahibi durumuna gelivermişti bile. Dahası konuştukları dil tek bir dil grubuna ait değildi, birçok tarihçi onlarda proto-Moğol özellikleri görürken, başka bir grup tarihçi de onlarda proto-Türk kimliği bulmaktadır. Eftalitlerin ilk temel yaşam alanlarının Türkçe konuşanların bölgesi olan Altaylar olması bu ikinci görüşü doğrular gibidir. Ancak kesin olan bir şey varsa, o da bu boyun etnik olarak zamanının diğer topluluklarından daha fazla homojen olmadığıdır. Ayrıca konuşulan dil her zaman için tartışma konusu olan yönetici sınıf, bunun yanında bulunan Türkçenin temsilcisi yardımcılar ve vasal ya da konfedere unsurlar içinde farklılık sergileyebilirdi. Bu bozkır imparatorluklarının tarihsel şekillenişe ve kültürleri belki ikincil olgular bağlamında değişebilir, ancak temelde aynıdır.

Eftalitler kesin olarak bilinmeyen, ama büyük bir olasılıkla 440'tan önceki bir dönemde Baktriyan ile Sogdiyan'a aynı zamanda girerler. İran'daki Sasanilere komşu olunca da onlarla çatışmaya başlarlar. Fakat kendilerine pahalıya mal olan birtakım başarılar elde ettikten sonra Sasanilerle anlaşma yoluna gidip tüm güçlerini Hindistan'a yöneltmeyi tercih ederler. Sonuç olarak İran, Akdeniz ve Hırstiyan dünyası ile Eftalitler ve Budizm coğrafyası arasında bir engel oluşturarak daha önceki yüzyılların yakınlaştırdığı iki dünyanın arasını açar.

Zamanında inşa ettikleri surların kalıntıları bugün dahi görülebilen Kabil'in efendileri, Hint-Ganj bölgesine düzenleyecekleri saldırılarda kullanabilecekleri en iyi üsse sahiptiler. Bu bölgenin hâkimi Gupta İmparatorluğuydu (90-685). Acaba Kağan buraya bu nedenle mi bizzat gitmemişti? Öyle görünüyor ki Kağan, sefer için, kendi çıkarı doğrultusunda hareket etmemek kaydıyla Kâbil Teginini (prensi) ve-

hil tayin etmişti. Harekât yaklaşık 455 yılında başladı. Önceleri büyük Kumaragupta'nın, sonra da oğlu Skandagupta'nın güçlü direnişi Eftalitleri uğraştırdı. Ancak Gupta İmparatorluğu, Skandagupta'nın 470'te ölmesinden sonra çıkan uyuşmazlıklardan dolayı zayıf düşünce Eftalitler yıkım ve talana giriştiler. Hintlilerin belleklerine Eftalit işgaline ait çok korkunç ve kalıcı bir hatıra işlemiştir. Çinli gezgin Hiuan-tsang ise bunu doğrulayan bir betimleme yapmıştır. Hiuan-tsang'a göre Kandahar nüfusunun üçte birinin boğazı kesilmişti, geri kalanı esaret altında zulüm görmüştü, Budistler sürgüne yollanmış, tapınaklar da sistematik biçimde yıkıma uğramıştı.

Yapılan bu kötü muameleler üzerinde düşünmek gerekiyor. Türk ve Moğol geleneğinde din konusunda hoşgörüsüzlük yoktur. Ayrıca Hindistan'da yaşanan bu olayların bir benzeri Orta Asya'nın vahalarında hiç yaşanmamış gibidir. Hatta tam tersine bu vahalar altın çağlarının arifesindedirler. Bu durumdan kesinlikle şu sonucu çıkarabiliriz: Orta Asya vahalarında yaşayan insanlar, daha sonraları Cengiz Han'a katıldıkları gibi, kendi ülkelerini istila edenlerle gönüllü olarak birleşiyorlardı. Oysa Hintlilerin saldırganlara canla başla karşı koymaları katliam için kışkırtıcı bir etken olmuştur. Bu korkunç talandan sonra Budistler intikamlarını almakta gecikmezler. Tu-kiu [Tu-küe] ve Sasanilerin işbirliğiyle birkaç on yıl içinde Eftalitler tamamen ortadan kaldırılacaktır (565).

Kendi yaşam tarzlarına sıkı sıkıya bağlı olan Eftalitler tam anlamıyla barbardılar. Biri Herat yakınlarında, diğeriyse Baktra'da (bugünkü Belh) bulunan iki daimi başkentleri olmasına rağmen oralarda kalmıyor, yerleri değişen kamplarda keçe çadırlar içerisinde yaşıyorlardı. Su ve otlak peşinde yer değiştirip, yazları serin, kışlarıysa daha ılıman bölgelere gidiyorlardı. Büyük bir lüks içinde yaşamaktaydılar.

Diğer uluslarla ilişki kuruyorlar, zenginlik ve şatafatlarını sergiliyorlardı. Çin'de bulundurdukları elçilerin yan sıra en azından Bizanslı Theophanes, Menandros ve Prokopios gibi bazı kişilerden anladığımız kadarıyla Batı dünyasınca da tanınıyorlardı ve bu anlamda burada da elçileri olduğu söylenebilir.

Güçlerini tamamen kaybettikten sonra Eftalitlere ne olduğu hakkında pek bir şey bilinmemektedir. Büyük bir çoğunluğu kesinlikle Hint nüfusu içinde, soylularının bir bölümü de gururlu Racput aristokrasisi içinde eriyip gitmiştir. İçlerinden bazıları Doğu Afganistan'da belki de Hıristiyanlığı kabul eden yerel bir soylu sınıf oluşturdular. Tarihçi el-Harezmî'ye göre Türkçe konuşan bir halk olan Halacîler (Kalaçlar) işte bu sınıftan gelmedir. Bu insanlar ünlerini uzunca bir süre korudular. XIV. yüzyıla ait *Oğuzname*'de onların doğuş efsanesi anlatılır; burada ilk yurtları olarak çeşitli İslam kaynaklarının da onayladığı gibi Kâbil yöresi gösterilmektedir. Belki Halacîlerin uzak torunlarını, Afganistan'ın XIX. yüzyılda halkının Müslümanlığı kabul etmesiyle adı Nur Ülkesi olan ve eskiden *Kâfiristan* (imansızların ülkesi) denilen bölgesinde yaşayan *kâfirler*'in arasında ve Pencâb'ın kuzeyindeki Yukarı Sevâd yörelerinde yaşamış, yarattıkları muhteşem güzellikteki, adeta canlı gibi duran ahşap put ve heykelleri borçlu olduğumuz halkın arasında aramamız gerekir.

III. BÖLÜM

TÜRKLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

...juan egemenliği (407-552) çoğunluğu Türk olan Yukarı Asya ...lları tarafından pek hoş karşılanmamış gibi gözükmektedir ve ...kçenin baskın, Moğolcanın ise özellikle Uzakdoğu'da egemen ol...ğu uzun dönem sırasında tarihsel bir rastlantı olarak ortaya ...mıştır.

V VII. yüzyıllara ait bir Türk dünyası haritası çıkarabilmenin im...sız olduğunu kabul etmek gerekir. Çin yıllıklarına çevriyazı yo...yla geçmiş birçok adın kabul edilmesiyle ilgili olarak henüz bir ...muş birliğine varılmamıştır. Yerleşim bölgeleri ise belirsiz olma...kları durumlarda bile açıkça çelişkilidir. VIII. yüzyıldaki Türkçe ya...ılara gelince, bunlar halkların dökümünü vermelerine, Türkçe dilin... yazılmalarına ve çok açık olmalarına karşın savaşlardan söz ...iklerinde yer adlarını tanımlamamıza imkân vermezler. Boy ya da ...vim isimleri daha da zor seçilir. Seslendirilmemiş ünsüz öbekleri ...m Türklere hem de Türk olmayanlara ait olabilir, hatta bir listede ...r boy adı niteleme sıfatından başka bir şey olmayabilir de. Üstelik ...rhangi bir Türk oluşumunun herhangi bir yerdeki doğrulanmış ...rlığı onun oranın hâkimi olduğunu ya da orada tek başına yaşıyor ...lduğunu göstermez. Hint-Avrupalılar, özellikle de Sogdlar ya da ...aşkaları bu oluşuma katılıp karışmış olabilirler; hatta karışmış ol...malıdırlar.

V-VII. Yüzyıllarda Doğuda Türkçe Konuşan Halklar

Doğu Moğolistan'ın en uzak noktalarında, Mançuryalı proto-Moğolların çevresinde yaşayıp onlarla sıkı temas halinde olan, bazılarınca kısmen Moğollaşmış (?) addedilen Türk halklarından oluşan bir topluluk vardır. Bu halklar arasında en tanınmışları İşgiller, Bayırkular, Tatarlar ve Oğuzlardır. Bu sırada Kitanlar veya Kitaylar adındaki proto-Moğollar daha henüz Kadırıkan Tepelerini aşmamalarına rağmen bölgede çok önemli bir rol oynamaya başlarlar ve söz konusu Türk boylarıyla birlikte bu bölgeye yerleşirler. İşgiller ve Bayırkular büyük güçler sayılmazlar: İşgillerin tek bir yaşam alanları bulunmaz, Bayırkular Yukarı Kerülen'de yaşamaktadırlar. Bu ikisinin tersine Tatarlar ile Oğuzların önlerinde parlak bir gelecek uzanmaktadır.

Tatarlar en azından otuz boydan oluşan "Otuz Tatarlar" adında bir federasyon kurarlar. Derken dokuz boydan meydana gelen ve ilkinden biraz daha küçük olan "Tokuz Tatarlar"ı meydana getirirler – elbette eğer bu sonuncusu ilk gruptan ayrılmış bir grup değilse. Bunlar muhtemelen Bayırkuların aşağısına doğru, Kerülen Nehri ile Baykal Gölü arasında kalan bölgeye yayılmışlardır. Ancak bu gölün güneybatı burnundan öteye geçmemiş olmaları büyük bir olasılıktır. Bazı tarihçiler için bu insanlar çok sonra Türkleşecek olan proto-Moğollardır. Her durumda önceleri proto-Moğollarla, daha sonraysa Moğollarla sıkı ilişkilerini, adlarının hatalı bir biçimde "Tartar" olarak tüm dünyaya yayıldığı Cengiz Han devrine (XIII. yüzyıl) kadar sürdüreceklerdir. X. yüzyıla kadar adı çok duyulmayan bu halk, bu yüzyıldan itibaren cesareti ve vahşetiyle adını sık sık duyuracaktır; ne yabaninin ne de yiğidin hiç eksik olmadığı bir ülkede bunlar her zaman belirleyici özelliklerdendir. XI. yüzyılın büyük sözlük üstadı olan Mahmud el-Kâşgarî Tatarları bu konu hakkında çok bilgili olmasına

I.arşını ya yanlışlıkla ya da aniden gelişen bir Tatar göçü neticesinde Ötüken ülkesine yerleştirir. Fakat bu halk XIII. yüzyılda yeniden onları Kerülen'e yerleşecektir.

Daha önce sözünü ettiğimiz Tokuz Oğuzlara gelince, bunlar muhtemelen batı yönünde oldukça uzak diyarlara kadar yayılmış devasa bir Türkçe konuşanlar topluluğunu temsil etmekteydiler. Çin yıllıklarının Tu-kiu [Tu-küe] olarak adlandırdıkları geleceğin Türkleri de bunların arasından çıkmış olmalıdır. Her ne kadar Uygurlar daha sonra Tokuz Oğuzlara üstünlük sağlasalar da, Bayırkularla birlikte Uygurları da bu topluluğun içinde sayabiliriz. VIII. yüzyıl yazılı kayıtlarına göre Tokuz Oğuzların hareket alanları Baykal Gölünün güneyi ve güneydoğusunda kalan bölgelerdir.

Gobi Çölünün güneyinde Tıbetlilerle Çinlilerden başka hiçbir ırkın varlığından söz etmeyen paleo-Türk yazıtlarına göre bu devirde söz konusu bölgede Türkçe konuşan hiçbir halk yaşamamaktadır. Kendilerinden evvel Hiong-nular ve Juan-juanların da yaptığı gibi Tu-küeler de (Türükler – Tu-küeler) Ötüken ülkesini sabit başkentleri yapmadan önce Sibirya'nın güneyinde ve Kuzey Moğolistan'da Kurıkanları, Sir-Tarduşları, Uygurları ve Kırgızları göçebeleştirdiler. Bunlardan ilk ikisinin yaşadıkları yeri tespit etmek zor değildir. Kurıkanlar Baykal Gölünün batısında, bugünkü İrkutsk kenti dolaylarında yaşamışlardır; hatta belki de Uygur Konfederasyonunun bır üyesiydiler. Sürülerini Altay Dağları ile Baykal Gölünün arasındaki Kırım topraklarında otlatan Sir-Tarduşlarsa gizemlerini hâlâ korumaktadırlar. Henüz V. yüzyılda kullanılmıyorduysa da Tarduş kelimesinin pek açık seçik olmayan bir şekliyle VII. yüzyılda Doğu Türkleri için kullanıldığı düşünülmektedir.

Uygurlar, yani daha önce de söz ettiğimiz bu on müttefikten oluşan grup (On Uygur), VIII. yüzyıl kayıtlarına göre Baykal Gölünün gü-

neyinde bulunmaktaydılar. Tam olarak Ötüken tepelerinin kuzeyi ile günümüzün Sibirya-Moğolistan sınırına kadar olan bölgede yaşamış olmaları mümkündür.

Kırgızlar

Kırgızlar bizim varlıklarını kesin olarak bildiğimiz ilk Türk halklarındandır. Kırgızlar, bugünkü Minusinsk ve Abakan şehirlerinin [Sibirya ırmaklarından Yenisey'in büyük kolu Yeni Çay'ın] bulunduğu bölgedeki verimli zengin vadilere yerleşmişlerdir. Bizlerin doğal olarak çok ıssız hayal ettiği bu bölge, uzak başka bölgelerle pek sıkı olmasa da sürekli ilişki içindedir: güneyde kendilerinden Gobi Çölüyle ayrılan Çin ve Tibet'le, batıdaysa önceleri Bizans, daha sonralarıysa Arap dünyasıyla ilişkilerini sürdürmüşlerdir.

Kırgızların Çinlilerle kurdukları ilişkiler Kırgız ülkesinde bulunan yıllıklar ve paralarla kanıtlanmıştır. Ayrıca arkeolojik kazılarda çıkarılan VII. yüzyıl Budist tapmaklarına ait çanların üzerindeki Çince yazılar veya Abakan'da bulunan ve çinileri Türklere özgü "damga" (*tamga*: Türklerin mülkiyetindedir) motifleriyle süslü Çin tarzındaki bir köşkün varlığı da kanıt olarak gösterilebilir. Batı Asya'yla ilişkiler, örneğin batılı Tu-kiulerin Bizanslı Zemark'a hediye ettiği Kırgız köle gibi ufak tefek olaylarla ya da VII. yüzyılda değerli bir ticaret ürünü olan miski Yukarı ve Orta Yenisey'e taşıyan Müslüman kervanlarının kullandığı yollardan söz eden Çin kaynakları ve Kırgızları Asya'nın bu uzak köşesindeki tüm diğer insanlardan çok daha iyi tanıyormuş izlenimini veren İslam kaynaklarıyla doğrulanmıştır.

Kırgızlar bugünkü Tuva bölgesine de sahipler miydi? Tuva'da bulunan yazıtlar ilk bakışta Yenisey vadisinde bulunanlarla aynı gibi du-

nüyorsa da, aralarındaki ayırt etmesi zor farklılıklar bize iki değişik bölgede birbirinden farklı iki halk olduğunu düşündürüyor. Çok sayıda, ancak kısa olan Yenisey Yazıtlarının hepsi (Vasiliev tarafından 1983'te derlenen katalogda 140'tan fazladır), Kırgızların Uygurlara karşı kazandıkları bir zaferi öven Suji dilinde yazılmış olanı hariç, çoğunlukla Türkçedir. Bunların hepsi cenaze törenleriyle ilgilidir. Bu yazıtlarda son derece basmakalıp olan ağıt biçimlerinin yanı sıra bir de ölüm (ortalama 45) ve evlenme yaşları belirtilmiştir. Anlaşıldığına göre evlilik akitleri genelde çok gençken, daha 15-16 yaşındayken yapılıyordu. Uzun süre, bu yazıtların çok eski tarihlere dayandıkları, belki de en eski Türkçe yazıtlar oldukları zannedildi. Fakat Louis Bazin sayesinde, bu dilin arkaik gözükmesinin sadece kullanılan taşra ağzından ileri geldiği, ayrıca yazı karakterlerinin Kırgızlardan, yazı tarzının ise büyük Tu-kiu imparatorluğundan alındığı keşfedildi. Üzerlerinde tarih bulunmamasına rağmen en eskilerinin VIII. yüzyıla dayandığı, en yenilerininse IX. yüzyıl ya da X. yüzyılın başlarına ait olduğu kabul edilmektedir.

Demek ki Kırgızlar 700'lü yıllarda Türkçe konuşuyorlardı. Ve hiç şüphesiz bu dili en azından bin yıldan beri konuşmaktaydılar. Çinliler tarafından derlenen kelime dağarcıklarında yer alan sözcükler de isimleri gibi saf Türkçedir. Adları, *iz* (iki, ikiz) eki almış *kırk* köküyle açıklanır. Demek ki onlar da, yani "Kırklar" da Oğuzlar ve Tatarlar gibi federe beyliklerden oluşuyorlardı (kabile ya da boy). Fakat halk etimolojisi ve efsane bizi bu ismin iki ayrı kelime olan *kırk* ile *kız*'dan (Kırk-kız) geldiğine inandırmıştı. Aslında Kırgızlar kendilerinin, refah ve bolluk içinde bıraktıkları kamplarını daha sonra yerle bir olmuş halde bulan kırk bakirenin karşılarına çıkan başıboş vahşi köpeklerle birleşmelerinden doğduklarına inanırlar. Bu iyice kökleşmiş

ve zamanla İslamlaşacak mit daha sonra atalarının bır ınek ya da boğa olduğunu söyleyen başka bir efsaneyle rekabete girecektir.

Kırgızların bu Türkçe dil grubuna yadsınamaz aidiyetleri, bir o kadar kesin olan başka bir aidiyetle, antropolojik bir aidiyetle çakışır. Bu, bir Hint-Avrupalı grubuyla, hatta bır paleo-Asyalı grubuyla olabılecek bir bağdır. Hıristiyanlığın başlamasından hemen önce, Han sülalesi devrinde Çinlıler Kırgızları "mavi gözlü sarışın adamlar" olarak tasvir ederler. Daha sonraları bilinmeyen birtakım eski kaynaklara göndermeyle Arap yazar Gerdîzî açık renk tenleri ve kızıl saçları olduğunu anlatır. Bu da bizi Kırgızların Slav özellikleri taşıdığını düşünmeye yöneltiyor. Arkeoloji bilimı Avrupalılıkları gözle görülür şekilde belli olan bu insanların mezarlarını gün ışığına çıkararak yazılı kaynakları doğrulamıştır. Dolayısıyla burada Türkleştirilmiş bir halkla karşı karşıya bulunduğumuz sonucuna varmamız gerekiyor.

Son derece istikrarlı ve ülkelerine bağlı olan Kırgızlar komşularını yağmalamaktan geri durmaz ve sık sık Kuzey Moğolistan platolarına akınlar yaparlar. Büyük bir imparatorluk macerasına ise sadece bir kere kalkışacak, onda da başarıya ulaşamayacaklardır. Sonra da XV veya XVI. yüzyıldan önce, yani Sibirya'da ilerleyen Rus hegemonyasından kaçmak için göç edene kadar, ülkelerini yeniden bırakıp gitmeyi bir daha hiç düşünmeyeceklerdir. Bu göçten sonra, onları karşımızda bulduğumuz yer bugünkü Kırgızistan Cumhuriyeti'dir.[♦]

Barthold, Kırgızların "medeniyetin özellikle düşük bir düzeyine" tanıklık eden çok kaba kişiler olduğunu söyler. Ancak Moğolistan'ın onların hâkimiyeti altındayken gerilemeye maruz kalmasından başka

---

♦ Bugün, bütün Türk halkları arasında Moğol ırkının özelliklerini en fazla taşıyanların Kırgızlar olması ilginçtir.

bu fikri doğrulayacak hiçbir şey yoktur. Vârisi oldukları Yenisey vadisi eski çağa dayanan bir sanat kültürüne ev sahipliği yapmıştır. Buralarda tarihöncesine ait büyük bir sanat ekolü MÖ 1000'den çok daha eski devirlerde gelişmişti. Bu Karasuklar (1300-700) ekolü olup Tagarlar (700-300) denilen başka bir ekol tarafından miras alınmıştır. Bunların her ikisi de bozkır sanatının temsilcileridir. Buralarda oluşmuş geleneksel sanat sağlam temellere dayanmaktadır ve kendisinden geriye basit birtakım izlerden çok daha fazlasını bırakmıştır. Kırgızlar imparatorluklarını kurdukları sırada sanatlarında herhangi bir zayıflık ya da gerileme belirtisi yoktur. Yaklaşık on kasabada, ırmak boyunca uzanan pek çok ıssız alanda onların lehine tanıklık edecek nesneler bulunmuştur: bunlar hayvan resimleri konusunda gerçekçilik ile anlatımsal üslupçuluğun enfes birleşimini sergilerler. Minusinsk şehri yakınlarındaki Kopeni'de, üzerlerinde atlayan vahşi hayvanların, dörtnala uçan atların ve "Pers ya da Part oku" tarzında omuzlarımn üstünden geriye doğru ok atan süvarilerin resimleri bulunan koşum takımı parçaları ile plakalar çıkmıştır. Atçılık ve binicilik malzemelerinde görülen bu bolluk "göçebe süvariler ekolü" diye bir isimlendırmenin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Göçebe süvariler konusundaki güvenilir kaynaklar pek tatmin edici değildir. Kuşkusuz Kırgızların asıl uğraşı hayvancılıktır, fakat oldukça gelişmiş sulama sistemleri sayesinde tarım da yaparlardı (darı, arpa, buğday). Maden çıkarıp işler (demir, kalay), ticaretle uğraşır ve bu kaynaklarından eğlenceye düşkün ruhlarını doyurmak için yararlanırlardı.

Kırgız akrobat ve hayvan eğitmenlerinden söz eden Çinlilere göreyse müzik ve sirkten de hoşlanırlar. Derken birden şehirleşme başlar: memleketlerinde VIII. yüzyıldan önce yalnızca tek bir şehir var gi-

bidir, fakat IX ila XIII. yüzyıl arasındaki süreçte şehirler çoğalır. Budizm onlara oldukça erken bir tarihte ulaşmıştır – ve kesinlikle Müslümanlık ve Hıristiyanlık da. Buna rağmen onlar yine de esas olarak Şaman olarak kalmaya devam etmişlerdir. Şamanın Türkçesi olan *kam* kelimesine ilk olarak Kırgızlarda, T'ang devrine tekabül eden bir dönemde rastlanması da salt bir tesadüf değildir.

Batıda Türkçe Konuşan Toplumlar

Moğolistan ve Sibirya'da uzanan Altay Sıradağları, I. yüzyıldan itibaren Türk halklarının barınma bölgelerini oluşturmaktadır. Özellikle kuzeyde Pazırık'ta, sonra biraz daha güneyde Çibe'de (MÖ I. yüzyıl) ve Katanda'da (günümüze biraz daha yakın zamanlara tarihlenen malzemelere rastlanan) geniş arkeolojik kazı alanları vardır. Eğer bu alanlar, bu halkların söz konusu uzun yolculuklara ölülerini gömmek amacıyla çıktıklarını kanıtlamasalardı ve buzulların arasında Çin mürekkeplerinin yanında çok iyi muhafaza edilmiş ve üzerinde Ahamenıd etkisinin de açıkça görüldüğü ilk örgülü halılar bulunmasaydı, ister istemez bu çok yüksek bölgeleri uluslararası kültür hareketlerinin tamamen dışında hayal edecektik. Buralarda dünya tarihinde çok önemli roller üstlenecek iki halk yaşamıştır; birincisi daha önce de görmüş olduğumuz Eftalitler, diğeriyse yakında göreceğimiz gibi Türk ismini ilk kullanan halktır. Bunlar daha çok adlarının Çince yazılışı olan Tu-kiu'yle (Tu-küe/Tu-jüe) tanınırlar.

Batıda Balkaş Gölünün kıyılarına kadar olan bölgede Karluklar (karlı, kar gibi) yerleşmişlerdi. Karluklar, VIII. yüzyılda Orta Asya'daki Çin egemenliğini alt etmek için Araplarla birleşeceklerdir. Yine bu bölgede, belki de büyük bozkır imparatorluklarının batı kanadından

[illegible] olan Tarduşlar gibi bilinmezlerle dolu olan Tölösler de yaşamaktadırlar.

Altay Dağlarının güneyindeyse Çinlilerin Türkçede ne anlama geldiğini bilmeden Şa-t'o (Cha-t'o) adını verdikleri birtakım "çöl adamları" göçebe hayatı sürdürmekteydi. Bunlar Çin'i kendi adlarıyla istila edecek olan en son Türklerdir. Cungarya'nın güneydoğusundaki komşu bölgelerde Basmiller yaşamaktaydı. "Basmil," *basmış* kelimesinin -*l* harfiyle değişikliğe uğramış şeklidir. Zamanla bir isme dönüşmüş olan bu lakap aslında Basmillerin çok yakınlarında bulunan yerleşik alanlara, özellikle Tarım havzası ve çevresindeki zengin vadilere uyguladıkları baskılara gönderme yapmaktadır. Elimizde onların bu bölgelere gerçekten hâkim olduklarını kanıtlayacak hiçbir olgu yoktur, hatta geleceğin Doğu Türkistan'ı, yani Sin-kiang hâlâ esas olarak Hint-Sasani kültürü ile Budist krallıklara ait bölgeler olarak durmaktadır.

Türgişlere nihayet Balkaş Gölünün güneyinde rastlıyoruz. Bunlar Tu-kiulerle, yani Türklerle çok yakın akraba olmalılar, çünkü isimleri *Türk* kökü ve -*eş* (arkadaş) ekinden oluşmaktadır. VIII. yüzyılda Tu-kiuleri sık sık On Ok adıyla karşımızda buluyoruz. Bu halkı Çinliler "Sarılar" ve "Karalar" diye ikiye ayırırlar. Önceleri Tu-kiu İmparatorluğunun kurucu elemanı, yani sol kanadı olarak, daha sonra 766'da ise Karluklara bağımlı bir halk olarak tanınmışlardır.

Her ne kadar eksik de olsa bu tablodan çıkan sonuç, etkili ve dinamik bir Türk dünyasının görece dar (genel hatlarıyla 45-55. paralelleri arası), fakat çok uzun bir toprak parçası üzerinde, hemen hemen kesintisiz olarak, kuzey ormanları ile güneydeki büyük uygarlık yatakları arasında Mançurya sınırlarından Bizans sınırlarına kadar yayıldığıdır.

Tarihteki İlk Türkler

Veylerin kendilerine karşı 458 yılında sürdürdükleri saldırılar sonucunda oldukça zayıf düşen Juan-juanlar (Avarlar), yeniden bağımsızlıklarını elde etmek için sabırsızlanan Tölöslerin sürekli isyanlarına karşı koymak zorunda kalırlar (503, 516, 521). Bu yılmaz isyankârlar tek başlarına başarılı olamayınca komşularını da bu ayaklanmaya katmaya karar verirler. Onlarla temasa mı geçmişlerdir, yoksa ne istediklerini komşuları mı tahmin etmiştir? Belli değil. Her ne olursa olsun Altay kabilelerinden biri 546'da Tölöslerin bu planlarından haberdar olur ve onları Juan-juanlara ihbar eder, ayaklanma başlamadan bastırılır.

Tarih sahnesinde ilk kez bu olay bağlamında boy gösteren bu boyu önceleri adının Çince yazılışı olan Tu-kiu adıyla tanıyoruz. Bu adın içinde ya tekil olan *Türk* ya da büyük bir olasılıkla çoğul olan arkaik (aynı şekilde göz önüne alabileceğimiz *Türküt*'ten ziyade) *Türük* kelimesi gizlidir. Yaklaşık 581 yılına ait bir yazıtın ortaya koyduğu gibi bu sözcüğün Sogdcası *Trwk*'tür. En sonunda bu isim, gerçek haliyle, *Türk* ya da *Türük* yazılımıyla, VIII. yüzyıla ait büyük yazıtlarda yer alır. *Türk* kelimesi "güçlü" ya da "güçlüler" anlamına gelmektedir ve hiç şüphesiz ki bu sıfat kavime ya da boya ilişkin bir özelliğe değil, siyasal bir örgütlenmeye gönderme yapmaktadır. Bu isim ilerde yalnızca kendi coğrafyasında değil tüm dünyada büyük bir şöhrete sahip olacaktır, çünkü günün birinde Müslümanlar Tu-kiulerden başka boyların da aynı dili konuştuğunu fark edip hepsine *Türk* ismini verir. Bu adlandırma çok da hatalı değildir, zira doğunun tüm dünyanın dikkatini çeken parlayan yıldızı Tu-kiuler Türkçe konuşanların dünyasına müthiş bir damga vurmuş ve canlanma getirmişlerdir.

Bumin Kağan olarak tanınan, Çinlilerinse Tu-men olarak tanıdığı Tu-kiulerin lideri Bumin, Juan-juanların kağanına yaptığı hizmetin farkındadır ve karşılık olarak kızlarından biriyle evlenmek ister. Bu duruma öfkelenen kağan "Sizler Altay Dağlarında bizim silahlarımızı imal eden demirci kölelerimiz değil misiniz?" diyerek Bumin'i redder.

Demirci, bu kelimenin üstünde durmaya değer. Türkler yalnızca hayvan yetiştiricisi değil, aynı zamanda nefis bozkır sanatı eserleri ortaya koyacak kadar usta maden işleyicileridirler. Bu sanattaki ustalıkları kendilerine büyülü bir güç vermektedir; demirci ile Şaman, çağdaş bir Yakut atasözünde de dile getirildiği gibi "aynı yuvadan" çıkmadır. Ergenekon adı verilen ve yüzyıllar boyunca dilden dile aktarılacak olan bir mitte mahsur kaldıkları dağlardan bir demır madenini eriterek kurtuldukları anlatılır.

Bumin, Juan-juanların cevabı karşısında çok kırılır. Köle ha? Derhal elçilerinden birini Vey hanedanından bir prensesi istetmek için Çin sarayına gönderir. Onun gözünde bu Vey prensesi bir Avar prensesine eşdeğerdir, üstelik bu ilişki hem aralarındaki dostluğu ortaya koyma hem de Çin İmparatorluğunun yardımlarından, lütuflarından yararlanma imkânı vermektedir. Gayet yüksek bir unvan olan "İmparatorun Damatlığı"na erişen bu Türk, artık hıncını engelleyemez ve başkaldırır. Bumin'in ordusu Juan-juanlarla ilk karşılaşmasından tam bir zaferle çıkar. Juan-juanların kağanı kederinden ölür ve imparatorluğu bir anda yok olup gider (552). Bumin "kağanlık" sanını kendi üzerine geçirerek Kuzey Moğolistan'daki nehir yörelerine, daha doğru bir deyişle "Ötüken tepesinin kutsal ormanı" denilen yere gidip yerleşir. Biz burada, Tu-kiulerin bozkır imparatorlukları kurma geleneği içinde yer alma isteklerini, ayrıca Hiong-nular ve Juan-juanların mi-

raslarını devralıp, onların yaşadıkları topraklara yerleşmedeki azimlerini görüyoruz. Türkler Ötüken Ormanı için şu şarkıyı söylerler: "Ondan daha üstün hiçbir şey olamaz... Eğer orada yaşıyorsan sonsuz krallığın sahibi olarak kalacaksın demektir."

Doğuş Efsanesi

Bumin Kağan, kardeşi İstemi ve oymakları Gök Tanrı'nın arzusuyla bütün diğer insanlardan daha üst bir seviyede bulundukları ve hatta neredeyse dünyanın yaratılışına dayanan kutsal bir köken ve Hiong-nulara dayanan bir soy iddiasındadırlar. Bunu onların VIII. yüzyılın başlarındaki haleflerinden biri ünlü bir yazıtta açıklayacaktır: "Yukarıda mavi gök, aşağıda karanlık yeryüzü oluşurken ikisinin arasında insanoğulları belirdi. İnsanoğullarının üzerindeyse benim atalarım olan Bumin Kağan ile İstemi Kağan hüküm sürmekteydi."

Çinliler onların efsanevi doğuşunu sadece ayrıntıda farklılık gösteren çeşitli hikâyelerle anlatırlar. Onların bu doğuş efsanesi Bugut Yazıtı (VI. yüzyıl) denilen başka bir Türk yazıtının tepesinde bulunan ve dişi bir kurdun karnının altındaki bir insanı temsil eden taş kabartma tarafından da onaylanmaktadır.

> "Tu-kiuler Hiong-nuların özel bir koludur. Aile adları A-se-na'ydı. Kendileri apayrı bir topluluk oluşturdular, ama daha sonra komşularından bir devlet onları yendi ve on yaşında bir oğlan çocuğu dışında ailenin tümünü yok etti. Askerlerin hiçbiri, çok küçük olması nedeniyle bu çocuğu öldürecek cesareti kendinde bulamadı. Ve sonunda ayaklarını keserek, çocuğu otlarla kaplı bir bataklığa attılar. Ancak orada dişi bir kurt çocuğu etle besledi. Böylece çocuk büyüdü, dişi kurtla çiftleşti ve kurt gebe kaldı. Ailesini yok eden hükümdarsa hâlâ yaşadığını öğrenince adamlarını onu öldürtmek üzere geri gönderdi. Çocuğun yanın-

dişi kurdu gören adamlar onu da öldürmek istediler. Fakat dişi kurt Turfan ülkesinin kuzeyindeki bir dağa kaçtı. Bu dağda bir mağara vardı, mağaranın içinde dört bir yanında dik dorukların göğe yükseldiği il otlarla kaplı dümdüz bir ova uzanıyordu. Buraya sığınan kurt, on oğlan çocuğu dünyaya getirdi. Büyüyen bu oğlanlar dışarıdan kadınlarla evlendiler ve o kadınlar da anne oldular. Bunların çoluk çocuklarının her biri kendilerine bir aile adı seçtiler ve içlerinden biri kendisine A-se-na adını verdi."

Bu hikâye elbette Hint-Avrupa kökenli bir efsanedir, çünkü özellikle Roma'nın kurucuları olan Remus ve Romulus'u anlatan Etrüsk mitiyle arasında birçok ortak nokta vardır. Bunu (*Aşina* ya da *A-se-na* adının, "dağı aşmak" anlamına gelen *aş* fiilinden üretildiği iddiasında olan Boodberg'e rağmen) Türkçe kökenli olmayan kabile adı *Aşina*'nın yanı sıra Acemce konuşanların yaşadığı ve Turfan'da bir vadi olan "Serinde"ye yapılan gönderme de doğrulamaktadır. Bu mit suyun içine, yani hayatın kaynağına terk edilme ve kurt teması üzerinde ısrarla durur. Kurt totem ya da paratotem hayvanı olarak kabul edilen yüce bir hayvandır; uzun süre imparatorluğun daimi koruyucusu ve yol göstericisi olarak kalacak ve daha sonra Moğol egemenliği devrinde tekrar yeniden canlandırılarak yeni bir yaşam bulacaktır. Günümüzde de unutulmuş değildir. Bu kurt teması MÖ II. yüzyılda İli Vadisi ile Isık Kölde yerleşik mavi gözlü ve kızıl sakallı olarak tasvir edilen Hint Avrupalı bir boy oyan Vu-suenlerde de mevcuttur.

Tu-kiulerde hanedanın resmi dili Bumin Kağan'm oğlu, Çinlilerin Mu han dediği Mugan Kağan'ın (553-572) mezar anıtı Bugut İmparatorluk Yazıtında da olduğu üzere en azından başlangıç devrinde Sogdcadır. Dolayısıyla kendi kendimize, Türükler ayaklandıkları sırada henüz Türkleşmiş değil miydiler, yoksa bunlar Sogd kültürü altına

girip kendi haleflerinin de başına geldiği gibi kendi ulusal dil ve geleneklerini yabancı bir tarz uğruna terk etmeye mi sürüklendiler diye sorabiliriz. Ama yine de Türkçe konuşuyor olmaları mümkündür; çünkü yüzelli yılın sonunda Türkçenin bütünlüğü sağlanmış durumdadır. Ayrıca Tu-kiuler hiç zorlanmadan Avarların yerini alırlar ve gayet kısa bir süre içinde üstünlüklerini Moğol egemenliğinden bezmiş tüm Türkçe konuşan kavimlere kabul ettirirler.

İranizm ve Budizm

Bugut Yazıtlarının Sogdca olması bunların yazarlarının Sogd oldukları anlamına gelmez, onların Altaylar'da yaşarken İran dünyasından ve kültüründen çok etkilendiklerini doğrular. Tu-kiuler Sogd öğretilerinden yana olmaya devam edecekler, ayrıca –gümüş levhalar üzerine Şahlar Şahı Husrev'in kabartma resimlerini işleyecek kadar– İran Sasanilerinin sanatının etkisinde kalacaklardır. Tu-kiulerin, Çinlilerin "düzenbazlık" ve "fesatlıklarını" her fırsatta dile getiren Sogd danışmanları bulunuyordu. İmparatorluğu, Tu-kiulerin hiç durmadan dile getirdiği "inşa etmek" ve "örgütlemek" endişelerini gideren bu Sogdların yönettiğine hiç şüphe yok. Onlara, İran ve Bizans'la kuracakları ilişkiler için gereken dünya kültürünü temin edenler de yine Sogdlardır.

Öte yandan Tu-kiuler hem Bugut Yazıtının dört yüzünden birindeki yazıların hem de Tu-kiu prenslerinin Hintli seyyahlara gösterdiği misafirperverliğin ortaya koyduğu gibi Hintlilerin tesirinde kalmışlardır. Bu gezginlerin birçoğu bu misafirperverlikten söz ederler. 574 yılından 584'e kadar Tu-kiulerin yanında kalan meşhur Budist hacı Jinagupta orada özgürce vaaz verebilmesiyle övünür. Prabhakaramistra

626 yılında onlara yasaları öğretip onları Budizme teşvik eder ve "hükümdar kendisine büyük bir güven duyar ve tam bir bağlılık gösterir." Hiuan-tsang'sa (629-645) ev sahiplerinin erdem ve anlayışlılıklarını anlata anlata bitiremez. Budistler Çinlilerden zulüm gördüklerinde, Bizans kıyımından kaçarak Hazarlara sığınan Yahudiler gibi Türklere sığınacaklardır.

Hindistan'da doğmuş olan Budizm Çin'e yayılabilmek için Orta Asya'yı önemli bir yol olarak kullanmış, sağlam barınaklarını orada inşa etmiş ve bildiğimiz gibi II. yüzyıldan itibaren de Fars, Hint ve Yüeçe misyonerlerini bu yörelere yollamıştır. Başkalarıyla birlikte bazı Türkçe konuşan halkların da VI. yüzyılda Budizmi kabul ettiği şüphe götürmez. Fakat bu din değiştirenlerin çoğunlukta olduğu veya Tu-kiulerin ve hükümdar ailesinin Budist olduğu anlamına gelmez. Bugut Yazıtı ilk bakışta Budizm yanlısıymış gibi durabilir veya bu anıtın adına dikildiği Mugan Kağan Budistmiş gibi gözükebilir. Ama ikinci kez okuduğumuzda yazıtın o kadar da basit bir mesajı olmadığı anlaşılır ve prensin bu dine geçip geçmediği daha da muğlaklaşır. Yazı aslında prensin Budizmi kabulü olasılığı üzerine tanrıların bir sorgulamasını, büyük bir Sangha'yı [belli bir amaç ya da hedef için bir araya gelmiş Budist cemaat, birlik] yüceltme tarzını konu etmektedir. Prensin ayrıcalıklarından söz eder ki, bunlar son derece tutumsuz Türk ve Moğol prenslerinin her tür mezhepten dindarları vergilerden ve bazı angaryalardan her daim muaf tutmalarına benzer bir olaydır. Üslup, biçim ve cümle yapısı bakımından ne Budist yazılarıyla ne de daha sonraki Uygur yazılarıyla bir benzerlik gösterir. Sözcükler Zerdüşt dilindedir (Mazda dilinde), bu da Tu-kiulerin Zerdüşt dininden diğerlerinden çok daha fazla etkilendiklerini kanıtlar. Öte yandan Bugut Yazıtını çevreleyen mezar sütunlarının tarzı tamamen Şamaniktir.

Bu yazıtı ilk inceleyen Rus bilimadamları haklı olarak Türklerin 570-590 yılları arasında Budizmi bozkır halklarını birleştirici ya da yeniden bir araya getirici bir güç olarak gördüklerini, ama daha sonra bu dinden vazgeçtiklerini düşünmüşlerdir.

Birinci Tu-kiu İmparatorluğu

Juan-juanları yenerek Kuzey Moğolistan'a yerleşen Bumin Kağan bir yıl sonra ölür. Bizanslıların Dilzibul adını taktıkları oğlu Mu-han (Mugan Kağan) başa geçer. Mugan kendisini batıda temsil etmesi için amcası İstemi'yi görevlendirir. Gelecek kuşaklar İstemi'yi sahip olduğu "kral naibi" anlamına gelen mütevazı *Yagbu* sanına karşılık *Kağan* diye anacaklardır. Tek bir imparatorluk görüntüsü altında, aslında biri Batı Tu-kiuleri, diğeri de Kuzey veya Doğu Tu-kiuleri olarak anılabilecek iki ayrı imparatorluk bulunmaktadır. Birlikte ya da ayrı ayrı büyük bir hızla ikisi de parlak başarılar elde ederler.

Tu-kiuler, Juan-juanları yenince Eftalitlerle komşu olmuşlardır. Bu sefer vakit kaybetmeden onlara saldırırlar. Savaş uzun sürse de sonucu kesindir. Eftalitler 568'de, hatta muhtemelen daha da önce (563 ya da 564 yılında) yenilirler. Dönemin en büyük gücüyle çatışmaya giren Türkler kendilerine bir müttefik bulmak zorunda kalırlar. Bu müttefik İran'dan çıkar. İstemi Bey kızını Sasani kralı Husrev Nûşirevân'la evlendirir. Bu evlilikten doğan IV. Hürmüz (579-590), *Türkzâde*, yani "Türkün oğlu" lakabıyla Husrev'in halefi olacaktır. Bunu fırsat bilen Türkler ilk kez İran ordusu için Hıristiyan paralı askerler temin ederler. Türkler çağdaş devirlere gelene kadar Müslüman İran'da, Bizans İmparatorluğunda, Bağdat Abbasi Halifeliğinde, Mısır'da çeşitli hizmetlerde bulunacaklardır. İster er ister komutan ol-

onların gücü ele geçirerek Müslüman Arap imparatorluklarını birer Türk imparatorluğuna dönüştüreceklerdir. 590 yılında daha sonraları sık sık yaşanacak bir olay meydana gelir: Husrev'in ordusundaki bir Türk subay olan Behram Çubum başkaldırır, fakat yenilir. Hıristiyan askerleri, Sasanilerin Hıristiyanlığın en yüksek mevkideki din adamı olarak gördükleri Bizans *basileus*'una teslim edilir.

Müslüman tarihçilere göre Eftalit İmparatorluğunun parçalanmasından sonra geriye kalan topraklardan aslan payını İran almıştır: Çağhıyan, Fergana, Keşmir ve Hindistan'ın batı kesimi. Başka kaynaklara göreyse İstemi Kağan, Şah kentini (Taşkend), Semerkand, Buhara, Keş ve Nesefi sahiplenir. Bu birbirinden farklı görüşlerden Türklerin Çağhıyan'a girmeye başladıklarını, fakat tutunamadıklarını ve Amu Derya (*Oxus*) Nehrinin bu iki halk arasında mükemmel bir sınır meydana getirdiği sonucunu çıkarabiliriz.

Maverâünnehir'in kaderi belli olmuştur: burası bir Türk ülkesi olacaktır. Hint-Avrupa uygarlığı geri çekilir. Daha sonra Özbekistan adını alacak Türkistan olarak anılan yeni bir Türk ülkesi doğar. Türkler böylelikle büyük medeniyetlerin dünyasına girerler.

Şimdi Türükler ile İranlılar upuzun bir sınır çizgisi boyunca karşı karşıya durmaktadırlar: Turan ve İran. Firdevsî'nin büyük destanı *Şahnâme*'nin ana hatları ortaya çıkmıştır bile. İlk başlarda kimse harekete geçmez. İstemi, 565 yılından hemen sonra Sasanilerin yanında Maniaş başkanlığındaki Sogdlardan oluşan bir elçi grubu bulundurmaya başlar. 567'den sonraysa ilişkiler ağını, Bizans'la sıkı münasebetler kurarak daha da yayar. İmparator II. Iustinos'a İskit, yani Sogd harfleriyle yazılan mektubu sunmaya gönderilenler işte bu Maniaş ve Sogdlardır. Aynı yıl içerisinde Bizanslı Zemark, Türk sarayına gelir. Onu, daha önceden Konstantinopolis'e giden yüz altı Türkü de (veya

Türklere bağımlı İranlılar?) beraberinde getiren Valentinos ve daha başkaları takip edecektir.

Bu düzenli ilişkiler (bize Batı Türükler hakkında değerli bir kaynak teşkil eden Bizans notlarının oluşmasını sağlayan ilişkiler de bunlardır; en azından 569 ve 576'daki temaslar açıkça ortadadır), İstemi ile oğlu Tardu'nun (575-605) Güneydoğu Avrupa ovalarında yaşayan halkların himayesini üstlenmeleri sayesinde başlamıştır. Ama ilişkinin gelişmesinin bunun dışında nedenleri de vardır: İpek Yolu'nun güneyini elinde tutan Sogdların, kendi ticaretlerine karşı çıkan Sasanilerin zararına bu önemli hattın tekelini ele geçirme peşinde olmaları ve bu amaçla Türk hamilerinden yardım istemeleri ve Yunanlıların Bizans'ın yüzyıllardır, hatta daha Roma devrinden beri İran'a karşı sürdürdüğü uzun savaşlar (bu anlamsız ve yıpratıcı savaşlar iki tarafın gücünü de tüketip onları Arap akınlarına karşı koyamayacak hale getirecektir) ve sonuç olarak Bizans'ın bu kalıtsal düşmanını kendisinden uzağa çekecek bir müttefiki doğuda bulma isteği.

Siyasal gerçeklerin farkında olan Tardu, Yunan dostluğu lehine İran dostluğundan vazgeçer. 584, 588 ve 590 yıllarında İran'a saldırır. Fakat Sasaniler o sıralarda güçlerinin zirvesinde ve Bizans'tan gelen destek de oldukça zayıftır. Türkler Sasaniler karşısında başarısızlığa uğrar. Müttefikler koca ordularıyla (Türklere göre 300.000 kişilik bir kuvvetle) doğuda Horasan ve batıda Suriye'de boş yere IV. Hürmüz'e saldırır dururlar. Bu sırada Tu-kiulerin vasalı olan Hazarlar, Hazar Denizinin güneyindeki bölgelere saldırır. Tardu'nun bu uzun süren savaşlardan eline geçen sadece Toharistan topraklarıdır.

Yine de Tardu fırsatını yakaladığı anda Bizans'la olan anlaşmazlıklara müdahaleden kendini mahrum etmez. Valentinos'un, İli Nehri üzerinde kendisinde misafir olduğu bir gün Tardu, geleceğin Ukray-

...sındaki Türklere Kırım tüccarlarıyla mücadele etmeleri için bir birlik gönderir.

Adeta hiçbir şey Türükleri yayılmaktan alıkoyamaz. Hâkimiyetlerini Moğolistan, Rus Türkistanı, Çin Türkistanının bir bölümü, Hazar Denizinin batısı, Kuzey ve Doğu Afganistan, Kuzey Hindistan, [illegible] ve Kandahar'a kadar genişletmişlerdir. Bu bölgelerdeki –Kağanın oğlu ya da *Hatun* (imparatoriçe) tarafından yaptırılan– onlarca [illegible] tapınağından bunu anlıyoruz. İmparatorluk en parlak devrinde Kore ve Mançurya sınırlarından Karadeniz'e kadar olan bütün bozkırları içerdiği gibi, kendisiyle sınırdaş olan neredeyse tüm ülke topraklarına da saldırılarda bulunur. Juan-juanlarm bir zamanlar köle muamelesi yaptığı bu halka kendi imparatorluklarını kurmak için sadece [illegible] yıl yetmiştir. Fakat bu imparatorluk uçsuz bucaksızdır ve Çinliler gözlerini üzerinden ayırmamaktadır. Bu yeni barbar güç karşısında şaşkına döner ve her zaman yaptıkları gibi önce onlara boyun eğerler. Juan-juanların son torunları Çin topraklarına sığınmaya geldiklerinde, Tu-kiu kağanının suçluların iadesi isteğine karşı koymayı beceremezler. İade edilen mülteciler hemen Çin Seddinin dibinde katledilirler. O sırada T'ang sülalesini (618-930) başa getirmeye çalışan Çinliler bu vaka karşısında kendilerini tutarlar. Büyük bir sebatla kendi geleneksel dış siyasetlerini devam ettirebilecek gücü elde etmeye çalışırlar. Geleneksel siyasetleri, askeri savaşla birlikte sürdürülen diplomatik mücadeleden ibarettir. Türükler bu durumun farkındadır ve rakiplerini gayet doğru biçimde, ancak boşu boşuna analiz ederler: "Çin halkı çok kurnaz olup nifak sokucu, ayartıcı ve rüşvetçidir... Bu halk büyük kardeşi küçük kardeşe düşüren dolaplar çevirir. Bey ile halkın arasını açmak için iftiralar atar... Eğer Çin halkına doğru gidersen ölürsün" diye yazmışlardır.

Türükler Çin'e doğru gider ve ölürler. Batıdaki hısımları tarafından da iktidarı tanınan T'o-po Kağan'ın (Taspar; 572-581) saltanatı sırasında henüz her şey yolundadır. Ancak halefi, Çin yıllıklarında Şa-po-lio diye geçen İşbara Kağan (581-587) Tardu'dan başka lider istemeyen Batı Tu-kiulerini razı edemez. Derken başka adayların da katılmasıyla bu gözü pek iki prens arasında, boyların isyan etmesiyle gittikçe şiddetlenen bir çatışma patlak verir. Tardu Moğolistan'ı fethetmeyi dener. Kendine ait topraklar dahilinde Tölöslerle kapışınca kaçmak zorunda kalır ve Kuku-nor'da yok olup gider. Batı Tu-kiu İmparatorluğu can çekişmektedir, Kuzey Tu-kiu İmparatorluğu da daha iyi bir durumda değildir.

Çin yavaş yavaş Orta Asya'daki hâkimiyetini yeniden kurar. Yine de Tu-kiulerin bir süre daha parlak dönemleri olur. (El Kağan'ın saltanatı (620-630) sırasındaki savaşlar onların Çang-an (Şang'an) dolaylarında iki yeri geri almasını sağlar.) Ancak sonunda Tu-kiuler tamamen Çinlilerin boyunduruğu altına girerler. Çin, Moğolistan'ı istila ettikten sonra 630'dan 681'e kadar Orhon'daki imparatorluk sarayına tam bir baskı uygular ve batıya kalıcı bir şekilde koloniler yerleştirir. Dünyanın bir numaralı gücü haline gelir. Kuçanların kahramanca savunmalarına rağmen Çinliler 647'de tüm Tarım havzasına sahip olurlar. 652'de On Oklara, 656'da Karluklara saldırır, Sogdiyan ve Fergana'ya valiler atarlar. Fakat bir zamanlar Tu-kiulerin olan bu ülkeyi fethetmelerinden beş yıl bile geçmeden neredeyse tüm yörelerdeki egemenliklerinin aldatıcı olduğu ortaya çıkar ve en sonunda Tibetliler ayaklanırlar.

Tu-kiulerin Yeniden Doğuşu

İşte tam bu sırada Türükler, kağanlıklar ülkesi Ötüken'deki imparatorluklarını yeniden canlandırırlar daha doğrusu yeni bir imparatorluk kurarlar. Bu özünde halk kökenli bir harekettir.

İmparatorluk kayıtları "genelde yoksul bir halk" olduğunun bilincine varışı ifade eden uzun bir cümleyle bunu doğrulayacaktır. Bu cümlede suç "hepsi de bilgisiz ve değersiz" denilen "cahil" kağanlar ile "bunların hizmetindeki kötü kağanlar"a yüklenir. Ardından daha da sert bir üslupla, "Asil Türkler kendi Türk adlarını terk ettiler, Çin adları aldılar, Çin asilleri olarak Çin imparatoruna itaat ettiler" diye devam eder. Fakat bu halk hareketi ancak halk ile hükümdar sülalelerinin yenilenen ittifakıyla somutlaşabilecekti. Çinli olan her şeyden nefret etmesine karşın kendisi de fazlasıyla Çinlileşmiş olan barbar Tonyukuk garip bir şekilde bu halk ittifakını bir devrim gibi destekler. Önceden kestirilmesi imkânsız olan bu yeniden doğuşun koyu bir milliyetçiliğin sonucu olduğu kesindir. Her şey bunu kanıtlamaktadır: özellikle de imparatorluğun ilk on yılında çok gözde olan ve hükümdarların hâlâ eğilimli oldukları yabancı bir din olan Budizme karşı doğan ani kuşku ve geleneksel dinin yeniden ortaya çıkması bunu kanıtlar. *Tengri*, Gökyüzü ya da İmparatorluğun Tanrısı ve yeryüzündeki hükümdarın da olması gerektiği gibi tek olan Ulu Tanrı üzerinde ısrarla durulması da bu kanıtlardan biridir. Bir başka kanıt da ısrarla Bumin ve İstemi'ye bağlılık ve ulusal dile dönüştür; resmi metinlerde, Koço-Tsyadam Yazıtları ile hâlâ Orhon Yazıtları da denilen Bain Tsokto Yazıtlarında, ilk defa Sogdca yerine ulusal dil kullanılmıştır. Orhon Yazıtları, Bilge Kağan ile kardeşi Kültigin ve onların bilge danışmanları Tonyukuk onuruna 732-734 ve 724-726 yıllarında dikilmiştir.

Türklerin, fetihler sırasındaki tek motivasyonları boylarına sadık kalmak ve ölmüş bir atanın eserini yaşatarak ona saygı göstermek olan bir halk olduğu düşünüldüğünde böylesi bir isyankâr tutum onların tarihinde ender görülen bir olaydı: "Kendi İmparatorluğu olan bir halktım ... Şimdi imparatorluğum nerede? ... Kendi Kağan'ı olan bir halktım ... Şimdi Kağan'ım nerede? Böyle diyerek ..."

Evet, böyle diyerek bir avuç Türük, yine aynı yazıya göre, önce onyedi, sonra yetmiş, daha sonra yedi yüz kişi olarak (bu sayılara harfi harfiyen inanmamalı, çünkü bunlar uğur getirdiğine inanılan rakamlardı kesinlikle) *Kutluk* adı da verilen soylu prensleri İlteriş Kağan'la birlikte dağa çıkar. *Kutluk*, "Kutlu, yani Tanrı'nın rahmeti, desteği üzerinde olan" demektir. Böylece macera yeniden başlar. Neredeyse sadece altmış yıllık bir süre içerisinde (681-744) bütün kaygısı her zaman olduğu gibi (devleti) "inşa etmek" ve (halkı) "düzenlemek" olan gerçek bir imparatorluk, müthiş bir güç ve belki de daha fazlası, doğar, gelişir ve yok olur. Bu devleti üç prens ünlü kılar, üçünün de danışmanı otuz yaşında görevine başlayıp seksenlerinde ölen Tonyukuk'tu. Tonyukuk bu görevine sadece 705'ten 716 yılına kadar, o da anlaşıldığına göre geçici bir talihsizlik yüzünden ara vermiştir. Bu üç prens sırasıyla, devletin temellerini atan İlteriş (681-691), aynı zamanda Bög Çor adıyla da tanınan ve devleti doruk noktasına çıkaran Kapağan Kağan (691-716) ve Bilge Kağan'dır (716-734). İçlerinde en az zafer kazananın Bilge Kağan olmasına karşın onun anısına yazılan ve adını taşıyan ve ayrıca Türk dilinin en eski ve en güzel belgelerinden biri olan yazıt sayesinde kuşkusuz en şöhretli, en görkemli olan da yine odur.

Ve macera başlar: Çin boyunduruğundan kurtulup Türükleri bir araya getirirler; önce sistemlerinin temel direği olan Tokuz Oğuzları,

onlar da aralarında On Okların, yani Batı Türüklerinin de bulunduğu Tul boylarını, Türgişler ve Kırgızları itaatleri altına alırlar; şimdiye kadar tarihin adlarını çok seyrek andığı, oysa pek yakında büyük bir kavgada rol almak üzere sahneye çıkacak olan proto-Moğol Kitanları (Hıtaylar/Hitanlar/Hitaylar) püskürtürler; silahlarının gücünü Derbend-i Âhenîn'e [Demir Kapılar], böylece İran ve Yunan ülkelerine kadar taşırlar; en sonunda Çin'i yağmalar, yirmiüç şehrini pek övündükleri gibi tek bir savaşta yerle bir eder ve Peçili Körfezinden Okyanus Irmak'a, yani Büyük Okyanusa ulaşırlar.

Bunlar kesinlikle büyük ve önemli olaylardır, fakat tamamlanamayıp yarım kalmıştır. Ayrıca burada amaç bir toprak işgali mi yoksa vurgunculuk mudur, düşmanı yola getirmek mi yoksa ortadan kaldırmak mıdır sonuç olarak bilemiyoruz. Yazıtları okuduğumuzda aynı olayların belirli aralıklarla tekrarlandığı hissine kapılıyoruz. Bu aslında kısmen doğrudur. Çin'e yapılan akınlar 683 yılında Şan-yu'ya düzenlenen bir saldırıyla başlar. Bu saldırı 685'te Taiyüan kıyılarına kadar varan bir seferle, 687'de Pekin bölgesine, 694'te Ning-hia'ya, 698'de yeniden Pekin bölgesine, 699'da Ho-pei'ye, 702'de Şan-si ve Ho-pei'ye ve nihayet 716'da Kansu'ya yapılan yeni saldırılarla tekrarlanır. Sogdiyan'a ilk sefer 700-701 yıllarında yapılmıştır. Buhara halklarının çağrısı üzerine 707'de ikinci sefere çıkılmıştır. Ve Arap yazarların söylediklerine göre 712-713 yıllarında çıkılan üçüncü bir sefer onların Semerkand dışında tüm ülkeleri işgal etmelerini sağlar, fakat bunların tümü aslında başarısızlıkla sonuçlanır. Tu-kiuler 683'te Şan-yu'ya yaptıkları ilk seferi görkemli bir şekilde kutlayıp oraya her ne kadar bir düzen getirdiklerini haykırıp dursalar da sapsarı altınları, bembeyaz gümüşleri, kadınları, genç kızları, hörgüçlü develeri (yani Baktriyan'ın çift hörgüçlü develerini) ve ipek kumaşları yanla-

rında götürerek ülkeyi boşalttıklarını gizleyemezler. 707'de çıktıkları seferden hiç söz etmezler. 712-713 seferi üzerine de sadece bir satır yazmakla yetinmişlerdir.

İç çatışmalara gelince, bu sonu gelmez çatışmaların nedenleri belirsiz görünüyor. Yeni yenik düşmüş olan On Oklar ve Kırgızlar hemen bellerini doğrulturlar; en azından 697, 709 ve 711 yıllarındaki savaşlarda oldukça inatçı bir direniş sergilerler. Karluklar ve Türgişler 711'de düzene sokulmuş olmalılar. Ama her şeye rağmen Tu-kiu İmparatorluğu da tüm bozkır imparatorlukları gibi boylar arasındaki gönüllü işbirliğine dayanıyordu. En önemli ortaklık da Tokuz Oğuzlarınki gibi gözükmektedir. Bu grubun 681'de İlteriş'e bağlanması son derece önemlidir; 716'dan sonra ayrılmasıysa Bilge Kağan'ın düşüşünü tartışma götürmez bir şekilde açıklar.

Adı kimilerine göre "kapan/yakalayan" kimilerine göre "yaban domuzu" anlamına gelen Kapağan Kağan, Bayırkular tarafından tuzağa düşürülüp öldürülür ve kafası kesilip Çin'e gönderilir. Şanlı bir son! Bilge, 25 Kasım 734'te zehirlenerek ölür. Desteğini kendisinden hiçbir vakit esirgemeyen Kardeşi Kül (Göl) Tigin zaten çoktan, daha 731 yılının Şubatında ortadan kaybolmuştur. Çin kültüründen derinden etkilenmiş koca Tonyukuk ilginç bir şahsiyet olduğu kadar kuşkucu ve uzlaşmaz bir vatanseverdir de. Arkasında taşa kazılı siyasal bir vasiyetname bırakan ordunun bu yorulmak bilmez liderinin 725 yılında öldüğü konusunda kuşku yoktur.

Çinliler o sıralarda Cungarya'yı yeni ele geçirmişler (714), Türgişlerse Su-lu Kağan'ın idaresi altında (717-748) Tarım havzasını istila etmişlerdi. Ardı arkası kesilmeyen isyanlar yüzünden sarsılan, darbe tehditleri altında bulunan ve karmaşanın arttığı imparatorluk yine de birkaç başarı kazanır: 723'te 17.000 Çin atlısını yendiklerinden ve

... yılı yaklaşırken de 40.000 kişilik bir başka Çin bölüğünü yok ettiklerinden kuşku yoktur. Fakat bu geçici zaferler bir fayda sağlamaz ve ganimetlerden, getirilen hayvan sürülerinden, ele geçirilen kadınlardan başka hiçbir şeyden konuşulmaz olur. İmparatorluk varlığını, önce kendisine Tanrı dedirtecek kadar kibirli olan Tengri Kağan'ın, sonra da tahtı zorla ele geçiren Özmiş Kağan'ın yönetimleri altında ... yılına kadar devam ettirir. Ancak yine de imparatorluk, Türk dünyasına onu yüzyıllar boyunca etkin kılacak bir ivme kazandırmıştır.

Bulgarlar

Biraz geriye dönmemiz gerekiyor. Bizans'la müttefik oldukları sırada Türüklerin Güneydoğu Avrupa bozkırlarındaki müdahaleleri hâlâ aklımızda. Fakat orada neler olup bittiğini henüz kavrayabilmiş değiliz.

Attila'nın ölümünden sonra, her zaman olduğu gibi, bu bölgedeki baş rolü üç federe ana grup ya da boylardan oluşan belirsiz üç topluluk üstlenmiştir: Bulgarlar, Hazarlar ve Macarlar. Bunlardan ilk ikisi Türkçe dil grubundandırlar. Üçüncüsü olan Macarlarsa Fin-Uygur dili konuşan, fakat Türklerin egemenliği altında bulunan bir gruptur.

Bunların kökenleri belirgin değildir. İşte bu yüzden Bulgarların, doğuya doğru geri çekilen bir Hun grubu ve Asya'dan onların peşinde gelen çeşitli öğelerden oluştuğunu farz edebiliriz. Bulgarların bizzat önderleri ya da egemen boyları olan Dulo (Djula) boyu Attila'nın oğullarından biri olan İrnek'in soyundan geldikleri konusunda ısrar ederler. İrnek'in anısını muhafaza edip tuhaf bir şekilde babası Attila'nınkini kaybetmişlerdir. "Karıştırmak, karmak" anlamına gelen

sözcüğe *-ar* soneki almış olan *bulgar* adı, "karışıklar" anlamına işaret ederek karma yapılarını doğrular. Dillerinin özellikleri vasıtasıyla, o zamanlar Orta Volga civarında, günümüzdeyse kısmen aynı isimdeki Rus Cumhuriyeti'nde yaşamakta olan vârisleri Çuvaşlarla birlikte "r"li bir dilin yegâne temsilciliğini yaparlar. Bununla birlikte bu özellik Bulgarların ortak Türk ağacından kopuşlarının da altını çizmektedir.

Bulgar adından ilk olarak, Karadeniz'in kuzeyinde ilerleyerek oradaki halkları egemenliği altına alan Avarların yardımcı birlikleri Gotlara karşı Bizans İmparatoru Zenon'un müttefiki olarak, Hazar Denizi ile Tuna Nehri arasındaki bölgede ortaya çıktıkları 480 yılında bahsedilmiştir. Bulgarlar o zamanlar "valiler" tarafından yönetilmekteydi. Bunların içinde en meşhuru, 603'te başa geçip oldukça uzun, ancak belirsiz bir süre boyunca bu görevde kalan Gostun'dur. Gostun'un deforme edilmiş şekliyle *Kurt* adını taşıyan Kovrak (Kavrak) ya da Kubrat adındaki yeğeni Bizanslıların eski bir talebesidir. 619'da vaftiz edilir, 642'de de ölür (Pritsak'ı takip eden kimilerinin dediği gibi 665 yılında değil). Kurt, 635 yılında Avarların himayesinden kurtularak beş yıl süren bir mücadeleden sonra *han* unvanı alır ve Büyük Bulgaristan'ı kurar. Öldüğünde toprakları henüz din değiştirmemiş beş oğlu arasında paylaştırılır: "Bıkmak usanmak bilmez" anlamındaki adıyla Bezmer, "delice doğan" anlamına gelen adıyla bir yırtıcı kuş ismi taşıyan ilk prenslerden biri olan İsperik ya da Asparuk ve bazı kaynaklara göre büyük olasılıkla "zengin" anlamına gelen Moğolca adıyla Bayan da bu beş oğul arasında bulunanlardır. Bu bölünme Asya'nın içlerinden çıkıp gelen Hazarların işini kolaylaştırır ve Bulgarlar nihayetinde kolayca üç topluluğa bölünürler.

Bu yeni işgalcilerin baskısıyla bağımlılığa razı olan birinci toplu-

Bu orayı terk etmez ve orta Kafkasya'da bulunan diğer etnik boylar arasında yok olup gitmeye mahkûm olur.

İkinci topluluk İsperik'in (644-702) yönetiminde batıya doğru kaçar 679'da Tuna Nehrini geçerek 680 yılında bugün Bulgaristan adıyla bilinen ülkeye yerleşir. 762 ve 811'dekiler başta olmak üzere birçok kez saldırdığı Konstantinopolis için korkunç bir güç haline gelir. 811'deki saldırıda Krum Han (803-814) İmparator I. Nikephoros'u yenerek öldürür ve Türk geleneklerine göre kafatasından bir kadeh yapar. Bu topluluk Güney Slavlarıyla karışarak çabucak Slavlaşır. Bulgar hanı I. Boris'in, 864 ya da 865'te Hıristiyanlığı kabul etmesiyle bu asimilasyon süreci iyice hızlanır. I. Boris'in kabul ettiği bu dinin öğretileri üzerine Papa'ya sorduğu sorular yüz altı maddelik *Responsa Nicolai Papae*'nin doğmasına neden olur. Bu metin Slavlık öncesi Bulgar uygarlığının çeşitli yönlerine ışık tutmaktadır. Fakat bundan sonra Balkan Bulgarları artık Türk tarihinin ilgi alanına girmez.

Üçüncü topluluk Volga boyunca tırmanır ve VIII. yüzyıl sonlarına doğru bu nehrin Kama'ya karıştığı kavşak noktasında Büyük Bulgaristan, Volga ya da Kama Bulgaristan'ı adlarıyla bilinen iyi yapılanmış bir krallık kurar. Bugünkü Kazan şehrinin birkaç kilometre ötesine düşen başkentleri Bolgar en eski Türk kazı alanlarından biridir. Bu kentin gelişmesi kendi yok oluşunu da beraberinde getirmiştir.

Esasen geç İslam dönemi mezar taşları yazıtlarından oluşan bir Volga Bulgar edebiyatının var olmasına karşın (XIII-XIV. yüzyıllar), bu dildeki en önemli tarihsel belge "Bulgar Prensleri Listesi"dir. Bu liste VIII. yüzyıla dayandığına dair kuşkumuz olmayan eski Slav dilindeki bir vakayinâmenin arasına sıkıştırılmış ondört satırdan ibarettir ve anlaşılmamış birçok nokta içermektedir. İki bölümden oluşur. Birinci bölümde Tuna Nehrının ötesindeki prenslerin (Kniaz) adları vardır.

İkinci bölümse İsperik'in ve 763'te ölen Umor'a kadar olan bütün haleflerinin isimlerini içerir. Attila'nın ilk bölümde ismi geçen oğlu İrnek'in yüz elli yaşına kadar, babası Avitohol'un ise üçyüz yıl yaşadığı söylenir. Mitlere özgü bu uzun ömür, bu iki şahsiyeti zaman içinde ulu bir mevkiye yükseltme imkânını verir. Aslında İrnek, 603'te başa geçen Gostun'dan yüz elli yıl evvel 453 yılında hüküm sürmekteydi. Dolayısıyla Avitohol'u İrnek'ten üç yüzyıl öncesine koyarsak, MS 153 yılında hüküm sürmüş olmalıdır. Oysa bu devirde Bulgarlar hâlâ Yukarı Asya'daydılar. Avitokol'un aslında Hiong-nulu Mete ya da daha bir yığın başka tanınan şahsiyetten biri olduğuna dair iddialara rağmen Avitohol tarihte kayıp bir şahsiyettir. Onun sadece göçlerinin sorumlusu olan kişi olduğu düşünülebilir.

X. yüzyılda Batıdaki son istila hareketlerinin en korkunçlarından birini yaratan Macarlar sadece tek bir olguyla, fakat önemli bir noktada Türkolojinin ilgi alanına girerler: V ya da VI. yüzyıla doğru, ne etnık bir birlik ne de tutarlı bir ortak dil oluşturmaktan oldukça uzak olan Macarlar, aslında Kabar adındaki bir Türk boyunun yönetimindeki Fin-Uygurlardır. Türklerin, ne Türkleşmelerini ne de bir Türk Devletı kurmalarını sağlayabildikleri Macarlar üzerindeki bu geçici egemenliği bize boyların nasıl bir esneklikle oluştuklarını ve birbirleriyle nasıl bağlantılı olduklarını göstermektedir. Bu egemenlik, haklarında fazla bilgiye sahip olmadığımız eski oluşumlar konusunda kendimize yeni sorular sormamızı sağlar, ayrıca herhangi bir unvana, prens ya da hanedan adlarına aşırı bir önem atfetmememiz gerektiğini gösterir. Hem zaten Türklerin Macarlar üzerindeki egemenliği hiçbir şekilde Müslüman ve Bizans kaynaklarının, özellikle VII. Konstantinos Porphyrogenetos'un Macarları Türk olarak sınıflandırmalarının nedeni sayılamaz. Daha sonraları Ruslar ya da Slavlar da Müslüman-

[…] tarafından Türk olarak adlandırılacaklardır. Karşılaştırılabilir bir adlandırım tarzı ya da kesin olmayan yer belirlemeleri, insanları sınıflandırmak için yeterli görülmüştür.

Hazarlar

Tıpkı Bulgarlar gibi Hazarların da Yukarı Asya'da, On Uygur federasyonu içerisinde Kazar ya da Kasar biçimindeki adlarıyla yer aldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hazarlar Güney Avrupa'ya On Uygurlardan kopan bir grupla gelmiş olabilirler. Ancak bu da doğal olarak melezleşmiş, bir başkasının adını almış ya da başkalarıyla ortak bu ad kullanıyor oldukları olasılıklarını ortadan kaldırmaz. Bazılarına göre Hazarlar doğrudan doğruya Batı Hunlarının soyundan gelmektedir. Şayet kaynaklarda değiştirme yapılmamışsa, batıdaki Gürcü ve Ermeni vakayinâmelerinde adları MS II ve III. yüzyılda bu halklarla bağlantılı olarak anılır. Belki de söz konusu olan 448 yılında elçi Priskos'un bahsettiği Ak-Atzirler'di (İstahrî'nin Kara Hazarlarla aynı zamanda tanıdığı Ak Hazarlar mı?). Hatta belki de Zajaczkowski'nın de düşündüğü gibi I. Husrev (531-578) dayanıklı Derbend kalesini ve Kafkas surlarını bu Hazarlardan korunma amacıyla yaptırmıştır.

Bu ulusun resmi olarak ilk anılışı *Basileus* Herakleios'un Sasani İran'a karşı saldırıya geçmek için onlardan kırk bin kişilik bir süvari birliği istediği 626-627 yıllarında olmuştur. Bizans İmparatoru ile Hazar liderlerinin Tiflis surları altında geçen görüşmelerini anlatan metin Hazarların tarihine güzel bir giriştir. Ama tarihleri bu olaydan eskidir, çünkü böyle bir görüşme ancak onların güç ve şöhrete ulaştıklarının bir kanıtıdır. Ve gerçekten de Hazarlar, uzun zaman anıla-

cak ismiyle Hazar Denizinin, yani "Hazarların denizi"nin etrafına ve Karadeniz'in kuzeyine, tam olarak Yukarı Don bölgesi, Kafkaslar ve Volga Nehri arasında kalan üçgenin içine yayılmışlardı.

Bu dönem aşağı yukarı Arap istilalarının başlangıcına, Müslümanların kalıntılarını devraldığı Sasani İmparatorluğunun yıkılışına ve Bizans'ın gerilemesine denk gelir. Böylece Bizanslılar ile Hazarlar arasında 626'da kurulan ittifak yeniden güçlenir. İki taraf için de yararlı olan bu ittifak, taraflardan birine üstün nitelikli bir askeri müttefik sağlarken, diğerine Uzakdoğu malları için önemli bir ticari pazar temin eder ve büyük bir kültürün yükselmesini sağlar. Taraflar arasında hiçbir sorunun yaşanmadığı bu birlik dönemi hiç olmazsa ilk yüzyıllar boyunca devam etmiş gibidir. Sıkı bir dostluk *basıleus*'lar ile kağanları birbirine bağlamaktadır ve bu dostluk VII ve VIII. yüzyıllarda kendini pek çok kez yeniden gösterir. Sürgüne zorlanan II. İustinianos (685-695 ve 705-711) Hazarların sarayına sığınır. Kağanın kız kardeşiyle evlenerek iki taraf arasında bir akrabalık bağı kurar ve Theodora adıyla saltanat sürecek olan karısını Konstantinopolis'e getirir. Onun bu hareketi bir örnek teşkil eder; V. Konstantinos da bir Hazar prensesiyle evlenir ve sonuç olarak tahta bir barbarın oğlu olan IV. Leon Khazaros'un [Hazar] (775-780) çıkmasına sebep olur. IX. yüzyılda siyasal yönden gerilemeye başlayan Hazarlar kendilerini Kievli Sviatoslav'ın idaresi altında güçlenen Ruslarla savaşta bulurlar. II. Basileus'un yönetimi altındaki Bizanslılar sadık müttefiklerine ihanet etmek için uygun bir an yakaladıklarını düşünerek Ruslara destek vermek amacıyla donanmalarını Hazarların üzerine gönderirler (1016). Elbette bu olay Hazarların sonunu hazırlar, 1030'dan sonra tarih sahnesinden silineceklerdir; ancak bu Konstantinopolis'e karşı saldırılar devrinin açılmasına neden olacaktır.

Hazarların kendilerinden daha az uygar olan diğer bozkır göçebesi halklara karşı uzun zamandır üstlendikleri rol ne olursa olsun, bunların en ateşli evresinde olan İslama karşı verdikleri mücadeleyi şimdiye kadar görmezden geldiğimizi kabul etmeliyiz. Hazarlar, Bizans kuvvetlerinin yükünü önemli ölçüde hafifleterek direnme güçlerinin artmasını, kısacası Konstantinopolis'in ve Hıristiyanlığın kurtulmasını sağladılar. Ayrıca kendi kendimize "Ya Hazarlar, Türklerin Bizans'a karşı her zamanki saldırgan politikalarını benimseyip İslamın müttefiki olsalardı ne olurdu?" diye de sorabiliriz.

Hazarlar Müslümanlarla düşmandılar. Halife Ömer devrinde (644-656) Müslüman birlikleri Kafkasya'ya girerek kuzeydeki ovalarda kendilerine yeni bir çıkış noktası aradılar. Arkasından 722-723 yıllarında Hazarların Terek bozkırlarındaki başkenti Belencer ya da Semender'i yakıp yıktılar, Hazarların kağanlarını tehdit altında bulunan bu bölgeden uzaklaşmak ve biri Volga Nehrinin ağzındaki İdil, diğeriyse Orta ya da İç Don bölgesindeki Sarkel olan iki yeni şehir kurmak zorunda bıraktılar. Bu sırada Hazarlar karşı saldırıya geçer. 731 yılında Kafkasları aşıp Irak'a kadar ilerlerler ve 779'da yeniden, bu defa Harun er-Reşid devrinde Irak'a ulaşırlar.

Yahudileşmiş Bir Türk Krallığı

Hazarların tarihinin esasını oluşturan unsur onların askeri başarıları değil, tam tersine Bizans'la yaptıkları ittifak ile barış ve din politikalarıdır.

"Hazar Barışı (*pax khazarica*)" ilkesi ülkeye göreceli bir istikrar getirmiş, kültürün gelişmesini sağlamıştır. İlerde bir bölümü Rusya'nın "Kara Toprakları" olacak olan Hazar toprakları henüz kullanıl-

mamaktadır: bu konuda bilgi veren herkes ülkenin hiçbir şey üretmediği, ama zenginlik ve refaha sahip olduğu konusunda fikir birliğindedir. Bu zenginlik toplumun ithalat ve ihracata dayanan ticaret etkinliğinin, daha doğrusu aracılık rolünün bir getirsidir. Konaklama merkezlerine ve şehirlerine tüm Ortadoğu'dan seyyahlar ve tüccarlar akın etmekteydi. Bu insanlar buralara kendileriyle birlikte yabancı modaları, zevk ve fikirleri taşımaktaydılar.

Bizans'la ilişkileri Hazarları belli bir ölçüye kadar Yunan ekolüne yerleştirir, fakat hızlı bir biçimde yüksek uygarlık düzeyine ulaşan İslamiyetin parlak etkisi Bizans etkisini dengelemektedir. Bütün diğer Türk imparatorlukları gibi Hazarlar da dış etkilere açıktılar. Ama bunların pek çoğunun aksine katı gelenekleri olmayan topraklarda yaşadıkları ve nüfusun içinde oldukça kalabalık oldukları için kimliklerini kaybetmezler: dilleri Türkçe olarak kalır, yaşam şekilleriyse göçebeliktir. Şehir kurmuş olmaları bizleri yanıltmasın, bu şehirler Bizanslılar tarafından yapılmış ve büyük bir olasılıkla kimsenin orada bütün bir yıl kalmadığı, büyük bir kalabalığın sadece kışlarını geçirmekle yetindiği, ıslah edilmiş ordugâhlar ya da büyük köyler olarak kalmışlardır. Medeniyetin aldatıcı görünümünden etkilenip geleneksel dini terk eden bir grup da mevcuttur. İslamın kabulünden önce her zaman yeni dinlere doğru sürüklenen ve hızla din değiştiren Türklerde bu çok özel bir durum değildir.

Ama yine de din değiştirirken yaptıkları seçim şaşırtıcıdır: Yahudiliği benimserler. Anlaşılır, güncel ve açık Arap metinlerini uzunca bir süre dikkate almayan Hazarlar'dan kadim ve karmaşık Yahudi inancını benimseyen bir halk yaratılmak istenmiştir. Batıdaki başlıca Hazar tarihçisi olan Dunlop'un, yazdığı eserin adı *The History of the Jewish Khazars*'dır [*Yahudi Hazarların Tarihi*]. Bununla birlikte bu din

[illegible] hâlâ anlaşılamayan bir tarihte sadece yönetici sınıf tarafından benimsenmiştir. İbrani kaynakları bu tarihi VIII. yüzyılın ilk yıllarına dayandırma eğilimindedir. Büyük tarihçi Mesudî (ö. 956-957) bu tarihin Halife Harun er-Reşid (786-809) zamanına denk geldiğini ileri sürmektedir ki, bu daha gerçek gibi gözükmektedir.

IX. yüzyılın ortalarında tüm mezhepler ciddi imkânlardan yararlanıyor olmalıydı, çünkü Aziz Kiril Bizanslılar tarafından Hazarları Hıristiyanlaştırmak için o tarihlerde (851-863) gönderilmiştir. Kiril, Türklerin arasına giden her din adamı gibi saygıyla karşılandı ve hükümdar masasında Hazarların hahamlarıyla ilahiyat üzerine tartışmalar yapma imkânını yakaladı. Böylesi bir durumla ilk defa karşılaştığımız için saygı duymamız gerekiyor. Fakat öte yandan bu hiçbir şekilde tarihin pek çok örneğini sunduğu kiliseler arası müzakerelerin ilkörneği değildir. Kendiliğinden gerçekleşen ya da belli bir konu çerçevesinde düzenlenen bu türden müzakerelerin örnekleri zaten çok daha eskiden ve daha da doğuda eşsiz bir yoğunlukta yaşanmıştı.

Hazar ülkesinde dinin toplumsal yaşam içindeki konumunu ve Yahudiliğin ne kadar ilgi gördüğünü bilmiyoruz. Bizans imparator Romanos Lekapenos'un (919-944) Yahudilere yaptığı zulüm birçok Yahudiyi bu ülkeye sığınmaya teşvik etmiş, böylece zaten burada yaşamakta olan Yahudi topluluğu daha da güçlenmiştir. Eserini burada yazdığı için bazen Sicilyalı olark da anılan Arap coğrafyacısı el-İdrîsî'nin de (ö. 1166) söylediği gibi, esası hoşgörü üzerine kurulu, herkesin kendinini hür bir şekilde ifade edebildiği bir toplumda ne Yahudilik ne de başka bir din devlet dini mevkisine yerleşir.

İbn Rüşd'e (X. yüzyıl) göre Hazarların hükümdarı Musevidir, fakat halk hâlâ diğer Türklerle aynı dinsel inançları sürdürmektedir; aslında büyük bir olasılıkla halk yığınları eski dinlerini hiçbir zaman

tamamen unutmamıştır. Mesudî'ye göreyse Hazarlarda baskın din Yahudilikti, ama yedi ayrı yargıç bulunmaktaydı. İki tanesi Müslümanlar, iki tanesi Yahudiler, iki tanesi Hıristiyanlar ve bir tane de paganlar, Ruslar, Slavlar ve diğerleri için. Dinler arasındaki bu eşitlik, resmi olarak mı kuruldu, yoksa dinlerin aynı oranda yaygınlaşmasından mı kaynaklandı bilinmemektedir. Örneğin Matarka'da bir piskoposluk bulunuyordu. Semender'deki kilise, cami ve tapınaklara ve İtil'de Yahudiler, Hıristiyanlar, Müslümanlar ve paganlar için birbirinden ayrı mahalleler olduğuna dikkat çekilmektedir. Ama yine de İslamiyet rakiplerine kıyasla, özellikle de IX ve X. yüzyılda daha belirgin bir ilerleme kaydetmiş gibi gözükmektedir. Müslümanlığı –kuşkusuz siyasal nedenlerle– kabul eden bir "kağan"dan söz edilir. Genel koşulların böyle olduğu durumlarda, bir çeşit dinsel kayıtsızlığın oluştuğu görülebildiği gibi, ilgisiz kalınamayan bir çeşit bağdaştırmacılığın geliştiği de görülebilir. Zaten bunu daha açık olarak göstermek için Dağıstanlı bir Hazar prensinin üç dinin gereklerini aynı anda yerine getirdiği anlatılmaz mı? Sadece Arapların askeri amaçlı seferleri kargaşa yaratıyor, ara sıra da bu seferler sırasındaki kötü muamelelere tepki olarak cami yakmak gibi çeşitli şiddet olayları meydana geliyordu.

Sadece Türkçe konuşan, Musevi olup *Zebur*'u kabul etmeyen, geçmişte özellikle Polonya ve Kırım'da, günümüzdeyse göç bölgelerinde yaşayan yirmi bin kişilik Karaim ya da Karait topluluğunun ise Hazarların soyundan geldiklerini sorgusuz sualsiz kabul etmek çok da doğru değildir. Sonuçta batıdaki Türk dünyasının Musevilikle başka ilişkiler kurmuş olması ve bu dine karşı açık olduğunu göstermiş olması hiç de imkânsız değildir.

IV. BÖLÜM

İLKÇAĞ VE ORTAÇAĞ BAŞINDA TÜRK UYGARLIĞI

I l.ıınıyetin doğuşuyla yeni bir dönem başladı. Hicret çağı sadece I lı .lıunanları ilgilendirmiyor, geniş bir coğrafyada pek çok halk ve ıı.ııı ı da etkiliyordu. Bu dönemde Türkler de yalnızca İslama tabi ol-ıııaLla kalmıyor, kendilerini büyüleyen her şeyden etkileniyor ve ha-ı ıtl.ıııııı bir parçası haline getirmeye çalışıyorlardı. Büyük uygarlık-l ııı düzeyine gerçek anlamda çıkmalarından hemen önceki dönemle-ı ıııı uzerlerine daha dikkatle eğilmenin şimdi tam sırası.

Bozkır

Türkler bir orman halkı olarak orada bıraktıkları mirası bugün lı ııı de tam olarak bilemediğimiz Sibirya'dan çıktıktan sonra bozkır ıı ..ınları, daha doğru bir deyişle yeni yurtları belledikleri Moğolistan lı ·kırının insanları oldular. Böylesine farklı bir coğrafi ortamda .ı .ımak karşılarına bazı uyum sorunları çıkardı; ama muhafaza ede-ılı ıeklerini muhafaza ederek (bunu orman avcıları ile göçebe çoban-.ıı arasındaki pek çok benzerlik ve özellikle de inanç benzerlikleri ı·.ıırmektedir) vazgeçebileceklerinden kimi zaman istemeyerek kimi .ııı.ın da doğal bir kurnazlıkla vazgeçerek, bu sorunların üstesinden ı lmeyi başardılar. Örneğin Pazırık kazılarında mezarlardan, rengeyi-ı görünümü verilmiş atlar çıkartılmıştır!

Aslında Türükler kendilerini "güçlüler" olarak adlandırmakta haklıydılar. Ülke acımasızdı, koşulları çetindi ve ancak yasalarına uyanlar sağ kalabilirdi. Çünkü bu bölge ortalama yükseltisi 1200 ila 1400 metre arasında değişen bir yayladır: büyük çöküntüler ve yükseltiklerden oluşan bu arazide Altay'ın yüksekliği 4600 metreden fazla, Ötüken'in bulunduğu Hangay Dağlarınınki 4000 metre, Tannu Ola Sıradağlarınınkiyse 3000 metreye yakındır. Çok az yağış almaktadır: Cungarya'da, Gobi Çölünde yağışlar yılda 100 milimetreden azdır ve yüksek yerler dışında hiçbir yerde yılda 200 milimetreyi geçmez. Kışın soğuk şiddetlidir, sıcaklık -50 °C'ye kadar düşer ve akarsular ve göller donar, her şey ince bir kar tabakası altında kaybolur. Yazın hava birden aşırı ısınabilir; ama kötü geçen bazı yıllarda güneş toprağı yeterince ısıtamaz ve fırtınalar durmaz. Sık ladin, çam, köknar ormanlarıyla kaplı yükseltilerin eteklerinde çayırlar vardır. Çukur yerlerdeyse ağaçlıklı otlaklara rastlanır ve zayıf çalılıklardan sonra bölge yavaş yavaş çöl görüntüsü sergiler.

Buralarda evcilleşmiş olmasalar bile mevsimlerin belirlediği bir düzen çerçevesinde toplu göç hareketleri sergileyen hayvan sürüleri dolaşır. Bu sürüler yazın yükseğe, yaylaya çıkar, kışın ise sertliği daha az topraklara, kışlaklara inerler. En usta yöntemlerle düzenlenmiş takvimlerin hiçbir zaman kullanımını ortadan kaldıramayacağı bu en eski tarih belirleme yöntemi, otların yeşermesiyle başlayan yıllık ve ayın hareketleriyle takip edilen aylık döngüye dayanır; buna benzer bir diğer takvim yöntemi de fırtınalar, geyik böğürtüsü, küçük hayvanların doğması, bir göçmen kuşun geri dönmesi gibi doğa olaylarının gözlemlenmesine dayanır. Gökyüzünün incelenmesi ilminde henüz çok ilerlenmediği bir sırada Güneş ile Ülker takımyıldızının birbirlerine karşı konumları ya da aynı hizada bulunmalarıyla yılın bölümlere ayrıldığı bir takvim yöntemi de kullanılmıştır.

Türkleri derinlemesine etkileyen, bu nedenle de XI. yüzyılda başlangıcıyla ilgili bir efsane yarattıkları Oniki Hayvan Takvimi Çinlilerden alınmıştır. Bu takvimle ilgili en eskı tanıklık 584 yılından kalmış olup Batı Türükleriyle ilgilidir ve söz konusu takvim, kuşkusuz Avarlar aracılığıyla Ukrayna bozkırlarına gelerek VII. yüzyılın başında Bulgarlar tarafından kullanılmıştır. Oniki Hayvan Takvimi oniki aylık bir döngüye dayanır ve bu döngüye göre her yıl, her ay, her gün ve her saat bir hayvanın adıyla anılır.

Arabalar ve Yurtlar

Herhangi bir vesileyle ya da mevsimsel olarak yapılan yolculuklar Orta Asya devesi ya da Baktrıyan devesi de denilen ikı hörgüçlü ve soğuğa dayanıklı develer, arabalar ya da kızaklarla yapılırdı. Kızaklardan yazıtlarda söz edilmiş olup, oyma resimlerde de tasvir edilmişlerdir. Yakındoğu'nun bize dayattığı alışık olduğumuz imgeye uygun biçimde Türkler ve Orta Asya'daki soydaşları deveye sahipti, ama bu hayvanları sadece ticari faalıyet için kullanıyorlardı, onların tercihleri at ve hayvan koşulan arabalardan yanaydı. Bu taşıt, batı bozkırlarında rakipsiz hüküm sürüyordu. Öküzlerin, daha seyrek olarak da develerın çektiği bu arabalar, onları "yüzlercesini aynı zamanda, düz bir çizgi halinde ağır ağır ilerler durumda" gören Clarke gibi seyyahlara çarpıcı gelen dikkate değer bir görsellik sergiliyordu. Pazırık'ta bir mezarda rastlandığı gibi bu arabaların boyutları son derece büyüktü. Eldeki bir örnekten anlaşıldığına göre bu arabaların yüksekliği 3 metre, genişliği 3,35 metre, tekerleklerinin çapıysa 2,15 metreydi ve böylece arabanın yol boyunca giderken bir yerde batması ya da bir yere saplanması önleniyordu. Çinliler iki tekerlekli arabaların Tıe-lolar ya da Ting-linglere (Yüksek Arabalar) özgü olduğunu söylemişlerdır; ama boyutları daha küçük olmak kaydıyla bu arabala-

rı Hunlar da kullanmıştır. Bu arabaları "ailelerini taşımak için" kullanıyorlardı ve XIV. yüzyıl gibi ileri bir tarihte bile Güney Rusya'da İbn Batuta ve daha pek çok kişi bunlara dair benzer tasvirler sunar. Tam anlamıyla birer göçebe arabası olan bu arabalar içinde yaşanan, kadınların yün eğirdikleri, dikiş diktikleri, doğum yaptıkları, çocuklarını emzirdikleri gerçek birer konuttu.

Bu arabaların kullanılması keçe çadırdan yararlanılmasını ortadan kaldırmıyordu. Bu çadırlar dikdörtgen ya da kare tabanlıydı ve kimi zaman hükümdarlarınkinde olduğu gibi oldukça geniş olabiliyorlardı (Eftalit hükümdarının çadırının bir kenarı kırk kademdi). Biz bunlara eski Rus gezginlerine uyarak *yurt* diyoruz; ancak burada bir karşıt anlam söz konusudur, çünkü *yurt* Türkçede "ülke, konaklama yeri, kişinin üzerine evini inşa ettiği toprak parçası" anlamına gelir. Yan yana bağlanan esnek tahtaların etrafına keçe kaplanmasıyla yapılan yurt, yuvarlak tabanlı ve büyük bir çan biçimindeydi. Üst ucunda bir duman deliği vardı. Çadırın ortasındaki ocağın üstüne açılan ve aşağıdan açılıp kapatılabilen bu delik, pekâlâ küçük bir evren olan bu çadırın ana eksenini oluşturuyordu. Bu yerinden çıkarılabilir kapak ocağın ateşi söndürüldüğü ya da ateşin muhafaza edilebilmesi için üzeri külle örtüldüğü zaman deliğin kapatılmasına olanak veriyordu.

Kapı, "güneşin doğduğu yöne saygı" nedeniyle doğuya açılırdı. Eski Türkler tarafından kesin şekilde uyulan bu uygulama, büyük bir olasılıkla X. yüzyıla doğru, Çin etkisiyle değişecekti ve kapı bu kez de güneşin geçtiği en yüksekteki nokta göz önünde tutularak güney yönüne açılacak biçimde yapılmaya başlandı. Ana yönler, Çin tarzında bir renk adıyla ya da evrenin dört ana öğesinin adıyla anılırdı. Örneğin Osmanlılarda Karadeniz adı, söz konusu denizin kuzeyde olması nedeniyle verilmiştir. Güneyde olan Akdeniz'in adı ise, yine bu nedenle "ak" olan denizdir.

.\t

Hayvan yetiştiriciliği bozkır Türklerinin temel uğraşıydı. Türkle-rin ilk yurtları olan bugünkü Moğolistan toprakları hayvan yetiştir-me[illegible] çok uygundu ve gücü de buradan geliyordu. Devletlerin başkent-lerini burada kurmalarının nedeni budur. Moğolistan'ın en [illegible] bir atlar tarihi olan tarihinin biricik açıklaması da budur. [illegible] zamanda Türklerin ve Moğolların yeryüzündeki tüm yazgılarını [illegible] de yine atlar olmuştur. Ve son olarak Türklerin tarihinin, [illegible] temel özelliğinin geçerli birçok kanıta karşın sisler içinde kal-[illegible], kötü ayarlanmış bir objektifle çekilmiş bir fotoğraf gibi silik [illegible] neden olan da bu hareket yeteneğidir. Göçebelerin, üstün-lüklerini sağlayan tüm olumlu nitelikleri özgür bir biçimde sergile-[illegible] için atlı gücün temel desteğine ihtiyaçları vardır.

Yoğun at yetiştiriciliği en yüksek noktasına Moğolistan'da erişmiş [illegible] hemen tüm bozkır ülkelerinde yaygın hale gelmiştir. Ama [illegible], ormanlık bölgelerde, tarım bölgelerinde, elbette Sibirya'da, [illegible] zamanda Çin'de, Avrupa'da ve hepsinden de çok ırmak vadilerin-[illegible] Dicle, Fırat ve Nil vadilerinde bu kadar yoğun bir üretim olanak-[illegible] Müslüman Türk gücü Balkanlar'da, Yakındoğu'da, Hindistan'da [illegible] temellere dayanmıştır. Yerleşik ülkelerin hiçbirinin büyük sü-[illegible] beslemeye yetecek kadar otlağı yoktu. İşte bu nedenle Türkler [illegible] yerleşmektense yağmalamayı tercih edeceklerdir; aslında er [illegible] geç oradaki insanlar tarafından asimile edileceklerini ya da on-[illegible] yaşam koşullarından uzaklaştıran uygarlıktan çok, oraları ele [illegible] melerini sağlayan yıkım gücünün, yani atlı gücün çökmesi nede-[illegible] atılacaklarını bileceklerdir.

[illegible] an biliyoruz ki Moğolistan Bağımsız Cumhuriyeti ("İç" ya da [illegible] Moğolistanı dışında) 1918'de, ülkeye modern ekonominin girme-

sinden önce 1,5 milyon at, 1 milyondan çok sığır, 7 milyondan fazla koyun ve 225.000 deveyi, yani toplamda (her bir birim 1 at, 1 deve, 1 sığır ya da 5 koyundan oluşacak şekilde) yaklaşık 3.895.000 birim hayvanı besliyordu. Eskiden, yani savaşlar, salgın hastalıklar, çekirge istilaları, (MS 46 yılındaki gibi) kuraklıklar küçük ve büyükbaş hayvan sayısında çok büyük azalmalara değil, ancak geçici düşüşlere yol açtığı ya da elverişli koşullar bunların sayısında aşırı artışlara neden olmadığı zamanlarda da durum herhalde bundan farklı değildi. Ama 1918'de Moğolistan savaş ya da fetih eğiliminde değildi ve ülkede göçebe hayvancılığı atçılıktan çok daha önemliydi. Etkinliklerin temelinde savaş yer aldığı zamansa durum değişiyor; o zaman atlar öbür hayvanlardan daha değerli oluyordu. Hiong-nuların sürülerindeki hayvan sayısı normal zamanda kişi başına onbeş ila yirmibeş büyükbaş hayvan arasında değişiyordu. Bu sayı yokluk yıllarında en yoksul boylarda kişi başına ikiden aza düşer, refah dönemlerinde ise en zengin boylarda kişi başına yaklaşık üç yüze çıkardı (MÖ 127'de yapılmış bir değerlendirme). Hiong-nuların sayısının bir buçuk milyon kadar olduğu tahmin edildiğine göre, hayvanlarının sayısının da en az iki milyon, daha geniş topraklarda ise 1918'e göre 2 veya 3 kat daha fazla, yani ortalama bir sayıyla 30 milyon olmuş olması gerekir. Bunların arasında, at oranının yüzde 12 ila 15, dolayısıyla 4 milyon baş kadar olması gerekir. Ama at yüzdesinin kırka kadar çıkabildiği düşünülürse, demek ki sonuç ürkütücü olabilmekte, yani 12 milyon ata çıkabilmektedir (MS 46 tarihinde yapılmış değerlendirme). Karşılaştırmak gerekirse: SSCB'de 1955'te 13 milyon, 1965'te 8 milyon adet at vardı.

Özenle belirlenen bu sayılar, göçebelerin savaşa en az kişi başına iki ila üç at götürdükleri, bunun onlara her zaman yorgun olmayan

...leie sahip olmak olanağı sağladığı yolundaki bilgileri doğrular ...lidir. 1 milyon at, 300.000 kişilik bir ordu için yeterli olma... ...sinde aşırı bir sayıdır. 300.000 kişi ise o dönem için dev bir ...lu demektir ve kuşkusuz o dönemde bir eşi de yoktur. Ne var ki ... kaynaklar, bazı tarihçilerde –bence haksız– kuşkular da doğura... ...bu kadar büyük ordulardan söz etmektedir. Yeryüzünün tüm ...leri, Uzakdoğu ya da Batının ortaçağ şövalyeleri üzerinde kesin ...üstünlüğe sahip olabilmek için bile bu sayı çoktur. Bu kadar çok ...hayvanı ne Çin ne Hindistan ne de Avrupa besleyebilirdi. Belki ...ve Türkiye'nin yaylaları bir ölçüde buna imkân verirdi. Tüm Av...rupa'nın otlak bakımından en zengin yeri olan Macaristan Ovası en ...323.000 birim hayvan için yeterliydi ve üstelik eskiden ormanlar ...müzdekinden daha geniş alanlara sahipti. Bu sayı Moğolistan'ının ...mkün kıldığının onikide biriydi. Küçük ve büyükbaş hayvanların ...nmesi için gerekli miktarlar akılcı sınırların ötesine dek azaltılsa ... Macaristan Ovası ancak 50.000 ila 70.000 kadar atlıya yeterli ...olabilirdi. Ve bu sayı, katılan kuvvetlerin de desteğiyle, Galya ve İtal...ya'ya seferler düzenlemek için yeterli, ancak işgal etmek için yetersiz ...sayıydı. Ayrıca atların oralarda besin bulamayacaklarını da unut...mamak gerekir. İşte bu nedenle Attila Avrupa'yı fethetmeyi düşünme...miştir.

Ve yine bu nedenle, atlı güce her zaman önem veren Selçuklular, ...ran ve Anadolu'da tarımı ihmal etmek zorunda kalmışlardır. Yine ay...nı nedenle Moğollar ve Türkler Suriye ya da Irak'ta uzun süreli başa...rılar elde edememişler özellikle de bu ülkelerden Nil Vadisi'ne gide...bilmek üzere hareket üssü olarak yararlanamamışlar ve Memlukların ...darbelerine açık durumda kalmışlardır (acaba güçlü bir süvari kuvve...ti ...ına Çölünü geçebilir miydi?). İşte bu nedenle keskin bir zekâsı

olan, karşı karşıya kaldığı sorunu çok iyi kavrayan, bununla birlikte dünyaya egemen olmak fikrinden vazgeçmeyen Cengin Han, Çin'in sulanabilen tüm topraklarını otlağa dönüştürmeyi tasarlamıştır. Ve yine bu kaynak yetersizliği nedeniyle barış zamanlarında atlarını komşu ülkelere satmak zorunda kalmışlardır. Çin'in, barış içinde kalmak amacıyla Uygurlardan –daha sonra yem yokluğundan ölmelerine seyirci kalma pahasına bile olsa– akıldışı fiyatlara çok sayıda at satın almak zorunda kaldığı bilinmektedir. Bu yüzden seferler çoğu zaman kısa sürer, yemin tükenmesi ve hayvanların güçten düşmesiyle birlikte sona erer ve bir daha ki sene tekrarlanırdı.

Uygar topraklara, oranın kaynaklarını sonuna denk sömürüp bozkıra dönüştürmeden yerleşebilmek için yeni koşullara son derece yavaş ilerleyen, belki bir ikı yüzyıl süren bir süreçte hazırlanmak gerekliydi. Bu, Osmanlılarda olduğu gibi, önemli miktarda bir atlı gücü muhafaza etmekle birlikte, bu güce artık kilit rol atfetmeyen bir yerleşiklikle mümkün olacaktı. Benzer bir şekilde Attila da Macaristan ovalarına yerleşerek yeni koşullara uymaya çalışmış ve Roma İmparatorluğu üzerindeki baskısını sürdürmüştür.

Tıpkı simgeleri olarak gördükleri kurt gibi gerçek göçebe barbarlar da çoğu zaman uygarlığın sadece sınırında dolaşmak, bundan yararlanmak, beslenmek, ama o sınırı aşarak uygarlığın içine dahil olmamak zorundaydı. Atların sayısı azalırsa silahlar, koşum takımları, Türklerin benimsedikleri ve uygarlarşmış olanların da benimseyecekleri atlı yaşama uygun giyim neye yarayabilirdi ki? Bütün bunlar ancak bozkırda işe yarayabilirdi. Nice büyük fatih yerleşik bir ülkede kalmaktan, burada barınmaktan ölüm gibi korkarak bizi şaşkınlığa gark eder. Ve modern Asya'nın nice kurak ve çorak bölgesinin bir zamanlar göçebelerin bereketli yurtları olduğu hatırlanırsa hayvanların

[illegible] için nasıl da sonsuz kaynaklara ihtiyaç duyulduğu ve bunun yarattığı yıkımın sonuçları daha iyi anlaşılmaktadır.

Ticaret

Hayvancılık, avcılık, savaş ve istilalar gibi temel faaliyetler Orta Asya'daki Türklerin ekonomik ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılıyor gibiydi. Başka etkinliklerde bulunmalarına ve Hazarların bu vesileyle ticaret yapabilmelerine karşın ticaret onların harcı değildi.

Yaklaşık yüz yıl, belki de daha uzun bir süre boyunca Akdeniz'i Ortadoğu'ya bağlayan büyük eksenin, Mezopotamya, İran, Mâverâünnehrin (Sogdiyan) ve Tarım havzasının kuzeyinde ve güneyinde uzanan ve Singan-fu'ya (eskiden Çang-an) varan Serinde vahalarından (günümüzde Sin-kiang) geçtiğine inanılıyordu. XIX. yüzyılda bir Alman, geçip giden değerli mala atfen bu yolu "İpek Yolu" olarak adlandırmıştı. Aslında ipek Çin'de para birimi değeri taşıyan bir maldı. Almanın bu önerisi büyük bir kabul görmüştür.

Aslında ipek bu yoldan geçen tek ürün değildi, özellikle de önce İran'ın sonra da Bizans'ın (en azından 551'den sonra) ipekböceği kozacılığının sırrını keşfedip ipek üretmeye başlamalarından sonra baharatlar, misk, Sibirya kürkleri, madenler, deri ve her türden tekstil ürünü, değerli taşlar, yeşimtaşı, lakeler, porselenler ve daha pek çok ürün ticari açıdan belki de ipekten çok daha önemli hale gelmişti. İpek Yolu her şeyden önce dinlerin yolu olmuştur: başta Budizmin, sonra Manizmin, Hıristiyanlığın ve son olarak da İslamiyetin. Dindar misyonerler vaaz vermek için bir ülkeden diğerine bu yol boyunca dolaşıp durmuşlardır. Bu yolun öneminin bir diğer nedeni de otlaklara dönüştürmek için fazla verimli topraklar olan vahaları birbirinden ayıran çorak çöllerden (en fazla yirmi insan ve dört beş hayvan, özel-

likle de eşekten oluşan) küçük kafilelerin geçebilmesine rağmen devasa kervanların geçememesidir; bozkır yollarından geçen kervanların bazılarında 3000 deve ve 5000 kişi olurdu. Bu kervan ticareti büyük bir olasılıkla tarihöncesi dönemden beri bu biçimde yürüyordu. Bu yollar Moğolistan, Yenisey Vadisi ve Çin'i, Balkaş Gölünün hem güneyinden hem de kuzeyinden geçerek Yakındoğu'ya bağlıyor ve kaçınılmaz olarak Sogdiyan'a, Harezm'e varıyorlardı. Buralarda da Afganistan üzerinden Hindistan'dan gelen yollarla birleşiyorlardı. Daha sonra Hazar Denizinin kuzeyinden ve güneyinden batıya doğru yöneliyorlardı.

Tüm göçebe halklar, İranlıların bölgesine varana kadar olan kuzey yollarını denetimlerini altına tutuyorlardı: örneğin çok fazla kullanılan, X'ian'da başlayıp Bezeklik ve Turfan'dan geçen yol gibi. Bu yol daha sonra Çu ve İli Vadilerinden geçecektir. Bunun yanı sıra, en azından dolaylı bir biçimde de olsa, Serinde ve Sogdiyan yollarını da yönetimleri altına almak için çaba gösteriyorlardı. Deve, at, sığır yetiştiricisi olan bu halklar hemen hemen tüm malların taşımacılığını yapıyorlardı. Hatta elimizdeki birkaç kanıttan yola çıkarak bu malların alımlarını ve satımlarını da yapıyorlardı diyebiliriz.

Bu uluslararası ticaret, koşullar elverdiğinde, Orta Asya'daki tüm sınırları ortadan kaldırarak sanıldığından çok daha kısa bir sürede gerçekleşiyordu: örneğin Sogdiyan'dan yola çıkıp iki ayda Moğolistan ya da Pekin'e varmak mümkündü. Bu yolu kullananlar, coğrafi ve demografik açıdan bu uzak ülkeler hakkında çok fazla bilgi ediniyorlar ve fetih ordularının ve yolculuk eden insan topluluklarının doğal rehberleri oluyorlardı. Dolayısıyla işgaller rastgele bilgilerle değil, oldukça iyi bir donanımla yapılıyordu. Tüccarlar ile komutanlar ve boy liderleri arasındaki bu bilgi alışverişi, büyük göç olaylarının nedenlerini de yöntemlerini de daha iyi anlamamızı sağlamaktadır.

Tarım ve Sanayi

Tarım daha küçük bir rol oynuyordu, ama büsbütün de yok değildi. Irmak vadilerinde ilkel olmasına karşın, zengin vahalarda daha gelişmiş durumdaydı ve Türkler vahaları artık daha sık ziyaret ettikler ve hatta yerleştikleri için tarıma uzak kalmamışlardı. Kent yaşamı Moğolistan'da henüz bilinmiyordu. Bulgarlar ve Hazarlardaysa gelişmesinin başlangıcındaydı. Kentler birçok kımse için son derece büyüleyici bir ülkü, tehlikeli olduğu kadar da çekici bir seraptı. Bilge Kağan'ın Çin'deki örneklerine bakarak bir kent kurmayı düşlemesi, kentliliğin korkuya üstün geleceği günün uzak olmadığına işaret ediyordu.

Bir sanayinin varlığından söz etmek mümkündü. Bu yalnız keçe ve halı sanayi –Türk ve İran dünyasının hemen hemen tümüyle kendilerine özgü üretimi– değil, aynı zamanda maden, demir, tunç ve altın üretimi ve işlemesiydi. Hiong-nuların, bozkır hayvanbiçimi sanatının bir veçhesinden başka bir şey olmayan ve onlardan sonra yüzyıllar boyunca süren sanatsal üslubu, Asya bozkırlarının eski halklarının maden sanayi alanındaki ustalığını göstermektedir. Huang-ho'nun (Sarı Irmak) büyük kıvrımındaki Ordos'ta, güney Sibirya'da, Minusinsk'te, Moğolistan'ın güneyinde ve özellikle de Noin Ula'da, kemer tokaları, binek ve koşum gereçleri ve bayrak direği ucu gibi hayranlık uyandıran çeşitli nesneler bulunmuştur. Türüklerin, Juan-juanların egemenliği sırasında Altay'daki güçlerini kısmen demircilik mesleğine borçlu olmalarının nedeni onları Şamanlara yakın kılan ateş ve demir bilgisine sahip olmalarının yanı sıra üretici olmalarıdır. Bağımsızlıklarını elde ettiklerinde Bizanslılara da demir satmayı önermişlerdir.

Korkunç Portreler

Tüm Türkleşmişleri, yani sarışın ya da kızıl saçlı ve renkli gözlü, Cermen kavmı Alamanları ya da Vikingleri andıran toplulukları bir yana bıraksak bile dış evlilikler, nikâhsız eş olarak alınan kadın köleler ve hükümdarların eşlerini yabancı saraylardan, o dönemde özellikle de Çin sarayı prensesleri arasından seçmesi sonucu gerçekleşen melezleşmesi nedeniyle, ortaçağın başlangıç dönemi Türkünün bır robot resminin çizilebileceğini söyleyebilmek güçtür. Bununla birlikte yine de Mongoloit yüz çizgileri ve vücutlarının biçimiyle, yabancı gözlemcilerde –bir korku ürpermesinin yanı sıra– büyük bir ilgi uyandıracak kadar ırklarının özelliklerini taşırlar. Özellikle Batılılar onları çok çirkin bulur, sözcüğün gerçek anlamında birer canavar, yani insandan çok hayvana yakın sayarlardı. Ammianus Marcellinus, "Bodur olmaları ... son derece büyük el ve kolları, ölçüsüz derecede iri kafaları" nedeniyle onlar hakkında böyle düşünür. Sidonius Apollinaris'e göre ise korku salma nedenleri, "biçımsiz ve basık" burunları, "iyice oyuk göz çukurlarına gömülmüş, en uzak mesafelere ulaşan keskin bakışlı gözlerı"dir.

Batılılar aslında kendı kendilerını korkutuyorlardı. Cengiz Han egemenliği sırasında yazdıkları yeni yorumlar olmaktan çok eski metinlerin neredeyse harfi harfine tekrarından ıbaretti. Matthieu de Paris Moğollar hakkında, "İnsan olmalarına karşın daha çok hayvana benziyorlar, bunlara insandan çok canavar demeli" demiştir. Oysa aynı Türk-Moğollar uzun saç örgüleri, çıkık elmacık kemikleri ve çekik, badem gözleriyle Müslüman estetik anlayışı tarafından insan güzelliğinin en yüksek derecesinde olarak kabul edilmekteydiler. Ve gerçekten de onları konu alan İran minyatürlerinde ve Gaznelilerin duvar resimlerinde nasıl da çekicidirler!

...akterleri de –yaygın olan olumsuz yargılarla– en az ...şleri kadar dikkat çekicidir. Yürekli ve sert, yırtıcı, kötü ni-...li, kıyıcı, pis ve iğrençtirler. Kendilerini eşkıyalığa vermişlerdir; ...lıkta, kıyıcılıkta, barbarlıkta hakiki ya da hayali tüm mahluka-...de bırakırlar." "Zaten hayvan gibi yaşamakta, yediklerini ne pi-...kte ne de içine çeşni veren bir şey katmaktadırlar." "Onlara çöl-...laşan korkunç, iğrenç ruhlar yaşam verdi. İnsan görünümü ...de yaşıyorlar, ama yırtıcı hayvanların acımasızlığı içinde ...yorlar." Ammianus Marcellinus ve Jordanes Hunlardan böyle söz ..., yıllar sonra Matthieu de Paris de Cengiz Han'ın Moğollarından ...ederken neredeyse kelimesi kelimesine aynı şeyleri söyler. Kuş-...ar istilaları eskatolojik bir his de yaratmaktadır: "Ülkeme bir top-...luk musallat oldu... Kırlar tahrip oldu, toprak yas tutuyor... Çünkü ...hve'nin günü yakın... Bu halk gibisi hiçbir zaman var olmamıştır... ...ünde bir ateş yok ediyor, arkasında bir alev kavuruyor."

Bu gözlemler arasında doğru olan da var yanlış olan da; kimi za-...an anlaşılmamış, kimi zaman bilerek olduğundan acıklı gösterilmiş ...lemler ve kolayca ortadan kalkmayacak yargılar da mevcut. ...yıllardır ayakta duran uygarlığının son günlerini yaşayan bir Ro-...lı, arılığına, temizliğine duyduğu saygıdan dolayı suyu kirletmek-...n çekindiği için o suda yıkanmayan ve hiç olmazsa birçok ön ...lık yapmadan orada araç gereçlerini ve giysilerini yıkamayan in-...lar hakkında ne düşünebilirdi? Bu insanların açık açık ve büyük ...ançla bir kurt ile bir dişi geyiğin çiftleşmesi sonucu ortaya çık-...larını, atalarının bataklıklarda gebe kaldığını ya da mağaralarda ...durduklarını anlattıkları düşünülünce, Batılıların bunları "Çölde ...laşan korkunç, iğrenç ruhlar"dan türemiş kabul etmeleri pek mi ...rılıydı? Binicinin baldırları ile atın sırtı arasına sıkıştırılmış et

parçası anektodu ünlüdür ve hor görmenin mantıkdışı boyutunu ortaya koymaktadır. Her binici eyerin altına hayvanın derisiyle temas edecek şekilde bir et parçası koymanın onun sırtında yara açacağını bilir. Hunlar atlarından inmeden beslenebilmek için eyerlerinin iki yanındaki ceplere yerleştirdikleri kurutulmuş etleri yerlerdi.

Akınlarının şiddeti, katliamları, korku ve dehşet yaratmak amacıyla kendi haklarında yaydıkları korkunç hikâyeler ve özellikle davranışları geriye kalan resmi tamamlamaya yeter. Paniğin bulaşıcı olduğunu, korku ve dehşetin herkesi elden ayaktan düşürdüğünü, felç ettiğini biliyorlardı. Canavar olarak görülmekten rahatsız olmak bir yana, bunu adeta doğruluyorlardı. Örneğin saldırırken korkunç çığlıklar atıyorlar, *Ur Ah!*, yani "Haydi Vur!" diye bağırıyorlardı. Daha sonra Batıda bu çağrı biçimi "Hurra!" ünlemine dönüşmüştür. Kendileriyle ilgili en korkunç, en dehşetli hikâyeleri uyduruyor ve kulaktan kulağa yayılmalarını sağlıyorlardı, örneğin yamyamlıkları hakkındaki her şeyi abartıyor, her tarafa gönderdikleri casuslar bunları bire on katarak anlatıyordu. Acımasızca ve ruhsuzca öldürürlerdi. Öldürmenin inceliklikleriyle ilgilenmezlerdi; işkenceyi ise bilmezlerdi, zira işkence barbarların değil, uygarlaşmış halkların harcıdır. Bu, duyarlılık yokluğunun mu, yoksa hayal gücü eksikliğinin mi sonucudur bilmiyoruz? Maruz kaldıkları katliamlar onlara korku vermiyordu. Ölmektense öldürmenin yeğ olduğuna ve yaşamlarının başkalarının yok olmasına bağlı olduğuna inanırlardı. Doğayla iç içe yaşadıkları için doğanın yasalarını biliyorlardı; yaşamın ölümden doğduğunu, varoluşun sürüp gitmesininse birilerinin yenilip birilerinin yenmesine bağlı olduğunu öğrenmişlerdi. Ölüm bir "zorunluluk"tur diyorlardı. Ama ne olursa insan derin biçimde insani duygular taşır. Bilge Kağan kardeşi Kültigin'in ölümünden şu dokunaklı ifadeyle söz

... Gören gözlerim görmez, bilen aklım bilmez oldu... Evet, göz-... yaşla, ruh ve yürek hıçkırıkla doluyor..." Ve oğlu da babasının ... yazıtına şu sözleri kazıtmıştır: "Bilge Kağan göğe uçtu. Yaz ge-... yukarıda, gökyüzünde gökkuşağı çıkınca, dağda maral kaçınca, ... düşünürüm..." Son olarak bir reisin sade ve umutsuz haykırışı ... bir söylev kadar edebidir: "Savaşa gittin ve seni o zamandan be-... görmedim, oğlum, aslanım!"

Savaş

Yenilmezlik ününe hiç de haksız bir biçimde sahip olmamışlardır ve başarılarının güvencesi de kısmen bu ündür. Sürdürdükleri savaşın korkutucu görünmesi gerçekliğe ve düşmanları üzerinde yarattıkları kaygıya uygundu. Çünkü onlardan ne kadar çok korkulursa o kadar az direnilir. Böylece bu saldırgan toplulukların kişiliklerini tam olarak yansıtmayan bir imge ortaya çıkar. Bugün belgeler bu yanlışlığın düzeltilmesine olanak veriyor.

Bunlar başıbozuk ve öfkeli bir grup vahşi değil, düzenli ve iyi yönetilen bir orduydular. Önderleri tartışılmaz bir otoriteye sahipti. Ancak çok gerekli olduğunda kendilerini gösterirlerdi; çünkü ölümlerinin orduyu dağıtacağını bilir, harekâtı dışarıdan bütün yönleriyle takip etmek isterlerdi. Kuşkusuz Ahamenid İran'dan alınan örgütlenme biçimi son derece katıydı. Askerler on, yüz, bin ve onbiner kişilik gruplardan oluşurdu. Bu gruplar Farsî kökenli bir sözcükle adlandırılırdı: *tümen*. Bu tümenler yak ya da at kuyruklu sancaklar, sarı bir kurt başının ya da herhangi bir hayvan betiminin takılı olduğu flamalar etrafında toplanırlardı.

Herkes asker olabilirdi (olmalıydı), hatta gerekli olduğu durum-

larda kadınlar bile. Elbette kimseye bu hizmet karşılığında bir aylık ödenmiyordu. Bu, sürekli hareket halinde, hep ayakta olan bir ulustu. Mümkün olduğunda elde ne varsa o yenirdi, eğer hiçbir şey yoksa bir, hatta iki gün boyunca hiçbir şey yenmediği de olurdu. Dönemlerindeki tüm gözlemciler bu toplulukların azla yetinme özelliklerine hayran kalmışlardır. Erkekler en sert şartlarda yetiştirilirlerdi, daha küçücük bir çocukken soğuğa, açlığa, yorgunluğa dayanmayı öğrenirlerdi. Sadece en güçlüler hayatta kalabilirdi.

Bunlar kuşkusuz birinci sınıf süvariydiler. Ama sadece süvariden ibaret değildiler. Piyade sınıfı, varlığının uzun süre yadsınmasına ya da sözünün edilmemesine –ve bazı vakayinamelerin Hunlar'ın atsız savaşma gücünden tümüyle yoksun olduğunu belirtmesine– karşın tartışmasız olarak mevcuttu. Kırım'da Kul Oba kurganındaki kayaya oyulmuş gravürler ayaklarını açmış, dizleri hafifçe bükülmüş, sırt sırta duran yaya askerleri ve ok atan iki İskit'e karşılık veren, diz çökmüş, yaylarını germekte olan okçuları betimlerler. Türük komutan Tonyukuk sefere çıkarken yanındaki askerlerin üçte ikisinin süvari, üçte birinin piyade eri olduğundan söz eder. Ne yazık ki, bu piyadeler ve etkinlikleri konusunda hiçbir bilgi yoktur.

Savaş alanlarında her an her yerde olan hareketli, hızlı, yorulmaz atlılar bize, bu benzetme doğru olmasa bile, ata eyersiz binen, yarı çıplak ve hafif silahlı Uzak Batı Kızılderililerini hatırlatırlar. Gerçekte koşum takımları ve silahlar yüzyıllar boyunca sürekli geliştirilmiş ve durmadan yeni koşullara uydurulmuştur. Ele aldığımız dönemde koşum takımları göz kamaştırıcıydı, ayrıca savaş sırasında ata bir de pirinçten bir baş zırhı takılırdı. Süvari ise zırh, halkalardan oluşan bir eteklik ve kalkan kuşanır, silah olarak da ince ve uzun olarak resmedilen bir kargı, kuşkusuz bir balta, kılıç, uzun bir kalkanla

I ıııııan ve sağ elle kullanılan başka bir tür kılıç, sonraki zamanlarda hıı takım özel silahlar ile İskitlerin ve Partların ününü duyurduğu . .ı bir yay taşırdı. Sidonius Apollinaris bu konuda, "okunu yönelt-tiği kişinin vay haline, çünkü okları ölüm getirir" der. Ammianus Marcellinus ise şöyle ekler: "İnanılmayacak kadar uzak mesafelere . ıı ve ölümcül oklar atarlar, bu ustalıkta kimse onlarla yarışamaz."

Silahlardaki bu değişime karşılık bozkır atları değişmemiştir; ol-duğu gibi kısa boylu, sağlam, dayanıklı, sahibi tarafından çok sevilen at, boyları için bir insan kadar değere sahipti, rengi, kökeni ya da gövde yapısıyla ilgili bir özelliğini yansıtan bir ad taşırdı ve geçmişten ka-lan metinlerde çoğu zaman at hakkındaki bilgiler sahibi hakkındakin-den daha kesindi.

Orduları kesinlikle saldırıya yönelik örgütleniyordu; ama elbette kendilerinin de çok iyi bildikleri ve çoğu zaman uyguladıkları bas-kınlara ve beklenmedik saldırılara karşı da her zaman hazırlıklılardı. Ordu surlar arkasına sığmmasa da, çok sayıda gözetleme kulesine sahipti. Kentleşmiş bir ülkede harekât yeteneğine sahip olan bu ordu-nun, anlaşıldığı kadarıyla kuşatmaya yönelik araç ve gereçleri yoktu. Kaynaklar kentlerin nasıl ele geçirildiğini söylemiyor.

Ordu mevcutlarına dair bilgiler her zaman doğrulanabilir değildir ve birinden diğerine değişebilir. Sadece onyedi, yetmiş ve yedi yüz kişiyle imparatorluklar kurulduğunu anımsatalım. Bunlar kuşkusuz simgesel sayılardır, ama bilerek düşük tutulmuşlardır. XII. yüzyılın sonunda Komutan Kalaç, Bengal'in başkentini onsekiz atlıyla ele geçir-mişti! Moğolistan yazıtlarında, bir çarpışmada iki ila üç bin arasında-ki Türük ile altı bin Oğuzun karşı karşıya geldiği belirtilir; bir başka . .ı ise Türükleri ovada toplanmış 100.000 savaşçıya saldırmaya mecbur bırakır. 100.000! Eğer büyük sayılar daha çok 7 ve 9'un kat-

larıyla ifade edilmese ve ordu on mevcutlu, yüz mevcutlu vb birliklerden oluşmasaydı işte o zaman bu büyük bir sayı olurdu. Hazarlar Bizanslılara 40.000 atlı sunmuştur ve On Okların cepheye 300.000 asker sürdüğünden söz edılir. Bin yılı aşkın bır süre boyunca çeşitli belgelerde mevcutların güçsüzlük veya önemi üzerinde durulmuştur: bu konuda Türklerin arşiv, istatıstik ve muhasebe meraklısı olduklarını unutmamak gerekir. Çin ise Türük kuvvetlerinin bir milyon civarında olduğunu düşünüyordu. Bu abartılı değildir. Türklerde her erkek erişkın yaşa gelmesinden başlayarak en ileri yaşlara kadar askerdi. Ne toplu halde askere alma ne de –bugün bize uygarlık dahilinde canavarca gelen sağlıklı her insanın adam öldürmesi ya da kendisinin ölmesi gerektiği fikri– modern zamanlarda ortaya çıkmıştır.

Türkçe metinlerde kimi zaman kış ortalarında yapılan harekâtlardan söz edilmektedir: "Kalın karı güçlükle aştım. Dizginlerinden çekilen atları ve ağaçlara tutunarak ilerleyen adamları tepeye çıkarttım." der Tonyukuk. Irmak geçitleri buz tutmadığı zaman yüzerek ya da sallarla geçilirdi. Kaçarlardı. Kaçanları kovalarlardı. Büyük bir mesafe ya da doğal engeller nedeniyle kendını tehlikeden uzak sayan düşmanın üzerine saldırmak içın, asker çok bitkin olsa da, gece ya da şafak beklenirdi: eylemde hızlılık ve yenme azmi parolalarıydı. İrade her şeye kadirdi, ancak tanrı inancı ve önemli savaş taktikleri içeren stratejiler de iradeyi tamamlıyordu.

En iyi süvariler ve en iyi okçular oldukları bilinmekle birlikte, bu iki üstünlüklerinden nasıl yararlandıkları bilinmezse, göçebelerin, İskitler döneminden ateşli silahların gelişmesine dek yineledıkleri başarılar anlaşılmaz. Konumları ya da sayısal üstünlüklerinin zafer getireceğinden emin olmadıkları müddetçe göğüs göğüse savaştan kaçı-

ınlardı. Düşman hatlarına dörtnala saldırıya geçerek ortaya yaklaştıkları sırada, tam üzerlerine ok atılmaya başlanacağı anda birden dönerek omuzlarının üzerinden "Part okunu" savururlardı. Ammianus Marcellinus, Hunlar hakkında şunları söyler: "Direnmeyle mi karşılandılar, hemen dağılır, ama aynı hızla geri dönerek yolları üzerindeki her şeyi dağıtır ve alt üst ederler." Kazandıktan sonra kendilerine katılmasını sağlayamayacaklarını anlarlarsa düşmanlarını ibret olsun diye yok eder, böylece farkında olmadan aşırı nüfus artışının önüne geçmiş olurlardı. Theophylaktos Simokates tek bir savaştaki ölü sayısını 300.000 olarak değerlendirir: "Cesetler dört günlük yürüme mesafesinde bir alana yayılmıştı." Savaşı bırakmaktan, savaştan kaçmaktan hiç utanç duymazlardı. Tam tersine düşmanı, hiçbir zaman ele geçemeyeceklerini bildikleri uçsuz bucaksız alanların derinliklerine çekmeye çalışır, oralara varıncaya dek de düşmanın geri bağlantılarını keserek levazım hizmetine engel olurlar, Çinlilerin güzel bir benzetmesiyle söylemek gerekirse, düşmanı "vızıldayan böcekler gibi" tedirgin eder, hırpalarlardı. Yalnızca kıstırıldıklarında ya da ganimetlerin ağırlığı hızlarını kestiğinde cepheden karşı koyarlardı – İskitler ancak atalarının mezarlarına kadar kıstırıldıklarında karşı koyduklarını söylerler, daha önce değil. Ve o zaman da çember şeklinde dizilmiş, neredeyse hareketli birer tabya olan arabalarının arkasına kapanırlardı: Attila'nın Catalaunum ovasında yaptığı buydu.

Toplumsal Yaşam

Temel çekirdekleri dış evliliklere dayanan, soyun babadan geldiği, üyelerinin ortak bir ad ve köken efsanesine sahip oldukları olan bir aile biçimiydi. Bu aile karmaşık bir ilişkiler ağı içindeki bir

oymağın üyesiydi, çünkü coğrafi ve ekonomik koşullar tek başına kalmaya izin vermiyordu. Bununla birlikte büyüye duydukları eğilim nedeniyle (Şamanlar) ya da topluluktan dışlanıp yersiz yurtsuz çoğu zaman sefil bir yaşam sürenler de vardı. Ancak güçlü ve becerikli olanlar gelecekteki başarılarının temelini buradan alırlardı. Pek çok önemli kişilik yaşamlarına bu şekilde başlamıştı. Örneğin İlteriş Kağan, Cengiz Han, Timur vb. Bunlar ne pahasına olursa olsun türlü ittifaklar peşinde koşmuş ve çok eski bazı bağlara başvurmuşlardır. Bu bağlar ya doğal ya da akrabalık ilişkileri, ailevi taahhütler, daha çocuklukta kesilmiş sözler ve nişanlar veya karşılıklı olarak birbirlerine anlamlı armağanlar verdikten ve bileklerinden akıttıkları kanı birbirlerininkiyle karıştırmak ya da birbirlerinin kanını içmek yoluyla gerçekleştirilen "kan kardeşlikleri" gibi birleşmelerdir.

Ama halkları çoğunlukla hem tehdit altında hem de güçsüzdü ve işte tam da bu nedenle federasyon halinde birleşmişler ve imparatorlukları kolayca kabul etmişlerdir. En iyi bildiğimiz toplumsal yapıların imparatorluklar olduğunu, çok bozulmuş olmakla birlikte, toplumsal yaşamı ancak onlardan hareketle inceleyebileceğimizi söylemiştik: Türk-Moğol dünyasının ilk sistemi saydığım totemizm, gökyüzünü bir *deus otiosus* [dünya işlerinden elini çekmiş tanrı] olarak algılayan politeizm yerini en tepeye Büyük Ata'yı koyan çeşitli alt tanrılara sahip bir monoteizme ve mülkiyetin somut belirtilerinden biri olan ve sığırgillere kızgın demirle vurulan ya da taş üzerine kazınan *tamga*'lar yerlerini "mühür"e bıraktı.

İmparatorluk merkezileşmiş ve hiyerarşik bir yapıya kavuşmuştu. İmparatorluğun başında bir hükümdar, örneğin Hiong-nularda *şanyu*, Juan-juanlarda da *kağan* ya da *han* (ya da *kan*) vardı. İmparatoriçeyse *katun*, *kadın* ya da *hanım*'dı. Pierre Loti, *Les Desenchantees*

[*Mutsuz Kadınlar*] adlı yapıtını, bir Türk kadınının "büyük bir saygı duyulan, buruk ve sevgili anısına" sunacaktır. İmparatorluk çifti Gök'e benzer," "Gök'ten gelmiş" ve "Gök tarafından seçilmiştir." Gök'ten *kut*'unu, destek ve ruhunu almıştır. İmparatorluk çifti tahta çıkarken tanrının onları kabul etmesi için keçe bir örtü eşliğinde kalkanlar üstünde göğe doğru kaldırılırdı.

Bu çiftin çevresinde önemli kişiler, *beg*'ler, yani *bey*'ler yer alırlardı. *Katun* gibi *bey*'in de bugün değeri azalmış ve artık sadece "bay" olmuştur. Ayrıcalıklı bir sınıfın üyeleri olan *beg*'lerin uygar olmaya özel bir eğilimleri vardı ve yabancı gelenekleri ilk benimseyen ya da çoğunun Çinlileşmek adına halka ilk ihanet eden onlar olurdu. Beyler, unvanların birbirinden ayırdığı pek çok göreve sahipti. En büyük beyler Batıda "kral naibi"ne karşılık gelen *yabgu*'lardı. Bunlar, Türüklerde büyük bir olasılıkla batı uç beyliklerinin komutanlığını yapan hükümdarların büyük oğulları, küçük oğulları ya küçük erkek kardeşleri *tigin*'ler (*tegin/tekin*) ya da en azından imparatorun akrabaları ve *kağan* olmadan önce *şad* olan İlteriş ve Bilge'nin durumlarından çıkarak söylemek gerekirse hükümdardan sonra gelen belki de en büyük beylerdi. Onların ardından *tarhan*'lar, *çor*'lar, *tutuk*'lar, *ataman*'lar gelirdi. *Ataman* unvanı Almancadaki *Hauptmann* [yüzbaşı] sözcüğünün Lehler aracılığıyla geçip yerleşmesinden değil, Kozaklardan gelmektedir. "Atamanlar" vergi toplayıcısı oldukları için halk tarafından pek sevilmezlerdi, ki bu da onların boyun üyesi değil, hükümdarın çevresinden olduklarını ortaya koyar.

Tahta veraset yoluyla çıkılırdı, ama bu belirli bir düzen dahilinde değil, kuşkusuz bir seçime ya da kişisel degere bağlı olarak gerçeklenirdi. Kardeşler sık sık anlaşmazlığa düşer, ancak anlaştıklarında da bu onların lehine olurdu: Bumin ile İstemi, Bilge Kağan ile Kültigin,

hatta belki de Bleda ile Attila bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Daha sonraki dönemlerde annelerinin onları birtakım simgeler ve mesellerle nasıl yan yana kalmak zorunda olduklarına inandırmaya çalıştıklarını göreceğiz. Hükümdar ailesi üyelerinin hapsedilmesi ya da öldürülmeleri gibi radikal çözüm yollarının benimsenmesine dek, aile üyeleri arasındaki kavgalar Türk devletlerinin kanayan yarası olmayı sürdürecektir. Bu konudaki tek yararlı yasa olan, en büyük erkek çocuklara babalarının sağlığında ülkenin başkentinin uzağında bir has verilmesi ya da baba mirasının bir bölümünü almaları, en küçük erkek çocuklarınsa baba evini koruması ya da imparatorluk tahtınının varisi olması yasasının o sıralar geçerli olduğunu kanıtlayacak bir bilgi günümüze ulaşmamıştır.

Göçebeler yaşanan beklenmedik felaketler dışında, bazı büyük birlikler düzeni koruduğu ya da akınlar gerçekleştirdikleri müddetçe durumlarından şikâyetçi değildi. Bu topluluk siyasaldan çok toplumsal bir kavramı dile getiren *budun*, yani "halk" sözcüğüyle anlatılırdı. *Budun*'un kağanla uyum içinde olması, halkın kağanın yararlı eyleminin bilincinde olduğunu, kağanın da halkına gösterdiği özeni ortaya koyuyordu. Bir Çin metninde bir kağanın, "boylarım bolluk içinde yaşıyor, bu bana yeter" dediği nakledilir. Türükler genellikle kürk ve yün giysiler giyen ve saçlarını açık bırakan kimseler olarak tanımlanır. Hunlar ise "keten gömlek ve sıçan derilerinden üstler ... başlarında bir miğfer ya da yumuşak bir başlık ... ayaklarındaysa teke derisinden dolaklar" taşırlardı.

Kadınlar büyük bir serbestliğe sahiptiler ve özel görevler üstlendiklerinde erkeklerin yapabildiği her işi yapabilirlerdi. Ata binebilir, avlanabilir, dövüşebilir, Şaman ayinleri düzenleyebilirlerdi. Kadınların boyları üzerinde çok etkili oldukları, devlet içinde yüksek görev-

ı· yeldikleri dönemler de olmuştur. Bu göçebe toplumu hermafrolin ını en ideal biçimiyle yaşamaktaydı, her iki cins de eşit haklara ılıpti, cinsiyet ayrımı asla gözetilmiyordu. Buna karşın kadınlar her ıııı.ııı birer av olarak görülmekteydiler. Ele geçirilmeleri, elde ılilmeleri gerekliydi. Ve fethedilmeleri sadece baştan çıkarma yoluy-ı olamayabilirdi.

Şölenler

Günlük meşguliyetleri onlara ziyadesiyle boş zaman bırakıyordu. ·ı l· çokları için gün, hareketsiz duran atlarının üzerinde sürüleri ·· İlemekle geçerdi. Hunlar, Türkler ve Moğolların sanki at üstünde loydukları yönündeki aktarımların nedeni budur. At üstünde düş ku-ıı, yemek yer, hatta kimi zaman yine at üstünde uyuklarlardı. Zar, ıl oyunu, muammalar, uçurtma uçurmak, sürüp giden masallar ve ·.ııı yabani, ama kulağa hoş gelen ve insanı şenlendiren" bazı gece ı gündüz eğlencelerinin dışındaki bütün dinlendirici, eğlendirici ya l.ı hoşça vakit geçirmeye yönelik etkinlikler şiddet içeriyordu. İçki ılır, avlanılır ve aşk yapılırdı.

Av, savaşın yerini tutan bir etkinlik olarak görülürdü ya da daha ınnakı bir tarihten kalma bir metne göre savaşı en iyi öğreten etkin-lı ıı. Türklerin gözünde savaş ile av hemen hemen eş anlamlıydı ve ·ı nel kural olarak erişkin sayılabilmek için bir insanı öldürmek gere-ıyordu, av başarısı da genellikle buna eş tutulurdu. Okla avlanılırdı, ıncak avlanan hayvanın kanının akmasının ruhun bedenden çıkmasına neden olduğu inancı ve ayrıca yaralı hayvanın öç almak için aldırması ihtimali göz önüne alınarak av hayvanlarının avcıların ıılunduğu yere güdülmesi suretiyle bunları av için eğitilmiş akırdoğan kuşu, kement, tuzak, taşlama, kırbaç vb kullanarak av-ınıa tercih edilirdi.

Onları harekete geçiren başlıca güç zenginliklerden çok kadın düşkünlüğüydü. Cengiz Han bunu büyük bir dobralıkla ifade edecektir: "... düşmanının karısını ve kızını kollarına almaktan daha büyük bir haz yoktur. ..."

Spor adı verilebilecek etkinliklere meyilli olmaları, Çin kaynaklarına göre "cins-i latif" tarafından oynanan ayaktopu oyunlarına, at yarışlarına, güreş, ok atma, cirit, hayvanların birbiriyle ya da insanların deve, koç ve boğa gibi hayvanlarla yaptığı dövüşlere itibar kazandırmıştır. Bazı kaya gravürlerinden anlaşıldığı kadarıyla bugünün Türkiye'sinde hâlâ düzenlenen deve güreşleri oldukça kadim bir gelenektir.

Şölene düşkündüler: evlenmeler, ergenlik dönümünde düzenlenen erginlenme ritüelleri, elçi kabulleri, antlaşmalar, yeminler, yas ve ölüleri anma gündemleri hep şölen bahanesiydi. Konuklar her zaman el üstünde tutulurlardı, nitekim konukseverlik anlamında Türklerde dünden bugüne değişen bir şey olmamıştır. Şölenlerde bol bol yemek yenir, doyasıya içilirdi. Şarap bilinmiyordu – Sogdiyan'da bilinirdi; ayrıca üzüm Kuzey Çin'e Türkler tarafından götürülmüştür– ama sarhoşluk sonuna dek yaşanırdı. Mayalanmış kısrak sütü olan *kımız*'ın, alkol derecesinin yüzde dört ila beş arasında değiştiğini biliyoruz. Bir Moğol olan büyük yasa koyucu Cengiz Han, yalnızca haftada bir kez sarhoş olunmasını isteyecektir. Ama bunun da bir yararı olmamıştır. Ve tarihçi için, Orta Asya kağanlarının yaşamöykülerini şu sözlerle bitirmek alışıldık bir şeydir: "Ayyaşlıktan öldü."

Giyim ve Beslenme

Çinli gezgin Hiuan-tsang Türüklerin sofrasında yemek yemiştir: "Kağan elçilerden oturmalarını rica etti ve onlara çalgı eşliğinde şarap

ikram ettirdi. Herkes içmeye koyuldu. Kısa bir süre sonra herkeste büyük bir canlılık görüldü. O zaman haşlanmış büyük dana ve koyun et parçaları getirilerek davetlilerin önüne yığıldı." Bugün Moğolistan'da hâlâ görgü kurallarının gerektirdiği gibi ellerin ev sahibinin [illegible] silinip silinilmediğinden söz edilmiyor. Çok lekeli bir giysi zenginlik ve cömertlik belirtisiydi. Örneğin *Tonyukuk*, "giysisi yağlı" anlamına gelir.

Dönem büyük bir refah dönemiydi. Şartların bu kadar elverişli olmadığı zamanlarda besin sadece sürülerden sağlanabiliyordu, yani süt ürünleri ve elbette Türklerin en ünlü buluşlarından biri olan yoğurt. Bunların yanı sıra sonbaharın sonunda kesilen hayvanlardan elde edilen ve kışın donmuş toprakta saklanan etler de tüketilirdi. Etlere doğada bulunan ya da kimi zaman özellikle yetiştirilen bazı bitki kökleri ve etle beslenenlerin sıklıkla –Tabgaç boylarından birinin bu adı almasına neden olacak kadar sıklıkla– kullandığı *kümükren* (göçüşme yoluyla *kümürken*), yani "soğan" eklenirdi.

Sefaletin tehdit ettiği, örgütlü bir yaşama geçmeden önce insanların açlıktan öldükleri bu topraklarda mutluluk sadece şu sözlerle dile getirilmiştir: "Geyik yiyerek, tavşan yiyerek hüküm sürüyorduk. Halk toktu." Bu sözler zaferlerden sonra bile kendinden geçmeyip gerçekliğin her zaman bilincinde olan bir bilgenin, yani Tonyukuk'undur. Türklere dört bir yandan altın ve gümüş, nakışlı ve ipekli kumaş topları (kervancıların para birimi) ve çok sayıda köle geliyordu... Şatafat düşkünü bir barbar bile uygarların gözlerini kamaştırabilir. Bizanslılar Türüklerde en güzel renklerin ustalıkla birbirine karıştırılarak dokunduğu ipekli kumaşlar, altın fıçı, heykel, kavanoz ve ibrikler, gümüş sofra takımları, yaldızlı ahşap sütunlar, tavuskuşu biçiminde oyulmuş dört ayakla desteklenen" yaldızlı di-

vanlar ve sandalyeler gördüler. Hiuan-tsang, kendisini bir avda kabul eden kağana hayran kalır: "Üzerinde yeşil atlastan bir giysi vardı ve tüm saçları görünüyordu. ... Alnına ipekten birkaç kat bir şerit sarmıştı ve ucu başının arka tarafından yere sarkıyordu. Çevresinde, nakışlı kumaştan giysileri olan, hepsi de örgü saçlı, yaklaşık iki yüz görevli vardı. Çadırı, parlaklığı gözleri kamaştıran altın çiçeklerle bezeliydi. Adamları çadırın önüne hasırlar sermiş, iki sıra halinde oturuyorlardı. Her biri işli ipek kumaşlardan dikilen parlak giysiler giyiyordu." Song-yun, 520'de Eftalitler için benzer bir tablo çizer: "Kralları kendisi için kırk direkten oluşan kare bir keçe çadır yaptırmıştı. Çadırın içi çepeçevre yün halılarla kaplıydı. İşli ipek giysiler giyiyordu, ayakları ankakuşu biçiminde oyulmuş altın bir divanda oturuyordu. Gözde eşi üç ayak uzunlukla yere sarkan işli ipek bir elbise giyiyordu, başının üzerinde sekiz ayak uzunluğunda, beş değişik renkte değerli taşlarla yapılmış bir boynuz taşıyordu." İslam minyatürlerinde de göreceğimiz *boktak* adındaki bu özgün başlık biçimi büyük bir olasılıkla Batıda ortaçağda görülen *hennin* adlı başlığın kökenidir.

Kültür

Bütün bu toplumsal öğeler, ayrıntı niteliğindeki kimi farklara karşın, Batı Avrupa'dan Pasifik kıyılarına dek tüm bozkır dünyasında var olan, yüzyılların fazla değişikliğe uğratmadığı bir bütünlüğü ortaya koyar. Dumezil, İskitlerin uzak mirasçılarının Osetler olduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte İskit olguları ile Altay olgularını birbirine yakınlaştırılabileceğinin bilincinde olmasına karşın, bir Hint-Avrupa uzmanı olarak bundan gereken tüm sonuçları çıkaramamıştır.

[illegible] dediği gibi aynı yaşam koşullarından kaynaklanabilen [illegible]likler, VIII. yüzyıla ait bir olguyu XII. yüzyıla ait bir olguyla [illegible], ortaçağ Moğollarını daha iyi kavramak için günümüz [illegible] kalıntıları üzerinden bir araştırma yapmaya olanak verir. Bu, [illegible] ve her zamanda benzer bir tablonun görülebileceği anlamı-[illegible]. Kültürel farkların sosyal sınıf ve siyasal örgütlenmenin [illegible] olduğunu kabul ediyorsak, az çok geçirgen olmayan sınırların [illegible] yanılgının, beride hakikat olduğunu kabul ediyoruz demek-[illegible] [illegible]neğin fazla ve yaygın olmayan kafaya tüyler takma geleneği, [illegible] egemenliği dönemine kadar kesin bir biçimde Doğu tarzı ola-[illegible] [illegible]ulmüştür.

[illegible]neğin Doğu Türüklerini Çin, Batı Türüklerinıyse İran etkisi al-[illegible] göstermek yanlıştır ve olgular da bunu kanıtlamaktadır. Rene [illegible], pantürk olan ateş kültünün Batı Türükleri tarafından İran'ın [illegible] olması nedeniyle benimsendiğini, Doğu Türükleri tarafından [illegible]mesinin nedeninin ise uzakta olmaları olduğunu düşünmekle [illegible]ya düşmüştür. Zira Oniki Hayvan Takviminin, Ukrayna'da [illegible]ldığı kanıtlanmıştır ve üzüm asması Çin'e Türkler tarafından [illegible]doğu'dan götürülmüştür. Teknikler, düşünceler, sanatlar Avras-[illegible] bir ucundan diğerine büyük ölçüde iletilmiştir ve arkaik Türk [illegible]sının Çin ve İran'a, Hindistan'a, Cermenlere, paleo-Asyalılara, [illegible]lara, Kuçanlara da neler borçlu olduğunu belirleyebilmek bugün [illegible] olanaksızdır. Sin-kiang vahaları çok yüksek bir uygarlık düzeyi-[illegible] ulaşmıştı. Bu konuda, oradaki büyük resim ekollerini, örneğin en [illegible] dönemini 450 ile 750 yılları arasında yaşayan Kızıl ekolünü, [illegible]nın ünü Çin'e kadar yayılan müzisyenlerini, dansçılarını, kibar [illegible]lerini ve Çinlilerin Kuça kentinin saraylarına yönelik gizleyeme-[illegible] hayranlıklarını anımsamak yeter.

Çinlilerin göçebeler üzerindeki etkisi uzun zamandan beri malumdu. Soylu Türükler Çinlileşirken, uyrukları da sonraki elli yıl boyunca Çin'in himayesi altında bulunacaklardı. Kuşkusuz bu etki fazla abartılıyordu, zira daha kuzeydeki halklar bundan çok etkilenmiyorlardı. Kumanlar Çin takvimini bilmiyorlardı. Buna karşılık bir kültürün başka bir kültürden ödünç alma eylemi tek taraflı olmadığı için, bazı Çin olgularının Türk olgularıyla açıklanması olanaksız sayılmamalıdır.

Sogdcanın tüm Orta Asya'nın dili, *lingua franca*'sı [ortak dil] olduğunun kabul edilmesine karşın, Sogd etkisi azımsanmıştır. Bugut Yazıtının bulunması, Sogdcanın VI. yüzyılda Moğolistan'a kadar tüm bölgede kullanıldığının ve ilk Türük imparatorluğunun resmi dili olarak benimsendiğinin kanıtıdır. Bu olgudan ve aynı zamanda unutulmaması gereken Hint etkisinden daha önce söz etmiştik.

Dolayısıyla Türk kültürüne özgü gibi görünen öğelerin kısmen yakın ya da uzak, göçebe ya da yerleşik çeşitli halklardan alındığı kabul edilebilir. Şayet bunun bir anlamı varsa, kolayca tüm bu öğelerin sentezinin Türk kültürünü oluşturduğu da söylenebilir; elbette bu söz konusu kültürü hafife alma anlamına gelmez, her şeyi kendisi yaratmış özgün bir uygarlık var mıdır ki?

Halkların birbirine karışması Türklerin bozkır sanatının üretimindeki rolünü belirsiz kılmıştır. Onların kendi öz malları olan halılar ve madeni eşyalar bir yana, saraylardaki o değerli parçalarının üretiminden ne ölçüde sorumluydular? Vahalarda üretilen resimle tanışmışlar mıydı? En azından üzerlerinde iz bırakan bozkır yontma sanatını sürdürdükleri kesin, ama canlandırdılar mı, yoksa yok olmasına göz mü yumdular? Bunlar yanıtlanması bugün için pek mümkün olmayan sorulardır.

Iıııklerin beceri ve yetenekleri bilinmese de zevkleri biliniyor. ı ınlıleşmiş hallerinde bilim ve sanat koruyucusu olarak ortaya çıktı-lıı ı,ın bazı büyük eserlerini Vey hanedanlığına, yani Tabgaçlara lııııılııdur. Doğu Türükleri kağanlarının mezarları için Çinli sanatçı-lıı ı başvurarak, tek mimari üretimleri olan anıtmezarları süsle-ıııılıını istediler. Bu yapılardan ne yazık ki sadece bazı yazıtlı ılılılıışlar, heykeller ve *balbal*'lar kalmıştır. Bunlar belirli bir biçimi ılıııayan, öldürülmüş ya da kurban edilmiş düşmanları temsil eden, ılı ı yolları oluşturacak biçimde dikilmiş ve sayıları pek çok olabi-lı ıı tek parça heykelciklerdi: Mogan Kağan'ın anıtmezarındakilerin sa-yısı .!70'tir. Her bozkırda bulunabilen ve Rusların *kameniye babi*, ı lı taş kadınlar" adını verdikleri heykeller her iki cinsi de temsil ılı ı oldukça kabadırlar ve bunu yapan kişilerin sanatsal bir inceliğe ılııp olmadıkları hissini yaratırlar. Bunlar kuşkusuz ölmüş insanla-ııı heykelleridir. *Balbal*'larla hiçbir ilgileri yoktur, ancak yine de uz-ıııııları tarafından sürekli karıştırılmaktadırlar. Yükseklikleri 0.55 ıııtreyle 2 metre arasında değişen *balbal*'ların, istisna olarak 2,85 ıııtreyi bulduğu da olur. Silahlı, oturmuş ya da daha seyrek olarak ıyıılta ve sağ elinde göğsüne bastırılmış bir kupa bulunan kişileri be-ııııleıler. Bu tasvir IX. yüzyıldan başlayarak İslamiyetin yükselişiyle lıırlikte kağanların geleneksel imgesinin prototipi olarak ortaya çıkar ı ılaha sonra tunç ve fildişi heykellerde de görülür.

Paleo-Türk Yazıtları

Yazı kuşkusuz uygar olmayan topluluklara yabancıdır. Buna karşı-lıl Iıırükler tarafından oldukça erken bir tarihte kullanılmaya başlan-ııııııı Türüklerle ilgili en eski tarihsel belge, 1956'da Moğolis-

tan'da, Selenga Nehrinin sağ kollarından birinin kıyısında bulunan Bugut Yazıtıdır. Tarihi belli olmayan bu yazıtın yaklaşık olarak 581 yılından kalma olduğu sanılmaktadır. Ve bütün Türük (daha sonra da Uygur) yazıtları gibi bu yazıt da bir kaplumbağanın sırtına dikey olarak konulmuş bir dikilitaşın üzerine yazılmıştır. Çin kozmolojisine ait bu imge "dünya" demektir ve *Veda*'lar Hindistanından alınmıştır. Metin, her biri 1,20 metre boyundaki üç yüzey üzerine, usta bir el tarafından zarif bir biçimde yazılmış olup, yıpranmış, boşluklu 29 satırlık bir metindir. Türkçe değil, Sogdcadır. Dördüncü yüzeyde ise henüz çözülmemiş Sanskritçe bir metin vardır. Türk dilindeki yazıtlar daha geç döneme ait olup Kapağan Kağan'ın ulusal devrimiyle ilgilidir. Bunların en eskisinin 715 (?) yılına doğru Tonyukuk tarafından diktirilmiş Bain Tsokto Yazıtı olduğu sanılmaktadır. Bu yazıt, 732 ve 735 tarihli ve adları genel olarak Orhon ya da Koço-Çaydam Yazıtlarında geçen imparator Bilge Kağan ile Kültigin kardeşlerin yazıtlarını önceler. Bu yazıtları taşıyan dikilitaşlar 3,75 metre boyundadır ve birçok bölümde aynı Türkçe metinlerin yanı sıra Çince metinler de vardır.

Bunlarla çağdaş olan diğer metinler çok büyük önem taşımamaktadır: kuşkusuz 729 yılından kalma Ongun Yazıtı, İhe Aşete Yazıtı ve Küli Çor Yazıtı (724-725?) ve birinin tarihi 732'ye dayanan Talas'ın On Ok Yazıtları. Bunların tümü taş üstüne, hatalı olarak Runik yazı adı verilen, dile iyi uyarlanmış ve kuşkusuz Sogdiyan'da VI. yüzyıla yakın olması gereken bir dönemde Aramcadan Partlar aracılığıyla türetilen harflerinin ödünç alınmasıyla yazılmıştır. Bu yazıtlar, bulunmalarından kısa bir süre sonra birbirlerinden ayrı çalışan Danimarkalı Thomsen ile Rus Radlov tarafından okundu (1896). Oldukça kötü bir biçimde kaleme alınmış, ama destansı ve şairane çıkış-

[illegible] edebi yapıt niteliği kazanan bu metinler dinsel temsiller, [illegible] düzen ve siyasal ideoloji konusunda kesin bilgiler verir; [illegible] ve yaşamöyküleri konusunda da aydınlatıcıdır.

[illegible] Din

[illegible] farklı halklarla olan kültürel ilişkileri ve maruz kaldık[illegible], Moğollar ve belki tüm Altaylılarla paylaştıkları dinlerini [illegible] özgünlükten yoksun kılmıştır; dolayısıyla bu dinde bilin[illegible] pek az şey vardır. Hatta vecde gelmek için her biri hayvanbiçi[illegible] olan kötücül ruhlarla mücadele eden iyicil ruhların yardımıyla [illegible] yolculuğu gerçekleştirmek adına kullanılan, tarihöncesinden [illegible] olduğu malum olan ve Sibirya ile Yukarı Asya'ya özgü oldu[illegible]ülen ve büyüsel-dinsel bir teknik olan Şamanizm bile bütü[illegible] özgün değildir. Dine gelince, Şamanizmi fazlasıyla aşan ve bü[illegible] karşısında yer aldığında onunla çatışan din monolitik değil[illegible] [illegible] temel ilkelere ve belirli bir dünya görüşüne dayanan din, [illegible], zamana ve onu uygulayanların toplumsal sınıfına göre deği[illegible] Son tahlilde mistik olarak belirir.

[illegible] en yüce ortaya koyuş biçimi Tengri, yani Gök Tanrı'dır. [illegible] mavidir. Ezeli ve ebedi, yüce, kudretli, evrenin "kendiliğin[illegible] oluşmuş" ya da "yaratılmış" olmasına göre yaratan ya da değil[illegible] Buyruklarını verir, insanlar üzerinde baskı kurar, ölümden başka [illegible] bilmez. Kuşkusuz aşkındır; ama belki de hükümdarlar, şamanlar [illegible] ikamet yerlerinden biri olan ölülerin kuş-ruhları ona erişe[illegible], habercileri olan kartallar ve şahinler ve yaşam veren ve kadınla[illegible] [illegible]yen ışınlar sayesinde insanlarla iletişime girer.

Yüksek ruhlardan ayırt edilmesi güç olan ikincil tanrılar Teng-

ri'yle aynı zamanda işe karışır, ona bağlı olabilir. Örneğin Tengri'nin kapladığı, koruduğu ve birlikte karar aldığı Toprak Ana. Daha sonra "yeryüzü ve kutsal sular ruhları" ya da daha doğru bir deyişle "serbest bırakılanlar (*ıduq*)" gelir. Bunlardan hiçbir biçimde yararlanılmaz. Bazı hayvanlar da *ıduq*'tur. Bunlar ne sağılabilir ne yünleri kırpılabilir ne yenilebilir ne binek olarak kullanılabilir. Daha sonra yeni doğum yapan kadınların ve yeni doğanların koruyucusu tanrıça Umay ve Gök'ten ayrı bir tanrı olarak da görülebilen ya da sadece onun görünüşlerinden biri olan "Zaman Tanrısı," *Öd Tengri* gelir.

En azından o dönemde diğer tanrılardan Tengri'yle aynı anda söz edilmez, hatta Türkçe metinlerde adları bile geçmez. Ay ve Güneş, Venüs, dağ ve özellikle kozmik eksen, dünyanın merkezi olan Ötüken Dağı, Büyük Ağaç ve birçok ağacın bir araya gelmesiyle oluşan orman ve yine burada da Ötüken ormanı, arındırıcı ve aile ocağının bekçisi, koruyucusu, ayrıca Şamanın –onun gibi kendinden geçmeye boyun eğmiş ve dumanı onun gibi Gök'e yükselen– *alter ego*'su olan ateş, Eşik Tanrısı ve hayatın ifadeleri, *numen*'le donatılmış nesneler ve belki de daha o zamandan beri ileride daha iyi algılayacağımız "put"larda, yani *ongon*'larda tecessüm eden şeylerin ruhları gibi belirsiz tanrısallıkları dış kaynaklı bilgiler ve daha sonra gerçekleşen olaylar aracılığıyla tanıyoruz.

A-se-na (Aşina) ailesinin totemi olan kurdun büyük ata haline gelmesine ve diğer totemlerin çekiciliklerini yitirmelerine rağmen hayvanlar âlemi "hem insandan gayrı hem de ona benzer" ve kesinlikle insanınkinden ileri güçlere sahip olarak üstünlüğünü korudu. Hayvanlar âleminin işbirliği vazgeçilmezdi. Hayvanların kırkılmaya, sağılmaya ya da kurban edilmeye karşı direnmemesi gerekiyordu. İlk ürün, av, kurban etme, türün bazı temsilcilerinin "serbest bırakıl-

[illegible]" yani ne şekilde olursa olsun kullanmadan, yararlanmadan "bı-[illegible]" gibi ayinlerin gereklerini yerine getirerek hayvanları [illegible] teslim olmaya ikna ettiklerine inanıyorlardı.

[illegible] genellikle hatalı algılanmaktadır. Dualar, anlık kendinden [illegible], kansız sunular ve günlük ikramlar, Gök'e ve diğer tanrılara [illegible] sunulması, örneğin esas olarak bir atın ya da Bulgarlarda [illegible] gibi köpek ya da başka hayvanların kazığa oturtulması gibi [illegible] yerine getiriliyordu. Salt birer saygı gösterisi olan kur-[illegible] amacı kurulu düzenin muhafazasıydı: göğün çökmemesi, ye-[illegible]ması, sürülerin ve çocukların artmaya devam etmeleri...

[illegible] törenleri ve ölüleri anma törenleri ritüelin belki de en [illegible] olgularıydı. Cenaze törenlerinin tek bir biçimi yoktu. Türük [illegible] sırasında değiştiğine dair işaretler vardır. Çin kaynakları [illegible] konuda, "önceleri adet ölüleri yakmaktı, şimdiyse gömüyorlar" [illegible]dir. Bununla birlikte ölüleri yakma, gömme ya da bir ağaçta [illegible] törenleri aynı dönemde de var olmuş olabilir; çünkü bun-[illegible] zaman için aynı amaca yönelik farklı yöntemler olarak görül-[illegible]dir. Amaç ölü bedenin büyük bölümünün, yani kemiklerinin [illegible] cenaze töreni yapılmasına olanak veren iki dönemine, yaprakla-[illegible] ya da yeniden çıkma zamanına dek muhafaza edilmesiydi. [illegible] törenlerinde büyük kalabalıklar toplanırdı, ölmüş kişinin bir [illegible]dar olması durumunda ise vasallar ve müttefikler törene tem-[illegible] gönderirlerdi. Törene orada bulunanların tümünün katılması ge-[illegible]; ölünün çevresinde dönülür, sakal tıraşı olunur, yüz kesilir, [illegible] sızlanılır, ölünün savaş başarıları anlatılır ve hep birlikte ye-[illegible] yenilirdi. Mezara, ölü yeniden yaşama dönünce ona gerekecek [illegible] nesneler de gömülürdü: atlar, köleler, karılar. Ama Türük döne-[illegible] başlayarak ölünün karısının öldürülmesine artık gerek

görülmediği anlaşılıyor. Bunun yerine ölünün karısı, onu mevta için muhafaza etmekle görevli olan kayınbiraderi ya da üvey oğluyla evlendirilirdi. Gömüldükten kırk gün sonra ve yıl sonunda ölü için hemen hemen aynı tarzda bir tören daha yapılırdı.

Var olan her şey gibi insanın da hem tek hem de birçok olduğuna inanılırdı. Ruhlar hem tek bir yerde hem de her yerde bulunurdu. Bu ruhlar insanın kanında, kemiklerinde, soluğunda bulunur, vücudunda dolaşır ve o insanın ölümünden sonra her biri yaşamlarını çeşitli yerlerde, "tıpkı hâlâ yaşayanların arasında bulunuluyormuş gibi" ya da gökte, "ataların totem bölgesi"nde, mezarın içinde, sancakta, "*balbal*"larda sürdürebilir; başka bir vücutta ya da terk ettikleri ve yeniden canlanan vücutta yer alabilir, ayrıca dolaşıp durur ve birer hayalet olarak yaşayanları tedirgin etmek için geri gelebilirlerdi.

Kut bunlardan biri olabilir. Genellikle "mutluluk," "şans" (şansın karşılığı aslında *ülüg* olup kutsal bir kavramdır) biçiminde tercüme edilir, bununla beraber terim Çince anlamıyla "himaye" olarak ya da eski İran'a ait *hvarnah* [devlet kuşu] sözcüğünün dengi olarak yorumlanabilir; Henry Corbin bu sözcüğün "muzaffer güç," "ihtişamın nuru" kavramlarını içerdiğini belirtir ve göğün armağanı olan, başarı sağlayan, kaybedilebilen ve devamlı hak edilmesi gereken bir şeyi çağrıştırdığını vurgular.

Ahlak anlayışı pek belirgin değildi ve çoğu zaman da "genel ahlak" adını verdiğimiz bin ortak kanı olmaktan uzaktı. Bir tabuya karşı gelmek ya da ayinlerin muhafaza etmeye çalıştığı düzeni bozabilecek bir şey yapmak yasaktı. Suya, ateşe saygılı davranmak, onları kirletmemek, doğadan verebileceğinden çok istememek, çevreyi yok etmemek, türleri tüketmemek, kazara bile olsa sahip-efendilerine karşı saygısız davranmamak gerekliydi. Birinci ödev, evrenin güvencesi

[illegible] itaat etmek, ona sadakatle hizmet etmekti. Düşmana boyun eğmek kolektif bir suçtu ve kolektif bir ceza gerektiriyordu. Suçlar ancak ait olunan toplumun içinde işlenmişlerse suç sayılır ve cezalandırılırdı. İnsan öldürme, hırsızlık, zina, ırza geçme, düşmana ait olan [illegible] suç sayılmazdı. Verilen sözden dönülmezdi ve andını tutmamak en büyük kötülüktü: sözünün eri olmak, her zaman Türk toplumlarının değişmez bir kuralı olarak karşımıza çıkacaktır.

Evrensel Dinler

Her şeyden önce mistik bir inanış olan bu ulusal dinin güçlü kalabilmesi için diğer tüm dinleri de kucaklaması gerekiyordu. Bununla birlikte tarihin de kanıtlayacağı gibi kimi ayinlere, din değişimine engel olacak kadar büyük bir önem veriliyordu. Bu durum [illegible] çıkması tehlikesi yaratıyordu. Ama din savaşı Türklere yabancı bir olguydu; onlar genel olarak kendilerini olduklarından farklı göstermeye, gizli tutmaya çalışırlardı ve sonunda da gerektiğinde kabul edilebilir olan öğelerden taviz vermeyen katı bir tutum koşuluyla, anlaşmazlık konusu oluşturan noktalarda boyun eğerlerdi: Çünkü Türkler için evrensel dinlerin çağrısı karşı konulmaz nitelikteydi. Çok açık görüşlü ya da çok muhafazakâr olanlar tüm güçlerini dengede kalmak için harcarlar, direnmek için tüm nüfuzlarını kullanırlardı. Örneğin Bilge Kağan'ın veziri Tonyukuk hükümdarının Budizme eğilim gösterdiğini ve hayalini kurduğu şehirde bu din adına bir tapınak inşa ettirmeyi düşündüğünü görünce, Çin yıllıklarına göre, şu savunmada bulunarak hükümdarını caydırır: "Budha ve Lao-tzu insanlara yumuşaklığı ve aşağılanmayı öğretiyor. Bunlar savaşçılara uygun meziyetler değiller."

Budizmden daha önce de söz etmiştik. Lao-tseu ve Taoculuğa yapılan gönderme bizi şaşırtabilir, çünkü bu din yalıtılmış gözükmektedir. Ama bunda şaşıracak bir şey yoktur. Hıristiyan Türklerle daha önce karşılaşmıştık, çünkü Nasturilik Asya'da oldukça başarılı olmuştu. Nasturilik V. yüzyılda Baktriyan ve Margiyan'da [Margus, Merv], VI ve VII. yüzyıllarda Çu'da ve Tarım havzasında görülmüştür. 635'te Hıristiyan keşiş A-lo-pen, T'angların başkentine gelmiştir. 638'de resmi bir kararnameyle bir tapınak inşa etmesine izin verilmiştir. Mani din adamları, Paul Pelliot'un dediklerine göre, Çin'e VI. yüzyılda ulaşmışlar ve burada 621 yılında bir Ateş Tapınağı kurmuşlardır.

Böylece Hazarların, tarihçilerin şaşırdığı ve eşsiz bulduğu bir hoşgörü politikası benimsedikleri sırada Türükler eski dinlerini muhafaza etmenin yanı sıra büyük evrensel inançlara da açılıyorlardı. Böylece ortamı yerlerini alacak olan o olağanüstü topluma, yani Uygur toplumuna hazırlamış, Türkleri yüksek kültür uygarlıkları ailesinin içine sokmuş ve dünyaya gerçek evrenselliği (ekümenizm) o güne kadar işitilmemiş, görülmemiş bir boyutta sunmuş oldular.

V. BÖLÜM
UYGURLAR

VIII. yüzyılın ortasındaki büyük değişiklikler Asya'yı alt üst etti ve onun gelecek yüzyıllar için kaderini çizdi. İki olay, yeni bir çağ başlatacaktı. 744'te Tu-kiulerin, yani Türüklerin yenilgiye uğraması ve 751'de Çin'in Orta Asya'dan çıkarılması daha doğrusu tam da Orta Asya'yı Çinlileştirmek üzereyken bu olanağının elinden alınmasını sağlayan Talas Savaşı.

Fetihlerini henüz sindirmekte olan İslamiyet dışında tüm büyük evrensel dinler Asya'nın ortasından geçerek Yakındoğu'dan Çin'e, tüm Asya'ya yayılmış, gerçek anlamda evrensel olmuşlardı. Söz konusu dinler Asya'da coşkuyla karşılandılar ve daha sonra gelişip meyve verdiler. Türklerin ve Moğolların hoşgörüye doğal eğilimi ve dinsel konulara merakı bu dinlerde elverişli bir ortam buldu; onlara başka dinlerin ve koşullarda ve daha az hazır çevrelerde, kesinlikle sahip olamayacakları kadar uzun ömürlü bir kitle sağladı. Onlarda engizisyon yoktu. İslami *cihad* Çinlilerin fanatizm hareketleri gibi yaradılışa aykırı geliyordu. Bu bölgede, Kansu ve Sin-kiang vahalarını aydınlatacak, dünya tarihinde görülmemiş bir evren doğmaya hazırlanıyordu.

Arap İşgali

Türük İmparatorluğu henüz yeni batmışken, Çin Araplarla ilişki kuruyordu. Hz. Muhammed'in 632'de Medine'de ölümünün ardından, ardılları olan halifeler, dünyayı fethetmeye girişmişlerdi. Yüzyıllardır

din savaşları nedeniyle yorgun düşmüş, ama hâlâ Yakındoğu'nun en güçlü iki topluluğu olan Bizanslılar ve İranlılar bunlara direnecek güçte değildiler. Yarmuk Savaşını kaybetmelerinin ardından, Bizanslılar, 20 Ağustos 636'da Küçük Asya'ya doğru geri çekilip Konstantinopolis'e sığındılar ve mücadeleye buradan devam ettiler. Ancak İran, 637'de Kadisiye ve 642'de Nihavend'de yenildikten sonra çöküşe geçti. Birkaç yıl sonra, 651 ya da 652'de, son Sasani imparatoru sığınmaya çalıştığı Türk sınırlarında öldürüldü. Eski İran'dan geriye sadece bir hayal kaldı: uzun bir süre, kukla bir prens, Türkler ve Çinliler için Krallar Kralı olarak kalmaya devam edecektir. Böylece Araplar ve Türkler, aynı genişleme hareketiyle canlanarak farklı yönlerde ilerleyip en sonunda karşı karşıya geldiler.

Bu başarılardan sonra Araplar tüm cephelerden saldırdılar. Ancak bu kadar yoğun bir saldırıyı kaldıracak güçte değildiler. Halife Ömer döneminde, 705 yılından itibaren, giriştikleri seferler yıldırım savaşlar olma özelliklerini kaybettiler. Toharistan'a, o sırada üç Budist Türk kral tarafından Kunduz'dan yönetilen eski Baktriyan'a, Harezm'e, Sogdiyan'a girdiler. Buralarda yerel prenslerle karşı karşıya geldiler, Türk ve İranlılarla, Orhon'daki Türüklerle pek çok kez ve nihayet en acımasız rakipleri olan Türgişlerle karşılaştılar. Çin'e gelince tam bir ilgisizlikle bu mücadeleye karışıp karışmamak konusunda çekimser davrandı.

Talas Savaşı

Açgözlülük, kurnazlık ve Pamir'de yükselen büyük Çin generali Kao Sien-çe'nin hırsıyla Çin sonunda harekete geçmişti. Kuça'nın genel komiseri Kao, batı ülkelerindeki han topraklarının gerçek efendi-

ıydı Yandaşları arasında, saray tarafından onura boğulan Taşkend ralı da vardı. Oysa 750'de Kao bu kralı sınır bekçiliği görevlerini ererince yerine getirmemekle suçladı. Ve hatasını kabul etmesini istedi Kral da özür diledi. Kao, itiraf edilen bu suçun bir ceza gerektirdiğini belirtti. Kralı tutuklattı, öldürttü, sonra da servetine el koydu. ao'nun savaş istediğinden kimsenin şüphesi yoktur. Tu-kiuler bertaraf edilmişti, Sogdiyan İslamiyete karşı ayaklanmıştı, Araplar da kendi aralarında kavga ediyorlardı. Kao bunun kolay bir zafer olacağını düşünüyordu.

Kralın kaçmayı başaran oğlu yardım istedi. Doğu İran'ın bir efsaneye dönüşen Müslüman idarecisi Ebû Müslim ve Karluklar yardım çağrısına cevap verdiler. Ziyad ibn Salih'in komutasında güneye gelen Araplar ve kuzeyden gelen Karluklar, Atlaş'ta, Talas Nehri yakınında, 751 yılının Temmuz ayında Çin ordusuyla karşı karşıya geldiler. Savaş beş gün sürdü ve "Neredeyse tüm (Çin) askerleri ya öldüler ya da kayboldular." Araplar 50.000 kişi öldürdüklerini, 20.000'ini de esir aldıklarını bildirdiler. Çinlilerse 30.000 kişi kaybettiklerini itiraf ettiler. Böylelikle bir günde Orta Asya'nın kaderi belirlendi. Orta Asya, bir Çin Orta Asya'sı olacakken, İslamiyete kucak açmıştı. Daha alçakgönüllü olan Karluklar, sadece *yabgu*, yani "kral naibi" unvanını almakla ve egemenliklerini On Okların eski ülkelerine kadar yaymakla yetinmişlerdir. Çin'e gelince kuşkusuz karşı saldırıya geçecekti, ancak sekiz yıl süren bir iç savaşın içine düştü (755-763).

Türkler ve Araplar Karşı Karşıya

VIII. yüzyılın ortalarında Arapların askeri yayılımı en uç noktasına ermıştı ve daha fazla ilerleyemeyecekti. Arabistan'dan doğan ve Ab-

basi halifeleri tarafından Bağdat'tan yönetilen bedevi imparatorluğunun sınırları uçsuz bucaksız bir hal almıştı: Pirene Dağlarının güneyinden İndüs ve Mâverâünnehir'e ulaşmıştı ve iç sorunlar kısa bir süre içinde parçalanmayı getirmek üzereydi. Oldukça şiddetli ideolojik tartışmalar yaşanıyordu. Son derece zengin olan Müslüman hükümdarları savaş hırslarını kaybetmişlerdi ve en önemli dertleri zenginliklerini nasıl kullanacaklarıydı. Bu zenginliklerini bitmez tükenmez kılma ve zenginleşmenin yeni yollarını elde etme kaygısına düşmüşlerdi. Onlarla birlikte İslamiyet, saldırganlığından sıyrılmaya, daha çekici bir hal almaya başladı. Geniş ölçüde Yunan ve İran geleneklerinden yararlanarak muhteşem bir uygarlık geliştirdiler, dönemin en büyüğü haline geldiler. Bu uygarlığı, özellikle kuzey barbarlarına kadar yaymayı başardılar. Araplar barbarların açgözlülüklerinden korunmak için tamamen savunmaya dayalı bir politika uyguladılar. Bozkır sınırlarına, denizin azgın dalgalarının boşuna yıkmaya çalıştığı bir dalgakıran gibi bir duvar diktiler. İslam imparatorluğunun amaç ya da yöntemlerinin sınırlarını Çinlilere karşı kazandıkları zaferden sağladıkları çıkarlara bakarak anlayabiliriz. Tien-Şan Dağlarının eteğindeki Taşkend bölgesine yerleşmekle yetindiler.

Arapların yeni sınırlarında, Karadeniz'den Pamir'e dek Türk dünyası ya da en azından Türkleşme yolundaki bir dünya uzanıyordu. Hint-Avrupalılar her yerde gerilemişlerdi ve ortadan kalkmak üzereydiler. Göçebe Türklerin güney Ukrayna bozkırlarındaki sayıları artmıştı. İskitler ve onların mirasçıları olan Sarmatlar, Sakalar ve diğer Massagetesler, Cermenler gibi ortadan yok olmuşlar, Slavlarsa henüz yollarını bulamamışlardı. Serinde Vahaları, henüz Sogdlarındı. Ama daha o zamandan gelecekteki ilhakına hazırlanmakta olan Moğolistan göçebelerinin etki alanına girmiş bulunuyordu. Kuşkusuz Türkler bir

ama daha, eskisi kadar güçlü olmayan bir hırsla ve başka ufuklara da bakan gözlerle Çin yönüne bakmayı sürdürdüler. Güçlerinin merkezi daha bir yüzyıl boyunca kutsal Ötüken ülkesinde olmayı sürdürecekti yalnızca bir yüzyıl! Her şey onları batıya itiyordu. Türükler bu yönde fantastik bir atılım imkânı verdiğinden beri her şey onları bu yöne çekiyordu. Kaderleri artık oradaydı

Arapların doğuya doğru ilerlemeleri Türklerin batıya hareketiyle aynı anda gerçekleşiyordu. Sanki ters istikametlerde esen iki kuvvetli rüzgar çarpışmak üzere gibiydi. Bu sert rüzgârlardan ya korkunç bir girdap doğacak ya da ikisi birleşip tek ve büyük bir fırtına olacaktı. Çünkü her iki güç dinamizmde birbiriyle eşittiler, ancak aynı doğaya sahip değillerdi. Biri daha ruhani ve kültürel bir hareketken, öteki özünde askeri bir hareketti. Bu nedenle İslamiyet Türklere bu kuvvetli çarpışmanın sonucunda bir din ve uygarlık verirken, Türkler de bu dine ordularını vermişlerdi.

Peçenekler

Karluklar 744'te Türklere, 751'de Araplara karşı kazandıkları çifte zaferden sonra yakınlarında, Balkaş Gölü bölgesinde göçebe olarak yaşayan boyları boyundurukları altına almakta ya da onları kovmakta pek bir güçlükle karşılaşmadılar. Bunlar arasında genel olarak, oldukça uzun bir süre önce ortak daldan kopmuş Oğuzlar sayılan Peçenekler de vardı. Peçenekler Aral Gölü yönüne çekilmek zorunda kaldılar. Oradan da bilinmeyen nedenlerle, ama kuşkusuz diğer Oğuzların baskısıyla, batı yönünde ilerlemeyi sürdürerek Azak Denizinin kuzeyinde, sırasıyla Urallar ve Volga ile Volga ve Don arasına yerleştiler ve orada çatıştıkları, Hazarların koruduğu Magyarları (Macarlar) aşağı

Dinyeper ile Tuna'nın ötesindeki bir bölgeye sürdüler ve sonunda bu bölgeye yerleştiler. Hazarların kendilerini güneyde Kafkasya, kuzeyde Volga ve Don'un oluşturduğu bir çeşit üçgene sıkıştıran bu hareketlere nasıl katlandıkları pek bilinmiyor. Peçeneklerin ise IX. yüzyılın son yirmi ya da otuz yılı içinde, Karadeniz'in kuzeyinde uzanan ve Don'un aşağı kıvrımından Moldavya'ya kadar ulaşan ovanın tümüne egemen oldukları anlaşılıyor.

Rusların, özellikle de Hazarlarla uzun bir süre dostluk politikası sürdürmüş olan Bizans İmparatorluğunun Hazarların yok edilmesine ses çıkarmamak bir yana bizzat katılmaları nankörlükten de öte inanılmaz bir körlüktü! Ama yine de 965 yılında Kiev Prensi Sviatoslav Hazarların başkentini ele geçirdi ve 1016 yılında Ruslar ile Yunanlılar birleşerek Hazarlara son darbeyi indirdiler. O sırada Peçenekler güçlerinin doruğundaydılar. Gerdîzî son derece büyük sürülerinden, değerli kemerler ve vazolardan oluşan zenginliklerinden, hayvan başı biçimindeki savaş borazanlarından söz ederek bu gücü çok güzel anlatır. Uygar olan her şeye karşı sürekli saldırgan olan Peçenekler bu yerlerde onlardan önce bulunmuş olanların bilgece politikasını sürdürmekten uzaktılar. Daha 934'te Trakya'yı istila etmek için, bir önceki düşmanları Macarlarla ortaklık kurmuşlardı; 944'teyse Bizans'a karşı Rus İgor'la ittifak kurdular. Hazarlar, ya Kiev Prensliği onların kuzey yönünde yayılmasını önleyebilecek kadar güçlü göründüğünden ya da daha büyük bir olasılıkla kuzey onları ilgilendirmediği için ortadan kalkınca, Peçenekler, içlerinden pek çoğunu paralı asker olarak hizmetine alan Bizans İmparatorluğuna karşı bir dizi şiddetli saldırı düzenlediler. Bu saldırıların tarihleri 1026, 1061,1064, 1087, 1088-89 ve 1090 yıllarıdır. Tarih derslerinde bize, Türkler Avrupa'ya –Balkanlara– Osmanlılar döneminde geçmiştir diye öğretilir. Oysa şayet daha önce geçmemişlerse bile Peçenekler döneminde geçtikleri kesindir.

Doğu Roma için sıkıntılı bir dönem daha! Birtakım barbar Türkler onu aralıksız saldırırken, devrin en yüksek uygarlığı içinde yer alan Müslüman Türkler de Küçük Asya'yı aralıksız talan edip duru- [illegible] *Basileus* IV. Romanos Diogenes Hunlara karşı harekete geçmek [illegible] kaldı ve 1071'de imparatorluğun doğu sınırındaki Malazgirt'te yapılan savaşta yenilerek tutsak edildi. Bu savaşta Peçenekler [illegible] düşman tarafına, kardeşlerinin yanına geçmişlerdi ki, bu da [illegible] iyi bildiği, sıklıkla tanık olduğu bir durumdur. Bu tarihten, bu savaştan ileride yine söz edeceğiz. Şimdi Asya'ya dönelim.

Moğolistan'daki Uygur İmparatorluğu

Türüklerin sonu bir askeri felaket dolayısıyla değil, onların egemenliğine boyun eğmiş ve imparatorluğu sürdürmeye kesin kararlı bazı boylar tarafından hazırlanmış bir çeşit hükümet darbesiyle geldi. [illegible] olaydan bir kaç yıl sonra, Türük halkının hükümdar [illegible] sadık kalma kararında olmamasından ötürü, "Türük halkını tümüyle yok etmek zorunda kaldıklarını" kabul etmelerine karşın saldırma, başlangıçta halka ya da egemen boy topluluğuna değil, [illegible] ya da A-se-na boyuna karşıydı. Darbeyi gerçekleştirenler, kendilerini yenilenlerin mirasçısı olarak görüyorlardı. 753-759 yıllarından [illegible] Taryat Yazıtı ile 760 yılından kalma Şine Usu Yazıtında Tu-kiu-Türk İmparatorluğunun kurucularından, elbette Bumin Kağan'dan ve bir [illegible] de İstemi Kağan'dan söz edilmektedir. Darbeciler onların geleneklerini kabul ettiler; atalarına ünlerini geri vereceklerini" belirttiler, imparatorluğun merkezini "Ötüken'in merkezinde" bıraktılar ve halka şu sözleri söylettiler: "(Yeni) Hükümdar, güç (Gök'ün gücü) [illegible]."

Olaydan sorumlu olanlar Basmil, Karluk ve Uygur boylarındandı, ancak eşit biçimde fayda sağlayamadılar. Tien-Şan Dağlarının kuzey eteğinde, Kuçen (Kou-cheng) civarında, Cungarya'da yaşayan eski bir halk olan Basmiller ayaklanacaklarının sinyallerini veriyorlardı. Özmiş Kağan'ı öldürdüler ve kafasını Çin başkenti Çang-an'a gönderdiler. Ancak basit figüranlar olmaktan öteye geçemediler ve başarılarından fayda sağlayamadılar ve tarihten silindiler. Karluklar daha 746'dan başlayarak batı yönüne, On Okların ülkesine sığınmak zorunda kaldılar ve saygınlıkları 751'den, Talas Savaşına katılmalarından sonra daha da arttı. Dolayısıyla geriye Uygurlar kaldı. Tu-kiulerin düşüşünden yararlandılar, imparatorluğun başına Tu-kiulerin soyundan kişiler ya da daha çok boylarından birini, Yağlakarları çıkardılar.

Uygurlar Çin tarihinde bilinmiyor değildi. Denildiğine göre, soyları Hiong-nuların halefleri olan Kao-kiu Ting-linglere (ya da Tö-lolar, Tie-lolar) dayanır. Uzun süredir Gök İmparatorluğu Çin'le ilişki içindeydiler. Çin, "kuzeydeki vahşi bölgeleri" yönetmekle görevlendirdiği Uygurları Türüklere karşı birçok kez yüreklendirmiş ve direnmelerinde yardımcı olmuştu. Yıllık yazarları, bazı yeni barbar halklar doruğa çıktıklarında her zaman yaptıkları gibi, Uygurları "kısa boylu, gururlu ve acımasız, mükemmel binici ve okçu aynı zamanda da tüm öbür bozkır halklarından daha "yırtıcı" kimseler olarak tanıtırlar. Oysa daha o zamandan Çin'in etkisinde kalmış, onların idare sisteminin ilkelerine göre yaşamayı kabul etmişlerdi; ayrıca devamlı olarak Çin'in sadık müttefikleri oldukları anlaşılacaktı. Çin, Uygurları tanır tanımaz, ülkesinde başlayan ve T'ang hanedanına büyük bir darbe indirecek olan iç savaşta kendisine yardım etmeleri için onlara başvurmuştur.

Gerçekten 755 yılında, Sogd kültürüne sahip soylu bir Türk ailesinin çocuğu ve Asya'nın gördüğü en ünlü paralı askerlerden biri olan aynı zamanda Çin ordusunun komutanlarından Ngan Lu-Şan esas olarak federe Türklerden oluşan güçlü bir birliğin başında imparatorluğa karşı ayaklandı ve iki başkenti, yani Lo-yang ile Çang-an'ı ele geçirdi. Bu durumda Gök'ün Oğlu, ikinci kağanları Bayan Çor (747-759) yönetimindeki Uygurlara başvurmaktan başka çözüm bulamadı. Bayan Çor'un başka bir unvanı da onun Uygur soyağacında bulunmadığının ne kadar rahatsız olduğunu açıkça gösteren "bilge köl kağan tengride bolmış el etmiş bilge kağan"dır. Bayan Çor, Çin'e *yabgu* olan oğlunu gönderdi. O da tahtı gasp edeni yenerek kendisine verilen çok sayıda hediye ve unvanı aldı, Çinli bir prensesle evlendi ve yıllık 20 000 ipek parçası değerinde bir haracın sözünü aldı. Sonra Kırgızlara yapılacak bir akına katılmak üzere ülkesine döndü (758). Aynı yıl Ngan Lu-Şan ve oğlu öldürüldü.

Ama 761 yılında Sogd bir paralı asker bir ayaklanma başlattı ve Uygurlara başvurdu. Çinlilerin Bayan Çor'u ortadan kaldırttığından şüphelenen Uygurlar Çin'e sadık kalacaklarını bildirdiler. Bu defa Kağan'ın yönetiminde yeniden yardıma koştular; başlarında Çincede Meu-yu olarak anılan Bögü Kağan vardı (759-779). 762 yılının Kasım ayında ayaklanma yeniden bastırıldı. Ancak bu kez Uygurlar daha temkinli davrandılar. Çinlilerin ikiyüzlülüğünden çekinmişlerdi ve Orta İmparatorluk topraklarında kalmaya karar vermişlerdi. Ancak Çinliler onları kovmak istediler. Bunun üzerine Uygurlar da Lo-yang'ı yağmaladılar ve yakıp yıktılar. Sonra ganimetleri yüklenerek çekip gittiler. Daha sonra Çin'e 765 yılında geri dönüp son asileri de bastıracaklar ve 790'da Tibetlileri kovmak için yeniden geleceklerdir.

Edebiyat ve İnançlar

Böylece tarihin önemli bir sayfası kapanmıştır.

Ama bir başka sayfası açıldı. 762 yılında Lo-yang'da, Sogd dilini konuşan ve Mani dininden olan din adamları Bögü Kağan'ın bu dini kabul etmesini sağladılar. Böylece de Bögü Kağan ülkesinin kapılarını onlara ardına kadar açtı. Moğolistan'a dönerken onları da yanına aldı ve Orhon Nehri kıyılarında inşa ettirdiği, bugünkü Kara Balgasun'un yerinde bulunan ve adı o zaman Ordu Balık, yani "krallık ordugâhı kent" olan sur içine alınmış başkentine –Bilge Kağan'ın hayalini kurduğu şehir– en iyi koşullarla yerleştirdi.

Her ikisi de yaratıcı olan iyi ve aydınlık ilke ile kötü ve karanlık ilkenin karşıtlığının bir arada var olmasına dayanan Manizm, yani Mani dini III. yüzyılda Babil ülkesinde ortaya çıkmış ve tüm dünyada, özellikle de Kuzey Afrika'da yayılmıştır. Afrika'da Manizmi, Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Aziz Augustinus yaymıştır. Avrupa'daysa Manizm, Albililer sapkınlığının kökeninde yer almaktadır. Öte yandan İran dünyası da Manizmi Uzakdoğu'ya kadar taşımıştır. Kısacası Uygurlar Manizmi devlet dini olarak kabul ettiler ve bu dinin üzerlerinde uygarlaştırıcı bir etkisi oldu. Manizm Uygurlarda Sogd kültürüne sıkıca bağlıydı. Bu nedenle Sogdcanın ülkede ikinci dil durumuna gelmesini sağladı. Sogdca, Çin'e karşı kazanılan mutlu zaferi ve mutlu değişimi kutlayan Sevrey Yazıtlarından itibaren (762) Türkçeyle birlikte kullanılmaya başlanmıştır.

Uygurlar dillerini yazmak için yavaş yavaş Türüklerin eski sisteminden daha az elverişli yeni bir yazı benimsediler. Sogd yazısından türeyen bu yazı kendisine paralel olarak ulusal dinin sıkıca bağlı olduğu Türk Runik yazının varlığını sürdürmesine engel olamadı. VIII. yüzyılın ortasında Hoytu Temir Vadisi'ne yazılan yazıt ile onlardan

… sonraki tarihlerde Tarım vahalarında oluşturulacak olan el-… da Runik yazıyla yazılmıştır. Ama sonunda bu yeni alfabe … kabul ettirdi ve Türk dilinin ilk ulusal edebiyatının aracı ola-… yaradı. Daha sonraları artık Uygur Alfabesi adını alacak olan … Moğollara ve onlardan da Mançulara geçmiştir.

… uygarlaşmamış bir halk olan Mançular, Sogd dili sayesinde … düşüncesiyle ve onun aracılığıyla da Akdeniz dünyasının düşün-… tanışmışlar Kuşkusuz Kara Balgasun Yazıtıyla (810'a doğru) bir-… "Barbar gelenekli ve kan kokularıyla dolu bu ülke, sebzeyle bes-… bir ülke; insan öldürülen bu ülke, iyilik yapmanın öğrenildiği … oldu" demek abartılı olacaktır. Hiçbir din hiçbir zaman ken-… inananların tümünü, doğal eğilimlerinden, özellikle de şiddet-… uzaklaştırmayı başaramamıştır.

Moğolistan'daki Uygur İmparatorluğu da her zaman barış ve sü-… içinde değildi. Bu ülkede en azından iki kağanın yaşamı öldürü-… son buldu: beşincisi 790'da, onbirincisi 832 yılında öldürüldü; … onikincisiyse bir naibinin ayaklanması üzerine intihar etti. … tefekkür ve dinsel yaşam insanların bir bölümünü saldırganlık-… uzaklaştırdı ya da daha doğrusu yumuşattı; böylece de büyük, sal-… seferlerin yerini, gelişmiş bir tarım ve artan bir ticaret aldı. … doğru Uygurlar için son derecede önemli bir olay cereyan etti: … sömürgeler, Karaşar, Beşbalık ve Turfan'da, yani Tarım Nehri … daki zengin yeşil alanlara yerleşerek kendilerine gelecek için … sağladılar. Çin'le ilişkiler ise barışçı olmakla çıkarsız … bilecek nitelikte de değildi.

… hükümdarın din değiştirmeleri ne denli içten, inançları ne denli … olursa olsun, tıpkı Türük imparatorluğun başlangıcında oldu-… gibi burada da Manizm, yığınları eski inançlarından döndüremedi.

Manizm ile Şamanizm arasındaki bağlar bugün hâlâ gizemlerini korumaktadırlar; ama bu dinlerin ikisi de birbirinden çok farklı ideallerden esinlenmekle birlikte, aralarındaki bu bağlar hoşgörü ve işbirliğinden ibaretti. Belki de Manizm gökyüzü-yeryüzü, doğu-batı, mavi-siyah benzerlikleriyle, eski Şamanizmin ikili ölüm kavramını güçlendirmişti ki, bu da Türklerin daha sonraki tarihlerdeki birçok dinsel temsilinin belirli bir düalizm eğilimine sahip olmasının açıklaması olabilir.

Her ne olursa olsun göçebe geleneklere dayanan X. yüzyıl tarihli bir kehanet kitabı olan *Irk Bitig* bir Mani manastırında Runik karakterlerle yazılacaktır. 1300 yılına doğru, Turfan Uygurcasıyla yazılan Oğuz Destanı nın bugün Paris'te Bibliotheque Nationale'de bulunan metni *Oğuznâme* Türk paganizmini yüceltecektir. Ve nihayet –ki bu hiç de az bir şey değildir– Manist çevrede oluşmuş, ama kısmen geleneksel dinsel temsillere dayanan Uygur kökenli büyük bir mit çok yaygın bir ilgiyle karşılanacaktır ve bu mitten hem Çinliler hem de Moğol döneminde Müslüman Cuveynî, ayrıca büyük İran tarihçisi Reşidüddin ve Marco Polo da söz edecektir. Bu mit Oğuzları, Naymanları, Öngütleri, Kalmuk ve Oyrat Moğollarını ve kuşkusuz daha başka halkları da etkileyecektir. Bu mite göre Bögü Kağan bir güneş ışınının döllediği bir ağaçtan doğmuştur. Burada işin içine kurdun karışmaması, söz konusu olanın Türük temsillerine sadık, Yağlakar ailesinin yönetimindeki Uygarların ilk mitinin değil, IX. yüzyılın başına doğru bir haneden değişikliği sırasında tahta Ediz boyunun geçişiyle yayılan mit olduğunu düşünmeye itebilir.

Moğolistan'da Uygur İmparatorluğunun Düşüşü

Uygurlar defalarca müdahale ettikten sonra Çin doğal olarak onların koruması altına girdi. Çin'e saldırganca davranıyorlardı, Çin prenseslerini eşleri olarak alıyorlardı, imparatorluğun büyük şehirlerinde Mani tapınakları dikmelerini istiyorlar, at sürüleri karşılığında onlardan ipek alıyorlardı, ki aslında bu kılık değiştirmiş bir vergiden başka bir şey değildi. Hiç ihtiyaçları olmayan atları değerlerinin çok üstünde satın almaya zorlanan Çinliler, otlaklarının yetersiz olması nedeniyle bunları beslemekten acizdiler.

789'da Alp Kutluğ Bilge Kağan'ın öldürülmesi Yağlakar hanedanlığına son verdi. Bunların yerine geçen Ediz hanedanlığıysa çok yetersiz kaldı. Halk prenslerinin yetersizliklerini kanıtlamasına bile fırsat vermeden bunları tahttan indirdi. 832'den sonra ortaya çıkan düzensizlik anarşinin daha da artmasına neden oldu. Herkes kafasına göre davranmaya başladı. 840'ta başkaldıran bir lider, Yenisey Kırgızlarına çağrı yaptı. Bunlar da ayaklandılar, 100.000 askerden oluşan bir ordu topladılar ve Uygur başkenti Ordu Balık'ı yakıp yıktılar ve kağanı öldürdüler. Kıyımdan kurtulabilen Uygurlar da kaçtılar. Kırgızlar imparatorluğu ele geçirdiler bu duruma en çok Çinliler sevindi.

"Kağanın kampına yakın" ve gözlerini Çin'e çevirmeye alışmış onüç boy, tüm umutlarını bunlara bağladı. Gobi Çölünü aştılar ve Çin sınırına dayandılar. Ama bu, Çinlilerin bir zamanlar onların hizmetinde olduğunu ve Çinlilerin onlara bunu pahalıya ödetmek için fırsat kolladığını unutmak demekti. Çünkü özgüvene yapılan hakaretler asla affedilmezler. Artık sırtlarını dayayabilecekleri bir destek bulunca Çinliler bunların üstlerine çullandılar. Daha sonra da Kırgızların eline teslim ettiler. Kırgızlar da onları tekrar Çinlilere gönderdiler. Bu biçimde hırpalanan kaçaklar, iç burkan bir biçimde yaklaşık bir

sekiz yıl boyunca bir oraya bir buraya savruldular. Açlıktan, soğuktan, saldırılardan yıldılar ve nihayetinde ortadan kayboldular (848). Çin sevinç ve nefret çığlıkları atıyordu. Çin 845'ten başlayarak sistemli olarak Mani dinine saldırmaya başladı ve bu vesileyle de topraklarındaki tüm yabancı dinlere saldırdı.

Yağlakarlarm da içinde bulunduğu öteki onbeş Uygur boyu, ki bunlar Uygurların yarısından fazlasını oluşturuyorlardı, Çin'e güvenmek yerine Karlukların ülkesine doğru ilerlemeyi seçtiler. Altay Dağlarında iki gruba ayrıldılar, biri Tibet'e, öteki de Doğu Türkistan'a doğru gitti. Tibet'e giden grup Batı Kansu'da, Bezeklik'ten (Dun-huang) Kançu'ya kadar uzanan toprakları işgal etti. İkinci grup Kuça'dan Beşbalık'a kadar uzanan bölgeye yerleşti. Bunların yolculuklarının güzergâhını izlemek zordur, zengin vahalarla dolu bu yeni ortama sızışlarını da anlamak zordur. Burada, yandaşlarının desteğini ve yardımını almışlardır. Ancak ilerlemelerinin bir nedeni de Çinlilerin entrikaları, Tibetlilerin tehditleri ve istilaları olmalıdır. Yaklaşık bir elli yıl boyunca Kançu'nun iki merkezinde, yani Kansu ve Su-çeu'da (Koço [Kao-ç'ang], günümüzde Kara Hoça'da) çok rahat koşullarda yaşamışlardır. Burası daha sonra Çin Türkistanı sonra da Sin-kıang olacaktır.

Kırgız İmparatorluğu

Dolayısıyla yukarı Moğolistan'a, yani Türklerin kutsal ülkesi olan ve çevresinde Orhon, Selenga ve Tula Nehirleri bulunan Ötüken, miras olarak Kırgızlara kalmıştı. Uygur Manizmininin yanaşmadığı, bozkır imparatorluğu kurmak işi de onlara düşmüştü. Ama bunu başaramayacaklardı.

Bu Türkleşmiş eski Hint-Avrupalılar, Türüklerin onlara birçok

lı boyun eğdirdikleri ve çok sert bir biçimde cezalandırdıkları bu-
günkü Minusinsk kentinin bulunduğu bölgedeki ırmakları Yenisey'e
ait ca bağlı kalmışlardı. Kırgızlar orada, Moğolistan'daki komşula-
rından uygarlıkla ilgili kimi bilgiler edinmelerine karşın tam bir bar-
bar olarak tanınıyorlardı. Yazı yazmayı biliyorlardı; ama edebi soluk-
ları pek çabuk tükendiği için çok uzun yazmamak koşuluyla sık sık
. ı ardı. Bunlar bugünkü Tuva'nın bulunduğu, ancak o zamanki
adının hâlâ bilinmediği yerde yaşayan komşularınınkilere benzeyen,
çok sayıdaki kısa metinler olan mezar taşı yazıtlarıdır. Uzun bir süre
çok eski sayılan bu metinler, ancak vasat bir kültürel gelişimin ve Şa-
manist uygulamalarının sonucu olan bir arkaizme sahiptir. Suci Yazı-
tının yanlış okunmasının tersine Kırgızlar, Uygurların Ma-
ni. mininden hiç etkilenmemişlerdi. Kırgızların en eski yazıtlarından
biri olan Uybat I. Yazıtı büyük bir olasılıkla VIII. yüzyıldan; Altın Göl
' Uybat 3 ve daha önce sözünü ettiğimiz Uygur olmayıp Kırgız olan
ıııı gibi günümüz tarihine daha yakın olanlar ise IX. yüzyıldan kal-
madır. Uygarlık tarihçileri için oldukça değerli olan bu metinler olay
ıolaklı tarih bakımından pek değerli değildir; üstelik metinler boşluk-
larla doludur ve okunmaları da güçtür.

Dolayısıyla Kırgızların fethettikleri bu topraklarda neler yaptıkla-
rı konusunda, bu toprakları barbarlık dönemine doğru gerilettikleri
dışında bir bilgi yoktur. Ayrıca bu topraklarda tutunmayı başarama-
yarak 924 yılında proto-Moğol Kitanlar (ya da Kitaylar) tarafından
buralardan kovuldular. Ve çıktıları vadiye sessizce geri döndüler; bu-
rada çağımız dünyasının ilk yıllarına dek karanlık bir yaşam sürdü-
ler. Türklerin eski kutsal ülkesi bu tarihten sonra artık Moğolların
olacak ve bir daha asla Türklere ait olmayacaktır.

Kitanlar

Türkleşmiş Moğollar ve V. yüzyıl başından itibaren Çinliler tarafından adları sık sık anılan Kitanlar, Çin'e karşı düzenledikleri ve kendilerine pahalıya mal olan bir saldırı dışında o güne kadar Orta Asya'da önemli bir rol oynamamışlardı. Tu-kiu ve Uygur imparatorluklarının gücü bunları yurtlarında, yani Jehol'da ve Batı Mançurya'da kalmaya zorlamıştı. Kırgızların zayıflığı başkaldırmak için onlara bir fırsat yarattı.

907'de, Ye-liu A-pao-ki adlı liderleri halkını oluşturan kavimlerin üstünde egemenliğini kurabildi. Bundan sonra fetihlere başlayarak 924'te Kırgızlara saldırdı, kuzey Moğolistan'ı aldı ve Kara Balgasun'a girdi. Daha sonra da Çin'e karşı cephe almaya başladı ve Kuzey Kore'yi işgal etti, Cucenleri bozguna uğrattı ve Sarı Irmağın kuzeyinde egemenlik kurdu. Kitanlar Leao adıyla resmi hanedanlıklar içinde yer aldılar.

Önceleri Uygurların öğrencileri olup, birkaç kuşak sonra da kısmi olarak Çinlileşip iyice zayıfladılar. Mançurya'daki Cucenler karşısında başarısızlığa uğrayarak 1125'te Pekin'i işgal etmelerine izin verdiler. Geriye sadece isimleri kalabildi. Marco Polo da onlardan söz etti ve Batılılar için uzun bir süre bir rüya halk oldular.

Türk olmadıkları halde konumuza dahil olmalarının nedeni, bir yandan Türk tarihi için çok önemli olan Moğol gücünün habercisi olmaları, öte yandan da Türk dünyasında bir role sahip olmalıdır. 1125 yılında Çin'den kovuldukları zaman büyük bir enerji patlaması onları göçebeliğe geri döndürdü. Tüm Orta Asya'yı aşarak (1130-1135) daha sonraki bir dönemde adı Rus Türkistanı olacak yerin kuzeydoğusunda Karahıtaylar adında Budist bir devlet kurdular. İleride bu devletten söz edeceğiz.

Kırgızların Yıkılmasından Sonra Moğolistan

İlk Türk ülkesi adı verilebilecek olan Kuzey Moğolistan'daki boşluk, Kırgızların çekilmesinden sonra kendini hemen hissettirir, zira Kitanların, bu ülkeye dönmeleri yolundaki önerisini Uygurlar kabul etmemiştir. Kitanlar ise bu yerlerin sahibi oldukları halde kendilerini bu yerleri denetim altında tutabilme gücünden yoksun hissediyorlardı. Çin'de yaşamaya karar verdikten sonra yalnızca Çin otlaklarına mahkum oldukları için süvari kuvvetleri yetersiz kalmıştı.

Moğollaşma o zamana kadar en çok Mançurya'ya, hatta Moğolistan'ın doğu uç bölgelerine çekilen ve başlıca kuvveti, öncü olarak Çin'e henüz yerleşmiş bulunan proto-Moğol halkların sürekli ilerlemeleri biçiminde cereyan etti. Moğol boyları belki zayıf düşmüş Türk boylarını da kovarak yavaş yavaş X. yüzyılın başı ile XII. yüzyılın başı arasında onların adını taşıyacak topraklara yerleştiler. Ancak bunun tam olarak nasıl ve ne zaman gerçekleştiğini söylemek güçtür. Bununla birlikte Cengiz Han'ın olağanüstü serüveni başladığı sırada Moğollaşma sona ermekten uzaktı ve büyük fatih en çok da dili Türkçe olanlarla uğraşmak zorunda kaldı.

Bunlar daha önce belirttiğimiz gibı aşağı Kerülen'e takılıp kalan Türkleşme yolundaki Moğollar mı yoksa Moğollaşma yolundaki Türkler mi olduklarını belirlemenin güç olduğu Tatarlardı. Tarihin ilk yıllarından beri Türk imparatorluklarında rol oynamış, özellikle de Türükler için korkunç hasımlar olmuşlardı.

Onların ardından Naymanlar geliyordu. Türkçe konuşmalarına karşın Naymanlar da Türkçe ile Moğolca arasında kararsızdılar ve zaten "Sekizler" anlamına gelen adları da Moğolcaydı. Yukarı Selenga'ya kadar Kobdo yöresine yayılan Naymanlar Uygur kültürünün etkisinde ya Nesturi Hıristiyan ya da Şamandılar.

XII. yüzyılda en güçlü olanlar kuşkusuz Kereyitlerdi. Kereyitlerin başkanlarmm unvanı, "kral" sözcüğünün Çincesi *vang* ve Türkçe "imparator" anlamına gelen *han*'ın birleşmesinden oluşmuş *vanghan*'ın bozulmuş biçimi olan *ong han*'dı. Cengiz Han savaşa ilk kez Ong Han'ın vasalı olarak girmiştir. Kereyitler Hıristiyanlığı kuşkusuz bin yılına doğru hükümdarları Markos'la aynı zamanda benimsemişlerdir. Sayıları iki yüz bin kişi kadardı.

Son olarak Öngütler vardı ve onlar da çoğunlukla Hıristiyandılar. Çin Seddi boyunca, Ordos'un kuzeyi ile Leao-ho Irmağı arasında yerleşmiş durumdaydılar. Bunların Çin'e son Türk harekâtını yapmış çöl insanları olan Şa-t'oların çocukları oldukları öne sürülür.

Tüm bu halkların Hıristiyan mı Hıristiyanlaşmış mı oldukları bugün de hâlâ tarihin bir bilmecesidir ve bu bilmece, ortaçağ Batılıları için de çözülmezdir. Kuşkusuz Avrupa'da yayılmış ve bir anlamda Avrupa'yı ahlaki olarak allak bullak eden Papaz Jean efsanesini yaratan bu değildir. Çünkü bu efsane büyük bir olasılıkla Karahitayların Budist istilasından doğdu, ancak efsanenin sürmesi, güçlenmesi ve sağlam temellere dayanması bu gizemden kaynaklanmaktadır. O sırada doğu bölgelerinde parlak bir durumda olan Hıristiyanlık büyük Moğol devrimiyle hiç beklenmedik bir biçimde yok oldu.

Şa-t'olar

Çin yıllıklarına göre Şa-t'olar Batı Türük İmparatorluğunun (On Ok) ortadan kalkmasından sonra, Bar Gölünün batısında ortaya çıkmış ve oradan Tibetliler tarafından, Çin'den koruma isteyecek duruma gelinceye kadar (800) doğu yönüne (?) doğru sürülmüşlerdir.

Çin, önünde "diz çökmeye ve baş eğmeye" gelen barbarlara gele-

ıııl·ıl olarak yaptığı gibi onları Ordos'un kuzeyine federe olarak yerl· ııdi. Orada yetmiş yıl boyunca huzur içinde yaşadılar. Sonra 878 ılıııda Çinlilerin hiç eksik olmayan anlaşmazlıklarına müdahale etııı l .amacıyla Şan-si'ye sızdılar.

O sırada T'anglar, başkentleri Çang-an'ın ellerinden çıkmasına yol ·ı ·ıı bir ayaklanmayla karşı karşıyaydılar. Federelere başvurdular. ·ı ı'olar da onların isteklerini hemen yerine getirdiler. Hükümdarları l ı l·o yang ayaklananları Çang-an'dan kovdu, ödül olarak naip unvanı ·ldı ve bulunduğu Şan-si'nin valisi olarak kabul edildi. Demek ki Şa ı ola dürüst vasallar olarak hareket etmişlerdi. Ama T'angların kayboluşlarının (907) ardından kendilerini artık her türlü itaat bağından kurtulmuş sayarak, kısa bir süre sonra Lo-yang'da kendilerini onların yerine imparator ilan ettiler. Burada biri 923-926, öteki 936-946'da olmak üzere iki kısa ömürlü hanedanlık kurdular. Onlar da Kırgızlar gibi Kitanlara direnemediler. Böylece Çin'deki son Türk hükümdarlığı X. yüzyılın ortasında son bulmuş oldu.

Yurt Arayışı

O zamana kadar tüm büyük Türk halkları adlarını ilk olarak sadece askeri başarılarla duyurmuşken, Uygurlar seslerini silahla duyurmayı reddediyorlardı! Böylece Doğu Türkistan'da sadece dua sesleriyle, öküz böğürmeleriyle ya da satıcı sesleriyle kesilen büyük bir sessizlik hüküm sürüyordu. "Yeni yetişmekte olan kusurlu ve acemi kâtipler," "küçük din adamları," Türkleri övmek, yüceltmek amacıyla nöbeti güçlü savaşçılardan devralmışlardı: gururun yerini alçakgönüllülük, fetihçiliğin yerini idare; etle beslenmenin yerini sebzeyle beslenme ve büyük göçlerin yerini şaşırtıcı bir durağanlık almıştı.

Kahramanlıklardan usanmış, göçebelikten yorgun düşmüş Uygurların, Kitanların, Kuzey Moğolistan'daki eski yurtlarına geri dönmeleri yolundaki önerilerini reddettiklerinden söz etmiştik. Sonunda Uygurlar Çin'in kuzeybatı kesiminde, bugün Kansu ve Sin-kiang'ın bulunduğu yerde, özellikle iki merkezin, Kançu ile Su-çeu'nun (bugün Turfan bölgesi) çevresine yerleşerek, biri büyük bir olasılıkla eski Orhon imparatorluk hanedanı Yağlakarlarm yönetiminde olan birçok küçük hanedanının üstünde yer alan birbirinden ayrı iki bağımsız hükümdarlık kurdular.

Onlar için acı bir deney olan imparatorluklarının yıkılmasını, boylarının önemli bir bölümünün öldürülmesini, göçlerin vahalarda yerleşme güçlüklerini Tibetlilerle uzun bir çatışma dönemi izlemişti. Tibetlilerin Dafeyşuan Muharabesi (679) tüm Tarım havzasını ordularına açmalarından beri uyguladıkları baskı monarşilerinin yıkılmasından ve devletlerinin parçalanmasından bir yüzyıl önce sona erdi (842'ye doğru). Artık Uygurların yapması gereken sadece kuzeyde göçebe Türk komşularının, batıda bugünkü Cungarya'nın bulunduğu yere egemen olan Karluklarm, haklarında sadece Müslüman yazarların verdiği bölük pörçük bilgilere sahip olduğumuz Yağmaların ve Çigillerin olası akınlarını durdurabilmek için gerekli silah kuvvetlerini hazır tutmaktı. Tarihçi el-Cahiz'in (ö. 869) dediğine göre, kendisinin hâlâ Tokuz Oğuzlar adını verdiği kimseler, eski yiğitliklerini büyük ölçüde yitirmiş ve bu da birçok yenilgiye uğramalarına mal olmuştu. Belki; çünkü Uygurlar savaşçıdan başka her şey olabilirlerdi. Ama en azından bağımsızlıklarını korumayı biliyorlardı.

Kansu Uygurları

Uygurlar dereceli şekilde Kansu'ya yerleştiler. Bezeklik'i (Dunhuang) 848'den birkaç yıl sonra işgal ettiler. Kançu'yu 868 ve 872 yılları arasında (sanıldığı gibi 860'ta değil) ele geçirdiler. Sonra da Liangların hanedanlığı sırasında Çin'in zayıf düşmesinden yararlanarak (Hou-liang, 907-923) son derece örgütlü ve refah içinde bir devlet kurdular. Oysa bir zamanlar bu büyük komşu imparatorluğun vasalı olarak, askeri bir birlik tarafından sürekli denetim altında tutuluyor ve emirlerini yerine getiriyorlardı. Bu uysallık, X. yüzyıl boyunca gelişmelerini, zenginleşmelerini ve giderek daha önemli roller oynamalarını sağladı. Bununla birlikte XI. yüzyılda Çinliler tarafından, haklı ya da haksız olarak, disiplinsizlikle, başıbozuklukla, başka pek çok şeyle suçlandılar; büyük bir sabırla inşa ettikleri her şey yok oldu. 1009'dan sonra Kitanların saldırısına uğradılar, 1028'de de Tangutlar tarafından ülkeden sürüldüler. Artık ne bir Uygur prensliği ne krallığı kalmıştı. Bununla birlikte nüfusun bir bölümü günümüze kadar bu topraklarda kalmayı sürdürdüler. Bir siyasal rol üstlenmemişseler de dillerini ve kültürel alışkanlıklarını korudular. Bir bölümü de güneyde, Nanşan bölgesine yerleşti ve varlığını orada sürdürmeye devam etti.

Kançu Uygurları, kimi zaman Sarı Uygurlar ya da Sarı Başlı Uygurlar adıyla da anılır. Varlığını sürdürmüş olan bu adın "Budist inançlarıyla ilişkili" olduğu öne sürülmüştür; ama başka birçok Türk halkın, adlarını mavi, kırmızı, siyah, sarı (ya da sarışın) gibi bir sıfatla belirginleştirdiklerini biliyoruz. Ancak "sarı" renginin Şamanizmde her zaman efsanevi ve gizemli bir anlamı vardı ve özellikle de Güneş ya da Ay'ı çağrıştırıyordu. Aslında Uygurların fiilen Budistleştirilmiş, ama belki de Uygur olmaktan çok Uygurlaştırılmış, aslen

Müslümanlığın ilerlemesi nedeniyle yavaş yavaş güney Tarım havzasından çıkıp batıya itilmiş, daha sonra Tangutlar tarafından yok edilerek buradaki gerçek Kansu Uygurlarıyla karışmış, anadili Türkçe olan bir halk olması gerekir. Sarı Uygurları XI. yüzyılda Hoten bölgesinde, XIV yüzyılda Çaydam havzasında ve Çerçen'de görüyoruz. Suçeo'dan Kançu'ya giden yolun güneyine ancak XVII ve XVIII. yüzyıllarda yerleşebilmişlerdir. Bugün de hâlâ orada, hareket noktalarının iki bin kilometre kadar uzağındaki bu topraklarda yaşamaktadırlar.

Sin-kiang Uygurları

Her ne kadar Kansu'daki Uygurların tarihi oldukça karışık olsa da Sin-kiang'daki kardeşlerinin tarihi neredeyse hiç bilinmemektedir. Çünkü Çin'in oldukça uzağında kalmışlardır ve Çinliler bu Uygurlardan çok fazla söz etmemişlerdir. Tek elçilik görevleri, ki aslında önemli bir görevdir, 951'de gerçekleşmiştir. Başka elçilik görevleri olduğu konusunda da fazla bir bilgi yoktur.

Kansu'daki gibi boylar vahaları hemen ele geçirmezler. İlk önce kuşatırlar. Ancak bir yirmibeş yıl sonra Turfan, Beşbalık, Hami ve Kuça'yı ele geçirirler. Belki de Bezeklik ayaklanmasıyla Tibetlilerin bölgeden kovulmasının ardından buraları kolayca sahiplenmişlerdir. Burada istikrarlı bir devlet kurarlar. Bu aslında genel olarak Koço (Hoça) Krallığı adını alan federatif bir devletti. Bu devlet oldukça yavaş bir biçimde Tarım havzasının tüm kuzey bölgesini Türkleştirmiştir. Hükümdarlarının unvanı *idi kut*'du. Bu unvanı Basmillerden almışlardı. Bu da Basmillerin büyük bir çoğunluğunun, ki yerleştikleri topraklar çok da uzakta değildi, Uygurlarla birlikte buralara kadar geldiğini düşündürüyor. İki başkentleri vardı; biri bozkırlarda, kuzeydeki Beşbalık, öteki Turfan vahalarının batısındaki Kara Koço (Ka-

[illegible]. Her ne kadar Türk egemenliği kuzeyde baskın gözükse de [illegible] fazla etkin değildi. Kendi Uygur sömürgelerine sahip Hoten [illegible] büyük bir şehir X. yüzyılda, Müslümanların sık sık saldırısına [illegible] bir sırada hâlâ büyük oranda yoğun Çin etkisi altındaydı. Bu [illegible] ve özellikle de Hoten'de Manizm büyük bir gerileme içindey-[illegible] [illegible]aynaklar bundan çok söz etmezler. Bu kaynaklara göre Hotenliler [illegible] sahıptiler, söylenildiğine göre Zerdüştlüğe inanıyorlar-[illegible] [illegible] [illegible]udha'yı seviyorlardı.

[illegible] Uygurları ile karşılaştırıldığında Tarım'daki Uygur Krallı-[illegible] [illegible]deri farklı cereyan etmiş olup, ömrü daha uzun olmuştur. [illegible]ları Moğol İmparatorluğu dönemine kadar refah içinde ya-[illegible]dır ve Moğol İmparatorluğu da bunları her zaman korumuş [illegible] [illegible]tmiştir. Eskiden Kitanları etkiledikleri gibi Moğol İmparator-[illegible] da etkileyeceklerdir, öyle ki bu imparatorluğun kültürel te-[illegible] atmışlar ve idari kadrolarını oluşturmasını sağlamışlardır. [illegible] bir süre varlıklarını koruyacaklardır.

[illegible]ların Kültürel Gelişimi

[illegible]ların kültür düzeyi daha IX. yüzyıldan başlayarak vahalarda, [illegible] Moğolistan'da olduğundan çok daha yüksekti ve daha sonraki [illegible]larda da yükselmeyi sürdürdü. 840 yılında, hâlâ yarı barbar [illegible] Uygurlar, büyük Budist merkezlerden birine yerleştiler ve bun-[illegible] büyük ölçüde yararlanarak gerçekten uygarlaştılar. Elimizde, bu [illegible] yönünü değiştirmek, hele hele dönüştürmek yolunda bir he-[illegible] olduğunu düşündürecek hiçbir şey yok. İyi birer öğretmen de-[illegible] de kusursuz öğrenciler olduklarını ortaya koydular. Orta As-[illegible] büyük sanat ekolü varlığını en azından görünüşte onlardan ön-

ceki gibi sürdürdü. Uygurlar bu sanat ekolünün mirasından yararlanmayı bildiler ve sorumluluğunu üzerlerine aldılar. İran-Hint sanat tarzının uzun süre Bâmyân'ın etkisinde kaldığı Güney Kâşgar bölgesinde, temel özelliklerin IX ve X. yüzyıllarda Keşmir yoluyla Hindistan'dan geldiği düşünülmektedir. Fransa'da *Bibliotheque nationale*'da bulunan ve Hindistan'ın bu eyaletine ait "Kuzeyin Koruyucusu, Zenginlik Tanrıçası" anlamındaki Vaiçvavana'yı betimleyen resim bunu kanıtlamaktadır. Resimde başında Sasani tacı bulunan Toprak Ana'ya dayanmış ayakta durmaktadır. Uygurların gelişi Kuzey Kâşgar bölgesinde, Budizmın doğu yönündeki ilerlemesini belirleyen, gerileme dönemindeki Tumçuk, Kızıl, Kumtura, Şortuk, Beşbalık ve Murtuk kentlerini canlandırmadı. O sırada çok yaratıcı olan ve V-XIII. yüzyıllar arasında hiçbir zayıflık belirtisi göstermeyen Kansu'daki Bezeklik gibi yerlerde, başkalarından ve diğer bölgelerdekinden daha baskın olan Çin katkıları, Uygurlar kenti ele geçirdiklerinde ne azaldı ne de arttı. Bu yaklaşım sanat konusunda adeta ders veriyor gibidir.

Edebiyat konusunda da durum pek farklı değildi. Özgün yapıtlar azdı ve pek çok çeviri vardı. Çeviriler, Turfan yazarlarının üretiminde saygın bir yere sahiptir. Turfan, 1003 ila 1202 arasındaki kesinti süresi dışında VIII-XIV. yüzyıllar arası dönemdeki elyazmalarının çok sayıda bulunduğu bir yerdir. Dinsel elyazmaları son derece fazladır. Bununla birlikte iş yazışmaları, kişisel notlar, kayıtlar bulunmaktadır. XIII. yüzyıldan kalma, astroloji ve takvim yöntemiyle ilgili pek çok metin bulunmuştur. XIV. yüzyıldan kalma kuş, tırnak, kesik saç tutamı ve aksırık falı gibi son derece ilginç bir dizi kehanet metni keşfedilmiştir.

Bezeklik'te bulunan en eski metinler daha yakın tarihlidir (X. yüzyıl) ve daha çok sayıdadır. Pek çok resim, özellikle Çince ya da Tibet-

[illegible] Türkçe olmak üzere çokdilli elyazmalarından oluşan son derece değerli bir hazineyi 1028'deki Tangut işgaline borçluyuz. Bunlar Mogao mağarasında bulunmuşlardır. 1907'de Aurel Stein ve ondan sonra daha başka bilim adamları burasını ziyaret etmişlerdir. Sadece Paul Pelliot Paris'e 5000'den fazla parça taşımıştır. Rusya, İngiltere, Almanya, Japonya ve Kore'de de bu parçalardan olduğu görülmektedir. Bu belgelerin önemi, sağladıkları değerli tarih bilgileri dışında, sonsuz çeşitliliklerinden kaynaklanmaktadır. Bilimden, toplumsal yaşamdan, [illegible] artırmalardan, borçlardan söz etmektedirler. Bunlar sayesinde 1000 yılının sonuna doğru Kansu'daki gündelik yaşam hakkında, aynı dönemindeki öteki toplumlardan çok daha fazla bilgi sahibiyiz.

Uygur Vahalarındaki Dinler

Plastik sanatlar ve edebiyat Budizmin özünde var olan yaşamsallığı ortaya koyar. Uygurların Manizmininin büsbütün yok olmaksızın [illegible] yavaş yavaş Budizme bıraktığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Budizme, Turfan'daki Alman kazılarından ve Bezeklik elyazması mağarasından elde edilen önemli bir koleksiyonla birlikte ayrıca [illegible] olarak o dönemde olduğu gibi sade ve yalın bir dilde [illegible] Kwastuanift'i, yani "tövbe duası"nı borçludur. Ona ayrıca [illegible] nin o güne kadar tartışılan doğum tarihinin (216) belirlenmesini [illegible] luyuz. Paul Pelliot bu belgenin önemini, "tüm eski dünyayı birleştirmektedir," "Bugün Aziz Augustinus'un bir yazısını anlamak [illegible] Türkistan'a gitmek gerekmektedir" sözleriyle açıklamaktadır. Elbette Pelliot'un bu sözleri söylemesinin ardından bazı şeyler değişti [illegible] arda gelen keşiflerden sonra artık koşullar eskisi gibi değil, ama bu sözlerin ifade ettiği imge hâlâ canlıdır.

Budizme gelince, bu dinle ilgili olarak da Uygur, Sogd, Brahmi

ve Hint yazısıyla, Türkçe olarak metinler yazılmıştır. Çok sayıdaki elyazmaları arasında *İyi ve Kötü Prensin Masalı* gibi önemli metinler yer almıştır. *İyi ve Kötü Prensin Masalı* başlıklı elyazması Çin etkisi taşımaktadır, 1914 yılından itibaren uzmanlar tarafından incelenmiştir ve Türk diliyle ilgili çalışmalar arasında temel bir yere sahiptir.

Hiçbiri canlılığını yitirmeyen Budizm, Manizm ve Şamanizmin yanı sıra, Uygur dönemi Kansu'sunda, özellikle de Sin-kiang'da başka dinler ve Nasturi Hıristiyanlığı da kendilerine yer buldular. Bilindiği gibi, Konstantinopolis Patriği Nestorius'un öğretisi olan Nasturilik, İsa'nın iki ayrı özelliğine uygun düşen iki farklı kişilik olduğunu ileri sürüyordu. Bu görüşün 431 yılında Efes Konsili'nde mahkûm edilmesinden ve Akdeniz ülkelerinde uğradığı zulümden sonra Nestorius Sasani İran'ına sığındı ve misyonerlik çalışmalarını doğuya yöneltti. Nasturiliğin Orta Asya'ya hangi tarihte girdiğini bilmiyoruz; ama 635 yılında Çin'e varmıştı bile. Burada pek başarılı olamadı ve varlığını uzun süre koruyamadı. Buna karşılık Tarım bölgesine sağlam bir biçimde yerleşti ve burayı, büyük göçebe toplulukları yönünde havarilik merkezi yaptı. Bunlar karşısında Moğolistan'da kazandığı başarıları biliyoruz. Müslüman kaynaklar, X. yüzyılda, Sin-kiang'da Hıristiyan toplulukların bulunduğunu belirtir ve Alman misyonerleri de Turfan'da çok sayıda Nasturi metin elde etmiştir, bu metinler de Pelliot'un Bezeklik'te bulduğu metinlere uygun düşmektedir. Örneğin *Eloge de la Sainte-Trinite* metni.

Zerdüştlük ve Yahudilik Orta Asya'da fazla iz bırakmadı. Zerdüştlüğün Turfan'daki varlığından Müslüman kaynaklar söz eder. Çinliler, Zerdüşt'ten ve pek açıkça olmamakla birlikte ateş tapınaklarının varlığından söz etmektedirler. Yahudiliğin varlığı ise, Kâşgar bölgesinde bulunmuş Yahudi-İran belgeleri ile Pelliot'un Bezeklik'te buldu-

ßıı 800 yıllarından kalma İbranice elyazmasıyla daha iyi bir biçimde ı. ıııılıııııştır. Etkinlikleri çok açık olmamakla birlikte önemi de çok lııı. ıık değildi.

ı ı. ı ile daha sonraki yıllarda bu bölgelerde zafer kazanacak olan İs-lıııııyı ı. tacirler, elçiler ve dervişlerin ülkeyi uzun bir süreden beri ılıılıışıııasına karşın henüz yeterince güçlü değildi. Bunların eylemleri lıııııııda çoğu zaman ancak bazı tahminler yapılabilmektedir. Ama ııı .ı. ıııdan Kırgızların bölgelerıne kadar, Orta Asya konusunda iyi lılııılııı sahip olabilecek derecede yoğun bir etkinlikte bulundukla-ıııılııı şüphe yoktur. Buna karşılık ne yazık ki o dönemden kalma ya-pıılııla bu konuda yeterli bilgi yoktur.

Sonuç olarak Uygurlar şaşılacak bir toplumdu! Kuşkusuz kentler-lı lıeı halkın, her dinsel inancın, modern zaman gezginlerinin anlat-ıılılııı gibi, belki de iç duvarların ayırdığı ayrı özel semtleri, mahal-lı lııı vardı. Ama yine de, bir *megalopolis* olmayan bir kentin içinde, ııı .ı. üç büyük dine, Manizm, Budizm, Hıristiyanlık ve "animist" bir ııpııı olan Türklerin en eski ulusal dinine bağlı ınsanlar yan yana ya-şıyorlardı. Sokaklardan ya da meydanlarından, serbestçe vaaz ederek, ııı.ılıııı satmak amacıyla pazarlık yaparak Yahudiler, Müslümanlar, Zerdüştler geçiyorlardı. Kaçınılmaz olarak kuşkuculuk ve rölativizm tohumlarını taşıyan hoşgörü ve ekümenikliğin, aşırı tutuculuğa yeğ-lı ııeıı idealler olması karşısında hayran kalınması gerekir. Çünkü bil-diğimiz kadarıyla tarihte, Uygurlarınkiyle karşılaştırılabilecek bir tek ıııııek yoktur – ve böyle bır örneğe belki ancak başka Türk toplumla-ıııııla ya da onlara benzeyen, onlarla yakınlığı olan Moğol toplumla-ıııııla rastlanabilir.

VI. BÖLÜM
İSLAMİYETİN KABULÜ

İnsanoğlu istilalardan korunmak için Çin Seddinden Atlantik Duvarına pek çok sur inşa etmiştir. Ama bu çabalar hep boşuna oldu. Zorlu savaşlarla yorgun düşen Araplar da bu duvar çekme gerekliliğinin dışında kalmadılar; Yecüc ve Mecüc halklarına karşı, ilan edilmiş kıyamet gününe karşı, onlara İranlılar tarafından kurulmuş ve yalnızca restore etmeleri yeterli olan tahkimat sisteminin kendilerine sağlayacağı ebedi emniyetin düşünü kurdular.

Bu duvarların ötesinde, yenmenin zafer getirmeyeceği barbarlar yaşamaktaydı; bu duvarların ötesinde, "Karanlıklar Ülkesi"ne, kuzeyin aylar boyunca karanlıkta ve karlar altında kalan, ele geçirilmesi hiçbir yarar sağlamayacak topraklarına açılan bozkırlar uzanıyordu. En önemli mesele savunmaydı ve IX. yüzyılın sonuna kadar da öyle kalacaktı. Bunun nedeni Müslümanlığı yayma çabalarından vazgeçilmesi değildi. Henüz çok kuvvetli olan inanç böylesi bir tutumu yasaklıyordu. Buna karşılık söz konusu yayma işi birkaç serüvenciye, elçilere, misyonerlere ve tacirlere bırakılmıştı. Çünkü duvar geçirgendi ve zaten öyle olması da isteniyordu. Duvarın çekilmesinin amacı şiddeti durdurmaktı.

Paralı Askerler

Duvar iki yönde de geçirgendi. Türkler ve belki onlarla birlikte Avrasya'nın dil gruplarının başka temsilcileri de çok erken bir tarih-

le Hicret'ten elli yıldan az bir süre sonra Müslüman dünyasına girmeye başladılar. Daha 674 yılında Basra Valisi'nin emrinde, Buhara'da ele geçirilmiş 2000-4000 Türkten oluşan bir okçu birliği vardı. Bunların asker niteliklerinin üstünlüğü kısa sürede anlaşıldı.

Abbasiler ile onlara özenen ve Araplar ve onların yandaşları *mevaliler* ile bitmez tükenmez bir çekişme içinde olan tımar sahiplerinin, imparatorluk halkıyla hiçbir bağı olmayan, ancak kendilerine sadakatle bağlı yabancı birliklerden yararlanma arzusuna sahiptiler. Fakat bu ... olası görünmemektedir. Zira durum öyle olsaydı paralı askerlerin ... sizlikleri, yolsuzlukları, ihanetleri, efendilerine yaptıkları ... lıkları kısa sürede en az Araplar ve yandaşları Berberiler, Kıptiler, ... yeliler ya da İranlılarınki kadar sakıncalı ve tehlikeli olurdu. ... başlangıçta az sayıda paralı asker kullanmakta yarar görülmemiş olmasına karşın, kısa sürede bu sayıyı arttırmaktan başka çare kalmadı. Müslüman dünyanın kurulması sorumluluğunu taşıyan Araplar, askerlik hizmetini reddediyor, şayet buna zorlanır ve kabul etmek durumunda kalırlarsa da bu işi istemeye istemeye yapıyorlardı. Yaşamın rahatlığı içinde savaşma isteğini tümüyle yitirmişlerdi; ellerindekinden, onu tehlikeye atmaksızın yararlanmak istiyorlar, ar... ölmek için hiçbir neden görmüyorlardı.

Daha ilk Abbasi hükümdarları döneminde bile, orduda güçlü asker olarak yalnızca Horasanlılar ve Şam Emevilerine karşı devrime yardım etmiş ve öncekinden daha Farsî görünümlü bir Arap hanedanına hizmet ederek İran'a hizmet ettiklerini düşünen bazı İranlılar vardı. Ama yanılsamaları gitgide artıyor ve bağlılıkları sürekli azalıyordu. Ve henüz 820 yılında halifelerin bağımlılarından olan Tahiriler bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı: bu, İran'ın özerkliğini sağlamanın, yeniden doğuşunu hazırlamanın daha etkili bir yoluydu

ve daha pek çok kimse bu yolu izleyecekti. İranlılar da Müslümanlık için ölmek istemiyorlardı. Dolayısıyla savaşçılara ihtiyaç vardı.

Böylece Türk göçü VIII. yüzyılda, özellikle de IX. yüzyılda tehlikeli bir biçimde arttı. Dolayısıyla VIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Türkler devlet aygıtında önemli yerlere sahip olmaya başladılar. Örneğin Hamedan ve Musul valiliği yapan Zübeyr bin el-Türki (Türk Oğlu), el-Mansur'un Bağdat'ı kurması sırasında önemli bir rol oynayan Hammad el-Türki ya da Ahmed bin Tolun'un uzak selefi olan ve halifeden Tanrı'dan çok korktuğunu söyleyen Mısır valisi (779-780).

IX. yüzyılda, imparatorlukta, paralı askerler arasından çıkarak kendini gösteren Türk asıllı kişilerin sayısı arttı. Çünkü el-Mansur döneminden itibaren ve daha sonra halefi el-Mûtasım (833-842) döneminde paralı askerler artık her yerde hazır ve nazır duruma gelmişti. Adları Memluktu. Arapçada *memluk* "Doğu Afrika kökenli siyahi kölenin tersine, kimi zaman asker olarak hizmet etmiş, ama özellikle de ev işlerinde kullanılan uşak ya da hizmetçiyi ya da daha çok güney Irak'taki büyük şekerkamışı tarlalarında çalıştırılan beyaz köle köylüler"i anlatmak için kullanılan bir sözcüktü.

Dolayısıyla burada Türkler karşımıza "köle" olarak çıkıyorlar. Satın alınırlardı, sahipleri vardı ve azat edilebilirlerdi. Başlıca pazarları Semerkand'dı, ama daha uzakta doğuda ve kuzeyde başka pazarlar da vardı. "En yakışıklıları ve en güzelleri, tümünün en iyileri" olan Türk köleler Horasan'dan Bağdat'a her yerde en çok arananlardı. Ve mal arzı azaldıkça fiyat da yükseliyordu: 150.000, 200.000 dirhem! İbn Havkal "dünyanın en pahalı köleleriydiler" der. Ama ellerine silah verilen, vazifeleri efendilerini korumak olan, en yüksek görevlere çıkan, 818 yılında vezir Fazıl bin Sahl'ı öldürmekte tereddüt etmeyen köleler!

...ürede devlet aygıtının vazgeçilmez dişlileri durumuna geldi... ...ndan da devletin gerçek hâkimi oldular. Mûtasım'ın muhafız ..., çeşitli kaynaklara göre, sayıları 4000 ila 7000 arasında de... ... Memluk vardı. Her ne olursa olsun, Mutasım'ın muhafız birliği ... kalabalık ve zapt edilmesi güçtü ki, halife Sâmerrâ'yı bu bir... ... halkından uzaklaştırmak için kurdu: gerçekte bu daha çok ... Mutezile hareketine karşı girişilmiş bir eylemdi. Bugün içinde ... sanatının en şaşırtıcı tanıklıklarının yer aldığı yıkıntı alanla... ... ibaret olan bu büyük kent, en azından Türklerin iktidarı elde ... gecikmeyecekleri bir yerdi.

... Mütevekkil'in (846-861) ülkeyi vezirsiz yönetme kararı Türkle... ..., yardımcı, mabeyinci, danışman gibi yüksek görevlere geç... ... vesile oldu, onlara her yerde rastlamak mümkündü. Bu ... bazıları ünleri dolayısıyla burada anılabilir: Azerbaycan'da ... Babek'in isyanını (818-837) bastıran Afşın, Ermenistan'ı geçici ... altına sokan Boğa el-Kebir (ö. 862), bir süre Abbasi ...orluğunun gerçek hâkimi olan Boğa el-Şarabi [Boğa el-Sagir] ...), Müslüman birliklerini yukarı Mısır'a götüren Raşid el-Tür... ...'a doğru tahta oturan Aşina, Yemen ve Horasan'da vali unvanı... ... eden İtak (825-849), önce general sonra genel ordu komutanı ... Vassaf (ö. 867), el-Mütevekkil'le yetiştirilen, onunla çok yakın ... kuran el-Feth ibn Hakan ve elbette ilerde sözünü edeceği... , Kahire'deki Tolunoğulları hanedanının kurucusu bin Tolun.

Böylesine etkin kişilerle Türkler kendilerini yenilmeyecek kadar ... görerek hükümdarı öldürüp yerine 861'de halefini seçtiler. O ... itibaren artık halifeler, iktidarı fiilen ellerinden kaçırdılar. ...lukların artık sadece adları köleydi. Gerçek efendiler onlar oldu... Onlara bağımlı olan, onlar tarafından seçilen Hz. Muhammed'in

halefleri, canlarını kurtarabilmek için onların her isteğine boyun eğmek zorundaydılar. Boyun eğdiler, ancak bu, tıpkı el-Mütevekkil gibi üç halefinin de öldürülmesini engelleyemedi. Türklere artık ihtiyaç olmasa da Abbasiler onlardan nasıl kurtulacaklarını bilmiyorlardı. "Zencıler Ayaklanması" adıyla bilinen, Irak'ta tarlalarda çalıştırılan zenci kölelerin ayaklanmaları (869-883) sırasında halifenin birlikleri o alçak isyancıların tarafına geçince, ne denli gerekli oldukları bir kez daha anlaşıldı.

Artık Sâmerrâ'da kalmanın bir yararı yoktu. 892 yılında Sâmerrâ terk edildi ve Abbasi Devletinin başkenti yeniden Bağdat oldu.

Başarısız Bir Asimilasyon

Genelde İslamiyeti kabul eden Türk Memlukların samimi Müslümanlar oldukları ve Arap uygarlığı tarafından asimile edildikleri kabul edilir. Benim bu konudaki düşüncem tamamen farklıdır. Tıpkı *tarkan*'ın torunu ünlü filozof Fârâbî (879-950) gibi Türk soyundan gelen kimi kişiler tümüyle Araplaştırılmışlardır. Massignon'un dediği gibi, Sâmerrâ'daki paralı askerlerin "hacca" gitme istekleri o kadar güçlüydü ki, Sâmerrâ'da onlar için küçük bir Kâbe inşa edildi. Bunlar belirleyici kanıtlar değildir. Karahanlı İmparatorluğunda yetişmiş ve Bağdat'ta yaşayan bir Türk olan Mahmud el-Kâşgarî, belki memleketlilerinin pagan inançları konusunda belirli bir küçümseme gösterecek, ama yine de bu inançları unutmayacaktır.

IX. yüzyılda paralı askerlerin Türklükten uzaklaştıklarını düşünebilmek için, onların ya yerli halka iyice karışmış ya da çocukken satın alınarak daha sonra yeniçerilerle ilgili olarak yapılacağı gibi İslam dininde yetiştirildiklerini kabul etmek gerekir. Oysa durum böyle de-

…Ordu birlikleri Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıkların dışın-
… …luyordu. Bu birliklerin Sâmerrâ'da kendilerine ait mahalleleri
…lı ve etnik kökenlerine göre gruplar halinde yaşarlardı. Yerel hal-
… …ışmaları ve halifenin onlar için satın aldıkları dışındaki genç
… …la evlenmeleri yasaktı. İbn Havkal, aynı şekilde Orta Asya'dan
… genç kadın ve erkeklerin alındığının altını çiziyor. Bu nokta çok
…mlidir: çünkü kadının ata geleneklerine bağlı olması genel bir ya-
… ve kadının toplumun ancak yarım bir üyesi olması, yani ancak ba-
… bir *Kuran* bilgisine sahip bulunması, toplumsal ve dinsel yaşama
…ılımınınsa az olması son derecede İslami bir olguydu. İslam top-
…larında, yani *ümmet* içinde doğan çocuklar üzerindeki etkisi, bu
…ukların geçmişlerini inkar etme eğilimleri göz önüne alındığında,
… …karı durdurur niteliktedir. Oysa en başta Cahiz olmak üzere
…luman yazarlar Türklerin cesaret ve sadeliğinin yanı sıra doğduk-
… ülkeye bağlılıklarını da överler. Von Grünebaum'un dediği gibi
…dletleri heyecan veriyor"du; "ama ondan da çok heyecan veren şey,
…milasyona karşı dirençleriydi; doğdukları ülkeye bağlılıkları basit
… nostalji olarak görülemez; aksine son derecede ürkütücü sonuçlar
… Çünkü Türkler için, İslamiyetin kalbine yerleşmiş olsalar da,
…pluluğun birbirine bağlılığı Müslüman cemaate aidiyetten önce
…lıyordu."

Dolayısıyla Müslüman toplumunun IX. yüzyılda derinlemesine dö-
… …üme uğramasını Türklerin etkisine bağlamak gerekir. Bu bir hu-
…ukçunun, bir sosyologun, bir teologun ve hatta ikonografinin ve *şe-
…at*'ın katı biçimde yasakladığı ama sonunda Müslüman mimari deha-
…nın en yüksek ifadesi olacak olan mezar yapma sanatının gelişimini
…ren sanat tarihçisinin kabul edeceği gibi her alanı kapsayan bir dö-
…şümdü.

Daha da ileri gidelim. En başından beri, bir İran kültürü olan Sogd kültürünün geniş ölçüde etkisinde kalmış Türklerin üstünlüğünün kendini göstermeye başladığı IX. yüzyılda, yavaş yavaş da olsa, o güne kadar Arabizmin etkisi altında kalan İranizmin uyanışı başladı. Türklerin sık sık bilinçli ya da bilinçsizce İran'ın savunuculuğuna soyunmaları kesinlikle bir rastlantı değildi. Gazneliler ve Selçuklular Farsça konuşmuş ve İran sanatına özgünlüğünü tüm gücüyle ortaya koyma olanağı sağlamışlardır ve İran edebiyatı onların döneminde en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Isfahan'da tahta Türkmenlerin geçmesi, Müslümanların fethinden sonra İran'daki ilk ulusal hanedan olan Safevilerin ortaya çıkmasına olanak sağladı.

Öte yandan İran'ın IX ve X. yüzyıllardaki yeniden doğuşu, İslam topraklarındaki Türk tarihine bağlıydı. Kuşkusuz Sasani komutanı VI. Behram'ın uzak torunlarından birinin Horasan ve Mâveraünnehir'de bağımsız Samaniler (ya da Samanoğulları) Emirliğini (874-999) kurmuş olmasının konumuz açısından pek bir önemi yoktur. Çünkü söz konusu kişi Sünniydi ve Sünni olmayı sürdürüyordu. Abbasi halifesinin üstünlüğünü tanıyordu ve Turan ülkesi sınırlarında İslamiyet için nöbet tutma niyetindeydi. Ama öte yandan daha batıdaki Büveyhoğullarının (ya da Büveyhiler) açıkça Şiiliği benimsemelerine ve 945 yılında da halifeliğe karşı olmakla birlikte halifeye dokunmaya cesaret etmeden Bağdat'ı işgal etmeleri önemliydi; halife güçsüzdü, ancak görevini temsili bir biçimde sürdürdü.

940 yılında Müslüman İran'ın en eski şairi Rûdekî ölür ve İranlı tarihçi Taberî'nin Arapça yazdığı ve ilk nesir örneği olan tarih kitabı Farsçaya çevrilir. Asya'da Arap İmparatorluğu artık tam anlamıyla sona ermiştir.

Mısır'da Tolunoğulları ve İhşidîler

Bu Memlukların en ünlüsü hiç kuşkusuz Bayak Beg'in üvey oğlu Ahmed bin Tolun'dur. Halife el-Mûtez'in mabeyincisi olan Bayak Beg, üvey oğlunu, bu önemli ilin bağlılığına göz kulak olması için sınırlı askerlerle Mısır'a yolladı. Ahmed bin Tolun 15 Eylül 868 günü Fustat'a (eski Kahire) vardı. Bernard Lewis ve başka tarihçiler, zalimce köleleştirilmiş ve ağır vergiler altında ezilmiş bu ülke için yeni bir dönemin başladığı konusunda hemfikirdirler. İbn Tolun kendinden önceki yöneticilerden olan maliye bakanı ve idari yöneticiyle anlaşmazlığa düşmekte gecikmedi ve sonunda tüm yetkileri kendisinde topladı. Becerikli bir düzenlemeci ve iktisatçıydı. Bu nedenle, vergi yükünü azaltmakla birlikte vergi gelirlerini beş katına çıkarmayı başardı. Buna karşılık halifeye bu gelirlerin pek azını yolladı. Böylece elindeki büyük miktarlardaki parayla büyük işlere girişti; hizmetine aldığı Türk, Yunan ve Sudanlılardan yüksek maaşlı ve sağlam bir ordu oluşturmayı başardı. Böylece Mısır, Ptolemaioslardan beri ilk olarak yeniden bağımsız oluyor ve Yakındoğu politikasında yer alabilecek güce kavuşuyordu. Ve aldı da. Halife kendisine bağımlı olması gerekken sadakatsiz Ahmed bin Tolun'u cezalandırmaktan vazgeçtiği gibi Mısır'a sıkıca bağlı Suriye'nin iç işlerine de karışmasına (870) göz yummak zorunda kaldı ve ardından Mezopotamya'nın bir kısmı ile Kilikya'yı topraklarına katması karşısında da sessiz kaldı. 884'te ölen İbn Tolun'un Sâmerrâlı bir köleden olan oğlu Humâreveyh ile halifenin kızının evlenmesi Mısır'ın yeniden kavuştuğu itibarının göstergesiydi. O güne kadar görülmemiş ihtişamda bir düğün yapıldı.

Fakat İbn Tolun'un torunları yeteneksiz çıktılar ve yozlaştılar. Saltanat ve refah devrini entrikalar, çatışmalar ve zayıflık devri takip etti. Bu arada Bağdat'taki halife de işe karışmak için fırsat kolluyordu.

Bu fırsatı 904'te yakaladı ve 905 yılı başlarında Abbasi birlikleri Fustat'a girdi. Tolunoğulları efendi rolü oynayan kölelerden öteye geçememişlerdi. Soyun son üyeleri zincire vurulmuş olarak Mezopotamya'ya götürüldüler.

Birkaç yıl boyunca Mısır doğrudan Bağdat tarafından yönetildi. Fakat hem Bizanslıların hem de İfrikya'da (Tunus) hüküm süren ve Şii olan Fatımilerin saldırılarına maruz kaldıklarından ve ayrıca belirli bir refah düzeyine ulaşamadıklarından 935 yılında buraya yeni bir kral naibi atandı. Daha ziyade *İhşıd* unvanıyla anılan naip Muhammed bin Tuğ elbette bir Türktü. İhşid ve çocukları, yani İhşidoğulları her ne kadar halifeye karşı sadakat gösterdilerse de, Fatımilerin 969'da Mısır'ı işgalini önleyemediler.

Tolunoğulları ve İhşidîler kendilerini ortodoks birer Müslüman olarak gösterdiler. *Dar-ül-İslam*, yani ümmet içinde yer alan kişiler olarak dinde herhangi bir bölünme ya da sapkınlığa yol açmak istemiyorlardı. İbn Tolun Fustat'ın birkaç kilometre uzuğında Ketâ'i adında yeni bir başkent kurdu. Bu şehri bahçelerle ve anıtlarla süsledi, öyle ki söylendiğine göre saraylardan bir tanesi sahip olduğu ihtişamla mevcut diğer yapıları gölgede bırakıyordu. Bu mümkün olabilir: dönemin ayakta kalabilen tek yapısı İbn Tolun'un adını taşıyan ve yerel zorunluluklarla mimarisi biraz değişmiş olsa Irak Abbasi sanatının ifadesi olan görkemli Ulu Camidir. Çeşitli onarımlardan geçmesine rağmen, minaresi, antik Mezopotamya ziguratlarından Babil Kulesinin bir İslami benzeri olan Sâmerrâ Malviya'sından izler taşır.

Fatımi Hâkimiyeti

Fatımi fethi Mısır'da Türk unsurunu saf dışı bırakamadı. Müslü-

ıı ııı ıılduklan için Hıristiyanlarla sürekli çatışma halinde olan, Şii ı·lıılları için ise Nil Vadisinin yeni efendileri Abbasi halifelerinin •ıı ılıı:ıııııı haline gelen bu Kuzey Afrikalı imparatorluğun güçlü ve ·ıı·lııı bir orduya ihtiyacı vardı. Bu ordu ilk başta Avrupalı esirler I. Ilı ıberilerden oluşturuldu. Daha sonraları Bağdat halifesi ve ·ı ıllııııııı yaptığı gibi Türkleri orduya aldılar (975-976). Arkasınlııı ıla siyahlar, Nübyeliler ve Sudanhları. Böyle bir çağda ulusal lııyıılarıı varlığı her ne kadar yadsınmak istenirse de son derece lııllı kökenlerden gelen bu adamlar zamanla birbirlerini kıskanmaya, ııhıılcriyle rekabete girişmeye ve birbirlerinden nefret etmeye başlıldılaı

Bu bitmez tükenmez anlaşmazlık içerisinde Türkler, belki sayıca ıı ıııı olduklarından, belki de bağlılıkları ve etkinlikleri vasıtasıyla, ıı yılın sonuna gelene dek önce Berberileri sonra da diğer rakipleııııı ..ıl dışı edip tek güç olmayı başardılar. Daha başka yerlerde de ılılıığıı gibi vezirler ve hükümdarlar askerlerin elinde birer kuklaya ılııııı:ııı. Daha Türkler resmen başa geçip de (1249-1250) Memluklulıı lıanedanının temelini atmadan Mısır bir Türk krallığı haline gelııı ıı bile. Bazı küçük hanedanlıklar ile Suriye ve Irak'ta bulunan birııl ııı ufak şehir ya da eyalet valileri, onların yanında yer almaya ve lıı ı ıııılü yardımda bulunmaya hazırdılar. Bu, örneğin 1057-1059 yıllıı arasında Fatımilerin bir yıl boyunca önce Musul, sonra Bağılıı laki egemenliğini tanımış muhalif Türk komutanı Arslan Besasiıı ıııı yaptığı şeydi.

Türkler Arasında Müslümanlığın Yayılması

Türklerin halifelerin topraklarına köle olarak girdikleri sırada, İs-

lamiyet onun açık üstünlüğüne inanan ve kabul göreceğinden hiçbir kuşkusu olmayan kimseler tarafından Orta Asya Türklerine sunulmuştu. Tarihçi Yakut'a göre, daha Emevi halife Hişâm (722-743) zamanında, bazı Türk hükümdarlarına, onları din değiştirmeye davet etmek için elçiler gönderilmişti. Bu konuda bilgimiz olmamakla birlikte bu çeşit girişimlerin daha sonraki tarihlerde de devam ettiği sanılmaktadır. Ayrıca bozkırları arşınlayan büyük bır tüccar ve mutasavvıf hareketini de görebiliriz. Hicret'ten sonraki ilk yüzyıllar sırasında çok etkin olan Arap tacirlerinin hepsi büyük bir olasılıkla Müslüman propagandacılarıydılar ve kendileri de Müslümanlığı yoğun bir biçimde yaşıyor ve varlıklarıyla "yollarda ve hükümdarlıklarda" örnek olmaya çalışıyorlardı. Bu arada da dünyanın en büyük ekonomik gücünün ve uygarlığının temsilcileri olmanın saygınlığından yararlanıyorlardı. Mutasavvıflar ve sufiler, içinde yoksul ve sıradan insanların, nurlu dervişlerin, güçlü bir din inancı ve gerçek bir Tanrı aşkıyla dolu üstün ve hikmetli kişilerin yer aldığı karma bir topluluk oluşturuyorlardı .

Barbarlara sunulan İslamiyetin, kentlerin büyük bilginlerinin İslamiyeti olmadığını savunmak kuşkusuz tümüyle kuramsaldır. Doğal olarak bilgisiz kitlelere az bilgili, ama belki de gönlü zengin kişiler sesleniyordu. Bu kitleler onları eski Şamanlarının yerine koyuyor ve çoğu zaman da kadim Şamanlar eski inançlarını yeni dinin içine taşıyarak İslamiyetin taraftarı oluyorlardı. Ama *a priori* misyonerlik hırsının dışında tutulmaması gereken ve en azından bir ölçüde bundan etkilenen seçkin bir Türk tabakası vardı. Gerdîzî, Budist Hoten'de bir Müslüman mezarlığının varlığından söz eder ve İslamın en önemli filozoflarından Fârâbî Orta Asyalı büyük bir Türk ailesinin soyundan gelmektedir.

Öte yandan Samaniler, İran'ın göçebe kuvvetlerin bozkırlarda toplanmalarını önlemeye yönelik akın düzenleme esasına dayanan eski [illegible]larını yürürlüğe koydu; bu akınlar ne o toprakları ılhak etmeyi ne de orada yaşayanları boyunduruk altına almak amacıyla yapılıyordu. Bu seferler sırasında, örneğin 893 yılında, bir kilisenin camiye dönüştürüldüğü Talas Savaşında olduğu gibi kuşkusuz zor kullanıyorlardı, ancak rolleri hiçbir zaman, tüccarlar ve mutasavvıfların etkisiyle karşılaştırılabilecek nitelikte değildi.

İslami "kutsal savaş", *cihat* Türklerin askeri mizacı üzerinde etki yapmış ve onların Müslümanlaşmalarında rol oynamış mıdır? Bunu ispat etmek çok mümkün değil. Türkler, Müslüman kimliği kazanarak, kutsal savaştan kendi amaçları uğruna yararlanmış olabilirler, ancak savaşmak için cihata ihtiyaçları yoktu ve zaten cihat sayesinde Müslüman olmamışlardı.

İslamın başarıya ulaşması her şeye rağmen yavaş, ama gereken zamanda oldu. Araplar Sir-Derya Nehri üzerinde İrtiş'e, Türk Kimeklerin ülkesine, batı Sibirya'ya ulaşım üsleri olarak şehirler kurdular. [illegible] ve kuzeybatı yönlerindeki ticaretin ana merkezi olan Harezm'de hiç şüphesiz Müslüman kolonileri vardı: elimizdeki metinler, Volga yönüne giden tüccarların daha kısa bir yol olan Kafkasya üzerinden gitmektense Harezm'den geçmeyi yeğlediklerini göstermekte, yine de [illegible] kesin bilgiye sahip değiliz.

Bulgarların Din Değiştirmeleri

İslamiyet Türkler arasındaki ilk başarısını İslam topraklarından [illegible] uzaklarda, Volga ve Kama Bulgarları arasında, yani "Karanlıklar Ülkesi"nin tam eşiğinde elde etti. Dolayısıyla İslamiyet ilk kez kendi vatanı dışındaki bir bölgeye yerleşti.

Bulgarlar av ürünlerine, kazançlı kürk ticaretlerine, yazları otlaklara gitmek için terk ettikleri, iki kentten ziyade, iki büyük ordugâha benzeyen, keçe çadırlı ve ahşap kulübeli kentleri Bolgar ve Suvar'a karşın tam birer barbardılar. Müslüman olmayı neden ve nasıl seçtiler? Bilinmiyor. Bilinen sadece 921 yılında Abbasi halifesi el-Muktedî'ye, din değiştirme kararlarını bildirmek, ondan küçük tabyalar yapımında uzmanlaşmamış kişiler ve yeni dinlerinde bilgi sahibi olmalarını sağlayacak uzmanlar istemek üzere bir elçilik heyeti gönderdikleridir. Karşılığında da onlara daha sonra bu yolculuğu kaleme alacak çok değerli bir elçi gönderilmiştir: İbn Fadlan.

Müslümanlaşma Bulgarların yaşam düzeyinde kökten bir değişiklik yaratmazken, gözle görülür bir ilerleme sağladı. Bulgarlar pek yararlanmamakla birlikte (?) yazıyı öğrendiler; kent yaşamları değişti. Kazılar, Bolgar kentinin iki camisi ve hamamları olan elli bin nüfuslu bir kent olduğunu ortaya koymuştur. Bu kentte X. yüzyılda ya da bir süre sonra, 1180-1225 yılları arasında Bağdat'taki halife adına en azından geçici olarak yeniden gümüş para basıldı. Bu kentte bir sanayi de doğmuştur. Özellikle deri tabaklama (daha sonra bu faaliyet Ruslarla birlikte anılacaktır) ve kunduracılık temelli bir sanayi, Bulgar çizmelerinin ün kazanmasına ve birçok pazar bulmasına yol açmıştır. Öte yandan tarım alanında da iyi sonuçlar alındı ve Rusya'nın kıtlık yıllarında bu ülkeye buğday satıldı.

Ancak İslamiyetle tanışma komşu halklar üzerinde pek bir etki yaratmadı ve buraların kaderini Slavlar belirleyecekti. X. yüzyılda Bulgarlara karşı düzenlenen saldırılar daha da sıklaştı ve sonunda da bu yüzyıl onların din değiştirmesine tanık oldu. Ve XIII. yüzyılın başında sınırlarında korku salan Nijni Novgorod şehri kurulacaktı.

Karahanlılar

Birkaç yıl sonra Karahanlılar adıyla bilinen Türk halklarının Müslümanlığı kabulününse çok daha başka bir önemi olacaktı. Bu halklara Karahanlılar denilmesinin nedeni hükümdarlarının adının Kara Han olmasıdır. Bu hanedana, nadiren ve yanlış olarak, İlekhanlar hanedanlığı da denilmiştir, ama unvanları olan bu *ilek* sözcüğü kendilerine ait değildir. Kara Han hakkında ancak efsane niteliğinde birçok bilgi vardır, ancak onu tanımamızı sağlayan metinlerin sayısı azdır. Bu nedenle hakkında ancak varsayımlara dayanmak zorundayız.

Pek fazla yanılgıya düşmeksizin Karahanlıların Yağma, yani Oğuz oldukları düşünülebilir. Bu büyük oluşum, belki de Kalmuk hükümdarlığını yok ettikten sonra dokuz boya dayanan eski örgütlenme biçimini iyice değiştirecek ve mitlerini yeniden kurarak Balkaş ve Aral Gölü bölgesine yerleşecektir: artık yirmiiki ila yirmidört oluşumdan ibaretti ve anlaşılan kendisine köken hayvanı olarak boğayı uygun görmüş ve ayrıca yırtıcı kuşlarla totem türünde bir ilişki kurmuştu.

Karahanlıların Altay'ın güney yamaçlarından inmiş ve belirsiz bir tarihte ele geçirecekleri iki kentin çevresinde göçebe olarak yaşamaya başlamışlardır. Bu kentlerden ilki Satuk Buğra Han'ın başkent yaptığı Kaşgar, diğeri ise oğlu Buğra Han Harun'un yönettiği, Çu'nun kuzeyinde yer alan Sogd kuruluşu Balasagun'dur. Demek ki bir yandan Uygur uygarlığı ülkeleriyle, bir yandan da çok sayıda barbar Türk halkıyla ve bu arada da özellikle Isık Kölün batısındaki bazı Çigillerle ve kendilerinin de hâlâ aralarında yer aldıkları Balkaş Gölünün doğusundaki bazı Karluklarla komşuydular: dönemin tasvirleri onları küçük gözlü ve basık burunlu, tam birer Mongoloit olarak göstermektedir.

Kimi seçkin tabakaları Uygurlar tarafından uygarlaştırılmakla bir-

likte, temel kültürlerinin tamamen Türk paganizmine dayandığı sanılmaktadır. Adları, "damızlık erkek deve" anlamına gelen *buğra* ve *aslan* aracılığıyla köken efsanelerini çağrıştırmaktadır; İslamiyete geçişlerinin öyküsünde ise onirizm, kılavuz hayvanlarla ilgili bazı temalar ve bazı Şaman temsilleri yer almaktadır.

En saygın geleneklere göre, 960 yılında, önderlerinden biri olan Satuk Buğra Han Müslümanlığı kabul ederek peşi sıra 200.000 çadır getirmiştir. Ama ne bu hükümdarın ölüm tarihi, ki bazı kimselere göre daha öncedir (955-956'ya doğru) ne de aile adının adbilimsel incelenmesiyle çıkan sonuç bu veriyi doğrulamaktadır. Dolayısıyla sadece X. yüzyılın ikinci yarısı ve tüm XI. yüzyıl boyunca batı Sin-kiang vahaları ile Çu ve Talas vadilerinin derin bir biçimde Müslümanlaştığı söylenebilir. Bilgi eksikliğine karşın, eğer İslamiyete geçen kitlelerin eski inançlarını yeni dinin inançlarına uyarlamak suretiyle bir sentez yaptıklarını düşünürsek, devlet kadrolarının, din değiştirenlerin sahip olduğu ateşle harekete geçen ve katı bir yaşam süren inançlı Sünni Müslümanlar tarafından oluşturulduğu şüphe götürmez.

Böylece üç yüzyıl boyunca var olmuş *Dar-ül-İslam* dışında tam anlamıyla Müslüman, ama aynı zamanda da tam anlamıyla Türk bir krallık kuruldu. Kuşkusuz bu fenomenin gerekçeleri Arap kültür odaklarının uzak ve Karahanlı topraklarındaki Türk nüfusunun yoğun olmasıdır; ancak söz konusu olgu, hemen hemen tüm Müslüman dünyanın kendini henüz sadece Arapça ifade ettiği, Farsçanın ise sesini yeni yeni duyurmaya başladığı bir sırada yine de çok dikkate değer sayılmalıdır. 1067-1070 yıllarında Kâşgar'da, Yusuf Has Hacib adındaki Balasagunlu bir yazarın *Kutadgu Bilig* i (*Mutlu Olma Bilgisi*) yazmasının bu açıdan büyük bir önemi vardır. Bu kitabın, biri dilin gerek-

k ıııı· ıyi uydurulmamış Arap harfleriyle, öteki Uygur harfleriyle yazılını iki elyazması bulunmaktadır. Kitap didaktik ve alegorik olup son tahlilde vasat bir metindir. Böylece Türkçe kendini Müslüman dünyasının edebi dili olarak kabul ettirdi ve etnik ve dilbilimsel köklerini hâlâ bağlı kalmayı sürdüren bir dinin gerçekten evrensel nitelikli bir dine dönüşmesine katkıda bulundu. Aralarında XII. yüzyılda yaşamış Ahmed Yesevî'nin de bulunduğu ve neredeyse profesyonel yazarlar gibi tanrısal ilhamla yazan Orta Asya'nın o Müslüman din adamları kendilerini Türkçe ifade etmişlerdir. Ahmed Yesevî'nin Arslan Baba tarafından yetiştirildiğine inanılır. Denildiğine göre Yesevî aynı anda birden çok yerde bulunmak yeteneğine sahipti ve birçok mucize göstermişti. Tasavvufi şiirler yazdı. Bu şiirler bize ancak XVII. yüzyıldan kalma elyazmalarıyla ulaşmıştır. Ama bunların yine de özgün yapıtı büyük ölçüde yansıttığından kuşku duymamak gerekir, çünkü sözlü geleneğin gücü çok büyüktür.

Karahanlıların nüfuz alanında ibadet dili ve *Kuran*'ın dili olan Arapçanın incelenmesine önem verilmişti. Bu nedenle Kâşgarlıların en büyük yapıtının Isık Kol yakınındaki Bars Kul'da doğan Mahmud el-Kaşgarî (Kaşgarlı) tarafından 1072 ile 1083 yılları arasında Bağdat'ta Arapça yazılan bir Türk dili sözlüğü olması rastlantı değildir. Bilim adamlarına göre bu kitap hem hâlâ pagan olan Türk halkının bir gelenek ve görenek ansiklopedisi hem de Türk dilınde yazılmış bir halk edebiyatı antolojisidir.

Karahanlılar İslam dınine geçerek, Sogdıyan başta olmak üzere Müslüman toprakları üzerinde rahatça yayılabilme fırsatı yakaladılar. Buğra Han Harun ilk önce, bir Türk hükümdara ait küçük bir prenslik olan Sipencab'ı (Sayram) aldı. Arkasından Semerkand ve Buhara'ya saldırdı. Samanoğullarının başkentine girdikten hemen sonra

terk ettiyse de tekrar geri geldi. 999 yılında Buğra Han'a bağımlı beylerden biri, hem Müslüman kültürü için hem de yüzyıllar boyu Arapça uğruna terk edilen İran dilinin yeniden dirilmesi için pek çok şey yapan bu İran hanedanlığına son verdi. Bu önemli bir olaydır. Çünkü o gün, bu eski İran toprakları üzerindeki İran hâkimiyeti sona ermiş ve halen sürmekte olan Türk hâkimiyeti başlamıştır. Böylece Tacikler de efendi statüsünden bağımlı statüsüne geçmiş oldular.

Karahanlılar, Uygur ülkeleri sınırlarında yerleşmişlerdi. Bunun sonucunda Çinlilerin ve vahalarda yaşayan toplumlarm etkisinde kalmışlar ve ayrıca Kâşgar kentini de İslamı daha da doğuya taşıyacak olan kutsal savaşlarında bir üs olarak kullanabilmişlerdir. Eğer İbn el-Atir'in dediklerine bakılacak olursa, Hoten kenti XI. yüzyılın hemen başında kolay ve çabuk bir şekilde düşmüştür. Oysa buna karşın, diğer şehirler daha uzun zaman direndiler ve İslamiyet de onların karşısında hiçbir ilerleme gösteremedi.

Afganistan'daki Gazneliler

Karahanlıların Müslümanlığı kabul etmeleriyle hemen hemen aynı zamanda bugünkü Afganistan'ın bulunduğu yerde ilk Müslüman Türk devleti olan ve adı başkenti Gazne kentinden gelen Gazneliler devleti kuruldu. Doğruyu söylemek gerekirse, Karahanlılar ile Gazneliler arasında yapılan bir karşılaştırma bu iki oluşumun yapıları arasındaki farkı çok iyi ortaya koyar ve Gaznelilere Karahanlılara verilenin eşi bir Türkolojik anlam verilmesine pek fazla olanak sağlamaz. Bu karşılaştırmayı Tolunoğullarıyla yapmak daha doğru olur. Tıpkı onlar gibi Gazneliler de Memluklardan gelir; onlar da Memluklar gibi isyancıydılar; onlar gibi egemenliklerini çoğunluğu Türk olmayan

bu halkın üzerinde kurdular ve nihayet onlar da diğer örnekteki Arap uygarlığına karşılık gelen bir yabancı uygarlığı, İran uygarlığını temsil ettiler.

Abbasilerin Doğu İran'daki büyük vasalları Samanoğullarının da *gulâm* denilen "paralı Türk asker"leri vardı. Gulâm, *memluk* kelimesinin Farsçadaki karşılığıydı. Oysa Samanoğullarının hükümdarı I. Mansur (961-976) zamanında, ondan önceki hükümdar Abdülmelik'in (954-961) saltanat süresinin sonunda göreve getirilen, muhafız birliğinin Türk olan eski komutanı Alp Tegin görevinden alınmayı reddetti ve bu açık direnişle kendini tehdit altında hissederek Belh kentine kaçtı. Samanoğullarının peşine düşmesi ve onu kovması sonucunda Hindukûş'u geçerek Gazne'ye yerleşti (962). Orada Buhara'nın egemenliğini tanıdı ve ilk defa bir Türk, köle olarak, daha önce kimsenin yapamadığı biçimde bir devletin temellerini attı.

Kendisi 997 yılında öldüğünde yerine başka bir *gulâm* olan Sebük Tegin geçti (977-997). Sebük Tegin Nişapur'daki köle pazarından alınmış Türk bir tutsaktı. Yetenekleri bu Türkün iktidar basamaklarını çabucak tırmanmasını sağladı. Üstün nitelikli bir savaş komutanı olduğunu kanıtladı. Kâbil, Belh, Kunduz ve Kandahar'ı alarak Afganistan'da gerçek bir krallık oluşturdu. Bununla da kalmayarak 994 yılında Samanoğulları hükümdarı Nuh'un ricası üzerine Horasan ve Mâveraünnehir bölgelerinde müdahalelerde bulunup hem zafer elde etti hem de Kral Nuh'un takdirini kazandı.

Gazneli Mahmud

Gazneliler hanedanlığının en büyük hükümdarı, Müslümanlığın da en seçkin temsilcilerinden biri olan ünlü Gazneli Mahmud (999-

1030) hatırı sayılır derecede büyük bir devleti miras olarak devralmıştı. Kişiliği üzerinde onun kadar tartışılmış bir şahsiyet çok azdır. Onun hem bir kahraman hem de bir canavar olduğu düşünülürdü, oysa o çelişkilerle dolu bir karakterdi. Bilim ve sanatın büyük bir koruyucusu olduğu için seçkin entelektüeller etrafında toplanmıştı. Fakat öte yandan bir gün bir öfke anında el-Bîrûnî'yi tuttuğu gibi pencereden attığı, bunun üzerine davetlisi olan İbn Sina'nın da böyle bir tiranın sarayında yaşamaktansa çöllerde yaşamayı tercih ettiği rivayet edilir. Gazneli Mahmud gelenek ve göreneklere çok önem verirdi. Kolluk kuvvetleri her türlü uygunsuz davranışı önlemek konusunda pür dikkattiler. Oysa kendisi ölesiye içip sarhoş olur, sonra da gözdeleriyle oynaşırdı. İyi bir espri anlayışı vardı, ama yapılan nüktelere yalnızca kendisi için bir hakaret, bir küçültücü durum yaratmadığından emin olduğunda gülerdi. Saray şairi Fârukî'nin söylediğine göre öldüğü zaman (1030) kadınların gözleri ağlamaktan nar tanelerine dönmüştü. Kötü niyetliler bunlar için sevinç gözyaşları diyecektir. Zaten Gazneli'nin davranışları, erdem ve kusurları hep çarpıtılmıştır. Mutasavvıflar Mahmud'u, onları büyük bir aşkla izleyen en gözde talebeleri, kalbinde Allah sevgisinin açıldığı bir ergin olarak görüyorlardı.

Arapların sadece yaklaşabildiği Hindistan'ı Müslümanlara açmak Gazneli Mahmud'a kısmet olmuştu. Daha 1001 yılında Hindistan'a ilk akınını yaptı ve sonraki yıllarda toplamda onyedi kez olmak üzere bu topraklara geri döndü. Pencâb'ı ilhak etti ve denetleyecek gücü olmamasına rağmen pek çok prensliği yıktı. Pek çok yeri, özellikle Mathura kentinin ünlü tapınaklarını yerle bir etti ve ülkesine büyük zenginlikler götürdü. Afganistan'ın rolü işte budur. Büyük İskender bu rolü, yani Hindistan alt-kıtasının anahtarının Afganistan olduğunu

patlamıştı: ulu ve ıssız Hayber Geçidi kaçınılmaz bir biçimde Hindistan'a açılan yoldur. Bunu Afgan ya da Türk, uzak ya da yakın bütün halefleri modern çağlara kadar hep hatırlayacaklardır. İngilizler, Hindistan'ı ellerine geçirdikleri zaman bunu unutmayacak ve Rusların bu geçitten geçmemesine çalışacaklardır.

Gazneli Mahmud görülmemiş bir zenginlik ve saygınlığa sahipti. Daha uzun süredir silah kullanarak önemli miktarda toprak ele geçirmemişti ve XI. yüzyılın ikinci yarısında Gazneli bir valinin yönetiminde önemli bir kültür merkezi haline gelecek Lâhûr [Lahor] hiç de azımsanacak bir kazanım değildi. Uzun süredir yabancı ülkelerin hazineleri Müslüman kentlerine akmıyordu, aynı şekilde Hindistan'dan gelenler de tatmin edici değildi. Böylece Gazne kenti rakibi ve eşdeğeri olan Bağdat'la birlikte Müslüman Asya'nın metropolü ve büyük başkenti oldu. Babur Şah Gaznelilerin bu verimsiz toprakları başkent olarak seçmelerine şaşıracaktı.

Burada gelişen uygarlık, henüz yeterince eğitilmemiş Karahanlılarınkinin çok üstündeydi; ama yine Karahanlılar gibi Arapça karşısında Türkçe olmayan başka bir dili, yani bu tarihten on ya da yirmi yıl önce Samanoğulları Devletinde çat pat konuşulan bir dil olan Farsçayı yükseltti ve bu dile kısa sürede büyük bir canlılık kazandırdı. Çünkü geleneklerine bağlı Türk Memlukları olan Gazneliler derin biçimde İranlılaşmışlar ve kendilerini İranizmin savunucuları olarak ortaya koyuyorlardı. Bunun üzerine Müslüman dünyanın dört köşesinden sanatçılar, şairler, bilginler ve devrin seçkin entelektüelleri onların yanına koştu. Övgü amaçlı bir nazım türü olan *kaside*'yi geliştiren klasik şiir Gazne kentinde oluştu. 1017 yılında Gazne'ye, Harezm'de doğmuş olan Müslümanlığın en büyük bilgini, matematikçi,

gökbilimci, hekim ve *logographos*[Ψ] el-Bîrûnî yerleşti. Firdevsî, İran edebiyatının şaheseri *Şahnâme*'yi Gazneli Mahmud'a adamıştır. Açıkça Türkler aleyhinde olan ve atalarının kanından söz eden bu oldukça uzun ulusal destan, içindeki İran sevgisine karşın büyük hükümdarın beğenisini kazanmadı.

Gazne bugün kerpiç evli yoksul bir köyün yakınında, gizemli bir kalenin eteğinde eşine az rastlanabilecek, ıssız ve hüzünlü bir alandır. Sovyet işgalinden önce yerde bulunan delikler İtalyanların yaptıkları kazılardan kalmadır. Beyaz badanalı bir binada bugün hâlâ en bağnaz Müslüman mı yoksa en hoşgörülü Türk mü olduğu kesinlikle bilinmeyen ve kuşkusuz her ikisinden biraz olan Büyük Mahmud'un yontma taştan güzel bir anıtı vardır. Hemen yanında karmaşık yapılı, süslemesiz, oldukça ilkel bir işçilikle yapılmış ve bugün müzeye dönüştürülmüş tuğla bir yapıda son Timurluların mezarları yer alır. Tepesi kopmuş yıldız biçimindeki iki minaresi, tuğla işçiliklerinin büyüsüyle mavi göğe doğru yükselir. Burada daha önceden belki güzel bir cami, belki de ünlü bir okul vardı. *Sic transit gloria mundi* [dünya böyle bir görkeme tanık oldu]: insanın ortaya koyduğu en mükemmel eserlerin zamanın karşısındaki geçiciliğinin örneği işte tam buradadır!

Harezmşahlar

Harezmşahlar adı verilen hükümdarların zengin Amu-Derya deltasında bulunan kökleri çok eskilere gömülüp, efsanelerin karanlığı içinde yok olup gitmiştir. Müslüman işgalciler bu hükümdarları kendilerine bağımlı kıldılar, fakat onları tahtlarından etmeyip Bağdat'tan

---

Ψ Düz yazı yazarı, tarih yazarı –yn.

[illegible]lıkları valilerin gözetimine bırakmakla yetindiler. Bu aşağılayıcı durum, onları gömüldükleri karanlıktan çıkartmaya yetmedi.

Harezmliler uzunca bir müddet İslama geçmeyi reddettiler ve Arapların gözü pek hasımları olarak kaldılar. Bu bölgede XI. yüzyılın başlarında Zerdüştlük henüz ortadan kalkmamakla birlikte Hıristiyanlık, Nasturilik, Rum Ortodoks Melkitçiliği ve Monofizit (Yakubilik) dinleri de hatırı sayılır başarı elde etmişti. Harezmliler X ile XIII. yüzyıl arasındaki süreçte, yavaş yavaş da olsa, sonunda tamamen Türkleştiler: ilk Türkler Sir-Derya Nehrinin ağzına 950'li yıllara doğru yerleşmişlerdi. XIV. yüzyıla gelindiğindeyse Harezmcenin (İran dili) kalıntıları sadece uzaklardaki ulaşılmaz köylerde işitiliyordu.

Ülke refah içindeydi. Harezmliler gayet canlı bir ticaret hayatı sürdürüyorlardı; özellikle Volga Bulgarlarından buğday, kürk ve esir onu alıyorlardı ve İpek Yolu üzerindeki sayısız kervan sanki sırf orada konaklamak uğruna bu yolu aşıyordu. Burada, başka hiçbir yerde olmadığı kadar büyük adam doğmuştur. Örneğin İbn Sina, matematikçi el-Ersati, Nişapurlu filozof el-Talabi ve el-Bîrûnî hep burada yaşadılar. Moğol istilası arifesinde Mutezileizm, yani rasyonalist ilahiyat ekolü en parlak devrini burada sürdü, tasavvuf en canlı haline burada ulaştı ve Horasanlı tarihçi Nesevî'nin çalışmak için kapandığı kütüphane de burada bulunuyordu.

Dolayısıyla Türkleştirmenin kültürü gözle görülür bir şekilde gerilettiğini ve Alman şarkiyatçı Nödelke'nin de zamanında dediği gibi "(Türkleştirmenin) son derece önemli, tarihsel bir dünya felaketi" olduğunu söylemek yanlıştır. Kültür alanında en ufak bir kesinti söz konusu değildir.

Uzun tarihleri boyunca Harezmliler her zaman bir bütün olarak kalmamışlardır. Bilinmeyen bir tarihte iki ayrı krallığa bölündüler;

Şahlar deltanın en büyük kenti olan başkentleri Kath'ın bulunduğu güneyi muhafaza ederken, Emirlerse kuzey bölgesine yerleştiler ve Urgenç'e daha sonra talihini değiştirecek şanını kazandırdılar. İki devlet de, ismen bile olsa Buhara'daki Samanoğullarının bağımlılığında kaldılar. Yalnızca 995 yılında kuzey eyaletinin emiri olan Anuş Tegin, şahları devirdi, sanını ve mirasını ele geçirerek ülkeyi yeniden bir bütün haline getirmeyi başardı. Harezm zayıf bir birliktelik olarak, sınırlı bir yüzölçümü içinde kalmadı. Büyük güçlere meydan okumakta hiç de gecikmediler, birtakım talihsizliklerin üstesinden geldikten sonra da imparatorluk kurma macerasına kalkıştılar.

Selçukluların Doğuşu

X. yüzyılda, Türkleşmeye başlayan Harezmşahların ve ayrıca iki Müslüman devlet olan Gazneliler ile Karahanlıların yanı sıra yeni bir güç oluşmaktaydı. Bu güç, bütün diğer güçleri geride bırakacak bir yazgıya sahip olan Selçuklulardı.

950 yılına doğru Batı Türkleri Oğuzların 22 ya da 24 boyundan biri, kutsal kuşları erkek bir çakırdoğan olan Kınık boyu, tahmini yüzölçümünü Sovyet kazıları sayesinde bildiğimiz ve Müslümanlar tarafından kurulduğu söylenen Cend'in (Perovsk yakınları) içinde Sir Derya'nın sağ kıyısına yerleşti. "Küçük sal, salcık" ya da "küçük sel, selcik" anlamına gelen *Selcük* ya da *Salcuk* adındaki liderleri, Hazarların hizmetine girmiş, yani onlara boyun eğmiş olan prens Dukak'ın [Dokak] oğluydu. Selcük Bey, Türkçe fonetik kurallarına uymamasına rağmen kendilerine "Selçuklular" adını verdiğimiz bu güçlü sülalenin de isim babasıdır. Daha sonraki tarihçilerin sık sık söz ettikleri, yazarı bilinmeyen, günümüzde kayıp olan, XI. yüzyıla ait bir krallar ki-

·dıı. *Mâliknâme* sayesinde Selçukluların kökenine ait en eski bilgileri ıılıııebiliyoruz. Selcük Bey "Şaman" mıydı? Kimileri onu bir Yahudi ya da Hıristiyan olarak görmek istediler – Hıristiyanlıkla yüzeysel bir ilişki böyle bir atıfı mümkün kılıyorsa bu muhtemeldi; çünkü üç oğlunun ismi de Kitabı Mukaddes'ten alınmış olup Müslümanlara da tanıdık adlardı: İsrail, Mikail ve Musa. Oysa gerçekte hepsi, bir Türk adı olan Arslan adını taşıyorlardı. Mikail de kendi çocuklarına Türk isimleri koydu: Çağrı ve Tuğrul ya da Toğrul. Adbilimsel açıdan bu isimler totem türü isim örnekleridir ve ayrıca doğuş efsanesi ile vahşi ve yırtıcı hayvan temsillerine sadakatin kanıtlarıdır. Çok sonraları, onların torunları, Yafet adındaki bir adamın Türk adındaki oğlundan geldiklerini söyleyerek kendi kafalarında hayali bir soyağacı geliştirdi. Bu soyağacı, daha önce Karahanlılar tarafından sahiplenilmiş Orta Asyalı kahraman Efrasiyab'la aralarında ilişki kuran ikinci bir soyağacıyla rekabete girecekti. Efrasiyab, Orta Asya'nın bir diğer gizemli kahramanı Alp Er Tunga'yla aynı kişi de olabilir.

Sir-Derya kıyılarına yerleşen Kınıklar hem Müslüman hem de Hıristiyan Harezmlilerle ilişki kurdular. Baskın gelenler Müslüman Harezmliler oldu. Tam yüz yıl yaşayan Selcük Bey'in de son günlerinde İslam dinine geçtiği doğrulanmıştır. Ölümünden sonra oğulları Cend Müslümanlarıyla sürekli kavga ettiklerinden o bölgeden uzaklaşmak zorunda kaldılar ve Sogdıyan'ın içlerine doğru çekildiler. El-Kazvînî'ye göre Samanoğulları tarafından gayet olumlu karşılanıp, Buhara'nm kuzeydoğusundaki Nur kenti dolaylarına yerleştirildiler (985).

Selçuklular adını da verdiğimiz Kınıklar önceleri gayet ölçülü davrandılar. Gösterdikleri büyük başarıları Selçuk Bey'in üçüncü oğlu Arslan-İsrail'e, onun oğlu Kutalmış'a ve Arslan-Mikail'in çocukları

Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'e borçludurlar. Bunların hepsi de çok iyi ör-gütlenmiş ve kendilerine sadakatle bağlı olan askeri birliklerin başın-daki seçkin savaşçılardı. Samanoğullarına şüphesiz yakınlık duyuyor-lardı, ancak kendi çıkarlarına olduğunu düşündüklerinde onların düşmanlarıyla birlik olmakta sakınca görmeyen ilk Selçuklular, bü-yük bir sabırla iyice hazırlandıktan sonra Yakındoğuya şiddetli bir müdahalede bulundular. Zaten Yakındoğu ancak onların müdahale-siyle, pek gönülden olmasa da en azından resmi olarak, Müslümanla-şabilirdi. İlk bininci yıla yaklaşırken Selçuklular henüz önemli bir güç sayılmıyorlardı.

Müslüman Türklerin XI. Yüzyıldaki Çatışmaları

Milattan sonraki birinci bin yılın sonunda, Karahanlılarda başarılı olmuş Türk-İslam birlikteliğinin İslamiyetin Çin'e doğru yayılmasını mı yoksa aksine Türklerin batıya doğru ilerleyişine mi olanak sağla-yacağı sorusunu sorabiliriz. Çünkü zıt istikametlere yönelmiş bu iki güç, Mâverâünnehir toprakları üzerinde oynak bir dengede durmuşa benzemektedirler. Bu soru kolayca yanıtlanabilir: Karahanlıların İsla-miyeti kabulü, doğudan batıya doğru sürekli bir ilerleme kaydeden Türk tarihinin seyrinde bir değişikliğe yol açmamıştır. Kuşkusuz XI. yüzyıl metinlerinde ve özellikle de Mahmud el-Kâşgarî'ninkilerde he-yecanla, Müslümanların Orta Asya'daki kâfirlerle giriştikleri büyük savaşlardan söz edilmektedir. Tutarlı bir cephe ortaya koymamış, çok zaman beyliklere bölünmüş olan Karahanlılarm, yine Kâşgarî'nin be-timlemelerine göre, hâlâ büyük ölçüde pagan kalmış kocaman bir yı-ğın olan kuzey barbarlarıyla ve doğuda Uygurlarla mücadele etmek zorunda kaldıkları hemen hemen kesindir. Ama o sırada, Karahanlılar

girişilen geniş çaplı tek seferin Kadir Kara Yusuf'un (ö. ...) öncülük ettiği ve Budist Hoten kentinin ele geçirilmesiyle sonuçlanan sefer olduğu anlaşılmaktadır. Mâverâünnehir ve Horasan'a ... olmak onları daha çok ilgilendiriyordu. Mücadele İran ile Turan, yerleşikler ile göçebeler, İranlılaşmış Türkler ile Araplaşmış ... arasında sürüyordu.

... sınırları o sırada halifeliğin sahibi olan Şii Büveyhileri ... işgal altında bulunan Samanoğulları, Karahanlılardan gelen ... tehlike"ye karşı koyacak olanaklara sahip değildi. Kendi halklarını, en az kendileri kadar Müslüman ve Sünni olan "kâfirlere," karşı ... savaşa çağırmaları boşunaydı. Aslen Türk olan "gulâmlar" diğer Türklere karşı yakınlık duyuyorlardı ve onlarla savaşmak istedikleri ... pek emin değildiler. *Dikan* denilen soylularsa genel olarak ... yatkındılar, ama savaş konusunda onlar da kararsızdılar. Bu durumda Samanoğulları eski vasalları olan Gaznelileri yardıma çağırmaktan başka çare bulamadılar ve Gazneliler, Hindistan'a özel bir ilgi duymalarına rağmen, kendilerini Samanoğullarının koruyucuları ilan ... Ama bunu yaparken de karşılığında Horasan'ın kendilerine verilmesini sağlamayı ihmal etmediler. Sonuç ise artık Samanoğullarının ortadan kalkmasını isteyen devlet sayısının birden ikiye çıkması ... Ve 999 yılının sonbaharında Karahanlı Arslan İlek[V] Nâsır Buhara'ya girerek son Samaniyi ele geçirdi ve Mâverâünnehir'i topraklarına kattı ve Harezm'in de aralarında olduğu, kendisine bağlı bütün yörelerin idaresini ele geçirdi (1017).

Gazneliler ile Karahanlılar karşı karşıya kalmışlardı. Doğu İran ... hâkimiyet kurma konusunda rekabete girmeleri kaçınılmazdı, fakat bu rekabet üçüncü bir fırsatçıya yaradı: Selçuklular.

İlig –çn.

İki devlet arasında birkaç yıl süren dostça ilişkıden sonra Karahanlı Arslan İlek Nâsır o sıralarda Hindistan'da seferde olan Gazneli Mahmud'un yokluğunu fırsat bilip Nişapur ile Belh'i yağmaladı ve arkasından Horasan ile Baktriyan'ı istila etti (1006). Gazneli Mahmud ise dönüşünde derhal birliklerini göndererek İlek Nâsır'ı yenilgiye uğrattı (4 Ocak 1008). On yıl sonraysa doğrudan Türklerin idaresine girmektense uzaktan Samanoğullarına bağımlı olmayı tercih eden Harezmliler ayaklanıp hükümdarlarını devirdiler. Hükümdar, Mahmud'un kayınbiraderlerinden biriydi. Gazneli Mahmud hemen şehir dışına yerleşti, neredeyse bir felakete dönüşecek bu olaydan yakasını sıyırıp ardından büyük bir zafer elde etti (1017). *Gulâm*'larından biri olan Altuntaş'ı yeni kral olarak tahta çıkardı. Buna karşılık Mâveraünnehir'de aynı başarıları yakalayamadı. Çıktığı birtakım seferlerden sonra memleketin idaresini Ali Tegin adındaki bir Türk hükümdara bırakmaya karar verdi. Ali Tegin zaten uzun zamandır, belki de 1010'dan beri ülkeyi yönetiyordu ve ölünceye kadar da (1034) yönetmeye devam etti. Ölümünden sonraysa ülkenin idaresi vârislerine geçti.

Karahanlılar asaleten bağımlı statüsünde olmalarına rağmen, tam bir bağımsızlık içinde hareket ediyorlardı ve hiç tereddüt etmeksizin kendilerine birtakım şatafatlı unvanlar atfediyorlardı. Örneğin son derece iddialı bir unvan olan ve Çin imparatoru anlamına gelen *Tamgaç Han* gibi!

Selçuklular iki güç çatışırken kazanma ihtimali olan tarafın yanında yer alıyordu, ancak bundan her zaman kazançlı çıkmıyorlardı. 1025'te –ki bu onlara dair kesinliği şüphe götürmeyen ilk tarihi kayıttır– Arslan-İsrail, Gazneli Mahmud'a karşı talihsiz bir savaşa yardımcı kuvvet olarak girdi, yenilip Gazneli'ye esir düştü. Rehine ola-

ı.ık alıkonuldu, birlikleriyse Horasan'a yerleştirildi. Çağrı Bey ve Tuğrul Bey ise Kınık boyundan bazı kişilerle birlikte Amu-Derya'nın Harezm'deki haliç bölgesine gidip geçici bir süre için yerleştiler. Fakat çok geçmeden Arslan-İsrail'in yerinde duramayan istikrarsız adamları buradaki "kışla"larını terk ettiler, gidip Azerbaycan'daki prensçiklerin" hizmetine girdiler ve orada Bizans ve Ermenilere karşı savaştılar. Bu, Selçukluların ileride kendileri için büyük önem kazanacak olan cephede gerçekleştirdikleri ilk harekâttı. Çağrı ve Tuğrul Harezm'den ayrılıp Horasan'daki kuzenlerinin yerini aldılar; önce Merv'i (1028), sonra da Nişapur'u (1029) aldılar.

Selçukluların İran'ı istilası Mahmud'un vârisi Gazneli Mesud'un (1030-1040) nihayet Selçuklu tehlikesinin farkına varmasını sağladı.

Gazneli derhal bu ele geçmez göçebelerin üzerine bir ordu gönderdi. Askerleri savaştan Hindistan'dayken haberdar edildiler ve oldukça ağır olan donanımlarını da peşlerinde sürükleyerek yola koyuldular. Tuğrul Bey'in sayıca az olan ordusu göçebe süvarilerden oluşuyordu. 1040 yılının 22 Mayısında Merv yakınlarındaki Dandanakan'da Gazneliler öyle bir yenilgiye uğradılar ki, tüm Horasan'ı Selçuklulara terk etmek zorunda kaldılar. Mesud ise Hindistan'a kaçtı.

İran Büyük Selçukluları Devletinin Kuruluşu

Bu tarihten sonra her şey çok hızlı gerçekleşti. Çağrı Bey Gaznelilerin olası bir geri dönüşünü önlemek ve gerektiğinde Karahanlılara direnmek amacıyla Horasan'da kaldı. Bu görevini yerine getirdi. 1058'e doğru öldü ve yerine oğlu Alp Arslan geçti. Bir başka oğlu Kavurd Kara Arslan (1041-1073) şansını güney İran'da Kirman'da denedi ve orada özerk bir hükümdarlık kurdu. Varlığını XII. yüzyılın sonun-

da kadar sürdürecek olan bu hükümdarlığın Hürmüz Boğazından geçmek ve Arabistan'a müdahalede bulunmaktan başka anılmaya değer bir eylemi olmadı.

Tuğrul Bey İran'ı fethe çıktı. 1040 ile 1044 arasında Rey ve Hamedan'ı işgal etti. Yolda Arslan-İsrail'in Türkmenleriyle karşılaştı. Onun üstünlüğünü kabul etmek istemeyerek yukarı Mezopotamya'ya geçen Türkmenler Kürtler ve Araplar tarafından kısmen yok edildiler. Tuğrul Bey 1059 yılında Isfahan önündeydi. Mancınığı olmadığı için kenti açlığa mahkûm ederek almak zorunda kaldı. Burasını başkent yapacaktı. Artık İran'ın hâkimiydi.

Kendisine bir politika belirlemesi gerekiyordu. Bunu, bu barbardan beklenmeyecek şekilde şaşırtıcı bir zekâyla yaptı. Kargaşa içinde bulunan Ortadoğu'da bır yağmacı olarak değil, düzenin güvencesi olarak görülmesi gerektiğini bildi. Ama Türkmenleri, yani göçebe Türkleri tıpkı tüm bozkır fatihleri gibi kadın ve ganimet isteğiyle doluydu. Bir yandan onun gözünde önemli tek şey olan *Dar-ül-İslam* topraklarında tam bir ölçülülükle hareket edilmesini istedi, diğer yandan Bizans topraklarında yağmaya izin verdi; böylece onların özlemleri ile kendininkileri uzlaştırdı. Daha 1048 yılında, anne tarafından kuzeni İbrahim ibn İnal'ı Küçük Asya'ya gönderdi ve 1054-1055'te de aynı yerlere kendi birliklerini de sürdü. Kutsal savaş sayesinde yağma ve çapulla sağladıklarının yanı sıra din savunucusu olarak tanınmanın sağlayacağı yararları da elde etmiş oldu.

Tuğrul Bey zorunlulukların dayattığı bu dış politika rolünü, kendini halifenin ve Sünniliğin koruyucusu ilan ederek iç politikada da oynamaya karar verdi. Ondan daha az becerikli biri için bunların ikisi kötü sonuçların doğmasına yol açabilirdi. Ama bu Türk, Müslüman geleneğin değerlerinin ve halifeliğin saygınlığının ne kadar büyük bir gücü temsil ettiğini görüyordu.

Selçukluların tamamen Müslümanlaştığını söylemek fazla iddialı olacaktır. Dinleri konusunda pek endişeleri yoktu ve Müslüman sıfatının ardında Şaman olarak kalmaya devam ettiler. Kendileri ve kendilerinden sonra da vârisleri oldukça uzun bir zaman Şaman olarak kaldılar. Eski Anadolu destanlarından elimizde bulunan *Kitab-ı Dede Korkut* adlı elyazmaları oldukça geç bir döneme ait olmakla beraber "paganizm"in izlerini taşımaktadır ve hikâyelerin ana karakteri kılık değiştirmiş bir şamandan başkası değildir. Bu eser kesinlikle Batı Türk kaynaklıdır. Aslen içine Anadolu tatları katılmış bir Akkoyunlu destanı olmasına rağmen Orta Asya'da Baba Korkut'un mezarının bulunduğu Sir-Derya kıyılarında yaratılmıştır.

Tuğrul belirlediği bu politikanın karşılığını kısa sürede aldı. 1055 yılında, İslamiyetin simgesi olan, ama artık Bağdat'ta bile sözünü geçiremeyen kişi onu yardıma çağırdı. Tuğrul Mezopotamya'ya, imparatorluğun başkentine girdi ve son Büveyhiyi oradan kovdu. Buna minnettar kalan halife ona, Arap halkının uzun süredir kullandığı, ama o zamana kadar resmen hiç kullanılmayan "sultan" ve ayrıca "Doğunun ve Batının hükümdarı" unvanını verdi. Ve tüm İslam âlemini itaat yoluna sokma görevini vererek ona başarının kapılarını açmış oluyordu.

Ama bazı güçlükler söz konusuydu: Irak'ın iklimi sürüleri için uygun olmadığından, İran yaylalarına çıkmak zorunda kaldılar; bu durum Mezopotamya'da oluşturdukları düzeni olumsuz etkiledi. Bu nedenle halifeliği bir kez daha "kurtarmak" amacıyla iki ırmağın vadilerinde ikinci bir tehlikeli sefere çıkması gerekti. Dört yıl sonra ise Türklerin ayinlerine uygun olarak yapılan bir tören, bu muzaffer komutanın mutluluğunu en yüksek noktaya ulaştırdı: Emir-ül Mümin'in kızıyla evlendi. Yaşlı bir zenci kralın tamtam sesleri arasında Capet ya da Habsburg hanedanlarından birinin kızıyla evlendiğini düşünün!

Tuğrul o sıralar yetmiş yaşındaydı ve kısa bir süre sonra ölecekti. Ölümünden sonra iktidar, Horasan'ın koruyucusu olarak Çağrı Bey'in yerini alan yeğeni Alp Arslan'a (1063-1073) geçti. Böylece İran Büyük Selçuklular Devleti gerçekten kurulmuş oldu.

VII. BÖLÜM
SELÇUKLU DÜNYASI

Orta Asya'da Selçuklular

Tuğrul Bey, İran ve Irak'ın fethiyle meşgulken kardeşi Çağrı Bey de Horasan'da kuvvet toplamaktaydı. Tuğrul Bey 1043 yılında [illegible] Şahını himayesine aldı, 1059'da Baktriyan'ı ilhak etti, 1064 yılındaysa Amu-Derya'yı geçti. Alp Arslan Malazgirt'te Bizanslılara karşı büyük bir zafer elde etti ve ileride de göreceğimiz gibi, Sogdiyan üzerine 200.000 kişilik dev bir ordu gönderdi. Alp Arslan 1073 yılında büyük başarılara imza atmışken bir esir tarafından öldürüldü. Yerine geçen Melikşah (1073-1092) ise Tirmiz'i almakta çok ısrarlı davranıyordu, önce yenilgiye uğradı, fakat sonra büyük kayıplar pahasına da olsa şehri düşürmeyi başardı. Sogdiyan'ın kapıları artık Melikşah'a açılmıştı. Buhara, Semerkand, Urgenç ve Fergana'ya girdi. Yerel hükümdarı önce görevinden aldıysa da, halkı tarafından çok sevildiği ve Selçukluların da halkın desteğine ihtiyacı olduğu için yeniden görevinin başına getirildi. Melikşah işte tam bu sıralarda halifenin Arabistan'ın kutsal şehirleri Mekke ile Medine'nin muhafaza edilmesi görevini kendisine verdiğini öğrendi.

Malazgirt'e Doğru

Tuğrul Bey'in yeğeni Alp Arslan'ın başa geçmesi (1063) kolay olmadı. Bu güçlükler çok büyük olmasa da tehlikenin ilerisi için büyük

olduğunu gösteriyorlardı. Başlıca rakipleri olan Kirmanlı Kavurd ve özellikle de Türkmenler ve Kuzey İran'daki aykırı inançlı bazı topluluklara dayanan Kutalmış kısa sürede safdışı bırakıldılar ve böylece Alp Arslan kendi tımarı Horasan ile amcasının İran ve Mezopotamya'daki topraklarını içeren geniş bir bölgeye tek başına egemen oldu.

Alp Arslan tam bir savaşçıydı, neyse ki işlerin idaresini bir barış adamı olan İranlı Nizamülmülk'e (1018-1092) bırakmayı bildi. Nizamülmülk Alp Arslan'ın oğlu ve halefi Melikşah zamanında da idarenin başında kaldı. İktidarın istikrarı sayesinde Nizamülmülk Selçuklu İran'ının XI. yüzyıldaki büyük kültür atılımının mimarı olmuştur.

Hükümdarlığın düşüncesinin Kahire'deki Fatımi halifeliğini ortadan kaldırmak olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de Tuğrul Bey'in başlattığı bu politika Abbasi iktidarının savunma politikasına ve geleneksel ilkelere çok uygun olması itibariyle yeni hükümdar tarafından da benimsenmişti. Bununla birlikte koşullar bu politikanın gerçekleşmesini olanaklı kılmadı. Bizans İmparatorluğuna karşı, Mısır üzerine yürüneceği zaman arkadan vurulma tehlikesiyle karşılaşmamak için onu sınırlarının içinde tutmaktan başka hiçbir plan geliştirilmemişti. Öte yandan Küçük Asya talan alanı olmayı sürdürüyordu. Sultan savaşçılık ateşlerini söndürmelerini sağlamak ve ücretlerini ödeme olanağı bulmak amacıyla askerlerini oraya götürüyordu; orada kimi zaman bazı gerçek kara korsanlarının hükümdar hesabına ya da daha çok kendi hesaplarına çalıştıkları görülüyordu. Bunlar gizlice ya da açıkça teşvik edilmiş olsalar bile, yakalandıkları zaman kimsenin onlara sahip çıkmaması pahasına talana devam ediyorlardı: bunların ardından daha vahşi Oğuz boyları ve diğerleri sayıları sürekli artarak İran'a geliyor ve orada karışıklık ve düzensizliğe yol açıyorlardı.

Daha 1048 yılında Tuğrul Bey, Hıristiyan kuvvetlere karşı anne

tarafından kuzeni İbrahim'i göndermişti. O yıl Erzurum'un alınması, Ermeniler tarafından büyük bir felaket olarak karşılanmıştı. Gerçekten de bugün bizim için ikinci derecede önemli bir olgu olarak görülmesine karşın, Erzurum'un alınması batı yönündeki istilaların başlangıcı olarak düşünülebilir. Azerbaycan ve Yukarı Mezopotamya'da üslenmiş olan Türkmenler sonraki yıllar boyunca Ermenistan'a ve Anadolu'nun ortasına şiddetli saldırılar düzenlediler. Bunları 1054 yılında Van bölgesinde, 1057'de Malatya bölgesinde, 1059-1060'ta Sivas bölgesinde, 1062'deyse yeniden Malatya'nın çevresinde ve Diyarbakır'da görüyoruz. 1064'te Ermenistan'ın başkenti Ani düştü ve Alp Arslan, Türk sınırına bakan yabanıl manzarada hâlâ pek çok güzellik barındıran kentin, en güzel kiliselerinden biri olan katedrale, Türklerin simgesi olan bir hilal diktirdi. Ve sanki Ermenilerinin yenilgisi üzerinde yükselen bu hilal, daha sonra Osmanlı İmparatorluğunun ve bunun aracılığıyla da tüm İslam dünyasının simgesi olacaktır.

Bu işe bir son vermek gerekiyordu. En azından muvazzaf bir subay olan *Basileus* IV. Romanos Diogenes böyle düşünüyordu. Ve Bizans tahtına geçmesinden kısa bir süre sonra, Yunanlılar ve diğer Hıristiyanların yanı sıra Türklerden, özellikle de Peçenek ve Oğuzlardan oluşan bir paralı asker birliği de içeren son derece karmaşık yapılı, büyük –belki de 200.000 kişilik– bir ordu topladı ve İran'a yöneldi. Sınırlarının tehdit altında olduğunu hisseden Alp Arslan onun karşısına daha küçük, ama daha kararlı kuvvetlerle çıkmak üzere harekete geçti. Ve 19 Ağustos 1071 günü Van Gölünün doğusunda, Fırat'ın yukarı çığırındaki Mantzikert ya da bugünkü adıyla Malazgirt'te karşı karşıya geldiler. Rumlar yorgun ve bezgindi. Yolları boyunca gördükleri yıkıntılar morallerini bozmuştu. İnisiyatifi Türklere bıraktılar ve komutanlarının onların eline düşmesine engel olamadılar. Do-

ğu Roma İmparatorluğunun *caesar*'ı, *Basileus* IV. Romanos Diogenes tutsak edilmişti! Tarihte ilk kez Müslüman bir hükümdar bir Bizans İmparatorunu ele geçiriyordu!

Kazanılan tam bir zaferdi ve Alp Arslan'ın istese tüm Anadolu'yu hiç kan dökmeden ele geçirebileceğinden kimse kuşku duymuyordu. Ama Yunanlıyı yenmesine rağmen, efsanesini yenmiş değildi. Yunanlının arkasından yükselen Roma, tıpkı İslamiyet gibi, sonsuz olduğu izlenimini veriyordu ve sunulmuş olsa bile ona sahip olmak, onu ele geçirmek olanaksızdı. Alp Arslan yücegönüllü görünüyordu: acaba sadece Mısır'ı mı düşünüyordu? İmparatoru fidye karşılığında serbest bıraktı ve yarım yüzyıl boyunca sürekli başarısızlıklar sonucu yitirdiklerinin tümünü geri verdi. Sonra da Karahanlılarla savaşmaya gitti. Gazi Alp Arslan, Türklerin bugün hâlâ zaferini kutladıkları bu galip Müslüman, 1072'de, bu bölümün başında da gördüğümüz gibi, Orta Asya'nın bozkırlarının sınırında, bir esirle aralarında çıkan bir kavga sonucunda hiç de şanlı olmayan bir biçimde can verdi.

Kıpçaklar, Kumanlar ya da Polovestler

Bizans, İran dolaylarında yıkıldığı sırada, Avrupa da Peçeneklerin o zamana kadar görülmemiş şiddetteki saldırıyla karşı karşıyaydı. Onu kurtarmak için bazı yeni barbarların, Slavların Polovest, Latinlerin Kuman adını verdiği Kıpçakların gelmesi gerekti. Bunlar Bizans'la ilişki kurduktan sonra tarihin adlarını unutmadığı iki önderin –Togortaki ve Maniah– yönetiminde Rum ülkesine girerek 29 Nisan 1091'de Peçenekleri bozguna uğrattılar: bu felaketten sağ kurtulanları da 1122 yılının ilkbaharında II. İoannes Komnenos yok etti.

İlk başta belki de Polovestler ve Kumanlardan oluşan Kıpçaklar

beyaz tenli, sarı ya da kızıl saçlı, kuzeyli tipinde insanlardı: *polovest* "soluk kula rengi" demektir ve Kuman da belki *ku*, "sarımsı" köküyle daha önce gördüğümüz *-men/man* sonekine (*Türk-men* gibi) dayanan, ona eş değer bir kelimedir. Aralarında Hazai'nin de bulunduğu bazılarına göre ise Sarıların soyundan geliyor ve 850 yılına doğru Tarım Nehri havzasının doğusunda yaşıyorlardı. Kimilerine göre de Oğuzlarla akraba göçebelerdi; kuşkusuz İrtiş ve Obi Kimekleri konfederasyonunun bir dalıydılar ve XI. yüzyılda, bilinmeyen nedenlerle batıya doğru ilerlemeye başlayarak, zaten kendi başlarına da pek istikrarlı olmayan kuzey Oğuzlarında derin bir istikrarsızlığa yol açtılar.

İçlerinden bir bölümünün Selçuklularla birlikte göç etmesine karşın Oğuzlar, Kama kıyısındaki Bulgar Krallığı sınırları ve Aşağı Volga üzerindeki Hazar *limes*'lerinden[∇] doğuda Karlukların ülkesine kadar uzanan geniş bozkırlarda oturuyorlardı. Kıpçakların ani gidişiyle Tuna'ya doğru yöneldiler. Tuna'yı aştıktan sonra da –denildiğine göre sayıları 600.000'di– Balkanlarda bir güneydoğu Avrupa halkları güç birliği tarafından yok edildiler. Arkalarından Kıpçaklar ilerliyordu.

1054 yılından başlayarak Karadeniz'in kuzeyindeki, XI ila XV. yüzyıl arasında adlarını taşıyacak olan (*Deştikıpçak*, "Kıpçak Bozkırları") Ukrayna ovalarında varlıklarından söz edilmektedir. Slav hükümdarlıklarına sürekli akınları, Slavların eski vakayinamelerinin başta gelen konularından biriydi. Kiev Yıllıkları'nda, 1061 ile 1210 yılları arasında Rus topraklarına yapılmış küçük akın ve talanların dışında, en az elli büyük akından söz edilir. *İgor'un Seferi*, 1185 yılında Ruslar tarafından yapılan seferi coşkuyla anlatan bir ulusal destandır. Ne var ki, tam bir eski Rusya kahramanı olan Kiev büyük prensi İgor'un

∇ Tahkimli sınır –çn.

kendisi de dörtte üç oranında Polovest'ti ve anadili de Türkçeydi. Borodine'in *Polovest* (ya da *Poloveç Dansları*) adlı bestesi de ünlüdür.

Rus edebiyatında Polovest adı verilen kimseler tam birer gezgin ve barbar olarak tanıtılır. Polovestler'in, halk kitlelerinin uygarlık akımlarının dışında tutuldukları ölçüde, pek çok eski geleneği muhafaza etmeleri dolayısıyla bu doğrudur. Ama yine de aralarından sayıları gittikçe artmakta olan tarımla uğraşanlar, burjuvalar, Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanlar çıkıyordu, hatta daha XII. yüzyılda prenslerinden biri Hıristiyan adı olan Georges ismini almıştı.

Başlıca konaklama yerleri aşağı Volga kıyısında, Hazarların hareketli, canlı merkezler kurdukları yerlerle aynı yörelerdeydi. Irmak yoluyla Bulgarlar ve kuzeydeki Rus devletleriyle, karadan Harezm'le ve Dinyeper Ruslarıyla; en büyük limanları olan Kırım kıyısındaki Sudak üzerinden de Bizans ve Anadolu'yla ticaret yapılıyordu. Özellikle Müslümanların elinde bulunan bu ticaret akışını Türkler yaratmamışlardı; ama ondan yararlanıyorlardı; başlıca gelirleri bu mallardan alınan vergilerdi. Söz konusu mallar ise kürkler, oklar, ağaç kabukları, külahlar, tutkal, amber, tabaklanmış deriler, bal, ceviz, silahlar, sürü hayvanları ve Kıpçak bozkırları yoluyla geçiş yapan kölelerdi. Özelikle kölelerin belirli bir iktisadi, siyasal ve toplumsal önemi vardı. Bolgar ve İtil'in büyük pazarlar ya da büyük esir kervanları için konaklama yeri olduğu sanılmaktadır. İbn Rüşd ve Gerdîzî'nin her ikisi de Volga yerlilerinin sürekli birbirlerinin peşinde olduklarından, tutsak ettiklerinden, yabancılara sattıklarından söz eder. Doğudaki Müslüman ülkeleri, Harezmşahlar, Karahanlılar ve özellikle Mısırlı Araplar kendi ordularını oluşturma amacıyla bunlardan çok sayıda satın aldılar ve eskiden Abbasilerde olduğu gibi onların eğitimine katkıda bulundular.

Küçük Asya Selçuklularının Ortaya Çıkışı

Yunanlılar Malazgirt'ten sonra artık önemli bir kuvvete sahip olmadıkları için Türklerle uzlaşmak zorunda kaldılar. Bu onlara pek fazla sorun çıkarmadı. Türkleri ne geleneksel düşmanları İranlılar gibi ne de rakip bir dinin savunucusu olarak gördükleri Araplar gibi görüyorlardı. Onları uzun bir süreden beri Avrupa sınırlarına saldırılar düzenleyen barbarlar, kendi ordularındaki paralı askerler olarak tanıyorlardı ve limanların zenginliklerinden güç sağladıkları kıyıları sağlam bir biçimde ellerinde bulundurdukları sürece, belli bir yıkıma uğramış Küçük Asya yaylası onları pek ilgilendirmiyordu. Türklerin eylemlerini denetimleri altında tutmak, neden oldukları güvensizliği azaltmak onlara yetiyordu. Bunun yapmak için de eski yöntemden, Çinlilerin ve Romalıların barbar halkları kendi federeleri olarak imparatorluğa ait topraklara yerleştirerek sabit tutmalarına dayanan yöntemden yararlanacaklardı. Bu her zaman başarısızlığa uğrayan, ihtiyatsız bir yöntemdi; ama her zaman da bu yönteme başvurulurdu; çünkü başvurulabilecek başka yöntem yoktu ve insanlar hâlâ yanılsamalara kapılıyordu!

I. Aleksios Komnenos, Malazgirt'ten on yıl sonra, 1081'de tahta çıktığında büyük bir cesaretle bu yöntemi kullandı: sadık Selçuklu müttefiki Süleyman ibn Kutalmış'a başkent olarak, Boğaziçi'ne fazla uzak olmayan konsiller kenti Nikaia'yı (İznik) verdi!

Süleyman, *ibn* kelimesinden de anlaşılacağı gibi, Kutalmış'ın oğluydu ve ortaya Alp Arslan'ın rakibi olarak çıkmıştı. Erkek kardeşlerinden ikisi İran'da Alp Arslan'ın tutsağıydı. Onun gibi, Bizans İmparatoru VII. Mikhael Dukas'ın (1071-1078) müttefiki olan üçüncü kardeşi Mansur ise, onun topraklarına sığınmış ve oradan güçlü akrabasını tehdit etmeyi sürdürmüş, daha sonra da Alp Arslan'ın halefi Me-

likşah'ın gönderdiği eski Bağdat valisi Bursuk tarafından yenilmiş ve öldürülmüştü. Dolayısıyla Süleyman bu ünlü ailenin o ünlü kolunun özgür olan tek mirasçısıydı. Pek ateşli bir Müslüman değildi, ya Toroslar ya da Torosların eteklerindeki ovalarda yaşıyordu. Anlaşıldığına göre Büyük Selçuklular akrabalarına, ülkelerinin sınırlarında toprak verme eğiliminde olmalarına karşın Süleyman onlardan hiç toprak almamıştı. Bizans'a sadıktı; yerel halkların sempatisini kazanmayı bilmiş, adının büyüklüğünden etkilenen kimi acımasız savaşçıları ve paralı askerleri, serüven peşindeki her çeşit göçebeyi kendisine çekmiş ve kırsal kesimi bunlara bırakarak kentlere el koymakla yetinmişti. Önemli miktarda kuvvete sahipti, halkın sempatisini kazanmıştı ve Nikaia (İznik) gibi saygın bir başkenti vardı. Bunlardan yararlandı. 1084'te İkonion'u ele geçirdi ve adını Konya yaptı. Ardından Ani'nin ele geçirilmesinden ve Malazgırt Savaşından sonra Büyük Ermenistan halklarının göç etmesi sonucu ortaya çıkan Kilikya'daki Küçük Ermenistan'a, özellikle de kendisine Malatya'nın güneyinde bir hükümdarlık kurmayı başaran Yunancada Philaretos Brachamios olarak bilinen Filaret Vahram adındaki bir maceraperestе saldırdı.

1085 yılında Antakya'yı ele geçirdi ve bütün dünyada büyük bir heyecan duyulmasına neden oldu: İsa'nın havarilerine ilk olarak orada Hıristiyan dendiğini kimse unutmamıştı. Gerçekten Aziz Petrus'un kilisesinin camiye dönüştürüldüğüne inanmak mı gerekir? Agnostik Süleyman ibn Kutalmış, gerektiğinde kendini iyi bir Sünni olarak göstermeyi bilen bir kimseydi. Ve söz konusu değişikliği yaptıktan sonra Halep üzerine yürüdü. Halk Büyük Selçukluları yardıma çağırdı. Büyük Selçululuklar da yardıma geldiler. Süleyman, kentin önünde öldürüldü, oğlu Kılıç Arslan tutsak edildi. Fethedilen yerler yeniden bağımsızlıklarına kavuştu ya da Ermenilere geçti. Her şey başladıktan kısa bir süre sonra iyi bir sonuca varmış gibi gözüküyordu. Ama aslında her şey yeniden değişecekti.

Suriye'deki Büyük Selçuklular

Alp Arslan'ın Büyük Selçuklular tahtındaki halefi Nizamülmülk'ü vezir olarak muhafaza etmekle birlikte, Arapça *melik* ve Farsça *şah* sözcüklerinden oluşan Melikşah adını almakla planını daha en baştan ortaya koyuyordu. Sadece Müslüman bir hükümdar olmak istedi, o kadar. Anadolu'daki olaylar neticesinde ülkenin boşalmasına karşı ilgisizdi. Sahip olduğu birçok yeteneğinin yanında asker yanı zayıftı. Kuşkusuz diplomat ve idareciydi de, ordularının görülmemiş başarıları parlak komutanlarının hızının, girişkenliklerinin ve ondan daha çok halkların barış arzusunun bir sonucuydu.

Kuzeyde Mâverâünnehir'i işgal etti ve Karahanlıları koruması altına aldı. Güneyde Ahsa'daki (Bahreyn) aşırı Müslüman Karmati krallığına boyun eğdirdi ve halifeden Müslümanlığın kutsal kentleri Mekke ve Medine'nin muhafızlığı hakkını kazandı. Yukarı Mezopotamya'da, Doğunun en güçlü müstahkem mevkilerinden biri olan ve Türkiye'de, üzerindeki kabartma süslere karşın, olanca siyahlığıyla kasvet veren gösterişli bazalt kale duvarını muhafaza eden tek kent Diyarbakır'ı ele geçirdi. Sonra kafasında Mısır ufkuyla Suriye'ye yöneldi.

Suriye'de Atsız (ya da Adsız, yani "atı olmayan" ya da "adı olmayan") denilen birinin yönetiminde bir Oğuz topluluğu vardı. Bu topluluk, Ramle, Kudüs (1071, ikinci kez 1077) ve Şam'ı (1076) ele geçirdikten sonra Fatımilerle de çatıştığı için Melikşah'ı yardıma çağırmak zorunda kaldı ve o da bu iş için kardeşi Tutuş'u gönderdi. Tutuş, durumu düzeltti ve Bağdat'a girdikten sonra Atsız'ı öldürtmekte gecikmedi (1079). Daha sonra da Süleyman ibn Kutalmış seferi dolayısıyla tehdit altında bulunan Haleplilerin çağrısına bizzat karşılık vererek kenti ele geçirdi. Bu kentin yönetimini, Halep'in özellikle de mimari alanında çok şey borçlu olduğu Zengiler hanedanının kurucu-

su İmadettin Zengi'nin babası Aksungur'a bıraktı. 1086 yılında Antakya'ya girdi, atına çok yakınlarındaki Akdeniz'in suyundan içirerek tanrıya başarılarından dolayı şükranlarını sundu.

Melikşah'tan Sonra

Doruğa çıktıktan kısa bir süre sonra çöküş belirtileri baş gösterdi! Bu çöküş Melikşah'ın öldüğü 1092 yılında başladı. Bütün bu Doğu hükümdarlıklarının zayıf yanı, tahta geçmek için önceden belirli ve kesin kurallar saptanmamış olmasıydı. Melikşah'ın dört oğlu Mahmud, Berkyaruk, I. Muhammed ve Sencer de iktidar için çekiştiler ve giderek artan bir parçalanma süreci başlattılar. Buna bir de fetihlerin artık sona erdiğini ve bu nedenle de zenginlik kaynaklarının kuruduğunu; Türklerin disiplinsiz olmayı ve boy düzenine bağlı kalmayı sürdürdüklerim; Şiiliğin kendisini son siperlerinde, hakkından gelinemez olarak ortaya koymayı sürdürdüğünü ekleyelim: Alamut İsmailileri, "Dağın Yaşlısı"nın İsmailileri, haşhaşla sarhoş olmuş kimseler tarafından siyasal cinayet sistemini oluşturmuşlardır. Haşhaşla sarhoş olmuş bu insanlara Haşhaşiler adı verilmiştir. Haşhaşi sözcüğü Fransızcaya *assassin* biçiminde geçmiştir ve "katil" anlamına gelir. Haşhaşiler devlet içinde devlettirler. Böylece I. Muhammed döneminde (1105-1118) otoritenin bir süre sağlanmasına karşın, Melikşah'ın hayattaki son oğlu Sencer'in ölümünden sonra (1157) artık ancak simgesel bir değeri vardı.

Türk gücü bundan herhangi bir zarar görmedi. Aksine tüm XII. yüzyıl ve XIII. yüzyılın başı boyunca kendini gitgide daha çok ortaya koydu. Abbasi halifesi el-Nâsır'ın (1188-1225) Bağdat'ta gerçek bir bağımsız hükümdar durumuna gelmesi ve Suriye'de, daha sonra da

Mısır'da bir Kürt olan ünlü Salâhaddin (Salâhaddin Yusuf ibn Eyyûb) tarafından kurulan Eyyûbiler hanedanının tahta geçmesi Türklük bakımından önemsiz olaylardı. Karahanlı Mahmud el-Kâşgarî gururla şöyle yazdığı zaman ancak bir öngörüde bulunuyordu aslında: "Talih Güneşinin Türklerin Burcunda doğduğunu ve Cenab-ı Hakk'ın Türk Hakanlığını Göğün felekleri arasına yerleştirdiğini, onlara "Türk" dediğini ve Egemenlik verdiğini, onları çağın hakanları yapıp dünyaya hükmetmenin dizginlerini ellerine verdiğini, onları tüm beşeriyete memur ettiğini, Doğruluğa yönelttiğini, onlara katılanları ve onlar adına çabalayanları güçlendirdiğini böylece istedikleri her şeyi elde ettiklerini ve çapulcuların rezilliğinden kurtulduklarını idrak ettim."[Ψ] Türklerin kısa bir süre sonra Bengal Körfezinden Akdeniz'e kadar tüm Asya'nın hâkimi olacaklarım sezmiş miydi?

Haçlı Seferleri

Melikşah ölünce, Rum ülkesinin Türk hükümdarı Süleyman ibn Kutalmış'ın Büyük Selçuklular tarafından Halep önünde tutsak edilen oğlu I. Kılıç Arslan serbest bırakıldı ve herhangi bir güçlükle karşılaşmaksızın İznik'e yerleşti. Haçlılar geldiği sırada Kılıç Arslan orada babasının gücünü yeniden tesis etmeye çalışıyordu.

Hıristiyanlığın kutsal topraklarını Türk zulmünden kurtarmayı amaçlayan, dinsel bir coşku hareketi olarak anlatılan Haçlı Seferleri, aslında Hıristiyanlığın Müslümanlığa, Avrupa'nın Asya'ya uzun bir süredir düşünülen ve hazırlanan karşı saldırısıydı. Bilinen acı sona karşın Haçlı Seferleri yine de tartışmasız bir başarıydı; çünkü batı

[Ψ] Mahmûd el-Kâşgarî, *Kitâbu Dîvâni Lugâti't-Türk*, çev. Seçkin Erdi-Serap Tuba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul:2005, s. 11 –yn.

yönündeki Türk baskısını durdurdu. Bu baskı, bu ilerleyiş yeniden başladığı zaman ise artık çok geçti. Çünkü o sırada Avrupa ortaçağdan çıkmıştı ve gerek ekonomik, gerek teknik üstünlüğünü sağlayacağı dönemin arifesinde olduğu için, artık bu baskıya direnecek, hatta ona üstün gelmesini sağlayacak olanaklara sahipti.

Haçlılar Asya kıtasına 1096'da çıktı. O sırada Anadolu'nun önemli iletişim merkezlerinden ve Selçuklu dünyasının ana noktalarından biri olarak kabul edilen Malatya'da savaşmakta olan Kılıç Arslan hemen oraya geldi. Ama Dorylaion'da [bugün Eskişehir yakınındaki Şarkhöyük'ün bulunduğu yer] yenildi. Bu Malazgirt'in rövanşı mıydı? Ya da öne sürüldüğü gibi, o büyük günün sonucunun ortadan kaldırıldığı anlamına mı geliyordu? Hayır, elbette böyle bir şey yoktu; ama Hıristiyanlık için kesin bir zaferdi ve bu zaferle Bizans kurtulmuş, Türkler Anadolu'nun içerilerine atılmış, Rumların Nikaia'yı (İznik) yeniden ele geçirmesi sağlanmıştı.

Haçlılar Küçük Asya'da ilerleyerek Antakya'yı kuşattılar (20 Ekim 1097) ve ele geçirdiler (3 Haziran 1098), daha sonra da Edesse ve Kudüs'ün fethi geldi (15 Temmuz 1099). Bundan sonra Haçlılar bazı takviye kuvvetlerinin kimi zaman başarılı kimi zaman da başarısız bir şekilde topraklarından geçmeleri dışında Anadolu Selçuklularıyla hiç ilgilenmeyeceklerdi. İkinci Haçlı Seferinde III. Konrad'ın birlikleri yenildi (Ekim 1147), VII. Louis'ninkilerse deniz yoluyla Filistin'e geçmek zorunda kaldı. Üçüncü Haçlı Seferinde I. Friedrich Barbarossa Konya'nın içlerine kadar girdi ve sonra güney Toroslar'da küçük bir akarsuda boğuldu (Haziran 1190). Haçlı Seferleri o sırada doğu sınırlarıyla meşgul olan İranlıları da ilgilendirmedi.

Haçlıların gerçek düşmanları, Mısırlılar dışında, o dönemde Araplaşma yolunda olan ve iki güçlü hanedanlığın varlığına karşın

bölünmüş bir yapı arz eden Suriye Selçuklularıydı. Bu iki hanedan, Tutuş'un (ö. 1095) oğulları Rıdvan'ın Halep'teki hanedanlığı (1095-1133) ve Dukak'ın (ya da Dekak/Dokak) Şam'daki hanedanlığı'ydı (1095-1104). Bu hükümdarlar İran ve Irak'taki diğer Selçuklular gibi fiili iktidarı *atabey*'lere, yani onlar için "ikinci bir baba" olan ve saltanatlarının başarılı olması için onlar üzerinde gerekli etkiyi sağlayan valilere bırakırlardı. Dukak'ın atabeyi olan Türk Tuğ Tigin (Tuğ Tegin, ö. 1128) sonunda kendi hanedanı olan Böriler hanedanlığını kurmuştu. Ama Tuğ Tigin, varlığına şiddetle karşı olan Şam burjuvalarının baskısıyla başkentinden ayrılmak zorunda kaldı (1154) ve yerine Nureddin geçti. Aksungur'un oğlu olan Musul atabeyi Zengi (1127-1147), Halep'in alınmasından sonra Ortadoğu'nun ilk Müslüman hükümdarı oldu. Oğlu Nureddin (1147-1174) ise Şam'ı ele geçirdikten sonra Suriye'yi birleştirmeyi başaracaktır. Nureddin ayrıca Suriye'de bilim ve sanata destek olması dolayısıyla da önemlidir. 1171'de Nureddin, Şirkûh ile yeğenine, yani Haçlı seferlerinin Doğulu şövalyesi Kürt Salâhaddin'e, Salâhaddin Yusuf ibn Eyyüb'e (1174-1193) Mısır'ı işgal ettirdi. Fatimi halifeliğinin ortadan kalkmasıyla birlikte Büyük Selçukluların yarım kalan düşü gerçekleşiyordu. Ama Salâhaddin kendisi için mücadele ediyordu. Sonunda Haçlıları yenecek olan kendi hanedanlığı, Eyyübi hanedanlığıydı.

Küçük Asya'nın Türk Beyleri

Küçük Asya'ya yerleşenler yalnızca Selçuklular değildi: XI. yüzyılın sonlarında Selçuklular Küçük Asya'da sadece güneydeki ana yolu, yani Ege'den başlayıp Torosların kuzeyinden Kilikya kapılarına doğru giden yolu ellerinde tutuyorlardı; eğer hatırlarsak kendileri de buraya güneydoğu yolundan gelmişlerdi. Bununla birlikte Malazgirt'ten beri

kuzeydoğu yolu açılmıştı ve boylar bu yoldan birbirini izleyen dalgalar halinde akın akın geliyordu. Bunların önünden ilkin, daha önce sözünü ettiğimiz ve Kilikya'da Küçük Ermenistan'ı kurmuş olan Ermeni toplulukları, daha sonra da bazı Rumlar kaçtılar. Rumlar, Pontos Eukseinos (Karadeniz) bölgesine ya da Akdeniz kıyılarındaki dağlara sığındılar. Yerlerinde kalanlar kimliklerini korumayı başardılar ya da gitgide Türklerle birbirlerine karışarak Türklerin bazı yeni antropolojik özellikler kazanmalarına katkıda bulundular. Boylarsa kentlere yerleşmeye ancak XII. yüzyılda başladılar. Buna karşılık, kentlerin çevresindeki kırsal bölgeler Türkmenler için göçebelik alanları olmayı sürdürüyorlardı; çünkü bu yerlerin esas olarak İran'daki, hatta Orta Asya'daki kırsal bölgelerden herhangi bir farkı yoktu. Böylece ortaya çeşitli beylikler çıktı: Büyük Selçukluların nüfuzu altındaki Erzurum Saltuklular Beyliği (1103'e doğru); Erzincan'da Mengücükler Beyliği (1118'e doğru); Diyarbakır, Mardin, Meyyafarıkin'de (bugün Silvan) yukarı Mezapotamyalı Artukoğlu Beyliği ve nihayet Kayseri, Sivas ve Amasya kentlerinin oluşturduğu üçgenin tümüne egemen olan Danişmend Beyliği (1084'e doğru).

Selçuklular için ürkütücü bir hasım olmaları dolayısıyla Anadolu'da önemli bir rolleri olan Danişmendliler, XIII. yüzyılda yazılan ancak elimizde XIV. yüzyıldan kalma ve üzerinde bazı değişiklikler yapılmış bir nüshası bulunan *Danişmendnâme* adlı bir kitap dolayısıyla bilinirler. Bu kitap bir tarih kitabı değildir, folklorik olaylarla dolu bir çeşit destandır ve hâlâ gizemini korumaktadır. Bu olgularda sözü edilen kişilere çeşitli kimlikler yakıştırılmak istenmiş, örneğin bunların İranlı ya da Ermeni oldukları öne sürülmüştür. Oysa böyle bir olasılık gerçeğe hiç de uygun değildir, çünkü bu kişilerin adları Türkçedir: Bunların Tuğrul Bey'in soyundan gelen Türkler olması hiç

olanaksız değildir. Devrin tüm sülalelerinin yaptığı gibi Malazgirt zaferinin galibiyle kendi aralarında bir bağ kurmaya çalışmaları kesinlikle propaganda niteliklidir.

Rum Krallığı

Selçuklular güçlerini Küçük Asya sınırlarının dışında, doğuda olduğu gibi batıda da kabul ettirmeye çalıştılar, bu kendini gösterme arzuları neticede birçok sülaleyi onların hem muhalifi hem de kurbanı yaptı ve büyük Rum Krallığının da kurulmasına yol açtı. Kılıç Arslan, I. Melikşah'ın ölümünden sonra başa geçer geçmez, Bizans'a neler borçlu olduğunu unutarak önce karadan, sonra da İzmir ve Foça'da donanmalar inşa ettirir ettirmez deniz yoluyla Bizans'a şiddetle saldırıya geçti. Ama Haçlılar karşısında uğradığı başarısızlık ve Ege'de birçok bölgenin Bizanslılar tarafından işgal edilmesi, batıya giden yolun kapalı olduğunu anlamasına yetmişti. Dolayısıyla kendisine doğu yolunu açmaya çalıştı. 1106 yılında Artuklulardan Meyyafarikin'ini ve uzun süredir almak istediği Malatya'yı ele geçirdi; ayrıca Musul halkı tarafından çağrılınca bu büyük Irak kentine girdi ve kendisini "sultan" ilan ettirerek (1107) uğradığı Dorylaion bozgununu unutturduğu gibi, ayrıca İran'daki Büyük Selçuklu hükümdarının rakibi olarak da ortaya koymuş oldu. İran'daki Büyük Selçuklu hükümdarına yenilince geri çekilmek zorunda kaldı ve bir ırmağı geçerken boğuldu: onunla birlikte Rum Selçuklularının batı heveslerinden sonra doğu serabı da son buldu. Dolayısıyla Anadolu yaylalarında kalmaları zorunlu olmuştu.

Artık Anadolu yaylasına egemen olmaları zorunluydu. Bu Anadolu yaylasının fethine başlamak onuru da II. Kılıç Arslan'a (1155-1192)

düştü. II. Kılıç Arslan, bu amaçla Konstantinopolis'e gitti ve orada kendini *Basileus*'un vasalı ilan etti (1162). Sonra yine Danişmendlilerin karşısına geçti. Onları bozguna uğrattı ve Elbistan, Larende (bugün Karaman), Kayseri, Çankırı, Ankyra (Ankara), Maraş ve Sivas'ı ele geçirdi.

Danişmendliler tarih sahnesinden çekildikleri sırada son bir çabayla, sözde vasalların başarılarından rahatsız olmaya başlayan Bizanslıların müdahalesini istediler. Kasım 1176'da Miryakefalon Geçiti'nde Bizanslılar Türkler tarafından bir kez daha bozguna uğratıldı: böylece Malazgirt'ten bir yüzyıl sonra, Türk işgalinin hiç de ikinci dereceden bir olgu olmadığı anlaşılmış oluyordu. Dolayısıyla Asya'nın ortasından gelen boyların birbirlerinin üstüne yığıldıkları çıkmaz sokak Anadolu, Türk ülkesi olma hakkını kazanıyordu. II. Kılıç Arslan'ın oniki çocuğu iktidar için aralarında çekişmekte ve iç savaş ülkeyi harap etmekteydi; ama yine de soyutlanmış, bir başına kalmış ülke kendı üstün yeteneğiyle bunalımın üstesinden gelmenin yolunu buldu. Oysa daha açık bir uluslararası konum ona bu olanağı vermezdi. Ülkede birlik yeniden I. Keyhusrev (1192-1196) ve (1204-1210) Rum Selçuklularını doruğa çıkaran Alâeddin Keykubad (1219-1237) dönemlerinde sağlandı.

Adalia (Antalya) Venediklilerden (1207), Sinop Rumlardan, yeni adı Alaiye olan Kalonoros (bugün Alanya) ve Kilikya kapıları Ermenilerden alınmıştı. Kuzey ve güney denizine çıkmak Rum ülkesi hükümdarlığını bir deniz gücü durumuna getirmiştir; Erzincan ve Erzurum'un (1230) alınmasıysa bu hükümdarlığa İran ve Uzakdoğu'yla ticaret yolunu açıyordu. İki üç yıl boyunca, ülkeyi Toroslardan Malatya ve Amasya'ya dek alevlendiren ve aralarında Frenk birlikleri de bulunan en iyi Selçuklu birliklerinin müdahalesini gerektiren, top-

toplumsal-dinsel nitelikli büyük Baba İshak Ayaklanmasıysa (1240) devrin refah belirtisinden başka bir şey değildi.

Ama daha o zamandan her tarafta Cengiz Han'ın Moğollarının gölgesi duruyordu. Ve 1242-1243 kışında, üslerinden çok uzakta ve güçleri tükenmiş olan, general Baycu komutasındaki Moğollar Mezopotamya'ya girdiler ve Erzurum'u aldılar. Bu ona ilkbaharda Küçük Asya'ya ilerleme olanağı sağladı. Yıllardır bu korkunç istiladan kaçan mültecileri yanlarına kabul etttikleri için nasıl davranmaları gerektiğini iyi bilen Selçuklular tüm Anadoluları, Frenkleri, Nikaia (İznik) ve Trabzon krallıklarını –Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından ele geçirilmesinden beri Bizans İmparatorluğundan ne kalmışsa– yardıma çağırdılar. Selçuklu sultanı II. Keyhusrev (1237-1246) onların gelmesini beklemeden kuvvetlerini Erzincan ilindeki Köse Dağı yönüne sürdü. Baycu, göçebelerin kaçıyormuş gibi yapmasına dayanan o eski savaş hilesini kullanarak karşısındakileri yanılttı. Sonunda, 26 Haziran 1243 günü Selçuklu ordusu artık yoktu. Moğollar Sivas ve Kayseri'yi egemenlikleri altına aldılar. Selçuklu sultanı ise Ankara yönüne kaçtı. Selçuklu sultanının başvezirinin esnek ve süratli politikası ülkeyi yıkılmaktan kurtardı. Başvezir, Baycu'yla pazarlık yapmak için Hazar Denizinin güneyine gitti: onun hizmetine girecek ve ona altın ve gümüş olarak yıllık vergi ödeyecekti. Böylece Rum Selçuklu İmparatorluğu varlığını elli yıl daha sürdürdü; ama onuru kırılmış ve güçsüz olarak – vasal olarak.

Sencer ve Doğu İran

O sırada Büyük Selçuklular ne yapıyorlardı? Melikşah'ın ölümünden itibaren ve I. Muhammed'in (1105-1118) yeniden tahta geçtiği he-

saba katılırsa hükümdar ailesinden olan erkekler ile atabeyler birbirlerinin karşısında duruyorlardı. Gerçi sultanın üstünlüğü kabul ediliyordu, ama gücü kendisini gerçek anlamda ancak Horasan ve Harezm'de, bir dereceye kadar da boyunduruğu altında bulunan Karahanlı Mâverâünnehir'de gösteriyordu. Sultan unvanını kullanmayı hak eden son Büyük Selçuklu olan Sencer (1118-1157) saltanatı sırasında, Uzakdoğu'ya yeniden dolaylı biçimde müdahale etmek zorunda kaldı. Yine de sultan unvanı III. Tuğrul'un ölümüne, yani 1194'e kadar geçerli olmuştur. Orhon kıyısındaki, Kırgız Devletini yıktıklarını, 936'da Kuzey Çin'i ele geçirdiklerini ve 1125 yılında da Çin'den kovulduklarını gördüğümüz proto-Moğol Kitanlar (Kitaylar) kuşkusuz henüz ileri safhalara varmamış Çinlileşmelerini unutarak göçebeliğe geri döndüler ve adı Çince olan bir önderin yönetiminde Orta Asya'yı geçtiler: Ye-liu Ta-şi (1130-1142'ye doğru). Yolları üzerindeki Turfan ve Kuça bölgelerine boyun eğdirdikten sonra da Karahanlıların sınırına geldiler. Karahanlılar o sırada İli Nehri kıyısındaki Karluklar ve Aral Gölünün kuzeyinde yaşayan ve dili Türkçe bir boy olan Kanglılarla savaşıyorlardı. Bu yeni gelenlerin kendilerine müttefik olacaklarını sanma yanılgısına düştüler. Ye-liu Ta-şi Balasagun'a girdi, oradaki yerel Karahanlıyı indirerek kendisi onun yerine geçti. Ardından ailenin diğer prenslerinin karşısına çıktı. Kâşgar ve Hoten'i ele geçirdi, Semerkand hükümdarını yendi (1137) ve kendini Kür Han (Farsça Gur Han) ilan ettirdi.

Kitanlar Budist oldukları gibi, imparatorluklarının dini de Budizmdi. Uzun bir süredir Müslümanların baskısına maruz kalan Uygurlar, Kitanlarm koruması altına girdiler. Bu İslamiyet için büyük bir felaketti. Daha önce Asya'da hiç gerilememişti, ama şimdi tamamen Müslüman olan şehirler kâfirlerin boyunduruğu altına girmişti!

Çin'in dönüşünden söz edenler mutlaka olacaktı ve bunu ilk yapanlar bizzat Çinliler olmuştu, ancak gerçekte durum hiç de öyle değildi.

Müslüman Türk dünyasının ilk şehzadesi, ayrıca Mâverâünnehr'in de hâkimi olan Sencer müdahale etmek zorundaydı, etti de! Savaş 9 Eylül 1141'de Katwan'da, Semerkand yakınlarındaki bozkırlarda gerçekleşti ve korkunç bir savaş oldu. Türkler arkalarında 300.000 adam bıraktılar ve ölmeyip sağ kurtulanlar da sadece kaçmayı düşünüyorlardı. Sir-Derya ve Amu-Derya arasındaki tüm ülke Kitanların eline geçti. Yeni bir bozkır imparatorluğu kurulmuş oldu. Ancak bu artık Budist bir imparatorluktu ve kısmen Çinlileşmişti ve artık adı da Karahitaylardı. Bu ad, Batı Kitanlarından çok Kuzey Kitanlarını tanımlamak için kullanılmıştır.

Büyük Selçuklunun uğradığı bu bozgun, geniş yankılar uyandırdı; çünkü o çağın insanlarına İran'ın ve İslamiyetin başarısızlığı, Çin'in bir zaferi ya da başka bir deyişle Talas Savaşının bir çeşit rövanşı gibi görünmüştü. Gerçekten henüz yeni Müslümanlaşmış topraklarda, İspanyolların *reconquista*'sıyla karşılaştırılabilecek İslam aleyhtarı bir tepki ortaya çıktı. İslamiyeti alçaltmak amacıyla Asya'nın göbeğinde ortaya çıkan ve Moğolistan Hıristiyanları, Kereyitlerin Ong Han'ı tarafından daha sonra canlandırılan Papaz Jean efsanesi Hıristiyan levanten ortamlarında doğmuş ve Batı Avrupa'ya kadar yayılmıştır.

Sencer'in yenilgisinden kısa bir süre sonra da sonu geldi. O sırada belki de Karahitaylardan kaçan bazı Oğuz boyları yeniden İran'ı istila etmeye başlamışlardı. Baktriyan'da konaklayan diğer Oğuz boylarıysa ayaklanmışlardı. Bunlar sultanı ele geçirmeyi, başkentini ve büyük kentlerini yağma etmeyi başardılar. Kuşkusuz Selçuklu sultanı Sencer 1156'da özgürlüğüne yeniden kavuşsa da, bir yıl sonra görevinin verdiği tükenmişlik sonucu ölecekti.

Harezmşahların Yükselişi

Harezm Şahı Atsız, Kudüs fatihinin bir türdeşi olarak, Selçuklu boyunduruğuna katlanamıyordu. Amu-Derya deltasının son derece verimli ve refah içinde bir bölge olduğu biliniyordu. Bu bölge gelişmek, atılım yapmak için çok uygun bir ülkeydi. XI. yüzyılda bu bölgedeki kentlerde İbn Sina, el-Ersati ya da el-Talabi gibi değerli bilim adamları bulunuyordu. Ülke çok zengindi. Harezm Devleti kıtaları birbirine bağlayan yolların kavşağındaydı ve Harezmşahlardan biri de Hazarların başında hüküm sürüyordu. Zerdüştlük burada hâlâ canlıydı, en azından XI. yüzyıla kadar. Hıristiyanlık bu bölgede İslamiyetle çekişiyordu, ancak başarısız olduğu da söylenemezdi. Türkleşme süreci henüz emekleme dönemindeydi; ancak XIII. yüzyılda tamamlanacaktı.

Atsız bir mirasçıydı. Babası Kutbeddin Muhammed aslında 1097'de Horasan valiliği görevine terfi etmiş bir köleydi. Sencer yerine getirdiği görevlerden dolayı Atsız'ın babasına söz vermişti. Ancak bu daha çok onursal bir unvandı. İleride Harezmşahların gerçek kurucusu olacak Atsız da (1127-1156), babası gibi, bedeli ne olursa olsun Selçuklulara tam bir sadakatle bağlı kalacaktır! Ancak bir süre sonra yorulur, bezer ve sonunda ayaklanır, ancak yenilip aşağılanır (1138) ve bu aşağılama kalbini kinle doldurur.

Sencer'in yenilmesinin ardından askerlerini bunun üstüne salmıştır. Merv ve Nişapur'a (1141) girmiş, ancak uzun süre tutunamamıştır. Samanoğullarının boyunduruğu altında kaldıktan sonra Karahanlıların, Gaznelilerin ve yine Selçukluların boyunduruğu altına girmiştir. Harezmşahlar Karahitayların egemenliğine de katlanmak zorunda kalacaklardır. Hiçbir zaman bağımsız olamamışlar mıdır? Acaba kendilerine vasallığı dayatan pek çok ülkeden daha mı büyüklerdi? Örne-

Atsız'ın halefi İl Arslan (1156-1172) da vasal kalacaktır. Ama vasallarının en güçlüsüdür: Horasan'a hâkimdir, Mâverâünnehir'e girmiştir, her yerde Harezmşahlara saygı duyulmakta, onlardan çekinilmektedir. Oğlu Tökiş (Takaş) (1172-1200), belki de bu şan şöhretten başı dönerek koşullardan faydalanmak istemiş ve artık bağımsızlıklarını ilan etme girişiminde bulunmuştur. Selçuklular artık İran'da gezinen bir gölgeden başka bir şey değildiler ve başları yoktu. Tökiş kendisini Selçuklu hükümdarının halefi ilan etti. Batıya yürüdü, Rey yakınlarında (1194) III. Tuğrul'u yendi sonra da Hamedan'a (Ecbatane) kadar ilerledi. Selçuklu hanedanlığı ortadan yok olmuştu. Galip prensleri öldüğünde Harezmşahlar bir imparatorluk kurmuşlardı. Oğlu Alâeddin Muhammed (1200-1220) onun büyük tarihe adım atmasını sağladıktan sonra yok olmasına neden olur.

İlk önce Karahitayların vesayetinden kurtulmak gerekiyordu. Alaeddin, ordularıyla büyük bir olasılıkla ya Fergana'da ya da Talas'ta karşılaştı ve onları yendi (1210). Bu tarihten itibaren Karahitaylar zayıflamaya başladılar. 1211'de son hükümdarları maceraperest bir Moğol Türkü olan damadı Nayman Küçlüg tarafından tahtından edildi. Alaeddin bu zaferden faydalanır ve Karahanlıların son hükümdarını tahttan indirir. Sonra da İran'ın fethine girişir. Ancak bu zafer yürüyüşü bir yanılsamadır aslında. Harezmşahlar Asya'da, ortaçağın, bilinen en güçlü iki İslam hanedanlığına son vermişlerdir. Bu arada Alâeddin adı sanı bilinmeyen bir Moğol liderinin, sanırım Cengiz Han adında bir Moğol'un, Pekin'i aldığını duyar (1215) ve ona bir elçi heyeti göndermeye karar verir. Ertesi yıl bu handan bir cevap alacaktır.

Gazneliler, Gûrlular ve Harezmşahlar

Alaeddin Muhammed en parlak zaferlerini Doğu İran'da, bugün Afganistan adıyla bildiğimiz ülkede kazandı. Orada, Gûr'un dağlık alanlarında, yırtıcı ve gururlu bir İran boyu yaşıyordu. Bu boyda Müslümanlık kuşkusuz ancak yönetici sınıfları ilgilendiriyordu. Bu boy, memleketi olan ülkenin adıyla, Gûrlular olarak bildiğimiz küçük ve müreffeh bir devlet kurmuştu.

Gazneli Behram Şah (1118-1152) egemenliği altındaki Gûrlular başkaldırdılar; ancak büyük bir bozgun yaşadılar, liderleri türlü işkenceden geçirildikten sonra boğularak ya da kafası kesilerek öldürüldü. İntikam hırsına kapılan Alâeddin Hüseyin, Spuler'in "İslamın daha önce görmediği korkunçlukta bir canavar" olarak nitelediği bu bey, kendi güçlerini topladı ve Gazne'ye yürüdü. Korkuya kapılan Gazneli Behram Şah Hindistan'a kaçtı. Alâeddin bu büyük kente girdi ve intikamını korkunç bir biçimde aldı (1150). Tüm erkekler kılıçtan geçirildi, kadınlara tecavüz edildi ve tüm camiler, saraylar, hamamlar, okullar yerle bir edildi, evler yakılıp yıkıldı. Kent ateşe verildi ve yangın yedi gün yedi gece sürdü. Sonra da bu yıkıntıların üstünde şarkılar söyledi: "Ben dünyayı ateşe veririm." Bu büyük kıyımdan sonra "*cihansız*" lakabını kazandı. Sonra Bust'a yürüdü, burayı da yağmaladı, herkesi öldürdü ve su kanallarını kumla doldurup, tüm kuyuları kapattı. Ülke bir çöle döndü.

Gazneliler Hindistan'a sığınmışlardı. Bu İranlı cellatlar onları orada da izlediler ve sonunda tüm Gaznelileri dünya üzerinden sildiler (1187). Gûrlular Gaznelilerin yerleştiği her yere yayıldılar. Oldukça ıssız ve sessiz bir bölgede, egemenliklerinden kalma büyük bir kule bulunmuştu, büyük bir olasılıkla başkentlerinin simgesidir: Cuma Minaresi son derece görkemli bir biçimde, oraya buraya serpilmiş

dağlar arasından, tüm ihtişamıyla, büyük bir dingilikle hâlâ dikili durmaktadır.

İranlılar ile Türkler ve Gûrlular ile Harezmşahlar arasında bir çatışmanın patlak vermesi kaçınılmazdı. Ve bu çatışma Herat'ın sahibinin kim olacağı konusunda çıktı (1204). Alâeddin Muhammed 1215'te, Gazne kentini ve Afganistan'ın hemen hemen tümünü ele geçirmişti. Bu ona 1217'de, İran'da henüz denetimi altında olmayan bölgelere başarıyla ilerleme ve bu bölgedeki bağımsız atabeylere boyun eğdirme olanağını sağladı. Alâeddin Muhammed'in devleti o sırada Horasan'nın dışında Mâverâünnehir ve Afganistan'ın yanı sıra İran'ın hemen hemen tümünü kapsıyordu. Alâeddin Muhammed Bağdat'a yürümeye hazırlanıyordu. Ama imparatorluğu kırılgan bir dev, yılların sağlamlaştırmaya henüz vakit bulamadığı bir varlıktı. Oysa doğusunda bulunan Cengiz Han'la kuşkusuz dünyanın o güne kadar gördüğü en büyük fırtına başlıyordu. Ve bu fırtınaya dayanamayacak, kapılıp gidecekti.

Delhi Sultanlığı

1175'te Gıyâseddin Gûrî, daha çok Şahâbeddin adıyla tanınan kardeşi Muhammed bin Sam'ı [Muhammed Gûrî] Gaznelilerin peşine gönderdi. O da sırasıyla Mültân ve Uş, Perşâver (1179), Siyâl-Kût (1181) ve Lâhûr'u (1186) ele geçirdi. 1192'deyse Nandana [Nardin] yakınlarında bulunan Tarain'de Prens Pritvirac [Ray Pitora] yönetimindeki Racputlar koalisyonunu ortadan kaldırdı ve bu onun Ecmir ile Delhi'yi işgal edip, sonra da Ganj Vadisi'ne müdahale etmesini sağladı. Ama teğmen Muhammed ibn Bahtiyar Kalaç birkaç yüz kişilik bir kuvvetle Behâr ve Bengal'i [Bengâle] kolayca ele geçirdi.

Harezm şahının Gûrlular karşısındaki ilk zaferlerinden kısa bir süre sonra, Hindistan'da savaşmakta olan paralı askerlerin komutanı Türk komutanı Kutbeddin Aybeg kendini "Türklerin ve İranlıların Sultanı" ilan etti ve özellikle siyasal bakımdan çok parlak bir geleceği olan Delhi Sultanlığını kurdu. Aybeg kısa bir saltanat süresinden sonra yerini, Hindistan'ın en büyük hükümdarlarından biri olacak damadı Şemseddin İl-Tutmış'a (1211-1236) bıraktı. Bu arada Müslüman dünyasında tek örnek olmamakla birlikte, çok az görülmüş olması nedeniyle bir noktayı belirtmekte yarar var: Şemseddin İl-Tutmış tahtı, "çocuklarının en yeteneklisi" olan kızı Raziye'ye bırakmıştır. Raziye sadece dört yıl saltanat sürdü (1236-1240) ve kadın düşmanı bir Müslüman tarafından değil, bağnaz bir Hindu tarafından öldürüldü.

Daha sonraları en önde gelen kişi, Orta Asyalı büyük bir Türk ailesinden gelen ve İl-Tutmuş'a köle olarak satılan Balban (ö. 1287) oldu. Önce yüksek görevlilerden biriyken daha sonra sultan olan Balban, Tuğrul adındaki bir Türk önderin bağımsızlık ilan ettiği Bengal'e birçok kez müdahalede bulundu. Ve yerine ikinci oğlu Buğra Han'ı (1280) bıraktı; "Buğra [Deve] Han" adı bir yandan Karahanlıların uzak etkisini gösterirken, diğer yandan ateşli, coşkulu bir İslami görünüş içinde, İslamiyet öncesi dönemden kalma Türk geleneklerinin de varlığını sürdürdüğünü gösterir.

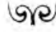
Gaznelilerin derin bir biçimde İranlılaşmaları ve Gûrluların İran dünyasına ait oldukları göz önünde tutulursa, Türklüğün ortaçağ Hindistan'ında büyük bir rol oynamadığı sonucuna varılabilir. Gerçekte ise Gazne sarayında konuşulan dil ile Gûrlularm dilinin Farsça olmasına karşılık, Türk köleler genellikle sadece Türkçe konuşur ve onlara sadece Türkçe hitap edilirdi. Oysa Türk köleler, her yerde olduğu gibi, orada da birliğin oldukça bilincinde olan bir aristokrasi oluştur-

ını lardı. Hint kaynakları, bu seçkin sınıfın antropolojik özgünlüğü kabul etmiştir ve bu sınıf varlığını, içten evlenme yoluyla olmasa bile ... azından boylar arası evlenmelerle sürdürme arzusundaydı. Gûrluların kökenlerinin ne olduğunu ve Hindistan'a Gazneli Mahmud'un seferlerinden önce giren Türk öğelerle ilişki kurup kurmadıklarını ve bölümlerinden geriye ne kaldığını öğrenmek ilginç olurdu. Daha VII. yüzyılda Keşmir kralı Harşa'nın (ö. 647'e doğru) ordusunda Türkler vardı, daha sonraki tarihlerde Bülûcistan'da da Türklere rastlanacaktı. Ayrıca daha başka yerlerde de vardılar. Güney Hindistan'da "Müslüman" yerine *Türüşka* denirdi. Bu, daha sonraki tarihlerde ve bugün de bazı güney ağızlarında *Tölügü*'ye dönüşmüştür ki, bu da "Türk"ün, daha doğrusu "Türük"ün farklı bir transkripsiyonudur.

Delhi köleleri (memluklar) hanedanlığı 1209'da son buldu. Var ettikleri hanedanlık Türk-Afgan gücünün özellikle Hindistan altkıtasında sağlamlaşmasını ve güçlü bir tasavvufi hareket olan Sûfilik tarafından etkilenmiş Hindu yığınlarına İslamiyetin nüfuz etmesini sağlaması dolayısıyla önemlidir. Hindistan'daki ilk büyük İslami anıtları yapan da bu hanedandır. Ayrıca bu hanedan tahta yasal olarak geçmeden önce de bazı büyük yapılar inşa ettirmiştir: 1200'e doğru yapılan Ar-hay-dinka-jhompra adındaki Ecmir Ulu Cami dışında bu büyük yapıların hemen hepsi Delhi'de inşa edilmiştir. Bunların hepsi de yıkılan Hindu tapınaklarından getirilen malzemelerle inşa edilmiştir. Bunun sonucunda oldukça ilginç bir biçimde, bir İslam mimarlık planı ile alışılmış İslam mimarisi görünümü taşımayan yapılar ortaya çıkmıştır. Bu yapılar arasında iki başyapıt yer almaktadır. Bunlardan biri (1197'de tamamlanan) Kuvvetü'l-İslam Camiidir, birkaç yıl sonra bu camiye muhteşem bir ön cephe yapılmıştır; diğeri ise aynı zamanda hem bir zafer kulesi hem de bir minare olan Kutub Minar'dır. Yük-

sekliği 72,5 metredir ve özgün bir mimariye sahip olup ve son derece şaşırtıcı bir ustalık sergilemektedir. İlk yapıldığı tarihte, yani XII. yüzyıl sonu, XIII. yüzyıl başında, dört kattan oluşurken, XIV. yüzyıl ortalarında bir yıldırım çarpması sonucu hasar görünce Tuğluklar tarafından büyük oranda yenilenmiştir ve bugün beş kattan oluşmaktadır. Her ne kadar bugün üst kısımları özgün biçiminde değilse de Kutub Minar ortaçağ İslam sanatının en etkileyici örneklerinden biridir. 1231 yılında yapılan Gûr Sultanı mezarıysa Hint mezar mimarisinin en arkaik örneğidir ve İslam mimarisi en güçlü ifadelerinden birini bu mimari tarzında bulur.

VIII. BÖLÜM
MÜSLÜMAN DÜNYADA TÜRKLER

Çok geniş bir düzlemde meydana gelen olayların çokluğu bizi özden uzaklaştırabilir: Türk dünyası batıya doğru kayarak ağırlık merkezini kaybetti, tümüyle değilse bile büyük bölümüyle, sınırlarını genişlettiği *Dar-ül-İslam* içinde yer aldı.

Türklere göre "imparatorluğun temeli olan" toprak Ötüken, yani Moğolistan'ın kuzeyi, yaklaşık 1000 yılına kadar, küçük aralıklar dışında her zaman Türklerin olmuştu: Hiong-nulardan sonra Tu-kiuler, Uygurlar, Kırgızlar ve Juan-juanlar da burasını merkezleri bilmişlerdi. Hepsinin de etkilerini Çin ya da Avrupa'ya kadar duyurdukları güçlerini bu merkezden aldıkları anlaşılıyordu. Bunlar uzun bir süredir doğudan çok batıya baksalar da, X. yüzyılda hâlâ Gök İmparatorluğuna (Çin) girecek güçteydiler.

Aradan yüzyıl geçtikten sonra, her şey değişti ve XII ve XIII. yüzyılda bu değişim daha da belirginleşti. Türk boyları Moğolistan'da üstünlüğü sağlama amacıyla Moğol boylarına karşı verdikleri mücadelelerde yetersiz kalıyorlardı: Çin yolu Türk boylarına kapanmış, Moğol boylarına açılmıştı. Bu Türk boylarından bazıları kuzeye, Sibirya yönüne sürüldüler. Bu boylardan biri de Rusların, Tunguzların verdikleri adı benimseyerek Yakut dedikleri boyun ataları olan ve o sıralar Baykal Gölü Türk halklarının kuzeyinde olması gereken boydu. Bazıları batıya doğru, Altaylar ile Urallar arasına sürülüp, burada çöküşe geçen, ancak hâlâ varlığını sürdüren Uygur uygarlığının dışında

kalarak göçebe ve pagan kültürleriyle yaşamaya devam ettiler. Karadeniz'in kuzeyi, Hazarlar ve Peçeneklerin yerini alan Kıpçaklarla Türk ülkesi olmayı sürdürdü. Bulgarlar ve Karahanlılar Muhammed'in öğretilerini benimsediler. Gazneliler İslamı Hindistan'a götürdüler. Böylece bunların her biri geniş toprakları İslamiyetin siyasal ve kültürel nüfuz alanına katmış oldu. Ortadoğu'da, Afganistan'dan başlayarak Rum ülkesine, Mâverâünnehir'den geçerek, Harezm, İran, Irak ve Suriye'ye dek iktidar her yerde Türklere aitti. Memluklar özellikle Mısır'da 980 yılından beri, gitgide büyüyen bir rol oynamaya başlamışlardı. Birçok il tümüyle Türkleşme yolundaydı ve bunlar da gelecekteki istilaların kaynaklarını teşkil edeceklerdi. Türklerin geleceğinin artık aynı ufuklara sahip olamayacağı ve bakış açılarının esas olarak İslami olduğu açıktı.

Tarihçiler XI-XIII. yüzyıllar arasındaki Müslüman Asya'sını, Oğuz boylarının göç etmelerinden sonraki birliği daha iyi ortaya koyabilmek amacıyla "Selçuklu Doğu" olarak adlandırmışlardır. Selçukluların, Oğuz boylarının yegâne temsilcileri olduğunu da eklemek gerek. Çok belirgin bazı farkları karanlıkta bırakan bu tanım, tepeden tırnağa homojen Türk toplulukları olan Karahanlılar ve Bulgarlar (zaten Bulgarların burada pek fazla bir önemi yoktur) için geçerli olamaz. Buna karşılık aynı tanım bir Türk azınlığın, Türk olmayan Arap, Farsî, Hindû ya da Yunanlı çoğunluğa egemen olduğu, aynı çevreden gelen, aynı zihniyete sahip göçebe toplulukların İslamiyetle çatışması sorununun ortaya çıktığı ve hepsinde benzer durumların baş gösterdiği öteki tüm devletler için son derece uygundur.

Nüfus

Dünün nüfus hareketlerinin bugünün nüfus hareketleriyle aynı olmadığını unutursak, milyonlarca Türkün bir anda İslam dünyasının topraklarına akın ettiğini düşünebiliriz. Ama bu, kavramakta güçlük çektiğimiz ve bugün tartışılan gerçeklere çok uzak bir düşüncedir. Bugüne kadar bazı bölgelerin yerleşme, bazılarının ise geçiş amaçlı olduğu, gelen göçmenlerin yoğunluğunun her bölgede aynı olmadığı, XI. yüzyıldaki ilk dalgayı XIII. yüzyılda Moğol istilaları sonucunda en ardından ikinci bir göçmen dalgasının izlediği konusunda görüş birliğine varılmıştır.

Hindistan'a sadece askerler gelerek kısa sürede İranlılaşan ve daha sonra da Hintlileşen bir aristokrasi oluşturdular. Arap Ortadoğu'su da askerlerin avı oldu; ancak iklim koşulları, göçmen gruplarının buralara sürüleriyle yerleşmelerine izin vermedi. Askerler iktidarın tümünü muhafaza edemediler ve iktidar yerleşik büyük ailelerin elinde kaldı: Kürt Salâhaddin'in yaşamı bu açıdan açıklayıcı niteliktedir.

Olaylar İran ve Küçük Asya'da başka türlü gelişiyordu. İran tümüyle bir geçiş yeriydi ve kimliğini yitirmemesini de buna borçluydu. Dili ve kültürünün Türk egemenliği sırasında çok geliştiğini söylemiştik ve bunu daha sonra ayrıntılı olarak ele alacağız. Ama yine de Oğuz boylarının yerleşmesi, ülkenin etnik ve dilsel temelini hissedilir biçimde değiştirmiştir. Bu değişim birden değil, XI ila XVI. yüzyıllar arasında dereceli olarak gerçekleşmiş, daha sonraları da devam etmiştir. Yerleşme sürecini Selçuklular başlatmıştır. Ama ne kadar etkili oldukları konusunda bir şey söyleyebilmek güçtür. Aynı dönemde yerleşik düzene geçen Türkmenler Belûcları (Bülüçlar ya da Belûcîler de denir) Deşt-i Kavir'in kuzeyinden güneydoğuya doğru sürdüler. Bu arada Türkçe konuşan çok sayıda unsur Zagros ve Fars

bölgelerine yerleştiler. Bunlar büyüyen Kaşgay federasyonunu oluşturmaktaydılar. Türk boyları Azerbaycan'da, Tebriz ve Bakü bölgelerinde, Transkafkasya'nın aşağı topraklarındaki Hıristiyan Gürcistan'ın karşısına dikilmişlerdi. Bunlar yerel halkların asımilasyonunu XV. yüzyılda tamamladılar. Yalnızca Hazar Denizinin çöküntülü ve ormanlık alanları istilacılardan korunabildi. Tarihsel akımların her zaman dışında kalmış bu alanlar, tarih sahnesinde sığınma yeri ya da aşırı nüfus hareketinin görüldüğü bölgeler olarak yer almışlardır.

Türk boyları daha çok Anadolu'ya yığılmışlardı. Çünkü Anadolu'nun toprağı ve iklimi alışabilecekleri özellikler sergiliyordu. Nitekim sonunda burası Türkiye haline geldi. Çok mu kalabalıktılar? Ortaçağ Küçük Asya uzmanı Claude Cahen'e göre ortaçağ başlangıcında sayıları 200.000-300.000'den çok değildi. Bu tahmin çok kuvvetli görünmüyor. Çünkü metinlerden edindiğimiz izlenimlere uymadığı gibi –ki bu izlenimler yanıltıcı da olabilirler– Peçenekler ve Kıpçaklar gibi bazı göçmen topluluklar konusunda yapılan tahminlerden bile çok düşüktür. Kimi otoritelerin belirttiği gibi, XIII. yüzyılda Türkleşmenin başladığı ve eskilerinin ardı sıra yeni boylar gelmekte olduğu bir sırada Türk nüfus toplam nüfusun % 10'unu oluştuduğu doğrudur. Asimilasyon süreci yavaş oldu ve hiçbir zaman da tamamlanmadı. XX. yüzyılın başında Türkiye Cumhuriyeti adıyla anılacak bu topraklarda en azından % 30 ya da belki de daha fazla Türk olmayan unsur kalmıştır, bunlar Farsça konuşan Kürtler, Rumlar, Ermeniler ve Levantenlerdir. Yirmi otuz yıl sonra Ermeniler gerek Avrupa'ya ve Lübnan'a göç etmeleri gerekse de Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ne çekilmelerinin bir sonucu olarak neredeyse tamamen yok oldular. Öte yandan yaklaşık bir buçuk milyon Rum, Yunanistan'a gönderildi. Kürtler ise yaşadıkları yerde varlıklarını sürdürdüler.

Küçük Asya'daki Türk nüfusunun artışı homojen bir şekilde gerçekleşmedi. Doğu bölgelerinde boylar kentleri ve kırsal bölgeleri yerleşiklere bırakarak göçebe kaldılar. Bununla birlikte başkenti Ani olan Büyük Ermenistan'ın nüfusunun bir kısmı Kilikya'ya giderek orada Küçük Ermenistan'ı kurdu. Osmanlıcaya geçmiş Ermenice sözcük sayısının azlığına bakarak bir yargıya varabilirsek, Türkler ile bu iki krallıktaki Ermenilerin çok az ilişki kurduklarını söyleyebiliriz. İstilacılar kıyı ovalarına da çok seyrek itibar gösterdiler ve balıkçılık sadece yerlilere kaldı. Türkçedeki balık adlarının neredeyse tümü Yunanca kökenlidir. Ege ve Akdeniz'deki onlarca küçük liman 1922 Türk-Yunan mübadelesine kadar varlığını sürdürdü.

Türkler Fırat'ın batısındaki merkezi platoya, Bizans nüfusunun ortasına yerleştiler. Kuşkusuz 1030 ila 1080 arasında Türkmen baskınları sırasında kaçan kentli ve köylüler vardı, ama ülke boşalmış değildi. Paniğin şiddeti abartıldı ve Selçuklu Devleti kurulduğu zaman da büyük bir istikrar içinde birlikte uyum içinde yaşanıldı. Anadolu'daki Selçuklu toprakları, Avrupalılar için Türkiye ya da Türkmenistan adını aldıktan sonra bile Müslümanlar için Rum ülkesi olarak kalmayı sürdürecekti.

Göçebeler ve Yerleşikler

Göçebelik Türklerde, Araplarda olduğu gibi yüksek bir yaşam tarzı ve soyluluk belirtisi demek değildi. Ama yine de birçok boy atalarından kalan göçebeliği sürdürdü ve gerek Selçuklu yönetiminin gerek daha sonraki dönemde Osmanlı hükümetinin onları yerleşik düzene geçirme amacını güden kararlı politikası her zaman başarıya ulaşmadı. Ekonomik koşulların bütünüyle değiştiği ve göçebeliğin

Türkiye'de neredeyse son bulduğu günümüzde, bu ülkenin mevcut uyruklarının göçebeliğe gösterdikleri bağlılığın hâlâ sürdüğü saptanabilir. Bunlar başlangıçta, eskiden olduğu gibi koyun ve keçi otlatan devecilerdi; kuşkusuz onların yanı sıra oduncu göçebeler de vardı (Ağaçeriler). Bugün Tahtacı adıyla karşımıza çıkan ve kırsal olmayan göçebe topluluklarından birisi olan göçebelerin bunların torunları olduğunu sanmıyoruz.

İran'da, Oğuzların tarımın yok olmasına katkıda bulunmuşlardır. Aynı zamanda yağmacılıklarıyla uzun süredir yerleşik olan İranlılar ile Zagros bölgesindeki büyük Bahtiyari boyunu göçebeliğe döndürdüler. Kentlere yerleşen Oğuzlar ise buralardaki iç gerginliği artırdılar ve bu kentlerden birçoğunun yıkılmasına sebep oldular. Örneğin Moğol istilasıyla sonu gelen Nişapur için durum böyle olmuştur. Bu kuşkusuz doğrudur, ama abartılmamalıdır. Zira daha sonra meydana gelen Cengiz Han ve Timur istilaları gibi korkunç yıkımlar İran uygarlığı ve özellikle ekonomisi açısından çok ciddi sonuçlar doğurmuştur.

Göçebeler Anadolu'da genel olarak kent çevrelerindeki tarım yapılmayan bölgelere yerleştiler. Daha sonraları ülkenin güneyindeki dağlara sürüldüler ve burası onların yeni yaylaları oldu. Kışın Pamfilya, Kilikya ve Ege'nin kıyı ovalarına iniyorlardı. Eskiden çok verimli olan ve yılda birkaç kez ürün alınabilen bu bölgeler çelişkili bir biçimde göçebelere terk edilmiştir. Türklerin dış ticaretleri için yararlandıkları Antalya ve Sinop gibi bazı limanların dışında, genellikle antikçağdan kalma kentlerin pek çoğu yok olmuştur. Yüksek plato gerçekten Rum Selçukluların ülkesinin merkeziydi. Burada bazı topluluklar tutuculuklarına karşın çok erken bir tarihte toprağa bağlandılar ya da tam göçebelikten yarı göçebeliğe geçtiler. Bunlar, yerli-

lerle karışarak sonunda yeryüzünün en sağlam köylü ırklarından birini oluşturdular.

İslamiyetin bir kent uygarlığı olması ve kentlerin de her zaman Türkleri çekmesi nedeniyle, istisnalar dışında Türk hükümdarları genellikle kentlerde ikamet ettiler. Örneğin Erzincan'da nüfusun çoğunluğu Ermeni olarak kalmıştır. Başka yerlerde de durum büyük olasılıkla böyleydi. Bugün, eski adı Meyyafarıkin olan Silvan'da da yalnızca Kürtler yaşıyordu. İran'da, Türklerin yerleşik düzene geçişleri kolay olmadığı gibi kentlileşmeleri de kolay olmadı. Buna karşılık Anadolu'da tam olarak kentlileşmişlerdir. Kent yaşamı hem politikada hem de ekonomide önemli bir rol oynamaktadır. Gazneliler başkentleri olan Gazne kentine çok büyük bir önem kazandırmışlardır. Bu kentin belki de bir milyon nüfusu vardı. Öte yandan Isfahan Büyük Selçuluklar için bir kültür merkeziydi. Rum Selçuklularında ise metropol yoktu; buna karşılık birçok önemli kente sahiptiler. Bu kentlerin bugünkü adları eski Rum adlarından izler taşımaktadır: Konya-Ikonion, Kayseri-Kaisareia, Sivas-Sebasteia, Ankara-Ankyra ya da Angora. Simon de Saint-Quentin XIII. yüzyılın ilk yarısında Selçuklu Devletinin yüz kenti olduğunu, İbn Said ise Selçuklu Devletinde valisi, kadısı, camisi ve hamamı olan yirmi dört kent olduğunu belirtir. Başkenti Konya nüfusu on binleri bulan ve çok geniş bir alanı kaplayan bir kentti. Önem bakımından ikinci sırada gelen kent Sivas olurken, onu Kayseri, Erzurum, Malatya, Niğde ve diğer kentler izliyordu. Bu kentlerin yapılarına dair fazla bilgi bulunmamaktadır. Örneğin Antalya gibi birçok kavmin bir arada yaşadığı kentlerde Yahudi, Rum ve Türk mahallesi bulunduğu sanılmaktadır. Bu türde bir dağılımın eşini Uygurlarda da görüyoruz. Ayrıca hemen hemen her yerde İranlılar'ın yaşadığı görülmekteydi ve rolleri Moğol istilalarından sonra gelen yeni mültecilerle artmıştı.

Müslümanlaşma

Selçukluların başarılarının kısmen Sünniliği benimsemelerine ve halifeliğe bağlılıklarına borçlu olduklarını söylemiştik. Tüm politikaları bu durumun sonucu oldu ve bu anlamda rolleri çok önemliydi. Her ne kadar büyük bir çoğunluk sadece görünüşte İslamiyete geçişi kabullense de, oldukça samimi duygularla Müslümanlaşanların ve fazla Ortodoks olmayan, ama son derece özgün nitelikler ortaya koyan tasavvuf akımının da (Sûfilik hiç böyle oldu mu?) olduğu kuşku götürmez. Bu tasavvufi akımın üyelerinden biri de ilk büyük Türk şair olarak kabul edebileceğimiz Ahmed Yesevî'dir. Yesevî, Yesi'de (Türkistan) XII. yüzyılın başında doğmuştur. Eğitimini Buhara'da, Yusuf Hamadani'nin (ö. 1140) yanında tamamlamıştır. Uzun bir süre bu dervişin öğrencisi olarak hizmet verdikten sonra ondan ayrılmış ve Türk şeyhlerinin başı olması gerektiğine inanarak boylarda vaaz vermek üzere yollara düşmüştür. Bu noktada, her ne kadar manevi anlamda yakın durmayı sürdürse de, esasen Buharalı ancak tüm dünyaya yayılmış büyük Nakşibendi tarikatından ayrılmaktadır. Ahmed Yesevî'nin etkisi büyük ve uzun süreli olur. Çünkü dili sade ve kolaydır. Onun sayesinde bütün bir kültürel gelenek Türkçe kurulabilmiştir. Bugün Türkiye'deki Alevilerin hâlâ esin kaynaklarından biridir. Şii oldukları söylense de bu Türkler hâlâ Şamanizm etkilerini taşırlar ve Şeriata karşı mesafeli durarak, büyük bir serbestlik gösterirler. Timur, Yesevî için muhteşem bir anıtmezar inşa ettirmiştir.

Ama Müslüman olsun ya da olmasın Türk halkı eski pagan inanışlarından pek çok özelliği korumuş ve büyük bir hoşgörüyle davranmıştır. Bu hoşgörü özellikle de halkın çoğunluğu Hıristiyan olan Anadolu'da dikkat çekiciydi. Sultanlar tartışmalar düzenliyor, bu top-

lantılara çeşitli inançlardan bilginleri çağırıyorlardı. Hıristiyan prenseslerin papazları ve Selçuklu saraylarında kiliseleri vardı. II. Kılıç Arslan dostu Malatya Başpiskoposu'na, Bizanslıları onun duaları sayesinde yendiğini yazmıştır. Barış içinde yaşama zorunluluğu bu tavrı (ve önlemleri) cesaretlendirmiş olabilir. Ayrıca Türklerin alışıldık ülkülerine de uygun düşer: bu tutum bir Tu-kiu, bir Uygur, bir Cengiz Han, bir büyük Moğol tutumuydu. İslamiyetin, özellikle Yahudilere ve Hıristiyanlara karşı hoşgörülü olmasına karşın, Müslüman dünyada hiçbir şeyin onunla eşdeğer olamayacağı görüşü hakimdi. Küçük Asya'daki ortaçağ Arap gezginleri hep bundan yakınmışlardır.

Hükümdarlar ve onların yüksek görevlileri arasında yer alanların Türkleşmiş olanları da, Müslüman adlarının yanı sıra Alp Arslan, Tuğrul Bey, Çağrı Bey ya da ünlü vezir Karatay örneğinde görüldüğü gibi totem adlarını andıran adlar almışlardır. Müslümanlığın tasvir yasağını umursamayarak kentlerin ve sarayların duvarlarına armalarını koymuş olanlar da onlardır. Bu arada, ölmüş düşmanlarının kemiklerini topraktan çıkararak yakma biçimindeki pagan gelenek de varlığını uzun bir zaman sürdürmüştür. Bunun, söz konusu düşmanların yeryüzündeki varlığından kesin olarak kurtulmanın tek yolu olduğuna inanılan dönemlerin anısını mı sürdürdüğü bugün de hâlâ kesin olarak bilinmemektedir. Ayrıca hükümdar ailesi üyelerini kanlarını dökerek öldürmemek de kural olarak kalacaktır. Bunun nedeni eski inanışlara göre, kanın içinde ruhu taşımasıdır: dolayısıyla sadece yay kirişiyle, keçe parçasıyla ya da yastıkla boğularak öldürülebilirlerdi. Bunun yanı sıra sancakların üst uçlarına at kuyruğu kılları takılması uygulaması da sürmüştür.

Şamanizm Anıları

İslamiyet ile Türk-Moğolların eski dini arasında bazı ortak noktaların bulunduğu doğrudur ve bunlar üzerinde sık sık durulmuştur. Tektanrılı büyük Gök Tanrı inancı Allah'la özdeşleştirilebilir; İslamiyetteki cin ve melek inancı farklı bir biçim altında Türklerin ikincil tanrılarına, sayısız "sahip-efendi" varlığına olan inançlarıyla örtüşmektedir. İslamiyetten ileri gelmeyen, ancak yine de ona doğrudan zıt olmayan inanışlar ise halifenin dinini yanlış yorumlamak pahasına muhafaza edilmişti. *Kuran* inancına karşıt olarak, ölü ve mezarlar kültü varlığını sürdüren geleneklere örnek gösterilebilir. Bunun dışında çok açık farklılıklar da vardır ve her iki tarafta bu konuda bir türlü uzlaşmaya varamamıştır. Örneğin hayvanların öldürülmesiyle ilgili kurallar: İslamiyete göre hayvanın kanı kesinlikle akıtılmalı, hayvan boğazı kesilerek öldürülmelidir; Türklere göre ise hayvanlar bir damla kan dökülmeden boğularak öldürülmelidir (tıpkı hanedan ailenin üyelerinin başına geldiği gibi). Bu farklar Türklerin din değiştirmelerinin önündeki belli başlı engeller olmuşlardır.

Yığınlar çok dindar değillerdi. Aslında daha yeni Müslüman olmuşlardı ya da Müslüman olmaları sadece İslamiyetin varlığını kabul etmekten ibaretti. Bu konuda başka yoldan bilgi edinilemiyorsa, edebiyat bile bu konuda kesin kanıtlar sunar. Örneğin Müslüman dünyada pek beğenilen ve Türkçede ilk olarak Şeyyad Hamza tarafından kaleme alınan (XIII. yüzyıl) *Yusuf ile Züleyha* (ya da Zeliha) hikâyesi, tüm İslam metinleri gibi, *Bismillahirrahmanirrahim*, yani "esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla" kalıbıyla başlar. Oysa Şeyyad Hamza kendisini, aralarında Allah sözcüğü de bulunmak üzere bu kalıbın içindeki tüm sözcükleri Türkçe açıklamak zorunda hisseder. Daha sonraki bir

tarihte büyük Oğuz Destanı *Kitab-ı Dede Korkut*'ta dağ, su ve ağaçtan oluşan tanrısal üçlüye dualar gibi, her sayfada Türk paganizminden kalıntılar ortaya konacaktır. Anadolu'daki Türk göçebeleri arasında yaptığım, başkaları tarafından yerleşik çevrelerde yapılmış çalışmalarla da örtüşen etnografik araştırmalar, dokuz yüzyıllık Müslümanlaşmadan sonra yoksul tabakanın, ortaçağ inançlarının kalıntılarından fazlasını muhafaza ettiğini açıkça göstermektedir. Ama yine de XI. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başı arasında paganizmin etkisinin sürekli olarak azaldığı görülür. Moğol istilalarıyla yeniden canlanırken, XV. yüzyıldan itibaren yeniden düşüşe geçer. Bu durumda binyüzlü yıllarda bu etkinin ne kadar şiddetli olduğu kolayca tahmin edilebilir!

Şiilik, Tasavvuf ve Karşılaştırmalar

İslami dogmalara Sünnilikten daha az bağlı olmasının yanı sıra çeşitli biçimlere bürünebilen esnek Şiilik boyları derin biçimde etkiledi. Türkmen *Baba*'ların kendilerini çoğu zaman Şii olarak tanıtmalarına karşın aslında eski Şamanların mirasçısıydılar. Ortaya halkın ilgisini geniş biçimde çeken öğretiler koydular. Kitleleri peşlerinden sürükleyecek yetenekteydiler. II. Keyhusrev'in saltanat döneminde, Baba İshak devrimci sosyo-ekonomik öğretilere dayanan gerçek bir ayaklanma çıkardı. Kent çevrelerine ve esnaf loncalarına daha yakın duran Ahiler çoğu zaman cömert ve samimi ancak geleneksel ilkelere bağlılığı (ortodoksluğu) kuşkulu bir inanç ortaya koydular.

O dönemin tüm gezgin dervişleri arasında Hacı Bektaş Veli özel bir yazgıya sahipti. Hacı Bektaş Veli Kırşehir bölgesinde, bugünkü adı Hacıbektaş olan Suluca Karahöyük'e yerleşmişti. Dinin dogmalarına ve ayinlerine harfi harfine uymayı pek önemsemeyen bir İslamiyet

biçimi vaaz ediyordu. Hacı Bektaş Veli şarap içmeyi, raks etmeyi, topluluk halinde, hatta büyük bir olasılıkla kadınlı erkekli yemek yemeyi öğütlüyordu. Kitabı *Vilayetnâme*'ye (ya da *Velayetnâme*) dayanan tarikatı Bektaşilik XV. yüzyılda düzenlenmiştir. Daha XIV. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğunun seçme birlikleri yeniçeriler ile Bektaşilik arasında sıkı bir ilişki kurulmuştu bile. Bu da gördüğü ilgiyi açıklamaktadır.

Daha ortodoks bir tasavvuf, eğitimli çevrelerde Bektaşilik kadar başarı kazandı. Tasavvufun en büyük figürü, Müslümanların Mevlânâ adıyla andıkları Celaleddin Rûmî'ydi. Celaleddin Rûmî 1207 yılında Belh'te doğdu. 1219'de Moğol istilasından kaçarak Konya'ya yerleşti. Öğrenim gördükten ve birkaç yıl da ders verdikten sonra Semazenler adıyla da bilinen Mevlevi tarikatını kurdu. Bu önemli tarikat ve manzum yapıtları, özellikle Farsça yazılan *Mesnevi*'si uluslararası düzeyde ilgi gördü. 1273'te öldüğünde din ayrımı olmaksızın tüm kent onu mezarına kadar uğurladı. Mezarı çinilerle kaplıdır, en alt katta küçük kubbeli yapılardan ibaret olan derviş odaları, bunun üstünde raks ve dua ayinlerinin yapıldığı daha büyük kubbeli birimler bulunmaktadır. Manastır XVI. yüzyılda inşa edilmiştir, bugün müze olarak kullanılmaktadır. Burası sürekli olarak ellerini gökyüzüne açarak, Velinin kendilerine yardım etmesini dileyen ziyaretçilerin akınına uğrar.

Türkler İran'da ve Yakındoğu'daki Arap ülkelerinde hüküm süren Müslüman dünyaya, buradaki anlaşmazlıklara bulaşmak pahasına kısa sürede karışmışlarsa da Anadolu'da Hıristiyanlıkla karşı karşıyaydılar. XIII. yüzyılda Anadolu'da nüfusun yüzde onu Türk olduğuna göre, demek ki Kürtler hesaba katılmazsa nüfusun yüzde doksanı Hıristiyandı. Daha önce de gördüğümüz gibi, Rum Selçukluları döneminde çoğunluk ile azınlık arasındaki ilişkiler, özellikle de Türkler ile Rum-

ları arasındaki ilişkiler mükemmel ve hatta komşu Müslüman ülkelerle kurulmuş ilişkilerden daha sıkıydı. Konya ile Bizans'ın yüksek makamlarındaki kişiler arasında sık sık evlilikler gerçekleşirdi. I. Keyhusrev'in ve II. Keyhusrev'in anneleri Rumdu. Denildiğine göre II. Keykavus Hıristiyan olan amcalarının etkisinde kalmıştır. Hükümdar ailesinden bir erkek, siyasal nedenlerle yabancı bir ülkeye sığınmak istediğinde, Şam ya da Isfahan'dansa Konstantinopolis'e sığınırdı. Bazı Danişmend sikkelerinde, İsa'nın ve Aziz Yorgos'un [Aya Yorgi] –henüz İslam etkisinde kalmamış olsalar gerek– tasvirleri vardı.

Hoşgörülü davranılması dolayısıyla siyasal, ekonomik ve kültürel nedenlerle ya da sadece Müslüman uygarlığın saygınlığı nedeniyle yerli halktan din değiştirerek Müslüman olanların sayısı çoktu.

Kadınların Konumu

Müslüman olsun ya da olmasın bütün Türk ülkelerinde, kadınların konumu, genelde İslam toplumlarının sergilediği genel görünüşe hiçbir biçimde uymuyordu. Kadının toplumdaki konumu bir felsefeden, bu ırkın sahip olduğu özelliklerden kaynaklanıyordu. Ya da Şamanizmin, cinsler arasındaki eşitliğe, hatta farklı cinslerin olmadığına dair vurgusu uzun süredir biliniyordu. Bir Şaman bir kadın gibi doğum yapabilirdi örneğin. Ancak bu, kadınların dişiliklerini unuttukları, erkeklerin de onlara hayran olmayı bıraktıkları anlamına gelmiyordu: "Hey sen! Kara saçları topuklarına inen ... sen, kalem kaşlı ... gonca dudaklı ... sonbahar elmaları gibi parlak gözlü." Örneğin bir kadın erkek gibi giyindiğinde, bilerek ya da bilmeyerek bu kadının memelerine dokunmanın bir anlamı vardı: bu, zamanla bir düğün ayinine dönüşecekti. Yurtta kadının belli bir yeri vardı. Top-

lumda mevkisini muhafaza etmek zorundaydı. Kadın için övünmek ayıptı." *Kitab-ı Dede Korkut*'ta "Övünmeklik avratlara bühtandır! Övünmekle avrat er olmaz!" denilir; ancak "kadın iyi düşünür, iyi konuşur" ve "onu dinleyen" kocasına iyi öğütler verirdi her zaman. *Irk Bitig*'de babanın emir, anneninse öğüt verdiğini görüyoruz. İyi bir evlat da kendi rızasıyla annesini ve babasını dinlemelidir.

Türk kadını yüzünü saklamazdı ve hareme kapatılmazdı. Siyasal ve toplumsal yaşama tam bir özgürlükle katılırdı. X. yüzyılda, o sırada Müslümanlığı henüz kabul etmiş olan Volga Bulgarlarına görevle giden İbn Fadlan, bunu büyük bir açıklıkla ortaya koyar: "Kadın örtünmez ... Vücudunun hiçbir kısmını kimseden gizlemez." Ve uyulması gereken yasa, erkeklerin göbekleriyle dizleri arasını örtmelerini gerektirdiği için, bunun onu daha çok şaşırttığını belirterek şu hikâyeyi anlatır: "Bir gün bir konuşma sırasında, ev sahibinin karısının, eteğini kaldırarak cinsel organını kaşıdığını gördüm." Bu onu büyük bir şaşkınlığa düşürür. Ev sahibi Bulgarsa gülmeye başlar ve tercümana şöyle der: "Karım herkesin önünde cinsel organını açıyorsa bu, cinsel organının erişilmez olduğunu gösterir. Ve bu, cinsel organını saklayarak ona erişilmesine izin vermesinden iyidir"

Ondan yüzyıllar sonra İbn Batuta (1304-1377) büyük bir ilgiyle, Türk ülkelerindeki kadınlarla sürdürdüğü latif ilişkilerden söz eder. Mâverâünnehir'de hükümdar tahtının iki prenses tahtı arasında durduğunu ve bunlardan birinin de eşi olduğunu belirtir. Harezm'deyse şöyle der: "Kadı'nın eşi hatun bana yüz gümüş dinar gönderdi. Emir'in karısı olan kız kardeşi onuruma şölen verdi." Anadolu'yla ilgili olarak şöyle der: "Taki Hatun karşımızda ayağa kalktı, bizi incelikle selamladı; bizimle iyilikle konuştu ve bize yiyecek getirilmesini buyurdu."

Gözlemlerinin sonucu olarak da şöyle der: "Türklerde kadınların gördükleri saygıyı gözlerimle gördüm. Gerçekten Türklerde kadınların erkeklerinin üstünde bir yeri var." Kuşkusuz abartıyor; Türk-Moğol dünyasında naibeler, hatta bir kadın hükümdar da var olmasına karşın iktidar hep erkeklerin işi olmuştur. Bununla birlikte Selçukluların büyük veziri Nizamülmülk'ün kadınlara yönelik sert eleştirilerini de okumak gerekir. Bu "muhafazakâr," kadınların, Adem ve Havva'dan bu yana dünyadaki tüm kötülüklerin nedeni olduğuna inanmaktaydı.

Avrupalılar Türk kadınlarının erkekler gibi ata bindiklerini, ok attıklarını ya da öküz arabalarını sürdüklerini görünce, en az Müslümanlar kadar şaşırmıştır. Joinville de, İbn Arapşah da kadın askerler ve kadın avcılar karşısında aynı tepkiyi gösterir. Kadın avcı ve askerleri epik metinler de doğrulamaktadır. "Selcen Hatun at saldı, karımını bastı, kaçanını kovmadı, aman deyeni öldürmedi!" diye anlatır bir tanesi. Başka bir metinde, genç bir erkek ile genç bir kız arasındaki dövüş anlatılır: "Yumruklaştılar, birbirlerine girdiler ve güreştiler." Kadınların, davranışlarında özgür olması, aşkı da kolaylaştırmıştır. Bir genç kızı cezbetmek isteyen erkek "gözlerinin gördüğünü, kalbinin seveceğini vereceğim sana" der. "Çok isteyenim var benim" der güzel. "Gözleri çarpan, kalbi alıp götüren güzellikler var" der genç bir oğlan. IX. yüzyılda İbn Rüşd ya da XI. yüzyılda el-Bekrî gibi Müslüman yazarlar Türk kızlarının eşlerini seçmekte özgür olduklarından söz ederler. Yakut, Karluklar döneminde, artık ayıp karşılanan ahlaksızlıklardan, Timur döneminde iyice gemlerinden boşalan serbestliklerden söz eder.

Yönetim

İlke olarak hükümdar gücünü halifeden alırdı. Tuğrul Bey'in gerek unvanını gerek bu unvanın sağladığı yetkileri hangi koşullarda ve nasıl elde ettiğini gördük. Ama belirli bir güç düzeyine varınca kendisine bu unvanı ya da yetkileri atfeden liderler de yok değildi.

Sultanı halifeye bağlayan bağlar çok inceydi: halife, sultanın varlığını ve saygınlığını kabul eder, saygı gösterirdi ve ilişkileri bundan ileri gitmezdi. Unvanların derecesi çok yüksek olmamakla birlikte, sayıları çoktu. Kılıç Arslan kendine Türklerin değil, "Arapların ve İranlıların Sultanı" derdi, çünkü Türklerin hükümdarlığı hakkını halifeden değil, örfi kanunlardan alırdı.

Hükümdar kadiri mutlaktı; unvanları kimi zaman önemli olsa da genellikle görevleriyle örtüşmeyen tüm yüksek görevlileri atama ve görevden alma hakkına sahipti. Savaşta başkomutandı ve çevresinde *gaziler*, "iman askerleri," yani kelimenin anlamına daha sadık olmak gerekirse "gazaya çıkıp kâfirlerle dövüşenler" bulunurdu; gazilik, "Ahilerin" ve "Babalarınkinden" farklı ülküler içeren bir tür şövalyelikti. Hükümdar çoğu zaman ülkenin idari mekanizmasını kendisi yönetmez, bu işi vezirine bırakırdı. Büyük Selçukluların İranlı başveziri Nizamülmülk'ün devlet içinde Kılıç Arslan kadar, hatta onunkinden bile yüksek bir rol oynadığı bilinmektedir. Türklere özgü bir yankısı olan ve zamanın inançlarına karşın o dönemin havasına pek uygun düşen şu sözler onundur: "İnsanlar inançsız yaşayabilirler, ama adaletsiz yaşayamazlar." Vezir Karatay İranlı meslektaşıyla aynı öneme sahip olmasa da, Konya'da önemli bir figürdü.

Zaaf anlarında sultan, çocukluğunda onu eğiten *atabey*'in güdümüne girerdi: bu durumun sonucu olarak İran, Suriye ve Mezopotamya'da *atabey*'ler kendi hanedanlıklarını kurmaya uğraşır, ama bunu

başaramazlarsa en azından mevcut işlerin yönetimini ellerine geçirirlerdi. Ama Rum Selçuklularında durum böyle değildi; *atabey*'ler eğitim ve öğretimle görevli kişi olan *lala*'nın rolünün sınırları içinde kalmışlardır. *Beylerbeyi*'ler Arapların *emir-ül ümera*'larının karşılıklarıydı ve birlikleri kumanda ederlerdi. Bir yüksek görevli, yani bir *bey* bir ili fethettiğinde, o ilin yöneticisi, valisi olma hakkını kazanırdı. Ama aynı zamanda da bir ordu beslemesi ve vergi toplaması gerekirdi. Sınır illeri, markiliklerin karşılığı olan *uç* beylikleriydi. Bunların dışında kalan hemen hemen her yerde illeri sultanın yakınları yönetir, valiler bu kişilere yardımcı olur ve hatta nezaret ederlerdi. Diğer yüksek görevlilerin en ilginci, adı kadar görevi de özgün olan *pervane*'ydi. Pervane (yani "kelebek") sultanın dirlikleri dağıtması işiyle görevlendirdiği kişiydi. Bu pervanelerden biri bir zorba yönetim kurmayı başaracaktır.

Yurtta yaşamaya alışkın, her çeşit beden hareketinde ustalaşmış, ava olduğu kadar savaşa da düşkün bu göçebe önderler lüks yaşamaya merak salmışlardı. Başkentlerinde, yazın ve kışın oturdukları yerlerde ayrı ayrı saraylar yaptırırlardı. Rum Selçuklularının olağan konutları Konya'da, ikincil konutları Kubad Abad ve Alanya'daydı. Hükümdar ailesinden daha az önemli bazı prensler de kendileri için konutlar yaptırırlardı: Diyarbakır ve Konya'da yalancı mermerden çok güzel insan, hayvan ya da bitki oymaları bulunmuştur ve bunların hangilerinin kral sarayından geldiği bilinmemektedir. Türkiye'de Kubad Abad kalıntılarından çok güzel çiniler çıkarılmasına karşılık, ne İran'da ne de Türkiye'de bu konutlardan geriye kayda değer bir şey kalmıştır. Buna karşılık Afganistan'da Laşkari Bazar'da yüksek Gazne yapıları keşfedilmiş ve bunlardan çok güzel freskler ortaya çıkarılmıştır. Öte yandan İtalyan arkeologlar Gazne kentinde üzeri kabartmalı, mer-

merden yapılmış büyük kaplama taşları ve yere çizilmiş haç biçimli saray planları ortaya çıkarmışlardır. Bunlar Horasan'ın eskiçağ yapı sanatının mirası olup İranlıların daha sonraki bir tarihte camileri için kullandıkları planlardır.

İktisadi Hayat

Vakayinamelere bakacak olursak, Küçük Asya XI. yüzyılda, yaklaşık bir yirmi yıllık süre boyunca, Türkmenlerin akınları sonucunda tümüyle yerle bir edilmişti. Oysa daha XIII. yüzyılın başında, yani bu tarihten yaklaşık yüz yirmibeş yıl sonra, neredeyse tamamıyla yeniden imar edilmiş ve dünyanın en zengin bölgelerinden biri olmuştur. Böyle bir kalkınma nasıl açıklanabilir? Kuşkusuz Türkmenlerin tahribatı derin değil yüzeyseldi: sulama sistemi zarar görmemiş, ormanlar yanmamıştı. Ormanlar, ağaçlıklı bölgeler karşısında duraksamış, yerinde saymış göçebeler yüzünden değil, çok daha başka bir nedenle daha sonra yok olacaktı.

Nüfus yoğunluğu önemli bir değişikliğe uğramamıştı. Kuşkusuz kaçanların çoğu geri dönmüştü; ayrıca kalanların sayısı da sanılanın çok üstündeydi. Hangi uyruktan olursa olsun tüm Hıristiyanlar, Türklerin aldıkları vergileri Bizanslıların aldıkları vergilere, sultanların hoyrat gücünü *basileus*'ların zaafına ve düzeni kargaşaya tercih ediyorlardı. Kırsal kesimde toprak işlendi, kentlerde etkinlikler gelişti. Üretim tüm gereksinimleri karşılıyor, üretim fazlasıysa çok iyi işleyen bir ihracat ağıyla elden çıkarılıyordu.

Türklerin Kıpçak ovalarındaki büyük tekerlekli ve hayvan koşulu arabalarını muhafaza etmelerine karşılık, tüm İslam ülkelerinde ve Rum ülkesinde bu arabaların yerini kervanlar almıştı. Tüccar bir me-

deniyet olan İslam medeniyetinin başlıca "araç"ları, ilkçağ Roma İmparatorluğu araba ve yollarının yerini alan deve ve ilkel yollardı. Bu nedenle Selçuklular Konya'dan itibaren, doğu, kuzey ve batı yönünde Bizans sınırlarına kadar, güneyde ise özellikle Antalya ve Alanya limanlarına dek tüm Anadolu ticaret yolları üzerinde kervansaraylar (*hanlar*) yaptılar. Bu yollar sultanlar, vezirler, bazı özel kişiler –örneğin bir hekim– ya da bazı cemaatler tarafından finanse edilirdi. İyi ya da kötü durumda olan yüz kadar yolun varlığı saptanmıştır ve içlerinden pek çoğunun belirlenen yapılış tarihi hemen hemen Moğol istilaları sırasında tamamlandıklarını düşündürmektedir.

Avrupa'ya deniz yoluyla yapılan ticaretin Pisalılar, Provencelılar, Cenevizliler ve kendilerine imtiyaz tanınmış Venedikliler aracılığıyla gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır; Arap dünyasıyla daha az gelişmiş olduğu sanılan ticaret ilişkileriyse özellikle Müslümanlar ve Bizanslılar aracılığıyla yapılıyordu. Selçuklular özellikle XIII. yüzyılda yapılan Alanya tersanesinde donanmalar inşa ettirseler de ticaret filolarının çok önemli olmadığı sanılmaktadır. O dönemde Uzakdoğu ve Ortadoğu'yla alışverişlerin ne durumda olduğu konusunda elimizde bir bilgi yok. İşlenmiş ya da ham ürün ihracatının hacmi, neredeyse sıfır olan ithalat hacminden yüksekti. Dolayısıyla ülkenin zenginliği artmıştı. Ülkeye yerleştikleri sırada sikke kesmeyen Rum Selçukluları zamanla Danişmendlileri örnek alarak sikke kesmeye başladılar. Bunlar önceleri bakır sikkelerdi; daha sonra II. Kılıç Arslan döneminde gümüş, XIII. yüzyıldaysa altın sikkeler kesilmeye başlandı.

Toprak mülkiyeti yapısı Selçuklu ülkesinde Bizans'takinden ve Müslüman ülkelerinkinden farklıydı. Müslüman ülkeler ve Bizans'ta toprakta devlet mülkiyeti ile özel mülkiyet ayrımı vardı. Bozkırlarda hayvan yetiştiricisi olarak yaşayan Türkler, toprağın bir kişinin özel

mülkü olmasını anlamakta güçlük çektiler. Toprağı bölünmez sayıyorlardı, onlara göre toprağın sahibi ancak devlet ya da hükümdar olabilirdi. Türklerde bir ya da iki köyün boyutlarını aşan orta büyüklükteki toprak parçaları nadir olarak yaşamı süresince yararlanmak üzere bir devlet görevlisine verilirdi. Bunun adı *ıkta*'ydı. Ikta sistemi, vergi toplama hakkı vermemesine ve söz konusu toprağın işlenmesiyle gelir sağlayanlara maddi ve manevi bir otorite kazandırmamasına karşın genel olarak "has" sözcüğüyle karşılanmaktadır.

Öte yandan başlangıcı daha eskilere dayanan mülkiyetler, sahipleri tarafından muhafaza edilebilmiş bazı büyük topraklar da varlıklarını sürdürüyorlardı. Eskiden önemli olmasına karşın, göçebe hayvancılığı artık ekonominin temelini oluşturmuyordu. Tarım iyi durumdaydı. İbn Said Anadolu'daki köy sayısını 400.000 olarak tahmin eder. Bunların çoğu gerekli görüldüğünde başka yerlere gitmek üzere bırakılan ahşap ya da kerpiç yapılardan oluşmuş köycükler olmasına karşın bu sayı yine de abartılıydı. Yine İbn Said terk edildikleri için harabe durumuna gelmiş köylerin sayısını 36.000 olarak vermektedir. Buna göre, nedenleri çok iyi bilinmemekle birlikte yer değiştirmelerin sık görülen olaylar olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle reçine, odun, pamuk, susam, darı, zeytin ve meyve üretilirdi.

Sanayi tarımdan sonra geliyordu. Şap, demir, gümüş, tuz, lacivert taşı çıkarılırdı. XIII ila XV. yüzyıl arasında Batının kullandığı tüm şap Küçük Asya'dan geliyordu. Avrupa'nın ünlü "Türk işi" yeldeğirmenleri, bostan dolapları suları ve tahılları dövüyordu. Zanaat etkindi. Bugün Doğu pazarlarının halıcılardan, kunduracılardan, çinicilerden, kumaşçılardan, dericilerden, işlemecilerden geçilmeyen küçük sokaklarını gezdiğinizde geçmişin ihtişamını ve görkemini hayal etmekten fazlasını yapamayız... Bunu görebilmek için eski dönem-

...eşyaların sergilendiği müzeleri gezmek gerekir. Bugün zanaatçıların çoğu işlerinden zevk almamaktadır, teknik ve ustalık unutulmaya yüz tutmuştur. Son derece nadide, eşi benzeri olmayan mükemmel ...ı ortaya koyan bu ince zevke, bu eşsiz renk seçimine, bu usta ...liğe ne oldu peki? Hâlâ büyük bir hünerle ve ustalıkla dokudukları halılar bize geçmişten kalan tek anılar mıdır? Ortadoğu'ya geldikleri tarihten itibaren halı dokumuşlardır. Bu zanaatı belki de İranlılar ...nesinde Anadolu'da tekrar keşfedeceklerdi; Ermeniler bu üretimin tekelini ellerinde bulunduruyorlardı, dolayısıyla onlara kalan bu zanaatı canlandırma vazifesiydi. Büyük bir şans eseri geçmişin bu usta eserlerin birkaçı günümüze ulaşmıştır. Bunlar neredeyse tamamen İslam etkisi taşıyan eserlerdir, buna karşın Türk izi hâlâ oldukça belirgindir. Batı Avrupa daha o günlerde bu halılara büyük ilgi duymaya başlamıştı.

Dil ve Edebiyat

Türkler, ilk Türk Müslüman imparatorlukları kurulmadan çok önce İslamiyete en büyük katkılarından birini yapmışlardı bile. Bu dine büyük düşünür Fârâbî'yi kazandırmışlardı. Soylu bir Türk aileden gelen Fârâbi, Buhara yakınlarındaki Vasic'de doğmuştur. Büyük oranda Farsîleşmiş bir Türk olan Fârâbi, Arap kültürüyle yoğrulmuştu ve eserlerini Arapça yazıyordu. Eğitimini Samanoğullarının başkentinde tamamladıktan sonra Bağdat'a gitmiş ve burada bir Nasturi olan İbn Haylan'ın öğrencisi olmuştur. Daha sonra Platonculuktan etkilenmiştir. İkinci usta unvanını taşıyarak (birincisi Aristoteles'tir) felsefe öğretmeye başlamıştır. Fârâbî'ye göre felsefe evrenseldir, din inancından da üstündür. Çünkü tek bir doğru vardır, ancak herkes bu doğru-

yu farklı biçimlerde dile getirir. İbn Sina, İbn Rüşd ve İbn Bacce üzerinde çok etkili olmuştur.

Türkçe konuşan Türkler olan ve Türkleşmiş bir ülkede yaşayan Karahanlılarda dil ve edebiyat da Türkçeydi. *Kutadgu Bilig*'ı yazan Yusuf Has Hacib'den ve aynı zamanda bir edebiyat antolojisi olan Türkçe-Arapça sözlüğü borçlu olduğumuz Mahmud el-Kâşgarî'den daha önce de söz etmiştik. Yazar olan yalnız bu ikisi değildi; burada, en azından çok büyük bir etki yapan mutasavvıf Ahmed Yesevî'nin adını anmadan geçmemek gerekir.

Karahanlılar dışında her yerde, İran ve Türkiye Selçuklularında resmi dil ve kültür dili Farsçaydı. İtibarı o kadar yüksekti ki, sonunda Türk seçkinleri Türklükten uzaklaşmışlar ve anadillerini yüksek fikirleri ifade etmekte yetersiz bulur olmuşlardı. Bu etki uzun zaman sürdü ve Türkçe, ancak büyük Müslüman-Türk hükümdarlıklarının yıkılmasından sonra yeniden yaşama hakkı kazandı. XV. yüzyılda bile Uygur kökenli Ali Şîr Nevâî (1441-1501) dilinin Farsçaya olan üstünlüğünü çok Farsî bir anlayışla, Farsça sözcüklerle dolu cümlelerle kanıtlamaya çalışacaktır. Türkçe konuşan Osmanlıda Arapça-Farsça cümle yapıları ve söz varlığı dili o kadar bozmuştu ki, XIX. ve özellikle de XX. yüzyılda Türkçede reform yapmak gerekmişti.

Farsça, Samanoğullarında başlayan gerçek yeniden doğuşunu Gazneli Mahmud'un sarayında yaşamıştır. Bu aydın despot Doğunun edebiyat alanındaki seçkinliklerini tüm olanaklardan yararlanarak kendine çekmişti. Dikkate değer bir istisna olarak, bu dilin etkisinden sadece İbn Sina'nın (980-1037) kurtulduğu belirtilir. Bu seçkinlerin methiye çalışmaları, içlerinden bazılarının yazarlık yeteneklerini küçültecek ve tüketecek derecedeydi. Firdevsî'nin yeteneği kendisini İran'ın en büyük epik şiiri olan ve sanki tüm tehlikeleri göze alarak

içini dökercesine kaleme aldığı *Şahnâme*'de ortaya koymuştur. Büyük Selçuklular ve halefleri döneminde daha büyük bir fikir özgürlüğü tanınmıştır. Bu sayede Fars şiirinin en iyi şairleri ortaya çıkmıştır: Hakani Husrev, Baba Tahir ve Ebû Zayid, büyük mutasavvıf Attar, Nizamî, Fitzgerald'ın İngilizceye çevirdiği yapıtları Avrupa'da aydınlar arasında büyük bir hayranlık uyandıran Ömer Hayyam ve daha sonraki bir tarihte Şirazlı Sa'dî. O sıralar İran edebiyatında gerçekten önemli eksik neydi? Sadece iki ad: Câmî ve Hafız. Selçuklular bunda payları olsun olmasın İran'a altın çağını yaşatmışlardır.

Halkın yoksul tebaası elbette bu edebi atılımın dışında kaldı. Farsçadan hiçbir şey anlamamayı ve atalarından öğrendiği Türkçeyi hiç geliştirmeksizin konuşmayı sürdürdü. Onları kurtaran ve Türk kalmalarını sağlayan da bu oldu. Bu insanlar küçük lirik deyişlere, şarkılara, destanlara çok meraklıydılar ve her zaman bunları yazacak durumda olmamakla birlikte sürekli bestelediler. Pek tutucu olan tüm bu sözlü edebiyat, hece vezniyle yazılan uyaklı şiirlerden, nüktelerden ya da fıkralardan ibaretti. İnce duygular, günümüzde de yazılan (yedi heceli, tek uyaklı dörtlükler olan) "mani"lerle ifade edilirken, epik metinler hemen hemen her zaman katı, kaba ve fantastik nitelikteydi ve içlerinde Müslüman ya da pagan kahramanlar ve doğruca Şamanizmden gelen pek çok doğaüstü varlık yer alırdı.

XIII. yüzyılda yaşadığı sanılan Nasreddin Hoca, gerçekçi, basit, ama vurucu bir mizahı olan bir halk adamıdır. Bu kişiliğin etrafında, Türklerin ayak bastığı her yere ulaşmış ve büyük bir başarı yakalamış komik hikâyeler silsilesi gelişmiştir. İran'da yerelleştirilmiştir. Hikâyeleri Balkanlar'da ve Mağrip'te anlatılırdı, hatta Nasreddin Hoca'ya Marius ve Olive'in *Marsilya Öyküleri* adıyla anılan öykülerinde rastlama sürprizini bile yaşadım.

Yazılı edebiyat oldukça geç bir tarihte, XIII. yüzyılın ikinci yarısında ya da XIV. yüzyılın başında başlamıştır. Önde gelen temsilcisi de yalın ve dolaysız dili günümüzde bile hâlâ çok açık bir biçimde anlaşılabilen Yunus Emre'dir (yaklaşık 1238-1320). Yunus Emre, Osmanlı döneminin uzun süredir okunamaz duruma gelen, Türk klasik şairlerinin yitirdiği okur kitlesinin ilgisini çekmeyi başarmıştır.

Sanat

Selçuklular İran sanatının yeniden doğuşundan geniş ölçüde yararlandılar ve bu yeniden doğuşun güçlenmesine katkıda bulundular. Bu konuda ünlü başvezir Nizamülmülk'ün yaptıkları temel niteliktedir. Nizamülmülk, Müslüman ortodoksluğunu [doğru yol – sünnilik] güçlendirmek ve yaymak amacıyla bir *Kuran* okulu ya da daha doğrusu bir din üniversitesi sayılan, yeni bir mimari ve kültürel yapı olan *medrese*'yi yarattı. Ama bu mimari ve kültürel yapı haksız olarak bir *Kuran* okulundan ya da din üniversitesinden ibaret sayılmıştır. Aslında daha çok İngiliz "kolej"ine veya eğitim ve araştırma kurumuna benziyordu. Bu öğretim kurumlarının babası olarak Nizamülmülk görülmektedir, ancak bugün, daha IX. yüzyılda Horasan, Belh diyarı ve Mâverâünnehir'de medreseler olduğunu, hatta vakıf çatısı altında bir de Semerkand'da medrese olduğunu (1060) biliyoruz. Bu öğretim kurumunun oldukça düzenli ve çok sayıda öğretim kurumuna sahip olan Budizmden ödünç alındığını düşünmek yerinde olacaktır. Her halü kârda Nizamülmülk pek çok medrese kurmuştur: Bağdat, Nişapur, Isfahan, Belh, Herat, Merv ve Hargird'de. Hepsinin de haç biçimli bir planı vardır ve dört *eyvan*'dan oluşurlar. Mimarileri Horasan'daki klasik ev mimarisini ve büyük Gazne saraylarının (Gazne ya da Laşkari Bazar) mimarisini hatırlatır. İran'dan tüm Ortadoğu'ya yayılmışlardır.

Büyük Gazne mimarisi hakkında ancak birkaç kalıntı ya da harabe vasıtasıyla bilgi elde edebiliyoruz: Gazneli Mahmud'un mezarı, Bust kemeri, Gazne'deki yıldız biçimli iki minarenin temelleri, onlara ait güzel süslemeler, Laşkari Bazar sarayının son derece görkemli duvarları (1000 yılına doğru inşa edilmiştir), Laşkari Bazar'ın planı, İtalyan arkeologların Gazne'de ortaya çıkardığı plana uymaktadır. Bu görkemli yapılar bize son derece güzel çiniler dışında hayvan veya insan figürleriyle ya da geometrik desenlerle süslü birkaç değerli taş tablet de sunmuştur. Bunlar, güzelliğini tüm kanıtlarıyla gözler önüne seren bir resim ekolünün tanıklığını yapmaktadırlar. Bu süslemeler İslamiyette, Hicret'in ilk yılları ile modern çağ arasında, figüratif bir duvar süsleme sanatının varlığını gösterirler: bu tanıklıktan sonra İslamiyetin canlı varlıkları sadece klasik antikçağ ve modern Avrupa etkisinde kalarak resmettiğini söylemek mümkün değildir.

Karahanlıların sanatı hakkında elimizde fazla bir bilgi yoktur. Günümüze yalnızca İran Selçukluları döneminden kalma birkaç mimari eser ulaşmıştır, ancak bunlar bize oldukça çarpıcı tanıklıklar sunarlar. Anıtların büyük bir çoğunluğu yıkılmıştır, ancak kalanlar bir zamanlar buralarda son derece canlı bir yaratıcı etkinlik olduğunu açıkça gösterir. Bu etkinlik kendini en yüksek noktasında, üstü örtülü paralel sahınlı Arap ibadethane şemasının yerine geçmek üzere hazırlanmış yeni cami şemasında gösterir: bu plan ise, büyük bir orta avluya açılan geniş eyvanları olan haç planlı Gazne sarayının planından başka bir şey değildir. Bu eyvanlar tonozlu salonlardır, üç cepheden kapalı, dördüncü cepheden açıktır. Binanın iki minaresi bulunur ve güney eyvanına bitişik kubbeli bir ibadet mekânı [*harim*] vardır.

Bu plan çok tutulacak ve günümüze dek İran'da cami ve medrese planı örneği olarak kalacaktır. En yetkin biçimini de ulusal yeteneği

en iyi biçimde ifade eden ve birçok kuşağın emek verdiği Isfahan'ın Cuma Camiinde ortaya koyacaktır. Bu camide *harim* [ibadet mekânı] ve girişte bulunan iki kubbenin tavanında Melikşah'ın ve Nizamülmülk'ün adları yazılıdır. Bunlar kısa zamanda başyapıt niteliği kazanacak mimari denemelerdir.

Anadolu Mimarisi

Arapların uzun bir süre önce yerleştikleri ve günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin doğu bölgeleri olan topraklar dışında Anadolu, Selçuklularının istilasından önce *Dar-ül-İslam* sınırları içinde değildi ve Selçuklular için yapılmayı bekleyen pek çok şey vardı: İbadet ve eğitim mekânları, hastaneler, rasathaneler, saraylar... Onlar da bu işe büyük bir yetenekle, ama geç bir tarihte giriştiler. Hiçbir yapının 1150'den önceden kalmadığı sanılmaktadır. Daha önceden kalanlar Büyük Selçukluların, Danişmendlilerin ya da Artukoğullarınındır. Söz konusu yapıların sayısı XII. yüzyılın sonunda ve XIII. yüzyılda arttı. Kayseri'deki en eski medrese 1193'ten kalmadır. Oysa o dönemde her yerde pek çok medrese vardı – Halep'teki medreselerin sayısı kırkı aşkındı. Anadolu Türk olduktan sonra, yetmiş ila yüzyıl boyunca hiçbir sanat ve uygarlık yapıtı ortaya çıkmadı. Alabildiğine zengin olan Selçuklu mimarisi yaklaşık yüzyıl sürmüştür ve en iyi yapıtların ortaya çıkması için elli yıl yeterli olmuştur.

Kimi zaman Anadolu'da Müslüman geleneğin olmamasına, Türklerin İran'dan geçişine ve Araplarla az ilişki kurmalarına dayanarak, Rum Selçuklu sanatının İran sanatının bir parçası olduğu söylenir. Oysa iki ülke arasındaki örneğin yalancı mermer süslemelerindeki benzerliklere, haç ve yıldız biçimindeki çini süsler, sarkıtlı duvarlar

veya arı yuvaları, yani *mukarnas*'lar gibi ortak biçimsel ve teknik zevklere karşın, bu tamamıyla doğru bır saptama değildir. İranlılar yapılarını tuğla, Rum Selçukları ise taşla inşa ediyorlardı. Rum Selçukluları bol ışıklı yeni bir cami tipi yaratmıştı, İranlılar ise hâlâ Arap planı denilen planı uygulamayı sürdürüyorlardı. Bu plana göre cami kolon ve ayaklar, paralel sahanlar ve sade, hatta bazen uyumsuz ibadethanelerden ibarettir. Çifte minareli, İran tarzı giriş yeri, biri Erzurum'da, diğeri Sivas'ta olmak üzere sadece iki medresede kullanılmıştır, ancak hiçbir medresede dört eyvanlı plan kullanılmamıştır. Küçük Asya çevreye akıllıca uyarak sayısız yenilik yapmıştır: ibadet mekânından (*harım*) önce yer alan avlu kaldırılmıştır, kış soğukları nedeniyle medreselerin iç avlusunun boyutları küçültülmüş ve üstü bir kubbeyle örtülmüştür.

Rum Selçuklularının mimarisi ile –şahane bir İran-Bızans uzlaşması, bir çeşit Roma sanatı öncesi tür olan– Ermenilerin mimarisi arasında daha da yakın bir akrabalık vardır. Bu iki mimari anlayış, elbette birbirine paralel olarak, birbirlerini sorgulayarak, ama hiçbiri diğerinin boyunduruğu altında kalmaksızın gelişti. Ve nihayet Selçuklu sanatı üstünde akıllıca bir ölçüyle Suriye, Bizans ve çoğu zaman Türk gelenekleri etkileri de egemen oldu. Dışarıdan çok şey alan ve bununla yaratıcılık yeteneğini ortaya koyan bu sanat hem özgün, kişisel hem de İslam kültürünün temsilcisi olabilmiştir. Ortaçağda Türklerin İslamiyetle bütünleşmesinin ürünlerinin sadık bir tanığı olduğu söylenebilır.

Tüm Müslüman toplumlarda ve onlardan hiç de farklı olmayan İran Selçuklularında da cami başlıca yapıdır. Rum Selçuklularındaysa ilk sıra kervansaraylara ayrılmıştır.

Kervansaraylar göze hoş görünmesi ve gönülleri yüceltme ama-

cıyla yapılmış görkemli yapılardır. Kentler arası yolların kavşak noktalarında, sarı bozkırlarda ya da küçük köylerde, çok başarılı bir biçimde yontulmuş güzel, çıplak taşlarıyla gerçek birer ticaret bazilikası gibi birden karşımıza çıkarlar. Planları çeşitli, ama genelde beşik tonozlu bir orta sahın ve çevresindeki yan sahınlar biçimindeydi. İhtişamları, mükemmel oranları ve yalın ahenkleri Benedikyen sanatın hatırasını yeniden canlandırır.

Anadolu sanatının ilginç özelliklerinden bir diğeri de sayıca daha çok, ama genelde daha küçük boyutlu olup sokaklara, meydanlara ve kırlara serpiştirilmiş *türbe*'lerdir. Yuvarlak, çok köşeli, daha sonraki tarihlerdeyse kare planlı, az çok kule biçimli ve çatısı piramit şeklindeki kubbeli türbeler sonsuz çeşitlilikleriyle kendine özgü bir yapı sanatı ortaya koyarlar. Kubbeli türbeler daha sonraki tarihlerde İran ve Moğol Hindistan'ı gibi yerlerde bahçe içindeki saray mezarlarına dönüşecektir.

Ölü kültü İslamiyete zarar veren bir unsurdur ve Hicret'ten sonraki ilk yüzyıllarda türbe inşa edilmemektedir. Şeriata göre ölülerin çölde, yazıtsız bir kapak taşının altına gömülmesi gerekiyordu: pek çoğu şekilsiz birer taş yığınından oluşan mezarlardır ve Kahire'nin *fetva*'ları her zaman mezarların tahribi yönünde olmuştur. Anadolu Selçuklularının yaptığı ve İran'ın yüksek kulelerinden sonra en eski yapılar arasında yer alan mezarlar ile göçebelerin *yurt*'ları arasında belirli bir benzerlik vardır. Dolayısıyla tüm İslam mezar sanatının bu *yurt*'lardan türediği düşünülebilir. Ama bunun için de ikna edici bir kanıt gerekir.

Figüratif Sanat

Süsleme sanatı, Rum Selçukluları döneminde henüz ağırlıklı bir

[illegible] sahip değildi. Süsün, her öğenin bütünün birliği yasasına bağımlı kılınmasından yana olan ve yüksek kabartmayı kabul etmeyen İslâm estetiğine pek uymadığı anlaşılıyordu. Çok belirgin, sert, üstlerinde hiçbir şey olmayan küçük sütunlarıyla mantıkdışı duran, kimi zamansa zevksizliğin sınırına varan kötü yerleştirilmiş yuvarlak süslemeleri ve kurslarıyla süsleme sanatı özellikle barok sanatı düşündürür ve seçilmiş belirli parçalar antolojisi gibi değerlendirilmelidir. En çekici yanı insan ve hayvan figürlerine, özel olarak yaratılan, kimi zaman da büyük bir zevk veren figürlere olan eğilimi ve aynı zamanda Anadolu'nun bize bıraktığı nice antika parçanın bir toplamasını sunmasıdır. Kentlerin duvarları, saraylar bunlarla doludur; ayrıca bunlara medreselerde, hanlarda (kervansaray), türbelerde, hatta inanılmaz güç ama nadiren bazı camilerde bile rastlanır! Bunlar Müslümanlığın ortaçağda meydana getirdiği şaşırtıcı eserlerdir: XVI. yüzyılda ve daha sonra bağnazlığın neden olduğu tahribata karşın bugün hâlâ yüzlercesi varlığını sürdürmekte ve bu anlamda bir ekolden söz edilebilmesini mümkün kılmaktadırlar.

Bu ekol yalnızca XIII. yüzyıla özgü değildir: belki de sadece birkaç mermer yontusundan varlığını bildiğimiz Gazne'de türemiştir. İran'ın yalancı mermer ve taş, Suriye'nin taş ve Dağıstan'ın şaşkınlık verici Kubaça ekolüne benzer. Bu yeni ekolün temaları incelendiğinde yırtıcı hayvanlar, kuşlar ya da hükümdarların görkemli bir biçimde tasviri gibi eski Orta Asya temsilleriyle ilgili oldukları izlenimini vermektedirler. Mimaride yeni olan bu tasvir sanatı İslam sanat endüstrisinde, fildişi, ahşap, maden ve seramiklerde Sâmerrâ'dan bu yana sık sık görülmektedir ve İspanya'ya kadar tüm Batıya yayılmıştır. Selçuklular bu sanata yeniden hayat vermişlerdir. Moğollar ise bu sanatı coşkunlukla sürdürmüşlerdir. Mısır'da Fatimi ikonografisi, daha sonraki

tarihlerde Eyyübi ve Memluk sanatı açıkça bu ekolün etkisinde kalacaktır.

Türklerin İslamiyetin neferleri olarak oynadığı rol daha önce teslim edilmişti ancak İslam dünyasında sahip oldukları kültürel rol henüz tam anlamıyla keşfedilmemiştir. Ancak yarattıkları etki tartışılmaz bir kesinliğe sahiptir. Getirdikleri taze kana, yaratıcı atılımlara rağmen, elde ettikleri ve verdikleri özgürlükler ve kişilikleri yine de İslamın yönünü değiştirmeye yetmeyecektir. En sonunda, yani üstün yetenekleri ve dehaları zayıfladığında, İslamiyetin önünde boyun eğenler onlar olacaktır.

IX. BÖLÜM

MOĞOL EGEMENLİĞİNDE TÜRKLER

Rum Selçuklularını 1243'te bırakmıştık. O sıralarda Selçuklular Moğol Baycu Noyan'ın darbeleri altında eziliyorlardı. İran'a egemen olan Harezmşahlar Bağdat'a saldırmak üzereydiler. Doğuda Cengiz Han'ın gücü kendini göstermeye başlamıştı. Hindistan dışında her yerde, Türk halklarını kaderlerine doğru sürükleyen doğal akış dev bir engelle kesintiye uğradı. Orta Asya'nın tam ortasında, o güne kadar görülmemiş şiddetteki bir deprem çevresini alt üst etmiş ve dalgaları dünyanın en uzak köşelerine kadar yayılmıştı: yeryüzünde artık hiçbir şey hiçbir zaman eskisi gibi olmayacaktı.

Moğol egemenliği XIII. yüzyılın ve ortaçağın en önemli olayı olmuş ve hiçbir devlet bu olaya ilgisiz kalamamıştır, hatta bazıları bugün bile bunun sonuçlarını taşımaktadırlar: Uzakdoğu'da Çin, Kore, Japonya, Hindiçin, Birmanya ve İnsulinde [Güneydoğu Asya yarımadası, Filipinler ve Endonezya ülkeleri]; Yakındoğu'da İran, Mezopotamya, Suriye, Anadolu, Ermenistan ve Kafkasya; Avrupa'da Rusya, Polonya, Almanya, Macaristan ve daha az bir ölçüde Hindistan, Mısır ve tüm Latin dünyası. Liegnitz'de Almanların yenik düştüğü savaşı ya da ekümenik Lyon Konsili'nde (1245), ünlü gözyaşları bölümünde, Moğolları önemli bir mesele olarak sunacak Papa IV. Innocentius'u, Moğollardan mektuplar alan ve aynı şekilde onlara mektuplar yazan Fransa ve İngiltere krallarını, Willem van Rubroek [Rubrouck/Ruysbroek] ve Jean de Plan Carpin'in izlerini takip ederek Pekin'e giden

Marco Polo'yu gören Venedik'i düşünelim. Moğollar sayesinde Avrupa, Asya'yı keşfedecek, cazibesine kapılacak onun hayalini kuracak ve daha sonra bu hülyanın peşinde, bilinmeyen denizlere gemilerini yollayacaktır.

Ama bu kitapta tüm evrensel tarihi ilgilendiren bu olayı tüm genişliğiyle ele alamayız. Biz bu bölümde bu tarihsel vakayı yalnızca Türkoloji boyutlarına indirgeyerek inceleyebiliriz. Çünkü Moğol vakası, herkesten çok Türkleri ılgilendirir. Bu konuda yanılmıyoruz: eğer Türk olgusunun altını çiziyorsak bunun nedeni Moğol olgusunu yadsımak değildir. Her ne kadar bu macerada büyük bir rol oynasalar da Türkler sahnenin en önünde yer almamışlardır, sahne Moğolların ve hükümdarlarınındır: Cengiz Han, oğulları Cuci, Çağatay, Ögedey, Tuluy ve halefleri Güyük, Möngke, Hulagu, Kubilay. Aslında bu Moğollar belki de onlar olmasaydı asla oynanmayacak olan bir oyunun yönetmenleri değil başrol oyuncularıdır sadece.

Türkler ve Moğollar

Bin yıldan beri konfederasyonlar kurup başına geçen, pek çok başkentte hüküm süren Türklerin artık çöküşe geçtiğine kim inanırdı? Karşımıza kurban ve hizmetli olarak çıkıyorlarsa bunun nedeni devrin yeniden Ötüken göçebelerinin devri olmasıydı, ama bu kez Ötüken'in sahibi onlar değildi, yerlerini Moğollara bırakmışlardı.

Kurban mıydılar? Türklerin XI ve XII. yüzyılda inşa ettikleri hemen hemen her şey Moğolların darbeleri altında yıkıldı. Harezm devleti, Rum Selçukluları, Kıpçaklar birer birer Moğollara yenik düştüler ve boyunduruk altına alındılar. Moğollara, o da ancak artık güçleri tükenmek üzereyken, Mısır Memlukları karşı durabilmeyi başarmıştır.

Hizmet eden taraf mıydılar? Hem de ne kadar! Hem de ne başarılı! Moğolların yapması gereken çok şey vardı ancak sayıları oldukça azdı. Adriyatik Denizinden Çin ve Hint denizlerine dek at koşturmuş ve belki yirmi milyon kilometrekare genişliğinde bir alanı ele geçirmiş bu halk ancak birkaç yüz bin kişiden oluşuyordu! Türkler kendilerini onlardan çok farklı hissetmiyorlardı. Altay bozkırlarının insanları olan Türkler, Moğollar ve Tunguzlar tüm halkları bir araya getiren konfederasyonlara başından beri alışkındılar. İki Türk boyu arasındaki mesafe, bir Türk boyu ile bir Moğol boyu arasındaki mesafeden fazla değildi. Dillerinin aynı olmamasına karşın, söz dizimsel kuruluşları aynıydı; dolayısıyla aynı düşünme tarzına sahiptiler. Kitleler halindeydiler: Yukarı Asya'nın büyük göçebe topluluklarıı, Uygurlar, Karahitaylar ve kuşkusuz İran Türkmenleri ve Afganistan Türkmenleri ve nihayet Bulgarlar her yerde, özellikle de Batı Asya ve Doğu Avrupa'nın savaş alanlarında her zaman Moğollardan sayıca çoktular. Cengiz Han elindekileri çocukları arasında paylaştırmaya karar verdiğinde, oğlu Çağatay'a ancak 4000 Moğol verebilmiştir. Diğerleri ne olacaktı? Moğolistan hemen hemen sadece Moğollara ait bir yerleşim yerine dönüştüğüne göre yurtlarına dönmeleri gerekecekti. Yurdundan ayrılanlarsa bu kez Türkler olacaktı.

Türkler hizmet eden taraf olmalarına karşın aynı zamanda mirasçı ve yararlanan taraf da oldular. Henüz çok ilkel, pek çok konuda bilgisiz, ama öğrenme konusunda istekli Moğollar idari işlerinde ve dış ilişkilerinde yararlanacakları kişiler, mühürdarlar ve öğretmenler aradılar. Çinliler ve Müslümanlar bu görevi daha sonra ve onların kültürel oluşumuna çok fazla etkide bulunmadan yerine getirdiler. Buna karşılık komşuları olan Uygurlar onlarla çok erken bir tarihte ilişki kurmuşlardı. Belki de onların vazgeçilmez olacaklarını sezinle-

yerek Moğollara edindiklerinin hepsini ve başkalarından edinebileceklerini de verdiler: dillerini yazmaları için alfabelerini, uluslararası ilişkiler için dillerini, bir Cengiz Han kültürü var olduğu ölçüde de kültürlerini. Ve Uygurlar bu alışverişin meyvelerini topladılar: Moğol İmparatorluğu içindeki konumları iyileşti, saygınlıkları ve etkinlikleri arttı. Bu sayede Uygur karakterleriyle yazılan Uygur dili varlığını çağımız dünyasının son karışıklıklarına kadar sürdürmüştür.

Uygur uygarlığı tarafından eğitilen ve devletlerinin pek çok ilinde azınlıkta kalan Moğollar sonunda Türkleşmişlerdir. Türkçe konuşmak Moğolcayı da canlandırmıştır ve Moğol potasından geçmesi nedeniyle de zayıf Türk devletinin ardından daha güçlü Türk devletleri doğmuştur.

İki yüzyılı aşkın bir süre boyunca bu devletlerden birçoğu, pek de haksız olmaksızın kendilerini mirasçısı saydıkları Cengiz Han İmparatorluğunu yeniden kurmayı, gökyüzünde bir tek tanrıları olan insanlara yeryüzünde bir tek hükümdar vermeyi, bu imparatorluğun getirdiği mutluluk çağını yeniden yaşatmayı -ki bu, bu savaşçıların çelişkilerinden yalnızca biriydi- düşlemişlerdir. Umutsuzluk zamanlarından sonra gelen Roma barışı, *pax romana* gibi Moğol barışı, *pax mongolorum* hiç silinmeyecek bir anı olarak kalmıştır insanlık tarihinde.

XIII. yüzyılın ortasında Müslüman uygarlığının ağırlığı altında artık Türk geleneklerinin geçerliliğinin kalmamasına karşın, Yukarı Asya'dan Türk dünyasının sınırlarına, hatta XV. yüzyılda İstanbul'a kadar –örneğin Mehmed Siyah Kalem gibi bir tasvir sanatçısı bunu kanıtlar– bozkırların tanıdık, eski kokusu yeniden duyulmaya başlanmıştı. Bu koku kısmen eskilere katılmaya gelen yeni boylar, kısmen de çok açık ve net bir biçimde Cengiz Han'ın uzun süre varlığını sürdürebil-

...ın *yasak*'ı sayesinde korunan Türk gelenek ve görenekleriyle Hunlar ve Tu-kiulerdir. Ancak bir süre sonra bozkır kokusu dağılacak ve yok olacaktır. Bugün bu koku ancak Anadolu yaylasında, son göçebelerin ...elerinde, yüzyıllar süren uzun yolculuğun yorgunu olarak köy kahvelerinde içilen çayda duyulabilmektedir.

Moğol İmparatorluğunun Doğuşu

Moğolistan'da, bunun sonucu olarak da tüm Orta Asya'da bin yıllık bir Türk gücünden sonra artık Moğolların çağı başlamıştı. Türklerin az çok yakın akrabası olan, onlar gibi Şamanizmin ruhani havası içinde yetişen, onlarınkine benzeyen bir dil kullanan ve onların güçlerinin kaynağı olan ana toprağa yerleşen Moğollar örgütlenmeye ve üstünlüklerini güvence altına almaya çalışıyorlardı. Bu arada geçici bir süreliğine de olsa bır hükümdarları olmuştu. Bozkırlardan yeni bir imparatorluk doğuyordu: kelimenin gerçek anlamıyla bozkırların son imparatorluğu; aynı merkezden ortaya çıkmış, aynı kurallara sahip, aynı koşullar içinde bulunan aynı adamlar tarafından kurulmuş Hiong-nuların, Juan-Juanların, Tu-kiulerin uçsuz bucaksız imparatorluğu. Orhon ve Selenga kıyıları uzun süredir hiçbir şey yaratamıyordu ve bölgede günün birinde patlamaya hazır bir enerji birikiyordu.

Bu göçebe boyların yıldırım hızıyla fetihler başlatması için bir kıvılcım –olağanüstü bir önderin ortaya çıkması– yeterliydi.

Cengiz Han'ın İlk Dönemi

Geleceğin Cengiz Han'ı Temüçin'in tam olarak ne zaman doğduğunu bilmiyoruz. Belki 1152'de, belki 1167'de; ancak elimizdeki veriler bu tarihin daha çok 1155 olduğunu düşündürüyor. Tarih ile mitin

birbirine karıştığı çocukluk dönemi anlatılarından atalarının, Börte Çine ve Koa Maral'ın, Türklerin bozkır halklarının simgesi olarak kabul ettikleri mavi bir kurt ile kula bir dişi geyiğin birleşmesine, daha sonra da yurdun üst ucundaki açıklıktan, duman deliğinden geçen bir güneş ışınından gebe kalan Alan-Hoa (Alan Koa, Alankoa) adındaki bir kadına dayandığını öğreniyoruz. Bunlar aynı zamanda Altay halklarının köken efsaneleridir. Ayrıca Cengiz Han'la ilgili olarak, sanki böylesi bir yaşam serüvenine başlamak için ille de öksüz ve yoksul olmak gerekirmiş gibi, XII. yüzyıldaki son Moğol hükümdarının yeğeni olan babası Yesügey'i kaybettiğini, çoğu zaman sefil, istikrarsız bir yaşam sürdüğünü, Yukarı Kerülen kıyılarında yiyecek bulmak için vahşi hayvanlarla mücadele ettiğini biliyoruz.

Babasının onu, daha çocukken, nişanladığı, Moğolca konuşan bir boy olan Kongiratların başkanının kızıyla evlenerek erkek olmuştur: Türk-Moğol bozkırlarında olgunluk çağı işte hep böyle başlar. Bu evlilik ona kendini vasat bir figür olan Tuğrul'un vasalı olarak ilan etme olanağı sağladı. Tuğrul, az çok Moğollaşmış, Orhon ve Tola vadilerinde göçebe yaşayan Hıristiyan Türkleri Kereyitlerin en güçlü önderiydi. İlk başarılarını büyük ölçüde *Ong Han* (Vang Han, Hükümdar-Han) adıyla bilinen Tuğrul'a borçludur: İrtiş ile Hangay Sıradağları arasındaki bazı bölgelerde yaşayan, dolayısıyla Uygurların komşusu olan ve onlar tarafından uygarlaştırılmış Türkler olan Naymanlar üzerindeki zaferi; babasını öldürmüş olan aşağı Kerülen Tatarları üzerindeki zaferi; önceleri "kan kardeşi"yken sonradan "başlıca düşmanı" haline gelen Camuka üzerindeki zaferi. Ve kişisel tarihinin başlangıcından itibaren Türkler kaderine çoktan ortak olmuştu.

1202 ya da 1203 yılında Temüçin, Tuğrul, yani Ong Han'la bağlarını kopartmış, onu öldürmüş ve Kereyit ülkesini ilhak etmiştir.

O sırada Moğolistan artık Temüçin'in avucuna düşmeye hazır hale gelmişti: bir kez daha yenilen Naymanlar ya boyun eğdiler ya da ileride tekrar sözlerini edeceğimiz gibi Karahitayların yanına kaçtılar; soyları Şa-t'olara kadar dayanan, Hıristiyanlıklarının sadece görünüşten ibaret olmadığı Nasturiler olan ve Ordos'tan Leao-ho'ya kadar Çin Seddi boyunca sürülerini otlatan bu Türk halkı Öngütler de onun boyunduruğu altına girdiler ve aileleri ile Cengiz Han imparator aile arasında evlilik politikası başlattılar. 1206 baharında Onon Nehri kıyısında büyük bir *kurultay* toplanır ve bu kurultay Temüçin'in görevlerini onaylar: bu nedenle kuşkusuz 1196'dan ziyade bu tarihte *Çingis Kağan*, yani "Okyanus Han," "Evrenin Hanı," yani "Cengiz Han" unvanını almıştır.

Gönüllü ya da değil pek çok halk ardı ardına Cengiz Han'a katılmaya başlamıştır. Barışçıl insanlar olan Uygurlar kendi istekleriyle gelmişlerdi: kraliyet amblemleri olan mühürlerini emanet ederek Naymanlara hizmet eden Ta-ta Tonga'yı mühürdar olarak verdiler. Uygurları İli Karlukları izlemiştir. Geleneksel olarak kavgacı olan Yenisey Vadisi Kırgızlarına gelince, bunlara da Sibirya'ya yaptığı bir sefer sırasında Cengiz'in en büyük oğlu Cuci boyun eğdirmiştir (1207).

Bu noktada, bozkır savaşı geleneğinde, yenilenlerin yenenlerle birbirine karıştıklarını ve eski bir metinde de denildiği gibi "faaliyet ve güçlerini" onlara verdiklerini anımsamak yerinde olacaktır. Artık Cengiz Han'ın kuvvetlerinin çekirdeğini oluşturan ve ikna edilmesi hiç de kolay olmayan çeşitli Moğol topluluklarının yanı sıra Türkçe konuşan bazı büyük halklar Naymanlar, Kereyitler, Öngütler, Karluklar, Kırgızlar, Uygurlar, Tatarlar da birliğin içindeydi. Bununla beraber bu halkların nüfuslarının eşit olduğunu ve bir Moğol'a karşı-

lık yedi Türk bulunduğunu da göz önünde bulunduralım. Tatar adının önce tüm bir araya gelmiş göçmen toplulukları, daha sonra da Doğu Avrupa, Orta Asya ve Sibirya bozkır yerlileri için kullanılmaya başlaması Moğolları öfkelendirse de bu durum bir rastlantıdan ziyade rollerinin öneminden ileri gelmektedir..

Cengiz Han 1211'de, o sıralar kısmen Cürcenlerin ya da Çürçitlerin (Tunguzlar) boyunduruğu altında olan Çin'in başlangıcı çok eskilere dayanan çağrısına uyarak birliklerini Çin'e soktu. Bu birliklerin toplam sayısı, Çin'e girdikten sonra silah altına alınan yerli yardımcı kuvvetler sayılmazsa, yirmibeş bin kişiydi, ki bu sayı da Cengiz Han gibi bir önderin büyüklüğüyle karşılaştırılacak olursa çok azdı. Cengiz Han Çin seferini 1216 yılına kadar sürdürdü. Sonra komutayı teğmenlerinden birine bıraktı. Çin'in tümünün fethi ancak 1279'da, Kubilay'm saltanatı sırasında gerçekleşmıştir.

Cengiz Han arkasını sağlama almak zorundaydı. Si-hialar ya da Doğu Tıbet Tangutlarına boyun eğdirilmişti; ama başkaldırıyorlardı. Karahitaylar onu tehdit ediyorlardı. Si-hiaları cezalandırmak etkili bir sonuç getirmezdi. Karahitayları yenmek ise batı yönünde çok ilerilere, İran dünyasının sınırlarına kadar gitmeyi gerektiriyordu. Cezalandırma gerçekleştirildi, ama yenmeye gerek kalmadı. Moğol komutanlarının en başarılısı olan Cebe 1218'de yirmi bin kişiyle harekete geçti. Karahitaylar Devletinin Müslüman nüfusu –Türk nüfus– onlar yakınlarına gelince ayaklandı ve ona teslim oldu. Çünkü uzun süredir Budizmin zulmü altındaydılar ve buna Hıristiyanlığın zulmü de eklenmişti! Temüçin'in elınden kurtulmuş olan Naymanlarm başı Küçlüg, Balasagun'a sığınmıştı. Burada yine bir "evrensel han" olan Gur Han'ın kızıyla evlenmiş ve daha sonra da onun tahtına geçmişti. Uyruklarına da ancak İsa ile Çakyamuni arasında seçme hakkı tanıyordu.

Böylesine bir tutum Moğollara aykırı geliyordu. Onlar tüm dinleri eşit sayıyorlardı. Tüm dinler onları ilgilendiriyor ve onlarda korku uyandırıyordu. Tüm dinlere saygılı olma kararındaydılar. Ama bunlardan hiçbirinin, hatta kendi dinlerinin bile öbürleri üzerinde üstünlük sağlamaya çalışmaması ya da devlet işlerine karışmaması koşuluyla. Din adamları ve devlet adamları arasındaki anlaşmazlık daha başlamadan çözüme bağlanmıştı. Kendisine aynı zamanda *Teb Tenggeri*, "En Göksel Olan" da denilen Moğolların büyük şamanı Kököçü, Cengiz Han'ın başa geçmesinde önemli rol oynamıştır. Bu büyük Şaman kendine bazı haklar atfetmişti. Ancak bu uğurda yaşamını yitirdi. Bu tür din adamlarının güçlerinden korkanlar bu büyük Şaman'ın "bedeninden sıyrılarak göğe yükseldiğini" gördüklerini anlatırlar. Müslümanlar için bu tür dinsel önderler, Budist bir Kitaya ya da Hıristiyan bir Naymana yeğdi. İşte böylece Cengiz Han kan akıtmadan bir imparatorluğu ele geçirdi.

İran'ın Yıkılışı

Moğollar ticarete önem verirlerdi. Bu, eski bir Ötüken geleneğiydi. 1218 yılında, Müslüman tüccarların Moğolistan'dan gelen bir kervanı Harezm imparatorluğunun sınırlarındaki Otrar'da durduruldu ve saldırıya uğradı – kervan 450 kişiden ve altın, gümüş, kürk ve deri yüklü 500 deveden oluşuyordu. Cengiz Han verilen zararın karşılanmasını istedi. Şah bu isteği reddetti.

Harezmşah Muhammed şanına layık bir kimseydi: Gûrluları, Karahitayları, Büyük Selçukluları yenmişti! Ama fazla ateşli, coşkulu, dengesiz, havai bir kimseydi. Kısa bir süre önce kurulan (1194) imparatorluğu temelden yoksundu. Karşısındaysa farklı inançlara sahip

olmalarına karşın, birbiriyle çok iyi kaynaşmış bir Türk-Moğol kitlesı ve başında, birçok deha arasında çok daha üstün bir deha vardı.

Cengiz Han 1219 yılı yazında ordusunu Yukarı İrtiş kıyısına getirdi. Karluk hükümdarı Arslan Han da ona katıldı. Böylece Barthold'un tahminine göre 150.000 ila 200.000 kadar kişi bir araya gelmiş oluyordu. Müslümanlar 1.500.000'dan fazla asker toplayabiliyorlardı. Bu, Muhammed Şah'ın cepheye sürebileceğinin çok altında bir sayıydı.

Ve beş yıl boyunca İran dünyasının üstüne tarihin o güne kadar gördüğü en büyük yıkıcı güç çöktü. Her şey yakılıp yıkıldı. Ekili tarlalar çöle dönüştü. İlkçağdan beri gelişmiş bır uygarlığın yeşerdiği Semerkand, Urgenç, Belh, Merv, Nişapur, Herat, Damgan, Semnan ve Rey kentleri acımasızca tahrip edildi. Her taraf ceset doldu. Asker ya da sivil, kadın ya da erkek, çocuk ya da yaşlı sayısız ınsan kılıçtan geçirildi. Harezm'deki Urgenç kentinde, ırmağın kentin dışından geçmesi için Amu-Derya'nın yatağı kaydırıldı. Cengiz Han'ın en çok sevdiği torunu Mütügen'in öldürüldüğü Bâmyân kentinde ganimet almaktan vazgeçildi ve istisnasız her şey ölünün ruhuna adanarak yakıldı. Nişapur'da kediler ve köpekler bile öldürüldü!

İnsanlar paniğe kapılmışlardı. Seçkinler kaçtılar. Kalanların edilgenlik ve tevekkülleri karşısında şaşkınlık vericiydi. Tek başına bir savaşçı, bir grup insanı zincire vuruyor ve sonra birbiri ardına hepsini boğazlıyordu. Bir atlı grubu bir topluluğun çevresini sarıyor ve teker teker öldürülürlerken hiçbirinin aklına ne kaçmak ne de karşı çıkmak geliyordu. Tüm Doğu İran, Horasan ve Afganistan bugün hâlâ bu ölümlerin sessiz tanığıdır. Bâmyân yakınlarında, kayalara oyulmuş dev Budha heykellerinin karşısında bir kayanın üstüne kurulmuş ünlü içli ezgiler şehri hâlâ o günlerin yasını tutmaktadır.

Cengiz Han ve adamları ne insan öldürmekten zevk alan kişiler ne de sadist insanlardı. Sadece bir sistemi uç sonuçlarına kadar uygulayan çok iyi örgütlenmiş barbarlardı. Savaşıyorlardı, çünkü ya ölen ya öldüren olmak onların doğal durumuydu. Göçebe hayvancılıktan başka bir yaşam tarzı düşünemiyorlardı. Toprağın sürüleri besleyebildiği ölçüde değeri vardı. Verginin onlara yağmadan çok gelir sağlayabileceğini henüz bilmiyorlardı ve ancak birkaç yıl sonra öğreneceklerdi. Kent nedir bilmiyorlardı. Kentleri ele geçirebilecek kadar bilgili değillerdi. Onları iyi tanıdıkları için direnmeyi başarabilen Çin kentleri karşısında güçsüz kalıyorlardı. Surların önünde hareketliliklerinin tüm avantajını yitiriyorlardı. Kentleri düşürebilmek için elde karşı, gövdeleri hendekleri dolduracak olan tutsak yığınlarını önleri sıra sürmek her zaman yeterli olmuyordu. Kentlerin kendi iradeleriyle teslim olması gerekiyordu. Moğollar da bu şehirleri teslim olmaya sadece dehşet yaratarak ikna edebiliyorlardı. Ancak kısa sürede Moğollara direnmenin ölmek demek olduğu anlaşıldı. Ve başlangıçta gösterilen kahramanlıkların her zaman ölümle sonuçlanması nedeniyle pek çok kişi bu yoldan uzaklaştı. Bugün Moğolların yarattı tahribat, dünyada atom bombasını elinde bulunduran ve onu kullanmaya karar veren gücün tahribatıyla karşılaştırılabilir. Mısillemeden korkmuyorlardı, çünkü kentleri yoktu.

Özel olarak hiçbir kötü niyet beslemeksizin en başta kendi çıkarlarını gözetiyorlardı. Gerektiğinde bağışlayıcı olabiliyorlardı. Genellikle kendilerine faydalı olabilecek zanaatkarlara hoşgörülü davranıyor, onların canını bağışlıyor ve Moğolistan'a götürüyorlardı. Kendileri için dua etmeleri koşuluyla din adamlarına da aynı biçimde davranıyorlardı. Kızlara davranışları da aynıydı: çünkü –bunu itiraf ediyorlardı– onlar için güzel bir kadını sarmaktan büyük mutluluk yoktu.

Ya Harezmşahlar? Harezmşah Muhammed şaşkınlık içinde kalmıştı. Direnmedi. Savaşmadı. Önce Belh'e, ardından Tüs, Damgan, Kazvin'e kaçtı. Daha sonra da Hazar Denizindeki bir adada ortaya çıkan bu kahraman, bu savaşçı, Aralık 1220'ye doğru şiddeti, zorbalığı ve alçaklıklarından yorgun düşmüş olarak ölür.

Ailesinde içinde bir nebze cesaret olan ve hâlâ biraz enerjisi kalmış biri vardı: oğlu Celaleddin Mengü Berti. Bu kahraman toplulukta kendine bir yol açmayı başarmış, Gazne kentine çekilmiş ve orada bir ordu toplamıştı. Ama bu beyhude bir çabaydı. Cengiz Han'ın saldırısına uğradı, kentten kovuldu, İndüs kıyısına çekildi ve 24 Kasım 1221'de yenilince de Delhi Sultanlığına sığınmak zorunda kaldı. Moğollar o kış peşine düşmediler. Bir yıl sonra geldiler ve öncüleri Mültân'a kadar gitti. Ama bu "cehennem kadar sıcak ülkeden" kısa bir süre sonra çekildiler.

Avrupa'ya Akınlar

Harezmşah Muhammed kaçtığında Cengiz Han onun peşine yirmibeş bin kişi ile iki komutanını, Cebe ile Sübötey'i salmıştı. Bu iki komutan bilinen en olağanüstü akınlardan birini gerçekleştirdiler. Önce Kuzey İran'da harekâta giriştikten ve o sıralarda güçlerinin doruğunda olan Gürcüleri yendikten, ayrıca Hamedan'ı, yani eski Ekbatan (ya da Ektabana) kentini yerle bir etmek üzere bir kavis çizdikten sonra Derbend yoluyla Kafkasları aşarak Kıpçak bozkırlarına çıktılar.

Yüzyılın başından beri büyük başarılar kazanan, Hıristiyanlığı kısa bir süre önce benimsemiş Kıpçak hanı Kotian istilayı Ruslara haber vermişti ve yardım istiyordu. Sonra Moğolların onunla aynı kandan geldiklerini öne sürmeleri üzerine biraz yatıştı ya da en azından zaman kazanmak amacıyla yatışmış gibi yaptı. Moğollar bundan Alan-

ları, Çerkezler ve diğer Kafkasları yok etmek ve Ruslara, kızdıklarının onlar değil köleleri, ayaklanmış Polovestler olduğunu bilmelerini açıklamak amacıyla elçiler göndermek için yararlandılar. Yanıt olarak Rus elçilerinin öldürüldüğü haberini aldılar. Bu, küçük Rusya'nın büyük bozkır imparatorluğuna ve onun ötesinde göçebe ve yerleşik Türklere karşı, XX. yüzyıla kadar sürecek savaşının ilanıydı.

Savaş kötü başladı: Kıpçaklarla birleşen, Galiçya, Kiev, Çernigov ve Smolensk prenslerinin komutasındaki 80.000 kişilik Rus ordusu 31 Mayıs 1223 günü Kalka'da yenildi.

Moğollar Kırım'daki ticaret merkezlerini tahrip ettiler, Bolgar kentini ele geçirmek istediler, Urallardaki Türk boyu Kanglılara saldırdılar ve Hazar Denizinin kuzeyinden geçerek yeniden Cengiz Han ordusundaki yerlerini aldılar.

Cengiz Han'ın kendisi bütün bu süre boyunca İran'da kalmamıştı. İran'a zarar verdikten sonra artık orayla ilgilenmediği anlaşılıyor. Orta Asya'ya dönmesinin akabinde 18 Ağustos 1227 günü öldü. "Çok yazık oldu, çünkü bilge bir kişiydi" – en azından Marco Polo'nun Venedik'te Cengiz Han'ın ardından söylediği bu olacaktır.

Cengiz Han'dan Sonrası

Cengiz Han'ın dört oğlu vardı: Cuci, Çağatay, Ögedey [Ūgeday ya da Ogoday] ve Tuli. En büyük oğlu Cuci, Cengiz Han'dan önce ölmüştü. Ama arkasında mirasçılar bırakmıştı. Bütün bu prensler ve onların halefleri 1338'e kadar bir ilke olarak Büyük Han'a bağlı kaldılar, ama aslında Cengiz Han'ın imparatorluğunu aralarında paylaşmışlardı ve birbirlerine düşmedikleri zamanlarda çok da kuvvetli olmayan bağlarını korudular. Böylece ortaya, sınırları oldukça belirsiz ve

değişken birçok hanlık çıktı: statülerini, yasalarını, amaçlarını ve haklarını hiç kimsenin bilmediği bir göçebe toplulukları, boylar ve soylu prensler bolluğu baş gösterdi.

Ögedey (1229-1241), Güyük (1246-1248) ve Möngke'nin (1251-1259) saltanat dönemleri ile Ögedey'in karısı Töregene (1242-1246) ve Güyük'ün karısı Oğul Kaymiş'in (1248-1251) naibelikleri döneminde başkent eski Türklerin kutsal ülkesi Ötüken'deki Orhon kıyısındaki Karakurum'du. Daha sonra Büyük Hanlar, Kubilay (1260-1294) ve halefleri döneminde Hanbalık (Han'ın kenti) adını alan Pekin'e yerleşti. Çinlileştiler ve ülkenin resmi hanedanları arasında Yüenler (1279-1368) adıyla yer aldılar. Ve şanları arttıkça fetihçilikleri de arttı: 1231 ila 1236 yılları arasında Kore'yi ele geçirdiler, sonra 1279'da Güney Çin'in ilhakını tamamladılar, Japonya (1274-1281), Cava (1293) ve Hindiçin'de (1280) başarısız kaldıktan sonra da Birmanya'yı korumaları altına almayı başardılar (1277-1300).

Kubilay, en küçük erkek kardeşi olan Karakurum hükümdarı, *Otçigın* (Baba Ocağının Bekçisi) Arık Böke ile hükümdarın olmasını isteyenlerle müttefik olan Ögedey'in torunu, 1301'de ölen ve dikkate değer bir kişiliği olan Kaydu arasındaki sert çekişmelerin ardından Yüenler yavaş yavaş batıdaki gelişmeleri önemsememeye başladılar ve tüm akrabaları üzerindeki denetimleri de zayıfladı. Dolayısıyla Çin'deki bir Moğol devletinin yanı sıra başka Moğol devletleri ortaya çıkmaya başladı. Tuli'nin oğlu Hulagu ile onun soyundan gelenlerin elinde olan İran Hanlığı Müslümanlaştı ve bir İran monarşisi haline geldi. Bu arada Türklerin nüfus baskısı da arttı. Kıpçak Hanlığı (Cuci'nin imparatorluğun batı ucunda bıraktığı miras) ve Çağatay Hanlığı (hemen hemen eski Karahitay Devletinin toprakları ile Uygurların toprakları ve Mâverâünnehir arasında kurulmuştu) tümüyle Türkleşti.

Bir yönetici sınıfın, sonunda yönetilen sınıf tarafından özümsenmesi doğaldır; ama önemli büyüklükteki bazı toplulukların dillerini ve kimliklerini yitirmeleri bu denli sık rastlanan bir şey değildir. Oysa durum buydu: Türkiye'de, İran'da, Doğu Avrupa bozkırlarında (daha sonra gelip yerleşen Kalmuklar dışında) Moğolca konuşan kalmadı ve Afganistan Hezârelerinin Cengiz Han'dan geldikleri de kesin değildir. Kuşkusuz Cengiz Han, ordusunda Türk ve Moğol askerlerini bir araya getirmek amacıyla bazı yöntemler kullanmıştı, ancak Moğolca konuşan kitle Moğolistan'a bağlı kalmıştır: Moğolistan Moğolların vatanı olarak kalacaktı.

Avrupa Seferi

Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin oğullarından Batu'ya (1227-1255) has olarak Harezm ve İrtiş'in batısı ile batıda fethedilecek bütün topraklar verilmişti. Bu oldukça iyi bir mirastı, ama Batu Han bu mirastan gerektiği gibi faydalanamadı. Çünkü Cengiz Han'ın ilk haleflerini seçen büyük "kurultay"da "Büyük Hanlar Kurucusu" rolü oynamaya heveslendi.

Batu 1236 sonbaharında, başa geçmesine yardımcı olan amcası ilk Büyük Han Ögedey'den, Avrupa'da yeniden saldırıya geçme emri aldı. Üçte biri Moğol, üçte ikisi Türk olmak üzere toplam 150.000 kişilik ordusu ad olarak onun, ama fiiliyatta yaşlı komutan Sübötey'in komutasında düşmanların üzerine, yani uğradıkları bozgun nedeniyle zayıf düşmüş Ruslar, Kıpçaklar ve Bulgarlar üzerine yürümeye başladı. Batu Han o yıl Kama Bulgar Hanlığına boyun eğdirdi. 1237'de Kıpçaklara saldırdı. Kıpçakların büyük bir bölümü ona katıldı; kırk bin kadarı Macaristan'a geçerek orada yerlilerin arasına karıştı ve Hı-

ristiyanlığı kabul etti. Batu 1237-1238 kışında Rus prensliklerinin üzerine yürüdü; Ryazan (16 Aralık), Kolomna, Moskova, Suzdal ve Vladimir'i (3 Şubat 1238) ele geçirdi. Novgorod, ilkbaharda buzların erimesiyle oluşan çamur yüzünden süvarilerin manevra yapamaması sayesinde kurtuldu (Mart 1238). Batu Han yeniden güneye doğru inerken Kıpçak hanı Kotian'la karşılaştı ve onu bir kez daha yendi. 1239 sonunda, Pereyaslav ve Çernigov'u ele geçirdikten sonra Polonya sınırlarını zorlamadan önce Kiev'i işgal etti (1240). 13 şubat 1241 günü ise buz tutmuş Vistül'ün üzerinden geçerek halkının çoktan terk ettiği Krakovi kentini ateşe verdi. Silezya'da, Polonyalılar, Almanlar, Haçlılar ve Cermen Şövalyelerinden oluşan bir kuvveti Liegnitz yakınlarındaki Walstadt'a yenerek Moravya ve Macaristan'a girdi. Kuvvetlerini Peşte önünde topladı, yaptığı en başarılı muharebelerden birinin sonucunda Macarları yenerek kenti ele geçirdi (11 Ağustos). Temmuz 1241'de Viyana yakınındaki Neustadt'a ulaştı; Mart 1242'de öncüleri Adriyatik kıyısındaki Spalato (bugün Split) ve Kotor kentlerine kadar ilerlemişti.

Ne yorulmuşa ne de bıkmışa benziyordu. Ancak atlıları, onları batının en uzak bölgesinden ayıran son sınırları da aşmadan önce dinlemeli, güç toplamalıydılar. Bu nedenle geri çekilmek gerekti. Uzun bir süre geri çekilişin nedeninin, Büyük Han Ögedey'in 11 Aralık 1241 yılında ölümü üzerine, halefi belirlemek için Moğol liderlerinin, bir "kurultay" toplamayı istemesi olduğu sanılmıştır. Oysa bu doğru değildir. Aslında ordu yıpranmıştı, atlar zayıflamıştı. Macaristan Putszta'sı, sürülerin otlayabileceği tek yer, 60.000 ila 70.000'den fazla atlıyı ve atı besleyemiyordu. Dolayısıyla bu ülkede kalmaları söz konusu olamazdı. Moğollar bu topraklara geri dönecekleri inancıyla çekilmeye başladılar, ama bu çekilme son derece yavaş gerçekleşti.

Rusya'nın Efendisi Altınordu

Batu'nun ailesi, Avrupa'da fethedilen toprakların ancak bir kısmını elinde tutabildi: eski Kıpçakların toprakları, Kama Bulgar Hanlığı ve aşağı yukarı Rus Prensliklerinin tümü, özetle sınırları tam olarak belli olmayan ve Kafkasya, Harezm, İrtiş ve kuzeydeki büyük ormanlar arasında uzanan geniş bir alan, açıkçası coğrafi bir alandan çok bir insan topluluğu. Bu geniş alana verilen Altınordu (Altın Ordugâh) adı kuşkusuz kimliğini öteki adından, Kıpçak Hanlığından daha iyi ortaya koymaktadır. Bu arada Uralların ötesindeki Asya toprakları Cuci'nin diğer iki oğlunun yönetimi altında, hemen hemen bağımsız hale geldiler. Bu oğullardan büyüğü Ak Ordu Devletini kuran Orda, ötekiyse haleflerine büyük oranda toprak bırakan ve 1480'e doğru Tümen ya da diğer adıyla Sibir Hanlığını (Sibirya) ele geçirdikten sonra Özbek Devletinin kurulmasına yol açan Şeyban'dı.

Altınordu Devleti bir şekilde en az bir yüzyıl boyunca müreffeh ve başarılı olmuştur. Bir yandan İslamiyet yayılıyor ve diğer yandan da daha hızlı bir biçimde Türkçe Moğolcanın yerini alıyordu. Batu'nun oğlu Sartak'ın Hıristiyanlığı seçmiş olmasına rağmen, bir cinayet sonucunda erken gelen ölümü Hıristiyanları iktidardan uzaklaştırdı. Tahta çıkacak olan Berke (1257-1266) İslamiyeti benimsemişti. Moğollarda bir prensin din değiştirmesine ilk defa rastlanmaktadır ve bu bir dönüm noktası teşkil eder. Acaba Berke'nin ileride de göreceğimiz gibi Moğolların can düşmanı Memluk sultanı Bay Bars (Baybars) ve Delhi sultanıyla yakınlaşması, Azerbaycan için mücadele ettiği kuzenleri İran İlhanlarına duyduğu hınçtan mı kaynaklanıyordu? Yoksa ilki Kıpçak kökenli olmak üzere her ikisinin de Türk olması itibariyle bir İslami dayanışma, hatta etnik kardeşlik unsuru mu etkiliydi? Her halü kârda Moğol birliği bir anıdan başka bir şey

değildi ve Berke bir hain olarak değerlendirilebilirdi.

Kıpçak'ın Müslümanlaştırma politikası Berke'nin üçüncü halefi Tuda Mengü'nün (1280-1287) hükümdarlığı sırasında başladı, daha sonra Şaman olan Tula Buka (1287-1290) devrinde bu politika duraklama sürecine girdi ve nihayet XIV. yüzyılın yirmili yıllarında yeniden hız kazandı ve amacına ulaştı. Dinsel seçimleri ne olursa olsun hükümdarlar en büyük saygıyı ortodoks kiliseye gösteriyorlardı. Bu hükümdarlar arasında Özbek (1312-1340), Canıbek (1340-1357) ve Berdibek (1357-1359) bulunmaktadır. Bu hükümdarlardan Özbek, saltanatının başında saldırgan bir İslamiyeti yayma politikası uygulamaya başladı, ancak bu *yasak*'a (Cengiz Han kanunu) bağlı ileri gelenlerden tepki gördü.

Genellikle prensler XIII. yüzyıl ve XIV. yüzyılın başında iktidarı sağlam biçimde ellerinde tutmayı bildiler ve güçlü hükümdar portresi çizdiler. Bu arada Tuda Mengü ve Tula Buka'nın saltanatları sırasında devletin gerçek efendisi, bir akrabaları, Berke'nin yeğeni olan ve Altınordu'yu Balkanlara götüren ve orada yaklaşık 1292'ye kadar gerçek bir himaye kuran büyük komutan Nogay'dı. Ama 1299'da yeni han Toktay ya da Toktoa (1290-1312), tıpkı kendinden önceki hanlar gibi Nogay'ın desteğiyle tahta geçti, ancak daha sonra Nogay'dan kurtulmayı başardı. Nogay boylarının "sayılamayacak kadar çok" kadın ve çocuğu da köle olarak satıldı... "Mısır sultanı ve emirleri bunlardan pek çok sayıda satın aldılar." XIV. yüzyılın ilk yarısının hükümdarları Özbek, Canıbek ve Berdibek tek başlarına saltanat sürebildiler; ancak kargaşa içindeki, bu nedenle de gerileme döneminin habercisi olan 1361-1380 arası dönemde bir komutan olan Mamay, Altınordu Devletini yeniden yönetti.

Mengü Timur'dan, hatta belki de Berke'den başlayarak Kıpçak

Hanları diğer Cengiz Hanlılarla aralarına belli bir mesafe koydular ve kendi özel dış politikalarını gütmeye başladılar: Büyük Han'ları Batu seçmesine rağmen, onlardan bağımsız bir yönetim sergilediler. Berke'nin kendisi bile akrabası İran İlhanına karşı İslam dünyasının önde gelen gücünün lideri Mısırlı Memluk Bay Bars'la ittifak kurmaktan geri durmadı. 1263'te Bizans'la ticaret antlaşması yaptı. Yaklaşık 1266'da ise Kırım'daki Cenevizli tüccarlar birçok imtiyaza sahipti, ki bu imtiyazlar işlerinin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. XIV. yüzyıl başında Özbek Han daha da ileri giderek Venediklilerin Don'un ağzında, Tana'da (Azov) bir ticaret noktası açmalarına izin verdi.

O sıralarda Batıyla ilişkiler iyiydi ve Moğolların hoşgörüleri Fransiskenlerin Ortodoks Kumanları, Roma Katolikliğine döndürmelerini sağlıyordu. Papazlar onlar için Latince mezmur ve duaları Türkçeye çevirdiler. *Codex Comanicus* adlı ünlü sözlük ve 1294-1295 yılları arasında yazılmış ve daha sonra yeniden 1340'lı yıllarda kaleme alınmış edebi ve dinsel Kuman metinleri Petrarca Kitaplığı'nda muhafaza edilmektedir.

Altınordu Türkleşiyor

Moğolların Mısır'la ittifak kurmaları ve hükümdarların İslamiyeti benimsemeleri pek çok değişikliği beraberinde getirirken, bu dinin özellikle XIV. yüzyılda kitlelere yavaş yavaş sızmasını sağladı. Bu kitleler aynı zamanda tüm Moğol geçmişlerini unuttular ve aristokrasi Türkleşti. Ulusal dillerin, özellikle de Bulgarcanın aleyhine olarak önce Cengiz Hanlıların kültür aracı Uygurca, sonra da Kıpçak Türkçesi yayılmaya başladı. Türkçe konuşan tüm Müslümanlar doğal bir süreçle Tatar (Tartar) adıyla anılmaya başladılar.

Boyların göçebe yaşamlarını sürdürmelerinin ve ekonominin te-

melinin hayvancılığa dayanmasının yanı sıra ticaret ve sanayi gelişti. Harezm ve ondan da çok Kama Bulgaristan'ı zengin tarım ve özellikle de hububat tarımı bölgeleri oldu. Saratov'un kuzeyindeki ve Nijni Novgorod'un [bugünki Gorki] güneyindeki bölgeler çok ormanlık olduğu için Türklerin yerleşmesine pek elverişli değildi, ama buraların halkı pek çok hammadde sağladı. Çok sayıda tüccarın bulunduğu Kırım bir ticaret merkezi oldu. Yaşam bir göçebe imparatorluk için şaşılacak kadar yoğundu. Bolgar kentinin başlangıçta sikke kesilen bir kent, yani tek gerçek kent olmasına karşın, kısa sürede yeni kentler onunla rekabet içine girdi. Hazar Denizinin yakınındaki, kimi zaman varlığından kuşku duyulan Saray-Batu'nun yanında, ileride Stalingrad (Volgograd) olacak yerin yakınında, tam olarak Çariov'un bulunduğu yerdeki Saray-Berke 1253 ila 1345 arasında başkent görevi gördü. Bu kentin gelişmesini özellikle Özbek Han sağlamıştır. 1335 yılında ziyaret eden İbn Batuta bu kent hakkında şunları yazar: "Dünyanın en güzel kentlerinden biridir. ... Büyüklüğü olağanüstü. Güzel çarşıları ve insanlarla dolup taşan geniş sokakları var ... Sıkış tıkış halde bir evler yığını ... Onüç cuma camisi var. Kentte her çeşitten insan yaşıyor ... Her biri kendi mahallesinde, çarşısının çevresinde." İbn Batuta kuşkusuz karşılaştırma yapmaktan geri durmuyordu. İbn Batuta'ya göre kentin nüfusunun 100.000'den fazla olması gerekir ve gerçek bir metalurji sanayiinin yerleştiğinden şüphe yoktur. XIV. yüzyılın başında yeni kentler kurulmuş veya varolan diğer kentler büyük bir gelişme göstermişti. Efsanesi Batu'ya dayanan Kazan ile Hacı Tarkan (Astırhan) –bu kentten ilk kez 1333'te söz edilmiştir– bütünüyle Türkçe konuşulan ve kendi sikkelerini (dinar) kesen kentlerdi. Dinar dirhemlerden oluşuyordu ve dirhem de Orta Asya'ya kadar tüm imparatorlukta geçiyordu.

Altınordu'nun Müslüman uygarlığı tümüyle Harezm'in uygarlığına bağlıydı ve bu uygarlıkta da görkemli anıtlarıyla Urgenç büyük bir üne sahipti. 1840'a doğru başlanan Saray-Berke kazılarında diğer parçaların yanı sıra mineli çiniler çıkarılmıştır. Bu çinilerde mavi tonların egemen olması İran etkisini ortaya koymaktadır. Ama halk sanatı uzun süre bozkır sanatı olarak kaldı ki, bu da Willem van Rubroeck'in [Rubrouck/Ruysbroek] 1253'te kuş, bitki ve dört ayaklı hayvan resimleriyle kaplı keçe çadırlarda gördükleridir.

Altınordu Devleti özellikle Rusya'yı bağımlılığı altında tutması dolayısıyla bilinir ve bu bağımlılık Rusya'ya pahalıya, çocuklarının yaşamına ve ruhuna mal olmuştur. Bununla birlikte Rusya ya da en azından onu temsil eden ruhban sınıfı ve soylular bağımlılığı seve seve kabul ediyordu ve sadık görünüyorlardı. Papazlar geleneksel Türk-Moğol hoşgörüsü gereğince ve han için dua etmek koşuluyla vergiden muaftı. Kimi zaman barbar zorbalar aleyhine bazı sert vaazlara karşın, Sovyet bir yazar "papazların hükümdarlar için halka açık olarak verdikleri vaazlar, kitlelere Tatar Devletine boyun eğmenin mutlak bir zorumluluk olduğu fikrini aşılıyordu" derken haksız değildi. Halk ise her zaman buna ikna olmuyordu. Başkaldırıyor ve sızlanıyorlardı. Ancak prensler giderek daha fazla dalkavuklaşıyor, sık sık ordugâha (Altınordu) giderek saygılarını sunup ve "paha biçilmez değerde" armağanlar veriyorlardı. İlke olarak özerk olan bu hükümdarlar, tahta "krallık ayrıcalığı" (han ayrıcalığı) vasıtasıyla çıkıyorlardı ve başlangıçta Moğol valilerinin gözetimindeydiler. Daha sonra vergi görevlilerinin gözetimine girdiler. 1284'ten sonraysa vergileri tek başlarına toplayabilecek ve gönderebilecek biçimde örgütlenmeye başladılar. Kendilerini yeterince güçlü buldukları zaman ise vergi gelirlerini Moğollara göndermiyor, saklıyorlardı. Alınacak olan bu vergi,

1257 yılında Tatarlar tarafından tüm Rus topraklarının nüfusunun sayılması sonucunda belirlenmiştir. Rahipler, keşişler ve Slav ayin usulünü kabul etmiş olanlar, yani "Bakire Meryem ile İsa Peygamber'e hizmet edenlerin tümü" bu sayımın dışında tutulmuştu (*Chronique laurentine*). Hiç işgale uğramayan Novgorod'a gönderilen Tatar görevliler 1259 yılında Aleksandr Nevski'den bir şeref ve koruma kıtası elde etmişlerdi. Kentin vakayinamesindeki ifadeyle söylemek gerekirse: "Büyükler küçüklere bedel ödemelerini buyurmuşlardı; çünkü boylar yaşamı halk için güçleştirerek kendileri için kolaylaştırmış oluyorlardı."

Rus dehasına karşılık Rusya'nın köleciliği, Kıpçakların köle pazarlarında satılmasıyla meydana gelen korkunç insan kaybı olmasaydı son bulur muydu?

İran ve Anadolu'nun Fethedilmesi

Hostis sözcüğü Latincede "düşman," Fransızcada "ev sahibi" anlamına gelir. Bu garip ikilem dışında Doğu geleneklerine bu kadar uzak olan başka bir kavram daha yoktur herhalde. Nayman Küçlüg'ün yanına sığındığı Karahitay hükümdarını devirmesi gibi, Harezmşah sultanı Muhammed'in oğlu Celaleddin de Delhi sultanına olan borcunu unutmuş ve ona bir komplo kurmuştu. Bunun sonucu ise Hindistan'dan kovulması oldu.

Cengiz Han, İran'da kalmadığı için Celaleddin İran'a dönerek (1224) baba mirasına sahip olabildi. Hükümdarlar sürgünden ders çıkarmışlar mıdır? Haremz Şahı Moğolları çoktan unutmuştu bile ya da daha doğrusu asla geri gelmeyeceklerini düşündü. Amu-Derya tarafını korumaya almadan, Türklerin yüzyıllık yayılma rüyasını gerçekleş-

tırme hayallerine düştü ve yönünü batıya çevirdi. Kuşkusuz cesur bir savaşçıydı, ancak hiç akıllı değildi. Gürcistan kraliçesi Roussoudan'ı iki kere yendi (1225-1226) ve Tiflis'e girdi. Tüm kiliseleri yıktı; hüküm sürdüğü topraklarda oldukça fazla sayıda olan Hıristiyanlarla uzlaşmak için ne kadar "akıllıca" bir yol seçmişti! Şam'da Eyyübi sultanına saldırdı. Bağdat halifesini tehdit etti. Ve sonunda karşısında, Abbasilerden, Eyyübılerden ve I. Alâeddin Keykubad'ın Konya Selçuklularından oluşan bir güç birliği oluşmasını sağlamayı bildi ve bu ordu Erzincan'da, Ağustos 1230'da onu yendi. Büyük bir güç kaybına uğramıştı.

1230-1231 kışında Cengiz Han'ın toplulukları hâlâ gücünü toparlayamamış, yaralarını saramamış ülkesine tekrar yönelince ne yapabilirdi ki? Hiçbir şey. Ya da babası gibi kaçabilirdi. Prensleri ve halklar ellerinden geldiğince kendilerini savundular. Celaleddin ise öldürüldü. Böylece Harezmşahlar gibi altın çağlar yaşayan, büyüklüğünü zamanında yeterince kanıtlayan bir hanedan, hiç de onurlu olmayan bir biçimde tarih sahnesinden silındı.

1242 yılında İran artık kesinlikle ele geçirildikten sonra Moğol komutanı Baycu Noyan hareket halindeki birliklerin komutasını eline aldı. Komuta 1256'ya kadar onda kalmıştır. Bu yeniden "çok yönlü" Moğol saldırıları devriydi: Batu Viyana yakınında, Tuli'nin oğulları Kubilay ile Möngke Yun-nan, Tonkin (1257) ve Seçuan'daydı (1258). Baycu Noyan saldırıya geçme emri aldı. Darbeler hep kuvvetliydi, ama Moğollar artık büyük barbarlar görünümünde değildiler. Uygurlar ve bilge Çinlilerle temasları sonucunda uygarlaştıkları hissediliyordu. 25 Haziran 1243 günü Erzincan yakınındaki Köse Dağında Rum Selçukluları bağımsızlıklarını yitirdiler. Erzurum, Tokat, Kayseri gibi birkaç il kurtulmuştu, Keyhusrev'in bağımlılığı gerektiği gi-

bi denetim altına alındı; bazı Moğol beylerine haslar verildi; kimi tahkimli mevkilerde garnizonlar bırakıldı. Birkaç yıl önce Gürcülerin yaptığı gibi Ermeni kralı Hetum, Kilikya'yı her şeyden önce Müslümanlığın düşmanı olarak gördüğü ve sıkı bir işbirliği içine girmek istediği Moğollara bıraktı. Musul kralı Lulu daha az soylu nedenlerle aynı biçimde davrandı.

Hulagu

1256 yılında, Cengiz Han'ın en küçük oğlu Tuluy'un oğlu, III. Büyük Han'ın erkek kardeşi Hulagu tahta geçti ve Möngke vali sıfatıyla İran'a geldi: hemen bilinçli ve sorumlu bir hükümdar gibi davranarak, yönetimi altına aldığı topraklarda verasete dayalı, monarşik bir bir devlet kurmaya ve örgütlemeye girişti. Böylece güçlü İran Moğolları Hanlığını ya da daha çok bilinen adıyla İlhanlıları kurdu. *İl-* kökü eski Türkçedeki *el-* kökünün değişmiş bir hali gibi görünmektedir bize, bu adın anlamının aşağı yukarı "İmparatorluk Prenslerinin Ülkesi" olması gerekiyor. Bu devlet tümüyle, hatta büyük Müslüman güçlerinden biri sayılacak derecede Müslüman olacaktı, ama en azından Hulagu'nun saltanat süresince (1256-1265), Cengiz Han'ın *yasak*'ına uymak durumundaydı; ya da şayet o dönemde bir dini benimsemesi gerekseydi, bu kuşkusuz Hıristiyanlık olurdu.

Hulagu tahta geçer geçmez ilk iş olarak Selçukluların o zamana kadar hakkından gelemediği, bir propaganda sistemi olarak terörizmi kullanan aşırı bir Şii tarikatı olan Haşhaşi İsmailîlerden kurtuldu. Sonra da Bağdat'ı işgal etti (1258). Abbasilerin ünlü ve saygın başkenti *Binbir Gece Masalları* kenti Bağdat'ın düşmesi, bir zamanlar Şii Büveyhoğullarının dokunmaya cesaret edemediği halifenin öldürülmesi,

bütün dünyada, iki yüzyıl sonra Fatih Sultan Mehmed'in Konstantinopolis'i ele geçirmesinin uyandırdığına eşdeğer, hatta ondan daha büyük bir yankı uyandırdı.

Hulagu ikamet mekânı olarak, Moğolların genellikle atlarını otlattığı, Asya'nın Türk boylarının toplandığı iki Azerbaycan kentini, yani Tebriz ile Meraga'yı seçti. Ve o sırada Moğollar ile Haçlılar arasında, Ermenilerin tahrik ettiği ve tüm umutlarını bağladıkları, ama sonuçlanmayan o garip pazarlıklar başladı; bu pazarlıkların amacı görünüşte Suriye ve Mısır'ın ortak fethiydi. Ancak yine de Moğolların, Frenklerle bir ittifakı samimi olarak arzu ettikleri kuşku götürmez.

Moğollar artık, bir zamanların sayılamayacak kadar çok ve yenilmez atlıları, gurur dolu, Tanrı'dan dünyaya egemen olma buyruğunu almış, hiçbir şeyin ve kimsenin durduramadığı o eski topluluk değildi. Elbette çok geniş topraklara dağılmış, her yerde baskı altında, üstelik kendi aralarında da bölünmüş olmakla birlikte yine de hâlâ korkunç bir güçtüler; ama artık eskisi kadar güçlü değillerdi. Bunun kanıtı da yakında ortaya çıkacaktı. Haçlıların ise kendilerine aşırı güvenleri, düşüncesizlikleri, Müslüman hükümdarlara istemeyerek de olsa da saygı duymaları, insan türüne ait olduğu söylenemeyecek bu barbarlar karşısında duydukları korku karşılarına çıkan ilk fırsattan yararlanmalarına engel oldu.

Eylül 1259'da Hulagu Suriye'ye gitmek üzere İran'dan hareket etti. Öncü olarak Nayman Kıt-Buga'yı göndermişti. Nusaybin'i ele geçirdi. Edessa (Urfa) ve Harran teslim oldu. Halep kuşatıldı ve düştü (12 Ocak 1260). Korku içindeki Suriye direnişi bıraktı: Hama hemen teslim oldu. Şam işgal edildi. Başarıları geçmişi aratmıyordu. Haçlılar ve Moğollar artık birbirlerine ancak birkaç kilometre uzaklıktaydılar. Kimi zaman karşılaşıyorlardı. İşbirliği yapma fırsatı buluyor-

lar mıydı? Hayır: Birbirlerine uzaktan bakıp, bazen de saldırıyorlardı. Haçlılar Moğollar tarafından ülkeye bırakılmış güçsüz işgal birliklerine yardım etme aptallığında bulundular. İslamiyet sonunun geldiği izlenimi veriyordu. Geriye yok edecek bir tek Mısır kalmıştı; Moğolların tüm bu yaptığı neydi? Ancak Moğolların ulaştığı en uç nokta Gazze ile Nil Vadisini bir çöl ayırıyordu ve Suriye'de atları besleyecek otlaklar yoktu. Kendilerini yeniden Macaristan'da yaşadıkları durumun içinde buldular. Atların dinlendirmek ve ikmal yapmak için geri çekilmek gerekti. Hulagu, Moğol bir vali ve ona yardımcı üç İranlı ve yaklaşık 20.000 kişilik bir işgal kuvveti bırakarak Suriye'den ayrıldı. O ayrıldıktan sonra bu işgal kuvveti tümüyle yok edildi.

Mısır Memlukları

Hulagu Suriye'nin karşısında Memlukları, paralı askerlerin ve beyaz kölelerinin arasından kendisine yeni yöneticiler bulan Mısır'ı bırakmıştı.

Memluklar uzun süredir Mısır'a hizmet etmekteydiler ve birinci derecede rol oynuyorlardı. Ama XIII. yüzyılın başında, Salâhaddin'in halefleri Eyyübi sultanları döneminde sayıları çok artmıştı ve genelde Ravza Adasında –*Bahr el-Nil*– üslenen seçkin ve iyi örgütlenmiş bir birlik oluşturmuşlardı. Bu nedenle de Bahriler deniliyordu.

Bunlar, eskiden olduğu ve daha sonraki bir tarihte de görüleceği gibi, özellikle Harezm ve Kıpçak kökenli Türklerdi. Ama aralarında onlara karışan başka kavimlerden kişiler de vardı: Çerkezler, Alanlar, Slavlar, Yakın ya da Uzak Asya'dan satın alınarak ya da oralardan kaçırılarak bozkırlardan kervanlar veya İtalyan gemileriyle getirilmiş

bu yığın insan. Savaşlar, ağır ama sürekli bir asimilasyon ve kuzey insanları için ölümcül bir sıcağa sahip bu ülkenin iklimi nedeniyle azalan insan sayısı, hızla yerlerine yenilerin getirilmesiyle tamamlanıyordu.

Sanki herkes bozkırlardan sağlanan bu değerli malı elde etmek için birbiriyle yarıştaydı. El-Nüveyrî, Toktay Han'ın 1307-1308'de Kırım'daki Cenevizlilerden, Tatar çocuklarının bu sürekli kaçırılmalarının ve Müslüman ülkelerde satılmalarının öcünü nasıl aldığını anlatır. Ondan kısa bir süre sonra el-Ûmerî Kıpçak vasallarının sağladığı faydalardan söz eder. "Kıpçak Moğollar, Çerkez Rus orduları gibi kuvvetleri her zaman yenmekle birlikte, bu halklar da onların çocuklarını almışlar ve satmışlardır." Aynı yazar birçok kez Kıpçakların bazı Kıpçakları sattıklarını belirtir, yani ya bir boyun ayaklanması ya bir güçlüğün üstesinden gelmek ya da kazanç hırsı nedeniyle Kıpçakların bizzat kendileri tarafından satılmaktadırlar: "Türkler (Kıpçaklar) kuraklık ya da kıtlık dönemlerinde erkek çocuklarını satarlar. Bunun aksine bolluk içinde olduklarında da kolayca kız çocuklarından vazgeçebilirler." El-Makrîzî'nin bu konuda yazdıkları da onu doğrular niteliktedir: "Tatarlar çocuklarını ve yakınlarını bu işin ticaretini yapan birtakım kimselere satarlar ve onlar da bunları Mısır'a ya da başka yerlere götürürler." Ta ki Mısırlılara bunları satan Moğollara kadar, elbette nasıl olduğu konusunda hiçbir fikrimiz yok... Azak Denizi ve Kırım İtalyanları bu taşıma tekelini ellerinde tutuyorlardı. İbn el-Atir gemilerin bakireler ve köleler karşılığında Polovestlere satılan giysi yükleriyle (Kırım'ın güneydoğu kıyısındaki Sudak'a) nasıl yanaştığını anlatır. Bizans, Kıpçaklar ve Mısır arasındaki 1263 tarihli antlaşmanın konusu da özellikle onlardı.

Haçlıların Eyyübiler Mısırına karşı harekâtı Memlukları iktidara

geçirmiştir. 1215 Laterano Konsili'yle birlikte Avrupa, Nil'in aşağı vadisinin İslamiyetin merkezi ve beyni olduğunu ve Kudüs Krallığını kurtarmak için bunları yenmek gerektiğini anlamıştı. Beşinci Haçlı Seferinin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından, Aziz Louis Eyyübiler Mısırına saldırmaya karar verdi ve 6 Haziran 1249'da Dimyat'a vardı. Ordusu açlık, veba ve Mısır askerleri karşısında perişan oldu, tamamı esir alındı ve kralın kendisi de zincire vuruldu (6 Nisan 1250).

Ama bu bir Eyyübi zaferi değildi. Mısır'da artık Eyyübiler bulunmayacaktı. Bu bir Memluk zaferiydi. Aybeg, 2 Mayıs 1250'de yaptığı askeri darbeyle iktidara geldi ve eylemini meşrulaştırmak adına bu yeni hükümdar son sultanın oldukça faal ve bir o kadar da korkutucu olan dul eşiyle evlendi; bu kadın 1259'da onu öldürttü ve üç gün sonra kendisi de öldü. Yerine Harezmli köle Kutuz (Yak) geçirildi. Aynı yıl Hulagu Suriye'de büyük başarılar gösteriyordu. Moğol, koruması altına girmesi için Mısırlıya bir ültimatom verdi. Kutuz bunu reddetti, ültimatomu getiren elçiyi öldürttü.

Ve işte o an tarih alt üst oldu.

Kutuz Filistin'e hareket etti. Gazze'deki küçük Moğol kuvvetini ezdi, Haçlılardan topraklarından geçmesine izin vermelerini istedi. Ve Tanrı yenilmesini istediklerinin aklını başından aldığı için de Haçlılar bu izni verdiler, Mısırlılar 3 Eylül 1260 günü Kit-Buga komutasındaki orduya yetişerek onu yendi. Böylece bir günde Fırat'a kadar bütün Suriye'yi kurtardılar.

Şam kazananı haklı olarak alkışladı. Savaş alanında bir Moğol'a karşı on Memluk bulunmasının, Kit-Buga'nın kendisini cesaretle savunmasının, kellesi uçurulmadan önce onurunu kurtarmak için "Doğduğumdan beri hanın eri, kölesiyim. Ben sizin gibi efendi katili deği-

lını" demiş olmasının pek bir önemi yoktur. Ayn Calut, insanlığın geleceğinin belirlendiği yerlerden biri olmuştur. Yarım yüzyıldan beri, yeryüzünü titreten Moğollar ilk kez yenilmişlerdi. Aslında sadece bir ili –Suriye'yi– kaybetmişlerdi. Bu çok önemli görünmeyebilir; ancak bu ili kaybetmekle Mısır'ı fethetme şansını da yitirmişlerdi, artık kibirli Memlukları yenemeyeceklerdi. Daha sonra da tüm çabalarına karşın, Moğollar bu bölgede bır daha asla başarı elde edemeyeceklerdir.

Memluklar bu zaferle büyük bir saygınlık kazandılar. İslam dünyasında Türk adı şimdiye kadar farklı yankılar uyandırırken, artık onu göklere çıkartan tek ses yükseliyordu. Yönetimde, İslam toplumunda bu adı taşıyanlar güçlü konuma geldiler. Köle pazarlarında kasları yoklanan, dişlerine bakılan bu karma topluluğun kazandıkları tüm Türkçe konuşan halklara fayda getirdi. Kimse yanılmadı. Kimse dunyaya yayılmış Türk varlığının bir ürünü olan bu zaferi Araplara ya da Mısırlılara mal etmedi: o sıralarda Memluk Devletinin, Türk sözcüğünün Arapça çoğulu *etrak* sözcüğü kullanılarak, *Devlet-ül-Etrak*, "Türklerin Devleti" olarak anılması hususunda bir mutabakat vardı. XIII. yüzyılda yaşamış Şamlı bir tarihçi bu konuda şunları söyler: "Tatarların kendi ırklarından insanlar, Türkler tarafından yok edilmesi mühim bir vakadır!"

Zafer kazanmış ordunun Kahire'ye dönüş yolunda, söz konusu zaferi kazanan Kıpçak kökenli Memluk komutanı Bay Bars, Kutuz'un önce elini öpmüş sonra onu devirmiştir (25 Ekim 1260). Bay Bars'la birlikte Abbasi halifelerinin soyundan gelen, Moğollar tarafından kaldırılan halifeliği yeniden tesis edecek ve varlığının amacının Türk fatıh Yavuz Sultan Selim'in gelişiyle açıklanacağı büyük bir dilsiz gidiyordu.

Bay Bars (1260-1277) her açıdan büyük bir hükümdar, Türk dünyasının en önemli figürlerinden biri ve bir destan kahramanıdır. Onu konu alan "*Roman*"ı, halk diliyle yazılmış, argo ifadelerin yanı sıra klasik Arapçaya sızmış pek çok Türkçe deyiş içeren fantastik bir eserdir. Bu nedenle aydınlar tarafından pek fazla beğenilmemiştir. Binlerce sayfadan oluşan (Fransızca kopyası 36.000 sayfadır) bu destanda aslında soylu, yüce, güzel ve çekici bir kahramandan oldukça farklı bir kahraman yer almaktadır. Bu kahramanın etrafı kaba saba, pasaklı Bedeviler ve başıboş serserilerle çevrilidir. Bu büyük yapı meraklısı anıtları (camiler, medreseler, hanlar, köprüler), pars (*bars*) ya da vahşi vaşakları andıran "aslan" figürleriyle süslemeyi sevmektedir.

Moğolları mağlup eden, ellerinden şövalyelerin saygın ordugâhı Krak'ı alarak Haçlıları mağlup eden Bay Bars yenilmez görünmektedir. Anadolu'da başarı gösteremez, ancak asıl başarısızlığı istikrarlı bir hanedanlık kuramamasıdır. Bunun nedeni Bay Bars'ın çocukları Berke ve Salamış'ın ancak kısa süreler için tahta kalmaları ve vasat kişilikler sergilemeleridir. İstikrara ulaşmak için diğer bir büyük Memluk sultanını, Sultan Kalavun'u (1279-1290) beklemek gerekecektir. Mimariye Bay Bars'tan çok daha düşkün olan bu sultan yüzyıl sürecek istikrarlı bir devlet yaratmayı becerebilecektir. Bu hükümdara *maristan*, yani "hastane" adı verilen 1284 tarihli şaheser atfedilmektedir. Ancak bu hanedanlık Türkler için kötü sonlanacaktır. Burç adını –Memlukların daha sonra alacağı Burciler adı buradan gelmektedir– taşıyan bir kaledeki subaylardan biri olan Sultan Berkuk (1382-1399) ayaklanacak, Çerkez ya da Kafkasyalı olan bu sultanı kendi ırkından halefleri takip edecektir.

Memluk Sultanlığı 1260'tan 1517'ye, Yavuz Sultan Selim'in Kahire'ye girdiği güne kadar, XV. yüzyıldaki yaşanan gerilemeye karşın,

Akdeniz'in büyük devletlerinden biri olarak kaldı. Birleşmiş Mısır ve Suriye'yi büyük bir refaha kavuşturdu ve bu iki ülkenin güçlü ve gelişmiş bir uygarlığa sahip olmalarını sağladı. 1340'lardaki görkemini hayal etmek zor olsa da bugün hâlâ etkileyici olan Kahire'nın o dönemki nüfusu 500.000-600.000 civarındaydı. Bu kentin büyüleyiciliğini, inanılmayacak kadar büyük olan ve uluslararası baharat, ıtırlı ve aromalı bitkiler, fildişi, amber, inci, değerli taşlar, kabuklar, altın, kalay, sünger ticaretinden sağladığı görülmemiş zenginliğini bugün kimse gözünün önüne getiremez. Kahire'nin cam ustaları Avrupa'da –Venedik'in parlak ve ince bibloculuğu vasıtasıyla baş etmeye çalıştığı– mineli cam tekniğini tanıtmış ve tunç sanatçıları değerli madenlerden büyük bir incelikle, şamdanlar, yazı takımları, leğenler yapmışlardır – Aziz Louis'nin vaftiz kurnası bundan daha önceki bir tarihte yapılmış değildi... Kuşkusuz o dönemin değerli madenler ve taşlarla yapılmış sofra takımları, altın levhalarla kaplı duvarları, mermer kaplı evleri bugün artık yok olmuş durumdadır. Ancak Kahire'de el-Halil Çarşısının civarında XIII ve XIV. yüzyıla ait şaşırtıcı Memluk yapılarına rastlanabilir. Elbette bunların yanı sıra Sultan Hasan Medresesi (1356) ya da halifelerin mezarları, bu ölüler şehrinde, kubbelerin ve minarelerin üzerlerinden doğan güneşle birlikte en görkemli manzaralardan birini oluştururlar. Bu manzaraya kendinizi bırakmanız, bakışlarınızın uzun kemerler, kubbeler üzerinde kaymasına izin vermeniz gerekir.

İlhanlılar, Memluklar ve Rum Selçukluları

Ayn Calut'tan sonra Hulagu, ondan sonra da halefi Abaga (1265-1282) Suriye'ye dönmek istediler. Ama Moğolların bu amaçla yaptık-

ları tüm girişimler boşuna oldu. Bu arada da özellikle Ekim 1281'de Abaga'nın 30.000 kişilik ordusu ve ona katılmış 30.000 Gürcü, Ermeni ve Frenk, Humus yakınındaki Kalavun'da yenildi. Ve o andan sonra da mücadele artık ağır ve belirsiz oldu. Ayrıca mücadelenin yanı sıra bir yanda Memluklar ve Kıpçak Hanlığı –Rusya "Moğolları"– ile Çağatay Hanlığı – Mâverâünnehir "Moğolları"– diğer yanda ise İlhanlılar –İran "Moğolları"– ile Hıristiyanlık arasında ittifak kurma girişimleri gerçekleşti.

Avrupa'daki arşivlerdeki birçok mektup Doğu ve Batı arasındaki bu görüşmelerin belgeleri niteliğindedir. En eskileri bizzat Büyük Han'ların kendileri tarafından (Güyük Han'ın 1246'da Papa'ya yazdığı mektup, Möngke'nin 1254'te Aziz Louis'ye yazdığı mektup vb), daha yakın tarihli olanlar ise İran Moğolları tarafından imzalanmıştır. Elçilik görevleri her iki yönde de artmıştır. 1248'ten sonra Lyon'a ilk Moğol diplomatları gelmeye başlamıştı, bu heyetin başında Nasturi bir Türk ile Suriyeli bır keşiş vardı. Bir sonraki yıl Kıbrıs'ta Aziz Louis'ye heyetler gönderilmiştir. Bunu başka heyetler de izlemiştir. Tüm bu Doğulu elçiler arasında belki de en ilginci Rabban Çauma'dır. Öngüt Türklerinden olduğu sanılan bu Nasturi Pekin yakınlarında doğmuştur ve yüksek rütbeli bir papazdır. İran'a yerleştikten sonra, İran hükümdarı Argun Han (1284-1291) tarafından mektuplarını, Roma'da Papa'ya, Paris'te Güzel IV. Philippe'e, Bordeaux'da İngiltere kralı I. Edward'a (1287) götürmekle görevlendirilmiştir. Bu elçinin gezilerinin anlatısı daha kısa olmakla birlikte bir bakıma Marco Polo nun *Dünyanın Harikalarını Anlatan Kitap*'ına bir yanıt niteliğindedir. Böylece Asya bir Türk aracılığıyla, Avrupalıların büyük kaşiflerinin gezilerine karşılık vermiştir. Öte yandan Abaga Han'ın haleflerinin, yani önce Teküdar'ın (1282-1284) ve daha sonra da Ar-

[illegible] tepkisinin ardından Gazan'ın (1295-1304), Olcaytu'nun (1304-1316) ve Ebû Said'in (1317-1334) Müslümanlığı kabulü Hıristiyanlığın açılma politikasının hızını kesti, ancak tamamen ortadan kaldırmadı. 1305'te Olcaytu Güzel Philippe'e şöyle yazmıştır: Gerçekten de dünyada uyumdan daha güzel ne vardır?"

Abaga Han'ın saltanatı sırasında acılı bir dönem yaşanmıştır. 1277'de Moğollardan bezmiş olan Selçuklu emirleri Bay Bars'ı Anadolu'ya çağırdılar. O da işgal birliklerini Elbistan'da yendi ve Türk topluluklar tarafından coşkuyla karşılanacağı inancıyla Kayseri yönüne ilerledi. Ama Türk topluluklar ondan yana tepki göstermedi. Düş kırıklığına uğrayan Memluk hükümdarı Mısır yönüne çekildi. Bu arada İran Moğolları ülkeye dönerek ayaklananları cezalandırdılar. Daha önce Sinop'u Rumlardan alan (1265) ve yeniden sağlam, birleşik bir devlet kurmaya çalışan, II. Kılıç Arslan ve II. Keyhusrev'in başveziri Muinüddin Pervane vatan hainliği suçuyla ölüme mahkûm edilmiştir. Bastırma hareketi çok sertti ve Küçük Asya'nın bağımlılığının yanı sıra çöküşünü de hızlandırdı. Küçük Asya XIII. yüzyılın sonlarında hem kendini toparlamaya hem de özgürlüğüne kavuşmaya çalıştı, ama başaramadı: sonuç sadece kargaşanın, ayrıca tımar sahipleri ile boyların ayaklanmalarının artması oldu. 1303'te son Selçuklu hükümdarı öldü. Geride tahta doğrudan vâris olabilecek kimse bırakmadı ve onunla birlikte hanedanlık yok oldu. Ülkede artık sadece birbirine karşıt birtakım beylikler ve batı uçta, o sırada en sıradan beyliklerden biri olan, ama son derece görkemli ve kısmetli bir geleceğe aday, Osmanlılar olarak adlandıracağımız Osman ailesi kalmıştı.

İran Moğol Hanlığı iyi niteliklerini Gazan döneminde yitirmeye başladı. Oysa Gazan Moğolca konuşan, soyağacına düşkün ve tarihine çok bağlı, ama kültürü aracılığıyla yabancı diller öğrenmiş ve Müslü-

man olmuş, büyük İranlı tarihçi Reşidüddin'i vezir olarak seçmişti. Bu vezir Tebriz'i yapılarla donatmış katıksız bir Moğol olarak tanınacaktır. Göçebeler büyük bir yerleşik uygarlıkla karşı karşıya gelince her zaman olduğu gibi ulusal benliklerini yitirdiler. Yine de geleneklerinden bazılarını beraberlerinde getirdiler ve İran topraklarında bugün bazı parçaları yerinde olmayan bir şaheser bıraktılar: Sultan Sencer'in Merv'deki türbesinden sonra Sultaniye'deki Olcaytu mezarı, Timurluların Semerkand'daki, Büyük Moğolların Delhı veya Agra'daki mezar yapıları. Ebû Said öldüğünde (1334) hanlık tümüyle parçalandı; bazı Moğol prensler batıda bazı hükümdarlıkları ellerinde tutabildiler, ancak doğuda yerlerini bazı İran hanedanları aldı ve bunlar arasında güçlü Afgan hanedanlığı Kertler de vardı. Otuz ila kırk yıl sonra, XIV. yüzyılda, Doğuyu etkisine alan yeni bir kasırga bunları silip süpürecekti. Bu kasırga kendini Cengiz Han'la ilişkili göstermeye çalışmakla birlikte bir Türk kasırgasıydı ve bu yaratan da "demir gibi bir topal," yani Timurlenk'ti ya da öbür adıyla Aksak Timur'du.

X. BÖLÜM
TİMUR DEPREMİ

Moğol egemenliği Türk dehasını soldurmak ya da zayıflatmak şöyle dursun tersine ona hayat verdi. Türk dehası aslında görünüşte karanlık bir dönem geçirdikten sonra yeniden olanca gücüyle gün ışığına çıktı ve evrende yeniden yankılanmaya başladı. Hem coğrafi açıdan hem de dönem açısından bize daha yakın olduğu için bu yeni uyanışın anıları belleklerimizde daha canlı izler bırakmıştır.

XIV. yüzyıl boyunca ve XV. yüzyılın ilk yılları sırasında batı dünyası sadece tek bir adamla, bizim yanlış olarak *Tamerlan* olarak adlandırdığımız aslında adı *Timurlenk*, yani "Aksak Timur" olan bir adamla ve bir hanedanlıkla, Osmanlı hanedanlığıyla ilgilendi. Hindistan'da, Rusya'da, Orta Asya bozkırlarında gerileme ve çöküş dönemleri yaşanmaktaydı. Timur'un etkinlik merkezi Semerkand şehriydi; hanedan ise merkez olarak Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını, Avrupa ile Asya arasındaki ekseni seçmişti. Her ne kadar Timur'un kurduğu imparatorluğu Rene Grousset bir bozkır imparatorluğu olarak tanımlasa da bozkırlardan ve bozkır imparatorluklarından çok uzaktayız. Bozkır imparatorluklarının genelde merkezi Moğolistan'da, Ötüken ormanlarında, Semerkand'dan 3000 km ötede, Marmara Denizinin çok uzaklarındaydı; buraları tamamen Moğol ülkeleriydi, gerçek şehirlerin kurulmadığı, hâlâ en eski din olan Tengri dininin hüküm sürdüğü topraklardı. Oysa Timur ve Osmanlı hanedanlığı çok eski uygarlıkların topraklarında, yani Timur İran toprakları ve Osmanlılarsa Yunan ve

Hıristiyan uygarlıkları topraklarında, işlenmiş, ekilen, verimli ve kentlerin ağırlıkta olduğu topraklarda yaşıyor ve faaliyet gösteriyorlardı, başka bir deyişle bambaşka bir evrende yaşıyorlardı. Ama elbette Timur da bozkır uygarlıklarının kalıntısı sürüyordu, Çin'i fethetme rüyası hâlâ devam ediyordu ve onu, Cengizhanlılarla kendisi arasında büyük bir siyasal miras ilişkisi kurmaya iten bir kan bağı, bir soy zinciri vardı. Bununla birlikte sahip olduğu pek çok özellik onu bu ilişkiden uzaklaştırıyordu! Semerkand'ı dünyadaki her yerden çok seviyor ve bu şehri geliştirmekten ve büyütmekten usanmıyordu. Şehirleri ele geçirmeyi herkesten daha iyi biliyordu – Osmanlıların birkaç yıl uğraşıp alamadıkları İzmir'i birkaç günde ele geçirmişti. Her iklime, Sibirya soğuklarına, Cengiz Han'a geri adım attıran Hindistan'ın cehennem sıcaklarına uyum sağlayabiliyordu, ancak uzun göçebe yolculuklarına dayanamıyor, çok zorlanıyordu; bu tür yolculuklarda, savaş sırasında gösterdiği eşsiz stratejik yetenekleri bir yana bırakırsak, Kıpçak hanından daha zayıf olduğu ortaya çıkıyordu.

Kuşkusuz bozkırlar hâlâ tarımın aleyhine olarak büyüyordu ve pek çok insan hâlâ göçebe yaşam tarzı sürdürüyordu, ama vahalar sürekli devinen, yer değiştiren insan kalabalıklarını durduran, onları sabitleyen birer çapa görevi görmeye başlamışlardı. İran-Anadolu sınırındaki Türkmenler Tebriz, Bağdat ve Diyarbakır'dan vazgeçemiyorlardı. Daha sonra Büyük Türkler olarak adlandırılacak Osmanlılara gelince, Türkçe konuşan öteki devletlerin gözünde Asyalıdan çok Bizanslıydılar. Son derece sade bir mimariye sahip Bursa bile Semerkand'd andırıyordu.

Tarih, göçebelerin üstünlüğü ile göçebe imparatorluklarının çöküşü arasındaki dengesiz bir dönemde, önemli bir dönüm noktasındaydı. Uzaklardan top sesleri gelmeye başlamıştı. Cengizhanlıların yeni-

den doğuşu bir karikatür halini aldıkları Moğolistan topraklarında değil (XV-XVI. yüzyıl), Fergana ve Mâverâünnehir'de, Timur'un ve daha sonra Babur Şah'ın yerleşik topraklarında olacaktı. Bilge Kağan'ın şehir kurma isteği sonunda gerçekleşmiş ve Türklerin surlar arkasına kapanmasını istemeyen danışman Tonyukuk oyunu kaybetmişti.

Cengiz Han'ın neredeyse yok oluşa sürüklediği İslamiyet her yerde hüküm sürüyordu. Tüm büyük Türk hareketleri İslamiyete bağlanmıştı; Peygamber, Türklerin henüz Müslüman olmamakla birlikte İslamiyeti benimsediklerini söyleyebilirdi. Türbanlarının ve kaftanlarının altında hâlâ eski şamanın yaşlı bedeni vardı, sarık sarmayla hoca olunmayacağı belliydi. XV. yüzyılda Timur'un şahadet getirdiği halde Allah'tan çok gizlice Tengri'nin önünde eğilmesinin ne önemi vardı? Osmanoğlunun dikkate değer bir handan çok dini bütün bir padişah gibi görünmesinin ne önemi var, zaten bir gün halife olmayacak mı?

Çağatay Hanlığı

Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'a verilen has, ki hanlığı da aynı adı taşımaktaydı, sınırları öteki haslıklar kadar belirsiz olmakla birlikte esas olarak bozkır topraklarından oluşuyordu: İrtiş, İli, Talas Nehirlerini ve Balkaş Gölü havzasını kapsıyordu; bununla birlikte yerleşiklerin topraklarına, Tarım havzasına, Mâverâünnehir'e ve Afganistan'ın batı topraklarına, Pencâb ve Sind'e sahipti. Ama bu hanlıkta bazı beylerin ve Uygurların kesin ayrıcalıkları vardı ve bunlar, Moğolların elinde oyuncak olan Çağataylılardan çok Cengizhanlıların Yukarı Moğolistan'daki başkenti Karakurum'a bağlıydılar.

1242 yılında Çağatay'ın ölümü üzerine tahta, 1221'de Bâmyân'da öldürülmüş olan Mütügen'in oğlu Kara Hulagu geçmişti. Ama 1246'da, bu hanedanın prenslerini canları istediği gibi "tahta çıkaran"

ve “tahttan indiren” Büyük Hanlar, amcası Yisu Mengü’yü Kara Hulagu’nun yerine tahta geçirmişlerdi (1246-1252). Ama Kara Hulagu “güzel, aklı başında ve becerikli” karısı Organa Hatun sayesinde kısa bir süre sonra tahta yeniden dönmüştür. Organa Hatun 1252 ve 1261 yılları arasında doğrudan, daha sonra birinci dereceden kuzeni ve yeni eşi olan Algu (1261-1266) aracılığıyla ve son olarak Algu’dan olma oğlu Mübarek Şah (1266) aracılığıyla hüküm sürmüştür. Bu zor dönemde Yukarı Asya’daki İslam uygarlığı, Cengiz Han’ın şehirlerin ve vergilerin yönetimini devrettiği Müslüman Mahmud Yalavaç’ın, sonra da oğlu Mesud Yalavaç’ın (ö. 1289) ve üç torununun varlığı sayesinde XIV. yüzyılın başına kadar parlak günler yaşamıştır.

Hanlığın yaptığı en önemli iş Doğu İran’daki (bugünkü Afganistan) üslerden hareketle Hindistan’ı yeniden ele geçirmeye çalışması oldu: Moğol orduları 1273’ten önce defalarca Hindistan’ı fethetmeye çalıştılar, ama ülkenin “cehennem gibi sıcak” iklimi bu orduları hep geri döndürdü. Bununla birlikte Moğollar saldırılardan bıkmadılar ve Çağataylılar pek çok kez Hindistan’a seferler düzenlediler. 1287’de Duva, Pencâb’ı yağmaladı. 1299-1300’de Kutluk Hâce, Delhi kapılarına kadar dayandı ve 1303’te Turgay iki ay boyunca şehri kuşattı. Tam da şimdi şanssız günler onları bekliyordu. 1304’te düzenlenen sefer dağıldı, 1305-1306’daki sefer de sonuca ulaşamadı. En son saldırı 1327 yılında oldu, ama bunun sonunda ne olduğu bilinmemektedir.

Tam bir değişim geçiren bir dünyada Çağatay Hanlığı oldukça muhafazakâr bir görünüm sergiliyordu. Cengiz Han’ın kanunu *yasak*’a sıkı sıkıya bağlıydı. Seferler ve iç kavgalar hanlığı çok yıpratmıştı. Tarım, ticaret ve zanaat çöküşteydi. 1254 yılında buralardan geçen Willem van Rubroek [Rubrouck/Ruysbroek] “Eskiden bu ovada büyük şehirler varmış, ama bugün Tatarlara otlaklar açmak için

yıkılmışlardır; çünkü bu bölgenin otlakları çok verimlidir" demiştir.

Duva (1274-1306) enerjisi ve kurnazlığıyla Çağatay'da yetkileri ele geçirmeyi başarmıştır. Oğlu ancak onsekiz ay tahtta kalmış, ardından patlak veren bir kriz sonucunda Müslüman olmuş yaşlı Taliku tahtta geçmiştir. Bu dine geçmesi o dönemde ciddi bir sorun olmuştur. Taliku'nun hükümdarlığı kabul edilmemiş ve idam edilmiştir. Kebek iktidara gelmiş, ama kurultay onun yerine kardeşlerinden birini Esen Boğa'yı (1310-1320) başa geçirmiştir. Kebek bu karara uymuştur. Bir süre sonra oybirliğiyle Esen Boğa'nın yerine geçmiştir. Kebek oldukça bilge ve açık görüşlü bir adamdı, devletinin aslında iki ayrı bölgeden ve uzlaşmaz iki toplumdan meydana geldiğini, yerleşik gruplar ile göçebe grupların birbiriyle asla anlaşamayacağını, asıl zenginliğinin vahalar olduğunu biliyordu. Kendine Buhara ve Belh yolu üzerindeki Karşı'yı başkent yaptı, ama her yıl bozkırları ziyaret etmeyi de unutmadı. Ancak bu taviz iki toplum arasındaki gerilimi artırmaktan başka bir işe yaramadı.

Kebek'in ardından iki halefinin geçici saltanatından sonra Tamaşirin döneminde hanlık çökmüştür (1326). Tamaşirin Budist olmakla birlikte sonunda İslamiyete geçmiştir. Her ne kadar tamamen Türkleşmiş olsa da, gerçek bir "Moğol" olarak kalmayı başarmasına karşın, Moğollar Tamaşirin'i bir emir ya da bir sultandan çok bir han olarak görmüşlerdir. Mâverâünnehir'de olmasına karşın onu yenik ilan etmiş ve yerine yeğenlerinden Cenkşi'yi seçmişlerdir. Hanlık ikiye bölünür.

Çağatay Hanlığının İkiye Bölünmesi

Çağatay Hanlığının ikiye bölünmesi aslında çok mantıklıydı: o

güne kadar birbirine bu kadar taban taban zıt iki ülke bir araya gelip bir devlet kurmamışlardı. Mâverâünnehir zorla Müslüman olmuş bir ilkçağ uygarlığı ülkesiydi. Cengiz Han'ın harap ettiği şehirler çabuk toparlanabilmiş ve kısa sürede kalkınmışlardı. Eski refah dönemlerine öylesine kavuşmuşlardı ki, İranlı büyük tarihçi Cuveynî bile Buhara'yı İslam dünyasının eşsiz bir şehri olarak betimliyordu. Buhara'nın gerçek efendileri Çağatay hanları, kimi zaman aslında bu şehrin kendilerine ait olduğunu unutarak akılsızca bir davranışla bu şehirleri ve tarım topraklarını yağmalayıp yakıp yıkıyorlardı: Buhara 1273'te böyle bir saldırıda yağmalanmıştı. Bu nedenle bu şehirler Çağataylılardan kurtulmaya çalışıyorlardı. Hana ya da en azından onun temsil ettiği kavramlara, yani Cengızhanlılardan gelen meşruiyete, *pax mongolorum*'un bir zamanlar bu idealin yarattığı karmaşayla paralel olarak büyüyen, acı verici olduğu kadar heyecan verici anısına büyük bir saygı duymayı sürdürmelerinin yanı sıra ortaya Arapça "melik" ya da Farsça "şah" unvanlı önemsiz yeni hükümdarlar çıkarıyorlardı.

Moğolistan, İli bozkırları, hiçbir uygarlığa geçit vermeden hâlâ ilkel ve yabani bir biçimde varlığını sürdürüyordu. Çağataylılar adlarını taşıdıkları, "*yasak'ın koruyucusu*" unvanlı atalarından gelenek göreneklere körü körüne bağlılık ve göçebe yaşama doyumsuz bir inanç ve tutku miras almışlardı. "Asla hiçbir yere, özellikle de şehirlere yerleşmeyin" diyorlardı. XIV. yüzyıl ortalarından beri tamamen Türkleşmişlerdi ve 1300'lü yılların refah döneminde İslamiyeti kucaklamışlardı, ama asla bu dini tam olarak sahiplenmemişler, tam bir inançla bu dine bağlanmamışlar ve böylece bozulmadan kalabilmişlerdi. Bu nedenle Tarım Uygur uygarlığı ile Mâverâünnehir İran uygarlığı arasında tam bir kültürel yoksunluk içinde kalmışlardı.

Tuğluk Timur ve Kazgan

Ama bölünme kısa sürdü. Güçlü Moğol kavmi Duğlatlar Moğolistan tahtına güçlü, akıllı, becerikli Tuğluk Timur'u geçirdi (1347-1363). Tuğluk Timur tıpkı krallığının tümüne egemen olmak için Katolikliğe geçen IV. Henri gibi Müslümanlığı kabul etti. Sogdiyan'daki Türk soyluları eski İran soyluları *dikan*'lardan düzensizlik tutkusunu miras almışlardı. Bunların başlıca temsilcilerinden Emir Kazgan oldukça vasat ve diktatör ruhlu bir hükümdar olmasına karşın başa geçmeyi başardı ve 1347-1357 yılları arasında burayı yönetti. Herat'ın Kert prensi Muizildin Pir Hüseyin'i cezalandırdı, çünkü Hüseyin sultan unvanını alma cüretini göstermişti (1349), bu olay Kazgan'ın Türk gururunu incitmişti: "Nasıl bir Tacik (İranlı) sultan unvanını taşır?" dedi ve Kert prensi idam ettirdi.

Birkaç yıl sonra Mâverâünnehir'de karmaşa çoğalınca Tuğluk Timur müdahale etti. 1360'ta Sir-Derya'yı geçti. Bölgedeki soylular ne yapacaklarını bilemediler. Kaçacaklar mıydı? Direnecekler miydi? Yoksa işbirliği mi yapacaklardı? İşbirliğini seçenler arasında Barlas ya da Barulas boyundan genç bir adam da vardı. Bu adamın ailesi Keş'i (*Şehr-i Sebz*) yönetmişti, kendisine Timurlenk, yani Aksak Timur diyorlardı. Tuğluk Timur bozkırlara dönmek için oğlu İlyas Hoca'yı yönetici olarak bıraktı ve yararlı olacağını düşündüğü bu becerikli, hırslı oğlanı danışman olarak verdi. Aslında ona bir efendi atamış oluyordu.

Timurlenk

O sırada Timurlenk yirmibeş yaşındaydı. 8 Nisan 1336 günü, Çağatay ve Turgay (Serçe) hanlığının çalkantılı döneminde, Türkleşmiş

Moğol kavmi Barlasların başı olarak, Semerkand'ın güneyine yüz kilometre kadar ötedeki Keş'in yanındaki Hoc Ilgar'da doğmuştu.

Hanın Keş toprakları ve Barlaslar üzerindeki yetkisini kabul etmesi ve danışmanlık görevi Timurlenk'e zamanla yetmez oldu. Çok daha büyük düşünüyordu. Uzun süre bekledikten sonra Moğollara karşı Türk, göçmene karşı şehirli, Şamana karşı Müslüman kartını oynamaya karar verdi ve Tuğluk Timur'la ilişkilerini kesti. Gizlice Semerkand'a girdi, halkı kışkırttı, kendi yanına çekerek ayaklandırdı ve böylece iktidara ulaşmayı başardı. Aslında iktidarı ele geçirmesi kolay olmadı: sürgünde yaşadı, çeşitli serüvenlere atıldı, Belh, Kunduz, Khulm ve Kâbil hükümdarı kayınbiraderi Mir Hüseyin'le (1369'da ölmüştür) çok onur verici olmayan bir biçimde işbirliği yaptı, ardından yeniden kaçtı, sonra kurnaz ve nabza göre şerbet veren kişiliğine uygun olarak geri çekildi, teslim oldu. Ama sonunda hükümdar oldu! 10 Nisan 1370'te ele geçirdiği Belh'te görkemli bir törenle altın tacı giydi.

Cengiz Han'ın imparatorluğunu yeniden kurduğu iddiasında olduğu için emirden başka unvan kullanmadı, Çağatay Hanlığının dev gölgesinin hep arkasında olmasını sağladı. Çağatay hanı onun elinde bir kuklaya döndü, adına fermanlar imzalar oldu. Bununla birlikte ne *yasak*'ı kaldırmaya ne de *şeriat*'ı ilan etmeye cesaret edebildi: sanki aynı anda hem Müslüman Moğol olunabilirmiş gibi!

Binlerce insanın öldürülmesinin, onca yangının ardından Cengiz Han'ın ele geçirdiği şehirlerin adlarının uzun bir liste oluşturmasından sonra tüm Ortadoğu'da Aksak Timur'la aynı yorucu ve yürek karartıcı geziye çıkmak yıldırıcı olacaktı. Ayrıca bunu yapabilmek için Timur'un yaptığı gibi defalarca aynı yollardan tekrar tekrar geçmek, durup dinlenmeden bir oraya bir buraya koşturmak lazımdı. Çünkü

[illegible] zaferle biten seferlerinden sonra her şeye tekrar tekrar yeniden [illegible] başlamak gerekiyordu. Mâverâünnehir'e girmesi ve Harezm'i [illegible] [illegible]mesi aralıksız on yılını almıştı (1371 Harezm savaşının başı, [illegible] [illegible]ç'in alınması). Bağdat'a iki kere girmesi gerekmişti; Mo[illegible] [illegible] tekrar tekrar şiddetli bir biçimde saldırmak zorunda kal[illegible] [illegible] [illegible]çak hanına karşı dört kere sefere çıkmıştı.

[illegible] sonuç göz kamaştırıcıydı. Büyük Emir yirmidört yılda Mâ[illegible]hir, Harezm, Moğolistan, İran, Mezopotamya, Ermenistan, [illegible]ya ve Doğu Anadolu'yu kapsayan bir imparatorluk kurmayı ba[illegible] Kuzey Hindistan'ın kontrolünü ele geçirdi; Küçük Asya'da tüm [illegible] toprağında üstünlük kurdu. Çin fethine çıktı. Kolları da [illegible] olan bu topal, yıllardır yalnızca yaşama arzusuyla ayakta [illegible] bu sakat öldüğünde, Sir-Derya üzerindeki Otrar'da, kış orta[illegible] hazır bekleyen dev bir ordusu vardı. Günlerden 19 Ocak [illegible] Bir türlü kopamadığı, çok sevdiği şehre, Semerkand'a gömül[illegible] [illegible]nemin en görkemli Müslüman mezarlarının ilki olan Gûr-i [illegible] [illegible]besinde yakınlarıyla birlikte yatmaktadır.

[illegible]mur yaklaşık otuz yıl boyunca geçtiği her yerde yıkıntılar ve [illegible]lar bırakarak, acımasızlığın tüm görünümlerini ortaya koyarak [illegible]kunç yıkıcı gücünü her defasında yeniden kanıtlayarak hüküm [illegible] Doğrusunu söylemek gerekirse zaman zaman seçkin özellikle[illegible] karşımıza çıkan, aşırı karmaşık bir karaktere sahip olan bu üs[illegible] yetenekli adam bir kahramandan çok bir canavardı. Aslında Ti[illegible] tam olarak nasıl nitelendirebiliriz? Timur'a övgüler düzenler [illegible] olabilirler. Bazı olaylara yakından baktığımızda Timur'un taş [illegible] biri olmadığını, heyecanlandığını, ağladığını, sevdiğini ve sev[illegible]ine yoğun, ateşli ve samimi bir aşkla bağlandığını, yakınlarına [illegible] dostlarına delice bağlı olduğunu görüyoruz. Torununun ölüm ha-

berini aldığında kendini yerden yere atmış, ağlamış, acısını belli etmiştir. Sinirleri sanıldığı kadar sağlam değildir: önünde korkunç ve kanlı savaş öykülerinin anlatılmasına dayanamadığını, dilenciliği kabul etmediğini, halkının en azından yiyecek bulmasına dikkat ettiğini bilmiyor muyuz! İkiyüzlü ve dalavereci olduğu konusunda emin değiliz. Kendisinin "dürüstlük ve güç" kuralını benimsediğini ve herkese de bunları dayattığını unutmamalıyız. Canavarın biri miydi? Canavarlığını ortaya koyan şehirlerin kapılarında oluşturduğu kellelerden kuleler değildir; eski Türk gelenekleri arasında yer almayan, kökenini bilemediğimiz, 1340'lı yıllarda Horasan'da ortaya çıktığını sandığımız bu vahşet duygusu ne yazık ki daha sonraki dönemlerde başka hükümdarlarda da kendini göstermiştir. Bu hükümdarlar arasında övgüye değer hükümdarlar bile vardır. Bunlardan biri de Osmanlıların anısına önünde saygıyla eğildiğimiz Yugoslavya Niş hükümdarıdır. Timur'un canavarlığını ortaya koyan asıl, adları belleklerimizden silinmeyen, ölümsüz görünen, zengin ve bereketli topraklardan çöllere dönüşen şehirler, artık ne su kanalı ne su kuyusu kalan ve sadece binlerce –milyonlarca?– ölüyle adından söz ettiren Seistan'dır örneğin. Aynı insanda acımasız, disiplinli, düzenli bir savaşçı ile eserinden onur duyan bir kültür adamını birleştiren bu çelişkiye ne demeli? Çünkü sonuçta Cengiz Han bir barbar, kötülük yaptığının bile bilincine varamayan bir cahilken gerçek ülküsünü barış olarak belirlemiş, zorla değil barış yoluyla iyilik yapmak isteyen bir hükümdardı. Timur barışı nedir? Timur'un eseri nedir? Timur hem örgütleme hem de yaratma yeteneğine sahipti. Güzel sanatları, edebiyatı ve yasaları severdi. Ondan övgüyle söz edenler ölümünde ona "Mekânı Cennet" adını vermişlerdi! Tarihi bir kenara koyarsak Timur Semerkand'ın sokaklarını gezerken aklına gelmektedir. Oldukça kısa sürede gerçek-

…urdiği bu eserinde dünyanın dört bir yanından sanatçı ve zanaatkârları toplamıştı. Bu şehir, çocuklarının kurduğu –Timur Rönesansı– olarak adlandırılan altın dönemin tohumlarının atıldığı şehir olmuştu. Ama bu görkemi çok pahalıya ödetmiştir.

Belirsiz Dinsel Tavır

Timur her iyi Müslüman gibi kelime-i şahadet getirerek ölmüştür. Tüm yaşamı boyunca Şamanizm ile İslamiyeti sarsılmaz inancında birleştirmiştir. Bir adamın aynı anda iki dine birden inanabileceğini kabul etmemek için bu konularda çok bilgisiz olmak gerekir.

Tarihçi Jean Aubin'in belirttiği gibi Timur yaşamının ilk dönemlerinde, çoktanrılı inanca sahip İli Çağataylılarınm hizmetinde çalışmıştır ve benliğinde tüm Mâverâünnehirlilerin ileri gelenlerinin olduğu gibi İslamiyet öncesi inançtan derin izler kalmıştır. İçinde yaşadığı toplum –bu açıdan o dönemin tüm Türk toplumları az çok birbirine benzerdi– Müslüman bir toplumdu, ama genelde bilinen Müslüman toplumlardan farklı bir yüze sahipti. Şarap içiliyordu, müzik dinleniyor ve besteler yapılıyordu, çoğu zaman serbest, kimi zaman erotik figüratif resim yapılıyordu. Kadınlar bu toplumda kesin özgürlüklere sahiptiler ve kendi kendilerinin efendisi oldukları gibi kimi zaman erkeklerin de efendisiydiler. Kocalarının yokluğunda evlerine konuk kabul eder ve şenliklere katılırlardı: Timur masasına sarayın en güzel kadınlarını davet ederdi. Eski Uygur, Hazar, Selçuklu ve Cengiz Han geleneklerine, eski Türk geleneklerine bağlı biri olarak bağnazlıkla en küçük bir ilgisi yoktu: dervişlerin, büyücülerin yetkileriyle ilgilenir, ama onların yalancılıklarını, ikiyüzlülüklerini ortaya çıkarmaktan hoşlanırdı. Teolojik tartışmalara meraklıydı.

Ordusunda yanlarında putlarını taşıyan pagan askerler, çadırlarının kapısına serbestçe büyük boylarda ikonlarını asan Hıristiyanlar bulunurdu. Bu ikonlardan oldukça gösterişli bir biçimde boyanmış ve süslenmiş olanlardan birini İspanyol elçi Don Ruy Gonzales de Clavijo da görmüştü. Hıristiyanlarla ilgili hiçbir kaygısı yoktu. Lübnan'daki Maronit piskoposluğunun merkezi Kanabyn'de ayinlere katılmıştı, rahiplerin yemeğini paylaşmıştı ve onların yaşamlarına hayranlık duyduğunu belirtmişti. Sultaniyeli Jean, Hıristiyanlar için biraz nefret duyduysa bile iki Dominiken rahiple yaptığı görüşmeden sonra bunun tamamen dağıldığını söylemiştir.

Cengiz Han'ın yetenekleriyle ilgilendiği insanları ve rahipleri koruması gibi, Timur da sanatçılar ve zanatkarların yanı sıra İslamın önde gelen din adamlarını da korumuştur. Ama tıpkı ortaçağ İran'ında ender rastlanan kiliselere göstermediği gibi camilere de özel bir saygı göstermiyordu. 1393'te Bağdat'ın mahallelerinde *minber*'ler ve *mihrap*'lar yıkılmıştır ve imamlar camilerin minarelerinde asılmıştır. Timur'un dinin savunucusu, kutsal savaş kahramanı olduğunu ileri sürdü. Ama egemenliğinin sonucunda o dönemdeki tüm Müslüman güçler yok edilmişti: Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan İmparatorluğu, Kıpçak İmparatorluğu; Memluk Devleti Timur'un iradesi dışında bu sondan kurtulabilmiştir!

Kuşkusuz içinde yaşadığı dünya Müslüman dayanışması kavramını anlayabilme gücünden yoksundu. Bununla birlikte Timur yine de bunu anlayabilecek olanlar ya da kendi adına seferlerinin her biri için dinsel nedenler ileri sürmekten geri durmuyordu. Delhi seferinin amacı Hindulara karşı aşırı hoşgörülü olan Delhi hükümdarlarını cezalandırmaktı: bu saldırıda pek çok Hindu öldürüldü. Küçük Asya seferinin amacıysa büyük Hıristiyan üssü İzmir'i ele geçirmek ve tahrip

ı ıııı·kti. Kıpçak seferinin amacı da belki de Cenevizlerin ticaret üsle-ııyıh. Aslında büyük bir siyasetçi olduğu kadar büyük bir asker olduğu için elindeki her kozu oynuyordu ve onu yönlendiren tek şey ölçü-ıı hırsıydı; bu hırs, çok eskilerden miras aldığı köklü ve içgüdüsel lılıııle tamamen örtüşüyordu: dünya üzerinde sadece tek bir hüküm-ılaı, Türkleri yönetebilecek tek bir Türk olabilirdi.

Toktamış

Cengiz Han hanedanlarının sonunu getiren aile kavgaları Altınorılu'da kısa süreli Berdibek hanedanlığının sonunda yeniden filizlendi (1359). Bu göçebe devleti 1360 ila 1380 yılları arasında ondört kez lıaıı değiştirdi ve sonunda saygınlığını kaybetti. 1371'de Rus beyleri vergi vermeyi kesti. Bunlara baskı uygulamak gerekiyordu. Altınordu hükümdarı Mamay saldırıya geçti. Ama önce Voja'da grandük Dimitri Donskoi tarafından yenildi, sonra 8 Eylül 1380'de Don ve Nepriavda Nehirlerinin kesiştiği noktada Koulikovo'da birlikleri dağıtıldı.

Altınordu Devletinin artık sonu gelmiş gibi görünüyordu. Ama bu sondan Ak Ordu Hanlarının akrabası, Cuci soyundan gelen Toktamış tarafından geçici olarak kurtarıldı. Toktamış Han, Timurlenk'in korunması altına girmiş olan bir beydi ve Büyük Emir ona Sir-Deryanın kuzeyinde göçebe yaşayan boylar üzerinde üstünlük hakkı tanımıştı. O da bundan yararlanarak Ak Ordu hanı olmuştu. Yüksek düzeydeki ilişkileri ve ileri görüşlü biri olması nedeniyle, Altınordu devletinin içinde bulunduğu kargaşayı ve Koulikovo yenilgisinin bu devlet için yarattığı tehlikeleri gördü.

Bu durumu düzeltmeye karar verdi. Tüm kuvvetleriyle Ural'ı aşarak 31 Mayıs 1223'te Moğolların büyük bir zafer kazandıkları Kalka

savaş alanının yakınında Mamay'a saldırdı ve onu yendi. Artık Altınordu Toktamış'a aitti. Altınordu'nun talep ettiği hakların peşine düştü. Bu haklardan ilki Ruslarla ilgiliydi. Ruslar ayaklanmalarını sürdürdükleri için Rusların üzerine yürüdü. Vladimir şehrini ve daha az öneme sahip başka şehirleri yaktı yıktı. Sonra da Moskova'yı ele geçirerek 26 Ağustos 1382 günü tüm şehri yaktı. Litvanyalılar bu girişimi önlemeye çalıştılarsa da başaramadılar. Bu kesin zaferi karşısında Polonya kralı Lagıslas II. Jagiellon huzuruna gelerek diz çöktü. Böylece Rusya yeniden bir yüzyıl sürecek Tatar bağımlılığı altına girdi.

Doğu Avrupa'da Cengizhanlıların gücünü yeniden canlandıran Toktamış Han, Altınordu'nun hiçbir zaman egemen olamadığı ve ele geçirmek için uzun yıllar İran İlhanlılarıyla mücadele ettiği Azerbaycan'ı alamaz mıydı? Sahip olduklarının sadece kendi üstün yeteneklerinin bir sonucu olduğuna inanan Toktamış Timur'la yollarını ayırdı Kafkasya'da Timur'a alçakça saldırdı ve sonra da geri çekildi (1387). Bir sonraki yıl Timur'un Şiraz'da olduğu bir sırada Mâverâünnehir'e saldırdı. Harezm ve göçebe Moğol ülkesindeki pek çok topluluk ona bağlandılar. Artık Asya'nın ortasında Doğu Avrupa'ya hükmediyordu. Cengiz Han'ın imparatorluğunun gerçek kurucusuydu. Timur yenildiğine göre her şey mümkündü.

Timur yıldırım hızıyla geri döndü. Toktamış'ın da inanamadığı delice bir cesaretle, görülmemiş bir saldırı düzenleyerek ona ait birlikleri bozguna uğrattı ve onu kaçmak zorunda bıraktı. Daha sonra Toktamış kendini toparladı, ama artık çok geçti. 1388-1389 yılının korkunç kışında kendine bağlı tüm vasallarla, Ruslarla, Gürcülerle, Bulgarlar ve Ili'de kamp kuran Duğlat kavminin en güçlü beylerinden Kamaleddin'in kendisine gönderdiği Moğollarla boşu boşuna sefere çıktı. Bu kez Timur ordusuyla onu bekliyordu.

Timur'un Toktamış'ı sevdiğinden kuşku yok, çünkü Timur onun gibi sert birinden beklenmeyecek bir zayıflıkla Toktamış'ı "oğlu" saymayı sürdürmüştü. Ama sonunda ondan kurtulmak zorunda olduğunu gördü ve bozkırda peşine düştü. Toktamış tüm göçebeler gibi savaşı erteleyerek Timur'u kuzey yönünde Tobol Nehrinin kaynağına kadar, boş alanlarda gücünü tüketerek ve altı ay boyunca Timur'u gözleri rüzgârın sildiği izlere dikilmiş olarak peşinden sürükledi. Nihayet 13 Haziran 1391'de iki taraf hemen hemen rastlantısal bir biçimde Volga'nın yakınlarında bugünkü Kuybışev (Samara) veya Kunduzca yakınında savaşa tutuştular... Bu savaşta Altınordu oldukça hırpalandı. Ancak anlaşılan Toktamış'ın yeniden iktidar üzerinde hak iddia etmemesini sağlayacak kadar hırpalanmamıştı.

Timur saldırılarını sürdürdü. 1385'te Toktamış'a Terek üzerinde yenmişti. Bir süre önce şaşkınlık verici bir biçimde ölümcül bir hastalıktan kurtulabilmeyi başarmış bu sakat adam savaşta at üzerinde, göğüs göğüse büyük bir kahramanlık göstererek savaştı ve zaferi kendi bilek gücüyle ve kendi iradesiyle kazandı (Nisan 1395). Tekrar bozkır yollarına düştü, birbiri ardına Kazan'a Moskova'ya (efsaneden anlatıldığının aksine burayı ele geçiremedi), Kiev'e saldırdı, Hacı Tarkan'ı (Astırhan) yıktı ve oradan Çerkezler ile Alanların ülkesine, Kafkasya'ya geçerek her yeri talan etti.

Altınordu, Rusya'nın yeniden doğmaya hazırlandığı bir dönemde, hiçbir zaman altından kalkamayacağı büyük darbeler yemişti.

Kalaçlar ve Delhi Tuğluk

Hindistan'a giderek çapulculuk yapmak, Çağatay Hanlığının bir geleneği ve Kâbilistan'a sağlam bir biçimde yerleşenlerin tümünde

görülen doğal bir eğilimdi. Çağataylılar Delhi'de karşılarında silahlarının ya da altınlarının gücüyle ülkelerini korumaya kararlı beyler bulmuşlardı ve seferleri çoğu zaman kazançlı olmakla birlikte hiçbir zaman kesin bir sonuç sağlamamıştı.

1290'da Kalaç boyundan İranlılaşmış (kimi zaman Afganlılaşmış da denir) bir Türk olan ve Delhi sarayında yaşayan Fîrûz Şah, Balban Şah'ın soyundan gelenlerden birinin elinden hükümdarlık tacını alarak Celaleddin Kalaç adıyla tahta çıkmış (1290-1296), sonra yerini Alâeddin Muhammed'e (1296-1316) bırakmıştır; Moğolların 1303'teki uzun kuşatmasına Muhammed karşı koymuş ve Nizameddin adındaki ermişin Tanrı'nın yardım etmesini sağladığına inanılması nedeniyle, halkın gözünde bu onuru sufiyle paylaşmıştır.

O sıralarda Delhi Sultanlığı en parlak dönemini yaşıyordu. Bu parlak dönemi kısmen, Moğol istilasından kaçtıktan sonra Ortadoğu'ya sığınan ve beraberlerinde pek çok İran ve Selçuklu geleneğini getiren seçkin sınıfa borçluydu. Moğol tehdidine karşın Alâeddin Muhammed öncüllerinin mimari mirasını devam ettirmeye çalışıyordu: Kuvvetü'l-İslam Camiini büyüttü, alçak kubbeli küp biçimli ağır bir yapı olmasına karşın son derece ince bir dekora sahip olan ve Kutub Minâr'la uyum içinde olan Alayi Dervaze'yi yaptı. Bu yapı Alâeddin Muhammed'in kafasını meşgul etmiştir. Bu yapıyı aşmak için Kutub Minar'ın minaresinin çapının ve yüksekliğinin iki katı büyüklüğünde bir minarenin temellerini atmıştır. Bu minarenin, gücünün ve hırsının simgesi olmasını istemiştir. Ama ne ikinci Delhi'yi ne tüm planlarını çizdiği Siri'yi ne de bu minareyi tamamlayabildi. Veziri Hızır Han hükümdarından aşağı kalmak istemedi ve Alayi Dervaze'ye yakın bir tarzda büyük Cemaat Han Camiini inşa ettirdi.

Celaleddin Kalaç'ın üçüncü oğlu İslamiyeti kabul eden ve han un-

ını taşıyan bir Hindu tarafından öldürüldü. Dibâlpûr ve Pencâb'ın yöneticisi, Tuğluk kavminden bir Türk soylusu, efendisinin intikamını almakta gecikmedi. Hükümdarlık hanedanlığından geriye tek bir erkek bile kalmadığından kendisini Gıyâseddin Tuğluk unvanıyla 1321'de hükümdar ilan etti. Ama Gıyâseddin Tuğluk yaşlı bir adamdı ve ancak dört yıl hüküm sürebildi. İki yanında kulelerin yer aldığı mazgallı bir duvarın önünde bulunan mezarı anısını yaşatmaktadır.

Bundan önceki iki beyin hükümdarlığı zamanında olduğu gibi bu beyin hükümdarlığı zamanında da mimari sanat, gösterişe dayalı alçı ve yalancımermerden oluşan sağlam bir dekora karşın sade, güçlü, püriten bir sanat anlayışı mevcuttu. Siri ihmal edilmemiş, ama üçüncü Delhi Tuğlukâbâd adıyla inşa edilmiştir – aslında bir şehirden çok kayalık bir tepe üzerine dikilmiş bir kaleydi. Dördüncü Delhi Cihanâbâd, beşincisi II. Fîrûz Şah'ın (1351-1388) eseri olarak Fîrûzâbâd adını almıştır. Sulama, mimari, tarih ve antikalara duyduğu kadar delice bir ilgi duyan Fîrûz Şah pek çok yapıyı restore ettirmiş, pek çoğunu da inşa ettirmiştir (Kalan, Kirki, Begampuri vb camileri). Geçmişe bağlı olduğu için şehrin en uygun yerine, eski Hint hükümdarı Aşoka'nın iki yazıtını diktirmiş ve böylece Türklerin arkeoloji kalıntılarına olan ilgisini de ortaya koymuştur.

XIV. yüzyılın sonunda, Fîrûz Şah'ın ölümünden sonra duraklama dönemine girmiştir. Zaten belirli bir süreden beri Delhi'ye bağlı iller ayrılma eğilimindeydiler, nitekim Bengal ilk olarak 1338'de, daha sonra 1352'de tamamen ayrıldı. Jaunpur ise 1384 yılında Delhi'den koptu. Öte yandan 1347 yılında Dekken'de, Bicâpûr, Bidâr ve Golkonda krallıklarını doğuracak Behmeni Sultanlığı kurulmuştu. Gücerât'ın 1396'daki isyanı zaten çökmekte olan bir krallığa yeni bir darbe indirdi. Moğollara kafa tutan prensler neredeydi?

Timur'un Hindistan'a Girişi

Timur, İndüs'ü aşarak altı ay süren bir kuşatmadan sonra Mültân'ı ele geçiren (Mayıs 1398) torunu Pir Muhammed'den sonra, Eylül 1398'te Hindistan'ı istila etti. Girdiği her savaştan galip çıkıyordu. Yanında yüz bin kadar Hindu savaş tutsağı vardı ve çok uzun bir süre düşündükten sonra bunların idam edilmesine karar vermişti. Bir süre sonra Sultan Muhammed Şah'ın (1392-1412) ya da daha çok ülkenin gerçek hâkimi olan vezir Mallu İkbal'in ordusuyla 17 Eylül günü Delhi önlerinde karşılaştı. 18 Eylül'de muzaffer bir biçimde şehre girdi. Delhi'de başarısının sarhoşluğunu tadarak, ganimetinin ne kadar büyük olacağının hesabını yaparak onbeş gün geçirdi. Bu arada Semerkand'a dönmeden önce kendini çevredeki bazı paganların derisini yüzdürme zevkinden alıkoymadı.

Delhi'de kendisini temsil etmek üzere peygamber soyundan gelen bir Afganlıyı, Hızır Şah'ı yönetimde bıraktı. Hızır Şah yirmi yıl sonra Delhi'de kendisini sultan ilan ederken bu soyun devamı olduğunun belirtisi olarak hanedanlığına "Seyyid" adını vermiştir. Bu arada çevredeki beyliklerde bağımsızlık hareketleri güçlendi ve her şey unutuldu. Timur bir daha Hindistan'a gelmedi. Ancak Hindistan için bir kabus olarak kaldı.

Karakoyunlular ve Akkoyunlular

Yukarı Mezopotamya'da, Ermenistan'da, Güney Kafkasya'da, Kürdistan'da, Azerbaycan'da göçmen Türkler, yani Bayatlar, Döğerler, Çepniler ve Bayındırlar gibi Selçuklular ya da Cengiz Han topluluklarıyla birlikte gelmiş boylardan Oğuz kökenli Türkmenler, ülkede oldukça tuhaf bir düzeni egemen kılmaya devam ediyorlardı.

Bunlar arasında iki konfederasyon, Akkoyunlular ile Karakoyunlular, büyük bir güce sahip olmuşlardı. Kesin olmamakla birlikte Karakoyunluların Şii eğilimli oldukları ileri sürülmüştür. Adlarından da anlaşılacağı gibi asıl meslekleri çobanlık olan bu insanların sürüleriyle paratotemik ilişkileri vardı. Bunu, kimi zaman *in situ* [yerinde] kimi zamanda yöresel müzelerde sergılenen doğal mezarlarından, kara ya da beyaz taştan yapılan, oldukça kaba yüksek kabartma koç tasvirlerinden anlıyoruz. Bununla birlikte koşumlu at heykelleri de yapıyorlardı; bu gelenek de bize Orta Asya Türklerinin cenazelerle ilgili eski gelenek ve göreneklerini hatırlatmaktadır.

Bu iki rakip topluluk, XIV. yüzyılın ortasında hemen hemen aynı zamanda kurulmuşlardı. Hükümdarlık geleneğine sahip seçkin bir boy olan Bayındır'dan da ilk kez 1340'ta söz edilmiştir. Bunlar Moğol egemenliği altında baskılanıyorlardı. Karakoyunluların başlıca etkinlik alanı Azerbaycan ve Irak'tı. Karakoyunlular 1365'te Muş'u ele geçirmiş, ardından 1388'de Musul, Sincar ve nihayet Tebriz'i almışlardı. Gücü Karayülük Osman'a dayanan Akkoyunluların etkinlik alanı ise Diyarbakır, Dicle'nin yukarı bölgesi ya da başka bir deyişle bugünkü Türkiye'nin doğu bölgeleriydi. Timur geldiği zaman çatışmaları zorunlu oldu.

Akkoyunlular Timur'a çok fazla dayanamadılar ve ona katılmayı ve en sadık müttefiklerinden biri olmayı seçtiler. Buna karşın Karakoyunlular Timur'a sonuna kadar dayandılar. Hükümdarları Kara Ahmed bu uğurda 1389'da hayatını kaybetti. Oğlu Kara Yusuf (1389-1420) gücünün sonuna kadar Timur'la mücadeleye devam etti ve sonunda önce Osmanlıların, sonra da Memlukların yanına sığınmak zorunda kaldı. Bu iki devlet birbirinin tam tersi politikalar gütmelerine karşın 1406'da egemenliklerini tam olarak yeniden kurabildiler.

Timur Karşısında Memluklar

XV. yüzyıl Suriye ve Mısır Memlukları için görkemli bir dönem olmakla birlikte sorunlar ve sıkıntılar da getirdi. XIII. yüzyılda kurulmuş ve Cengizhanlılara direnebilmiş bu büyük savaş makinesi artık paslanmaya başlamış ve Sultan Berkuk (1382-1399) ülkede çıkan ayaklanmaları bastırabilmek için çok çaba göstermek zorunda kalmıştı. Ama başarılı köleler kendilerine güvenlerini yitirmiyorlardı.

Ferec (1399-1412) Timur'dan kendisine bağlanmasını ve toprakları üzerindeki kaçakların teslim edilmesini isteyen bir ültimatom alınca bu istekleri reddetti: Mısır'da, tüm dünya sırt çevirmiş olsa bile yenilenleri ülkesinde ağırlama ve canı pahasına kendisine sığınanları koruma ve sadık kalma geleneği hâlâ varlığını sürdürüyor muydu? Ferec'in savaşa hazırlanması gerekiyordu.

Mısır'ın Anadolu'daki ileri karakolu olan Malatya'yı ele geçirdikten sonra Timur 1400 Ekiminde güneye doğru yola koyuldu. Halep, Hama, Humus, Baalbek'i ele geçirdi ve Şam önlerine geldi. Ferec önce kendini savunuyormuş gibi yaptı, sonra kenti kaderine terk etti. Kent ise teslim koşullarını görüşmek amacıyla Timur'a bir elçiler heyeti gönderdi. Bu heyette Tunuslu büyük tarihçi, İslam uygarlığının gurur kaynaklarından biri İbn Haldun'da bulunuyordu. Aydın ve düşünür İbn Haldun ile asker Timur arasında ilginç bir görüşme gerçekleşti. Bir kimsenin yetenekli olup olmadığını hemen anlayan ve tarihe çok meraklı olan Timur, İbn Haldun'u büyük bir nezaketle karşıladı. Ona uzun uzun Mağrip konusunda sorular sordu; İbn Haldun geniş bilgisi ve zekâsının kıvraklığıyla Timur'u büyüledi. Şayet kale kırküç gün boyunca direnmemiş olsaydı, kent kurtulabilirdi. Ama böyle olmadı ve kent çok zarar gördü. Kuşkusuz kaza sonucu çıkan bir yangında İslam uygarlığının en eski camilerinden Büyük Emevi Cami kısmen

...ndı. Bu arada bir kabus daha yaşandı! Timur seferi sürdürdü: nasıl ...rap edildiği tüm Müslüman dünyaca bilinen Baalbek'ten, Ancar'dan ...kullerinin önünde rüyalara daldığı Lübnan'dan geçti. Sonra Timur ...ldığı gibi gitti ve Memluklar kısa bir süre içinde Suriye'ye tekrar ...alip oldular.

...imur'la savaşmamış tek bir Müslüman devlet kalmıştı. İslam uy...arlığının o dönemdeki en büyük devleti, Hıristiyan kâfirlere karşı ...arda zaferler kazanan Osmanlı İmparatorluğuydu. Timur "iki efen...di paylaştığı sürece dünyanın bir değeri yoktur" diyordu. Gurur, sa...dece gurur yeni bir savaşa daha neden oluyordu.

Anadolu Beylikleri

Moğol istilalarından kaçan ya da bu istilalar nedeniyle yer ...değiştirmek zorunda kalıp doğudan, Horasan'dan, hatta daha da uzak...lardan gelen çok sayıdaki Türk boyu Küçük Asya'ya, yalnızca onları ...abul etmek zorunda kalan Selçuklu topraklarına değil, bu toprakları ...evreleyen Hıristiyan, yani Bizans ya da Ermeni prensliklerine yerleş...mişti. Bu Türkmenler bugün bile tam olarak açıklayamadığımız ne...denlerle, Akkoyunlu ve Karakoyunluların tersine kısa sürede toprak...ara yerleşmiş ve yerleştikleri bölgelere uyum sağlama ve uygarlaşma ...onusunda doğal yeteneklere sahip olduklarını ortaya koymuşlardı. ...enel olarak parlak Selçuklu kültürünü benimsemişler, ama bunun ...olesi olmadan bu kültürü derinlemesine bir biçimde dönüştürmüşler ...e böylece XVI. yüzyıl klasik Türk uygarlığının tohumlarını atmışlar... Tüm Müslüman doğu bölgelerinde hâkim olan İran uygarlığının ...kisinden uzak kalan bu boylar sadece Türkçe konuşmuşlar ve Türk...yi ilk kez Anadolu'da resmi dil olarak kabul ettirmişlerdi: bu bü...ük değişiklik, Türkçenin nüfuz alanı bakımından çok önemli bir rol

oynadı. Farsça ve Arapça önemli kitaplar ilk kez bu dönemde Türkçeye çevrilmeye başlandı.

Oldukça sağlam bir kuruluşa sahip olan bu boylar, sonunda resmen hem Selçuklu Sultanlığını hem Moğol egemenliğini kabul eden, ama aslında bağımsız olan birer devlet oluşturdular. Bu devletlerin gücü 1277'de İlhanlıların koruması altında daha da arttı ve sonunda 1303'te Selçukluların yerini aldılar. Eskiden bunlara *Tavaik-i Muluk* adı verilmekteydi, daha sonra bunlara beylikler denilir oldu. Toplam sayıları yirmi kadar olan bu devletlerden bazıları çok küçük, bazılarıysa ilerde önemlerinin artmasına neden olacak kadar büyüktüler. İçlerinden en eskisi, aynı zamanda en güçlüsü Karaman Beyliğiydi. Karaman Beyliği Kilikya'da kurulmuştu ve liderleri Mehmed Bey 1276'da Konya'yı Selçuklular adına ele geçirmişti. Halefleri kendilerini Selçukluların mirasçıları ilan ederek, çok sonra bunların başkentini yeniden ele geçirmeyi başarmışlar (1402) ve sultan unvanını almışlardır.

Karamanlıların tarihte oynadıkları rol kültürel alan başta olmak üzere pek çok açıdan önemlidir. Mehmed Bey 1277'den sonra bir genelge yayımlayarak zamanında Selçukluların resmi dili kabul edilen Farsçanın yerine Türkçeyi resmi dil olarak kabul etmişti. Halefleri edebiyatı ve sanatı teşvik ettiler: *Mesnevi*'nin yazarı, Mevlevi tarikatının kurucusu büyük mutasavvıf şair Celaleddin Rûmî ilk gençliğini bu beylik döneminde yaşamıştır, ilk Anadolulu Türk halk şairi Yunus Emre bu beylikte doğmuş, yaşamış ve ölmüştür (1322). Beylik Osmanlı İmparatorluğuna, ancak 1466-1467'de bağlanmıştır.

Daha sonraki tarihlerde kurulan daha küçük başka beylikler de oldukça önemli roller oynadılar. Örneğin Beyşehir'deki Eşrefoğulları, Uluborlu ve Antalya'daki Hamidoğulları (1302-1390), Muğla'daki

Menteşeoğulları (1300-1426), Kastomunu'ndaki İsfendiyaroğulları Beyliği (1291-1459), Frigya'da kurulan ve başkentleri güçlü bir kaleye sahip Kütahya olan Germiyanoğulları (1302-1428). Tüm bu beylikler Karamanlıları örnek alarak ele geçirdikleri bölgeleri Türkleştirmişler ve Türkçenin atılım yapmasını sağlamışlardır.

Emirlikler ve beylikler dinsel mimarinin değişmesinde önemli bir rol oynamış ve klasik Osmanlı sanatının yolunu açmışlardır. Medrese inşa etme geleneğine bağlı kalsalar da camilerin yapımında büyüyen hacimle birlikte yapının bütünlüğünü de koruyarak yenilikler yapmışlardır (1366'da Manisa'da çapı 10,30 metreye varan mihrabın önünde kubbenin kayda değer bir biçimde genişletilmesi, 1404'te çapın 14 metreye vardırılması ya da 1375'te inşa edilen Efes'teki Selçuklu İsabey Camiinde olduğu gibi iki kubbe yapılması). Sundurmaları sadeleştirerek yapıların içlerinin ve dışlarının uyumlarının sağlanması, kabartmaların iyice basitleştirilmesi, hatta bunların yerine mermer süsün kullanılması (Peçin'deki büyük camiler, Birge Cami ve Selçuklu İsabey Cami gibi) bu dönemde olmuştur. Arap ve İran camilerinin revaklı avlularına geri dönülür. 1312'de Birgi'de camilerdeki dua odasının önüne yapılan giriş sahanı bu tarihten sonra tüm camilerde kullanılmıştır. Doğruyu söylemek gerekirse bu yenilikler esas olarak Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Germiyanoğulları, Menteşeoğulları ve kuşkusuz Osmanlılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Çünkü Karamanlılar Selçukluların halefleri olarak eski geleneklere bağlı kalmak istemişlerdir. Bu yeniliklerde İtalyan etkisi var mıdır? Niğde'deki Ak Medresenin (1409) ve Bursa'daki Muradiye Medresesinin ön cephesinde (1363) İtalyan sanatçıların etkisini görmemek mümkün değildir. Hatta bazı yapılarda bu etki o kadar açıktır ki, mimarlarının İtalyan olup olmadığı kuşkusunu uyandırmışlardır.

Bizans sınırlarında yerleşik bulunan uçbeyleri, İslamiyetin Hıristiyanlıkla savaşında ön cepheleri oluşturmuşlar ve bu anlamda çok özel bir yapıya sahip olmuşlardır: *cihat* ilkesine bağlı olarak, katılanları *gazi*, yani galipler olarak adlandırıyorlardı. Ama bu durum kendi aralarında da kavga etmelerine engel olmasa da, anlaşmazlıklar geri planda kalmıştır. Bu arada Germiyanoğulları Beyliği XIV. yüzyılın başında Yakub Bey liderliği sırasında güçlü ve çekinilen bir beylik olmuştur. Donanması Yunan adalarından Balkanlara kadar etkili olan Aydınoğulları Beyliği özellikle 1330 ila 1345 yılları arasında Gazi Umur Bey'in (ö. 1348) başkanlığı sırasında güçlenmiştir. Ama sonunda uluslararası bir rol oynamaya aday tek beylik olan Osmanlı Beyliği bu beyliklerin tümüne boyun eğdirmiştir.

Osmanlı Devletinin Kuruluşu

Osmanlılar ya da Osmanoğulları, XIII. yüzyılda küçüklüğü ve güçsüzlüğünden başka diğerlerinden hiçbir yanıyla ayırt edilemeyecek bir beylikti. Türk topraklarının kuzeybatı ucunda, Bizanslıların darbelerine açık durumdaydılar.

Selçuklu istilaları zamanında ya da daha sonra, Moğol fetihleri sırasında, Ermenistan'a göç eden Oğuz boyu Kayılardan gelmekteydiler. Ne yazık ki dönemin tarihçileri nesnel olmaktan çok övgü düzme anlayışıyla tarih yazdıkları için kökenleriyle ilgili hiçbir şey çok açık ve kesin değildir.

Her ne olursa olsun 1225'e doğru Van Gölü kıyısındaki Ahlat yöresine yerleşmişler ve Müslüman adı taşıyan birinin, Süleyman'ın, otoritesine girmişlerdir. Süleyman'ın oğlu ya da torunu Ertuğrul ile çocukları Sevci ve Gündüz'ün adları ise Türkçedir. Dolayısıyla İsla-

...ti kabul ettiği görüşü kesin değildir. Üstelik *Ertuğrul* (Erkek Doğan) adı da güçlü bir biçimde totemizmi çağrıştırmaktadır. Zaten Ertuğrul adında birinin yaşayıp yaşamadığı konusunda da kesin bir bilgi yoktur. Çünkü bu konuyla ilgili pek çok efsane vardır. Ama Ertuğrul'un, Selçuklulardan Bitinya'da bir tımar aldığı ya da buraya Moğol ...ından kaçarak gelmiş bir komutan olduğu hemen hemen kesindir. Osmanlıların tarihi gerçek anlamda ancak Ertuğrul'un üçüncü oğlu olan Müslüman adlı Osman'la başlar. Adını alan ve otuzaltı halefinin yöneteceği devletin kurucusu olan Osman, iktıdara yükselişini kuşkusuz bağlı olduğu askeri tarikata ya da kayınbabası Şeyh Edebali'nin (ö. 1325) etkisine borçluydu.

Selçukluların armağanı Bitinya zehirli bir armağan gibi görünmekle birlikte aslında paha biçilemeyecek kadar değerliydi. Müslüman Anadolu'da ne kadar serüvenci ve din savaşçısı varsa Kayılara katılıyordu. Kayılar öbür uçbeylerinden farklı olarak Selçuklu taht kavgalarına karışmaktan uzak duruyor, tüm çabalarını Bizans'la savaşmak için harcıyor ve bu sırada şansları da oldukça yaver gidiyordu.

Osman Gazi (1299-1326) daha 1290'da, yani imparatorluğun resmi kuruluş tarihi olarak kabul edilen 1299'dan önce birçok kale ele geçirmiş ve Yenişehir'e yerleşmişti. 1317'den itibaren Orta Asya'nın 10, 100 ve 1000 kişilik birimler biçiminde düzenleme temeline dayanan eski sistemini muhafaza eden, ama istekleri sınırsız disiplinsiz askerlerden oluşan orduların komutasını oğlu Orhan'a bıraktı. Ayrıca ona iki önemli Hıristiyan kenti olan Bursa ile İznik'i ele geçirme görevini verdi. Orhan 1326'da Bursa'ya girdiği ve burasını başkenti yaptığı sırada babasının hâlâ hayatta olup olmadığı bilinmiyor. Ama ...azından, bugün kentin en güzel yapılarından biri olan türbeye gömüldüğünü biliyoruz.

Orhan (1326-1359) veziri yaptığı erkek kardeşi Alâeddin'in (ö. 1333) yardımıyla birinci sınıf bir lider olduğunu gösterdi; idari mekanizmanın temelini attı, sikke kestirdi, Bursa'da büyük anıtların yapılması işine girişti ve imparatorluğun gerçek kurucusu oldu.

Bursa Türkiye'nin belki de İstanbul'dan sonraki en güzel ikinci kentidir. 1950'li yıllarda Uludağ'ın eteklerine kurulmuş renkli küçük ahşap evleriyle yeşillikler içinde kasaba görünümlü küçük bir kentti. Daha fazlası olmadığı için üzüntü de duymuyoruz: bakımlı, özenli, değerli anıtlarıyla bu kent derin bir hayranlık uyandırır. Ters çevrilmiş T planına göre yapılmış anıtların yaygınlığına karşın büyük bir çeşitlilik ortaya koyar. Ters çevrilmiş T planına göre yapılan binalarda, birbirine çok da iyi bağlanmamış art arda sıralanan salonlardan en dipteki en büyük olanıdır ve dış avluya açılır (Orhan Cami 1339, Hüdavendigar Cami 1366, Yıldırım Cami 1390, Yeşil Cami 1424). Ulu Cami dikdörtgen biçimiyle, cüretkâr yüksekliğiyle, görkemli, özenli dış cephesi ve yirmi kubbesiyle öteki camilerden ayrılır (1396-1400). Kimi zaman içerde kimi zamanda dış cephede kullanılan (örneğin Yeşil Türbe) bir Selçuklu mimari geleneği olan çiniler göz kamaştırmaktadır. Osmanlı şehzadelerinin Muradiye bahçesindeki mezarları küçük ve güzel bir anıtlar topluluğu oluşturmaktadır.

Orhan'ın 1330'a doğru orduda yaptığı düzenleme en cüretkâr ve en devrimci başarılarından biri olmuştu. Düzensiz birliklerin, yani Azapların yanı sıra meslekten yetişen bir ordu kurdu. Bu (Memlukların böyle bir ordu kurmadıklarını kabul ederek) o güne kadar bilinmeyen bir şeydi. Bu yeni erlerin adı *yeniçeri* oldu ve yaklaşık 1000 civarındaydılar. Bu sayı daha sonraları çok arttı ve XVI. yüzyılda 20.000'i buldu: XV. yüzyıldan başlayarak yeniçeriler artık "devşirme" yöntemiyle (ki bu yöntem içoğlanlarını, yani geleceğin yüksek görev-

lıkının sağlamak için de kullanılacaktı) orduya alınmaya başlamıştı. Devşirme, Hıristiyan ailelerın çocuklarının yalnızca hükümdarın hizmetine girmek ve savaşmak için yetiştirilmek üzere toplanmaları, yani "devşirilmeleri"ydi. Bir efsane (ya da temeli olmayan bir geleneği) yeniçeriliğin kurulmasını, Hacı Bektaş Veli (1210-1271) tarafından Orta Anadolu'nun batı kesiminde, kendı adını taşıyan kentte kurulan güçlü ve etkili Bektaşi tarikatıyla ilişkilendirir. Bu tarikat Arnavutluk'ta da komünist devrimin etkenlerinden biri olmuş ve bugün de az çok gizli olarak Türkiye'nin canlı güçlerinden biri olmayı sürdüren güçlü bir tarikattır. Orhan'ın askeri güçleri yeniden düzenlerken yararlandığı ilke uyarınca süvari kuvveti, biri aralarından sipahilerin de yer aldığı profesyonel askerler, diğeri düzenli ordunun dışındaki kuvvetler olan akıncılar olmak üzere ikiye ayrılmıştı.

Orhan Moğollara haraç ödemeyi sürdürmüşse de 1350 tarihli bir metnin de ortaya koyduğu gibi dış politikada babasının ihtiyatlı politikasından uzaklaşmıştır. Bir yandan tüm saldırı çabasını 1331'de Nikaia'yı (İznik), 1337'de Nikomedeia'yı (İzmit), 1357'deyse Gallipoli'yi (Gelibolu) elinden aldığı Bizanslılara yöneltirken diğer yandan da en yakınındaki Türk komşularının karşısına çıktı ve 1335 ile 1345 arasında Karesi Beyliğini ilhak etti. Oğlu Süleyman Paşa (ö. 1357) değerli bir yardımcıydı. Bir avda kazayla genç yaşta ölmeseydi kuşkusuz büyük bir strateji uzmanı olarak ünlenecekti. Kurnaz ve usta bir diplomat gibi davranan Orhan, kimi zaman eşi Theodora'nın babası *Basileus* VI. Ioannes Kantakuzenos'un dostu gibi görünerek, kimi zaman onun rakibi V. Ioannes Palaiologos'u destekleyerek Bizanslı hükümdarların çekişmelerinden yarar sağladı. Kayınbabasına Sırplarla mücadelesinde yardım etmek amacıyla 1346'da askerlerini Avrupa'ya geçirdi. Burada kendisini çok da iyi karşılamayan öteki beylerin birlikleriyle karşılaştı.

I. Murad ve I. Bayezid

Bizans'ın Balkanların kapısındaki sağlam bir sürgü olduğunu anlayan Orhan'ın oğlu I. Murad Hüdavendigar (1326) bu bölgeyi kuşatmanın iyi olacağını düşünmüştü. I. Murad 1361 ya da 1362'de Çanakkale Boğazı'nı geçerek Hadrianus'un kenti Edirne'yi ele geçirdi ve Edirne Osmanlı'nın ikinci başkenti, Avrupa'daki başkenti oldu.

Asya'daki başkent Bursa'nın mimarı başarısına erişmese de Edirne kısa zamanda sanat tarihi açısından neredeyse daha üstün anıtlarla donandı – Sinan'ın Selimiye Cami bu değerlendirmenin dışındadır, çünkü bu cami tek başına tüm öteki camilerden daha üstün bir mimariye sahiptir. Eski Cami (1403-1414) dokuz kubbelidir ve bu açıdan Bursa'daki Ulu Camiden bir adım ileridedir, ama bizce onun kadar güzel değildir. Üç Şerefli Cami (1437-1447) getirdiği kavramsal yenıliklerle, kemerlerindekı uyumla daha o zamandan klasik sanatı müjdelemektedir. En hayranlık verici külliye Muradiye Külliyesidir (1434), camisi ve ek binalarıyla Meriç Nehrinin sularında parlamaktadır.

I. Murad'ın Beylerbeyi, Filibe'yi de alınca hemen hemen tüm Trakya'yı ele geçirmiş oldu. Ayrıca binlerce kişi de tutsak edildi. Tutsakların fidye paralarının beşte birinin devlet hazinesine verilmesine dayanan Pençik Yasası bu vesileyle çıkarılmıştır. Batı bu kararı kızgınlık ve şaşkınlıkla karşıladı. Papa V. Urbanus Haçlı Seferine çıkılmasını vaaz etti. Ama Haçlı anlayışı varlığını sürdürse bile oldukça zayıflamıştı. Papanın bu çağrısına, tehlikeyle en çok yüz yüze olan doğulu devletler olumlu yanıt verdiler; Bulgarlar, Sırplar, Bosnalılar, Macarlar ve Eflaklılar 1363'te yenildikten sonra 15 Haziran 1389'da da Kosova'da tümüyle yok edildiler. Sırp Mıloş Kopiliç [Obiliç] savaş alanında Murad'ı hançerledi. Daha sonra Osmanlılara bağlanacak olan tüm Sırbistan bunu tepkiyle karşıladı. Sırplar uzun süre Osmanlıların en sadık yardımcıları olmuşlardır.

I. Murad Balkanlarda ülkesinin sınırlarını genişletirken bir yandan da kentli ve zanaatçı nitelikli bir çeşit kardeşlik tarikatı niteliğinde olan dinsel birlik Ahilere karşı harekete geçmek için Ankara'ya kadar gitmek zorunda kalmıştı. Osmanlılar Türklerle ilgili konulara uzak kalmıyor ve Anadolu'yu gözetimleri altında tutmak istiyorlardı.

I. Murad'tan sonra Yıldırım Bayezid (1389-1402) kelimenin gerçek anlamıyla Anadolu'ya yıldırım hızıyla daldı. 1381'de Germiyanoğulları beyinin kızıyla evlenmiş, dolayısıyla Germiyanoğulları Beyliği topraklarının büyük bir bölümüne sahip olmuştu. Kalanını da sonraki birkaç yıl içinde ele geçirdi ve Konya, Antalya, Niğde, Karaman, Kayseri, Tokat, Sivas, Kastamonu ve Amasya'ya, yani Fırat kıyılarına kadar Küçük Asya'daki tüm Selçuklu topraklarına hâkim oldu.

Avrupa'daki başarıları da daha az değildi. Osmanlı komutanları Eflak, Bosna ve Macaristan'a akınlar yapmakta ve Konstantinopolis'i yedi yıl süren bir kuşatma altında tutmaktayken, Macaristan kralı Sigismond, içinde Cermen ve Rodos Şövalyeleri'nin, Fransız soylular sınıfının seçkinlerinin, yani Fransa başkomutanı Eu kontu Amiral Jean de Vienne, Mareşal Boucicaut, Coucy beyi ve Bourguignon Dükalığının vârisi Korkusuz Jean ile bini aşkın şövalye ve yardımcısının yer aldığı büyük bir ordu toplamayı başardı. Ama 25 Eylül 1396 günü Niğbolu'da Bayezid ile ona bağlı despot Sırp İstvan Lazareviç'e yenildiler. Savaşı kazanan ve "Yıldırım" lakabına gerçekten layık olan padişah, sultan ya da han Tesalya ile Peloponez'i ve Atina'yı işgal etti. 'Atım yemini Roma'daki Saint Pierre Kilisesi'nin sunağında yiyecek" dedi. Onu kim durdurabilirdi ki?

Ankara Savaşı

Dinsel açıdan bakarsak Tanrı Avrupa'yı koruyordu. Tarihsel açı-

dan bakarsak Türklerin kötü talihi sonucunda Yıldırım Bayezid, Aksak Timur'la aynı dönemde yaşamıştı. Timur'un gururu yenilmezliğinden geliyordu; bugün anlıyoruz ki Yıldırım ise yaklaşık bir yüzyıldan kısa bir sürede bir milyon kilometre karelik sağlam bir imparatorluğun vücut bulmasının gururuna sahipti.

Bununla birlikte bu ikisinin savaşması için bir neden gerekliydi. Aslında bu nedeni bulmak güç değildi, çünkü her iki hükümdarın imparatorluklarını da bir sınır ayırıyordu sadece. Savaşın bahanesi bazı beyliklerin muğlak bağlılıkları oldu. Her halü kârda Timur kendisine sığınan ve dalkavukluktan geri durmayan, mülkleri ellerinden alınmış bazı Anadolu beylerinin durumundan faydalandı. Aslında Timur, Bayezid'i kazandığı başarılardan dolayı kutlamıştı, ama onun gururunu ezmekten de geri durmamıştı. "Kimsin sen, kendini bizimle kıyaslamaya nasıl cüret edersin?" demişti. Bu arada Yıldırım Bayezid, önünde birazcık eğilse Timur'a dokunmamaya kararlıydı, çünkü kâfirlere karşı çok başarılı bir biçimde mücadele etmişti. Kâfirlerle savaş Timur'un her zaman kullandığı bir propagandaydı. Timur, propaganda konusunda ustaydı. Anadolu'ya sefere çıkmadan çok önce, Suriye için sefere çıktığı 1400'lerde casusları yoğun bir psikolojik mücadeleye giriştiler. Bunun sonucunda Bayezid, Timur'un güçlerini küçümseme, kendi güçlerini de olduğundan daha büyük görme yanılgısına düştü.

İki taraf, yanlarında kısa bir süre önce kendilerine bağladıkları halklarla birlikte birbirlerinin üstüne yürüyerek, 20, 22 ya da 28 Temmuz (tarih konusunda kaynaklar arasında bir uzlaşı yoktur) 1402 günü Ankara yakınlarında karşı karşıya geldiler. Bu savaşta bir milyon askerin çarpıştığından söz edilmiştir. Aslında savaş alanında bu sayının ancak yarısından biraz fazla asker vardı. Ancak bugüne kadar

...ordular en muhteşem ordular olduklarından kuşku yoktu. Rengârenk bayraklar altında ve parlak üniformaların arasında Mâverâünnehirli Timur'un Hindistan'dan getirdiği filler ilgi ve şaşkınlık uyandırmıştı. Tam "Aman ne şenlik!" denilecek bir hava vardı. Bu koşullarda savaşı kim istemez?

Savaş sabah oldukça geç bir saatte, dokuza doğru başladı ve akşam karanlık basıncaya kadar sürdü. Yeniçeriler iyi dayandılar, özellikle de kralları İstvan'ın komutasındakı Sırplar harikalar yarattılar. Yıldırım göğüs göğüse savaştı. Ama Küçük Asya'da orduya katılmış Müslüman savaşçılar düşman saflarına geçtiler: zira Timur'un birlikleri arasında eski beyleri bulunuyordu. Anadolulu Türkler kendilerini, daha o zaman bile Avrupalı olarak gördükleri Osmanlılardan çok Asyalılara yakın sayıyorlardı. Güneş, ormanlarla kaplı tepelerde yok olduğu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu artık yenilmiş, padişah tutsak düşmüştü. Birkaç ay sonra da umutsuzluk ve çaresizlik içinde öldü. Timur onu yendiği halde, o kadar da küçümsemiyordu (efsanenin aksine Yıldırım'ı kafese kapatmamıştır). Yıldırım'ı büyük bir törenle atalarının mezarlarının bulunduğu Bursa'ya gömdürdü.

Timur beyliklerin yeniden kurulmasını sağlayıp, Osmanlıların Asya'daki başkentini yağmalayıp, ama tek bir anıtın bile yıkılmasına izin vermeden ve kutsal savaş gereği İzmir'i Rodos Şövalyelerinin elinden alarak tüm Küçük Asya'yı geçti.

Bu arada *basileus* endişeli değildi. Çünkü Timur zafer kazanmadan Timur'un bayrağını surlarının üstüne çekmişti. Tımur ona ılışmedi.

Büyük bey bir kez daha Semerkand'a doğru yola çıktı. Artık kendi gözünde de evrensel hükümdar olmuştu ya da en azından kıskanacağı bir Türk rakibi yoktu ve bundan sonra halklarını mutlu etmek istediğini ilan etti. Yoksa geç de olsa yaptıklarından pişman olmaya mı

başlamıştı? Gerçekten de birkaç yıldır artık acıma duygusundan tümüyle uzak olduğu izlenimi vermiyordu ve uzun yıllardır yıktıklarını yapmaya başlıyordu. Dönüşünde tertiplenen şenlikler pek görkemliydi. Kastilya elçisi Ruy Gonzalez de Clavijo o sırada oradaydı ve gezi anılarında bu şenliklerden söz eder.

XV. yüzyıl başında Asya'nın bu uzak köşesinde bir İspanyolun ne işi vardı? Aslında bu İspanyol oradaki tek yabancı değildi. Fransa kralı VI. Charles'ın gönderdiği bir elçi ve İngiltere kralı IV. Henry'nin gönderdiği elçiler de oradaydı. Ancak bunlar anılarını yazmayı akıl edememişlerdir. Aslında Avrupa XIII. yüzyılda yolunu keşfettiğinden beri Asya'ya çok uzak değildi. Asya'nın gözlerinde küçülmesi için de yüzyıldan daha az bir zaman geçmesi gerekmiştir. Don Ruy Gonzalez de Clavijo Avrupalı ilk fatihleri, *conquistadores*'i müjdeliyordu.

XI. BÖLÜM
DÜŞÜŞLER VE YÜKSELİŞLER

Yeni Bir Dünyaya Doğru

Timurlenk'in ölümüyle birlikte yeniden inşa edilebilecek olan her şey yeniden inşa edildi ve bu kez İslamiyet sadece bir görünüş değil, tüm eylemleri derinden etkileyen, kalpten duyulan bir inanç olarak her etkinliğe damgasını vurdu. Türklerin o sıralarda belki de belli bir art niyetle, ama inançla hizmet ettikleri resmi ideoloji olan İslam dini, Selçuklular döneminde olduğu gibi Türklerin hizmetine girdi. Zaten tüm ideolojilerin kaderi de budur.

Bir teokrasi sayılan Osmanlı İmparatorluğu gerçekte bir teokrasi değildi. Çünkü teokrasi, Tanrı'nın temsilcisi sayılan yöneticilerin sadece Tanrı adına ve onun için faaliyette bulundukları bir yönetim biçimidir. Oysa Osmanlı İmparatorluğunda Tanrı figürü genelde hükümdara hizmet etmesi için kullanılmıştır. Örneğin Ekber döneminde, Büyük Moğolların Hindistanında İslamiyetten o zamana kadar hiç görülmemiş bir biçimde yararlanılmıştır. Ama yine de bütün bu olgulara karşın çeşitli yerlerde siyasal oluşumlar belki de o güne kadar görülmemiş büyüklükte İslam güçleri olarak ortaya çıkıyorlardı. Cengiz Han'ın anısının en azından Orta Asya ve Mâverâünnehir'deki Çağatay toplumlarında ve belli bir ölçüde başka bölgelerde de varlığını sürdürmesi, *yasak*'a bağlılığın düzenli bir biçimde azalmasına ve "şeriat"ın gücünün artmasına engel olamamıştı. Şeriatın karşısında eski gelenekler ya ortadan kalkıyor ya da varlıklarını Şiilik kılığına

bürünerek sürdürüyorlardı. Büveyhiler ve Fatımiler zamanında büyük ölçüde başarılı olan bu eski ve muhalif İslam hareketi Şiilikte güç kazandı ve bu sayede İran'da kendine iktidar yolunu açabildi.

Olağanüstü bir değişim tamamlanmıştı. Bu değişim, bir zamanlar Türklerin (Sibirya ormanlarında) toplayıcılık ekonomisinden (Yukarı Asya bozkırlarında) çobanlığa geçmesini sağlayan değişim kadar büyük ve önemliydi. Artık çevre, iklim, yaşam tarzı, ideoloji eskisinden çok farklıydı, her şey değişmeliydi. Göçebelik tıpkı bugün de varlığını zayıf bir biçimde sürdürdüğü gibi o zaman da yok olmamıştı. Ama göçebenin tarihteki rolü artık son bulmuştu ya da son bulmak üzereydi. Göçebeliğe sarılanlar yok olmaya mahkûmdular. Devir artık yerleşiklerin devriydi.

İşin en garip yanı bu değişime karşın Türklerin bazı karakter özelliklerinin varlığını sürdürmesiydi. Türklerde belirli bir etkinlik, temsil ve davranış sürekliliği vardı. Burada en önemli nokta Türklerin kurduğu imparatorlukların yapısıydı. Bu imparatorluklarda Türkler her zaman azınlıkta ve hoşgörülüydü. Öyle ki genel olarak kendilerinden olmayanları ne Müslümanlaştırmaya ne de Türkleştirmeye çalışırlardı. Bu devletlerde ancak bir avuç Türk yönetici olurdu. İşgal ettikleri yerlerde de yöneticiler birkaç yıl içinde Türkleşen ya da İslamiyete geçen Türk olmayan yerli unsurlardı; bunlar Türk gibi düşünür ve Türkçe konuşurlardı.

Bu dönemde başarılar ardı ardına geldi. Bilginler, bilimsel araştırmaları yakından takip etmekteydiler, teknikleri Avrupa'da kullanılan tekniklerin üstündeydi; mali durum çok iyiydi; en modern silahlar kullanılıyor, en sağlam donanmalar yapılıyor, şehirler dünyanın en önemli ve en güzel yapılarıyla donanıyordu.

Bu refah dönemi yaklaşık bir ila iki yüzyıl sürdü. Her açıdan do-

ııığa ulaşıldığı bir sırada düşüşe geçildi. Düşüşün belirtilerini kimse öngöremedi. Timur Rönesansı 1400'lerden sonra ilk işaretlerini verirken, 1550-1600 yılları arasında çöküşün ilk belirtileri ortaya çıkmaya başlamıştı. XVI. yüzyıl sona ererken zirveye ulaşılmıştı ve XVII. yüzyılda da kayda değer bir gerileme gözlenmedi: tam hızla yol alan bir gemi, makineleri bozulmuş olsa bile hızından bir şey kaybetmeden uzun süre yol almaya devam eder.

Göçebelerin Sonu

Göçebenin üstünlüğünün son bulması çağın tekniğinin sonucuydu. Ateşli silahlar hem okla yayın hem de niteliksel ve niceliksel açıdan atın yerini çoktan almışlardı. Bu durumun geriye dönüşü yoktu. Çünkü göçebeler yerleşiklerle aynı zamanda top ve tüfeğe sahip olsalar da üstünlüklerini yitireceklerdi. Dolayısıyla daha XV. yüzyılın başında Türk dünyasının gerisinde kalan Türk toplumları aslında fiilen yok olmuş durumdaydılar. Elbette direneceklerdi, ama artık tamamen geçmişte kalmışlardı. Öteki Türk toplumlarıysa çağdaş uygarlıkların getirdiği değişikliklere hayranlık uyandırıcı bir biçimde ayak uydurmuşlar ve bu yolda ilerlemeyi yakın zamanlara kadar başarıyla sürdürmüşlerdi. Ama daha sonraki dönemlerin getirdiği değişikliklere kısmen kendi hataları sonucu ayak uyduramayacaklardı.

Genel olarak Asya'nın ve özellikle de Müslüman dünyanın çöküşünden sık sık söz edilmiştir. Bu çöküş özellikle Batı dünyasının Amerika'yı keşfetmesini ve Avrupa'nın o güne kadar sahip olmadığı bir hareket serbestliği kazanmasını sağlayan deniz keşiflerinin ve Avrupa'daki sanayi devriminin sonucu olmuştur. Burada eksik kalan bir nokta Asya'nın bu keşiflere neden katılmadığıdır. Aslında Hıristiyan

ulusların dışında bunu yapabilecek olan bir tek devlet varsa o da Osmanlı İmparatorluğuydu. Ama o da bu keşiflere katılmamış, katılmak istiyormuş gibi davranmakla yetinmiştir: sanki mantığı modern dünyaya girmesi gerektiğini söylüyormuş da ruhu bunu kabul etmiyormuş gibi. Ama güç de zenginlik gibi her an her yere ulaşamayabiliyordu. Para parayı, güç gücü çeker. Yetenekler ve mallar eşit bir biçimde dağıtılmaz. Slavlardan Portekizlilere ve İngilizlere kadar Hıristiyan toplumlarda da daima güç gücün olduğu yere gelecektir.

Bu noktada Türkleri iki ana bölümde ele almak gerekiyor: hâlâ bozkırda at koşturanlar kısa sürede yok olacaktır; ateşli silah devrimine katılanlar topçu güçleriyle katıldıkları savaşlarda ve çarpışmalarda başarılı olacaklar, ama topların yer değiştirmesindeki yavaşlık ve levazım hizmetinin hayati önem taşıması nedeniyle yeni bir teknik benimseyecekler ve yollarına devam edeceklerdir. Osmanlılar, Moğollar ve Özbekler bu ikinci grup Türkleri oluşturuyorlardı.

Timurlular

Timur'un dört meşru oğlu ve pek çok torunu vardı. Her torununa ve oğluna has vermişti, ama hükümdarlığın en büyük oğlu Pir Muhammed'e geçmesini istediğini de açıkça belirtmişti. Böylelikle babadan oğula geçen bir düzen kurmak istemiştir, bu belki de Türklerin yaptığı en önemli yeniliktir ve hukuka uyulmaya devam edildiği sürece de en etkili ve yararlı buluşlardan biri olacaktır.

Ama koşullar farklı gelişmiş ve yarı deli Miranşah'ın oğlu Halil zorla tahta geçmiştir. İnce, narin, yakışıklı, genç ve çekici bir şehzade olan Halil bir haremden kaçırdığı bir kadına, Şadelmülk'e çılgınca aşıktı. Halil'in gölgesinde ülkeyi yöneten bu kadın oldu. Hazineyi

yağmaladı, tüm aşırılıkları yaptı ve devleti felakete sürükledi. Timurlular ayaklandılar. Müteveffa Büyük Emir'in en küçük oğlu Şahruh (1407-1447) Halil'i devirdi, tahta geçti, Herat'a yerleşti ve Semerkand'ın yönetimini oğlu, geleceğin büyük gökbilimcisi Uluğ Bey'e bıraktı (1407).

Buna karşın dönem oldukça karanlık bir dönemdi. Vasaller bağımsızlıklarını kazanmaya çalışıyorlardı. 1405'ten sonra Bağdat'ın eski yöneticisi Moğol Ahmed Celayir yönetime geçti. 1408'de Karakoyunluların hükümdarı Kara Yusuf sürgüne gönderildiği Mısır'dan döndü. Miran'ı Kafkasya'da yendikten sonra Tebriz, Sultaniye ve Kazvin'i (1419) alarak imparatorluğu yeniden kurdu; bu imparatorluğu Ortadoğu'nun en önemli güçlerinden biri haline getirmeye çalıştı. Anadolu'da Osmanlılar egemenliklerini kabul ettirmişlerdi (1413). Irak'ta, İran'ın kuzeybatısında Timurluların artık bir etkisi kalmamıştı. Kuzeyde Orta Asya'nın bozkırlarında Şeybaniler Ebülhayr'ın yönetiminde tarihe geçmeye hazırlanıyorlardı (1428). Hindistan imparatorluktan kopmuştu (1414). Altınordu Pulad Han'ın yönetiminde (1402-1412) son güzel dönemlerini yaşıyordu. Timur'un büyük imparatorluğundan Şahruh'a ancak Mâverâünnehir, Horasan, Mâzenderân, Fars, Şiraz ve Isfahan kalmıştı – bu imparatorluk dünyanın gördüğü en güzel, en ihtişamlı ve belki de çöküşü en korkunç olan imparatorluklardan biri olmuştu.

Bu yeni hükümdar barışsever bir hükümdardı, ancak başka bir çare kalmadığında sınırlarını korumak ve akrabaları arasındaki çekişmelere son vermek için savaşırdı. Oğlu ve halefi Uluğ Bey (1447-1449) Semerkand'ı kırk yıl yönetmişti. Uluğ Bey de bir savaşçı değildi, hatta savaşmaktan zerre kadar anlamıyordu; kendisine savaş açan oğlu Abdüllâtif'e karşı duramamış ve oğlu da bu savaşın sonunda onu idam ettirmişti.

Tam üç yıl boyunca ülke tam bir kargaşa yaşadı. Miranşah'ın torunu Ebû Said (1452-1469) yönetime el koydu. Artık ailede çok fazla görülmeyen enerjik adamlardan biriydi, ama ne yazık ki çok geç bir dönemde ortaya çıkmıştı. Karakoyunluların Fars'ı ve Kirman'ı almasını engelleyemedi ve onu Anadolu'ya kadar sürükleyen bir karşı saldırıda öldü. Sultan Hüseyin Mirza olarak da adlandırılan halefi Hüseyin Baykara (1469-1506) Herat'ta hüküm sürdüğü için padişah unvanına sahipti. Döneminin en hayırsever şehzadelerinden biriydi, ama en güçlülerden değildi. Ebû Said'in Semerkand'da hüküm süren oğlu Sultan Ahmed Mirza (1451-1494) daha güçlü bir şehzadeydi ve sınırlarını özellikle Hindistan'ın müstakbel fatihi Babur'un babası ve Endican ile Fergana'nın sahibi olan kardeşi Ömer Şeyh Mirza'nın (1456-1494) topraklarına doğru genişletmeye çalışıyordu.

Timur Rönesansı

Timur Rönesansı olarak adlandırdığımız dönem, Avrupa Rönesansı gibi antikçağ kaynaklarına dönüş dönemi olmaktan çok yaratıcılığın yüceltildiği bir dönemdir. Bu dönemin ilk meyvesi, İran açısından bakıldığında, sanatçıları ve bilimadamlarını koruyan, yazarları ve sanatçıları teşvik eden Şahruh'tur.

Bu Rönesans hareketi, Timur'un oğlu Ömer Şeyh'in torunu ve Şahruh'un yeğeni olan Sultan Hüseyin Mirza (1469-1506) döneminde giderek gelişmiş, yayılmıştır. Bu nazik ve ince ruhlu prens, kendisi de Çağatay Türkçesinde önemli edebiyat eserleri veren bir yazar olan veziri Mîr Ali Şîr Nevâî'nın de (1441-1501) yardımıyla Herat'ı "Doğunun Floransa'sı' na dönüştürdü. Bu olağanüstü bir dönemdi. Tüm karşıtlıkların, iyi ile kötünün, ahlaksızlık ile erdemin, şiddet ile ba-

severliğin, en aşağı kabalık ile en ince ruhların, yaşama sevinci ile dünya yaşamının reddinin bir arada yaşandığı, bir arada var olduğu, tüm ırktan insanların bir arada yaşadığı, hemen hemen tüm dillerin konuşulduğu –Babur'un anlattıklarına göre en az on ya da oniki dil konuşulmaktaydı– sıra dışı bir dönemdi. Hokkabazları, soytarıları, akrobatları, ip cambazları, araba geçitleri, yarışları, hayvan dövüşleri, şarkıları ve dansları, özellikle de duyulmamış bir içki tüketimi ve alemleriyle kutlamalar çok görkemli geçerdi. Sarayda içki su gibi akıyordu, safahatın her türlüsüne, oğlancılığa, uyuşturucuya, özgür cinselliğe, kısacası her türlü aşırılığa rastlanıyordu. Şans oyunları (zar ve kart) geleneksel satrancın ve aşığın yerini alıyordu.

Türklerin mirası olan bu özgürlük içinde her din, Şamanizm, Yahudilik, Budizm, Hıristiyanlık ve tüm bunların üstünde İslamiyet açılmış, gelişmiş ve her birinde gizemciliğe doğru güçlü bir eğilim ortaya çıkmıştır. Bilim büyük bir atılım yapmış, özellikle şair, müzisyen, düşünür, matematikçi ve gökbilimci Uluğ Bey'in gözlemevi bilimsel gelişmelerin öncüsü olmuştur. Semerkand'da bulunan bu yapı ortaçağdan günümüze ulaşan ender güzel eserlerden biridir. Çok önemli bilimadamları burada çalışmışlardır: belki de dünyada prenslerle birlikte gömülen tek bilimadamı olan ve kabri hayranlık uyandıran bir anıt olan Şah-ı Zindeh'teki Kadızade-i Rûmî (ö. 1437), ilk hesap makinesini yapan, ondalık sayıları bulan ve Newton'a ait olarak bilinen binom formülünü hesaplayan ve çözen el-Kâşânî ve onlardan önce gökbilim alanında *Uluğ Bey Zâyiçesi* olarak da bilinen *Zîc-i Sultanî* yapıtıyla çığır açan Uluğ Bey. Uluğ Bey'in eseri, ölümünün ardından halefi Ali Kuşçu tarafından İstanbul'a götürülmüş, II. Mehmed tarafından bastırılmış ve tüm dünyada tanınmıştır.

Herat sarayında sürekli şiir yazılmaktaydı ve eski İran şiir eserle-

rine, özellikle İran'ın son büyük klasik şairi Câmî'nin (1414-1492) eserlerine büyük bir ilgi duyulmaktaydı. Seksene yakın yazar değerli eserler vermiş ve bunlar arasından en az sekiz deha ürünü çıkmıştır. Tarih alanında da çalışmalar yapılmaktaydı: Mahmud (1433-1498) uzun süre Müslümanların dünya fikrini kaleme almış ve Hând-Emîr (1475-1536) Avrupa'da tanınan ilk Dogulu tarihçilerden biri olmuştur.

Böylelikle Herat ve Semerkand'daki kitap akademilerinden ya da fazla saygın olmayan başka atölyelerden çok güzel elyazmaları çıkmıştır. Bu elyazmaları İran'ın büyük minyatür sanatını kuran usta nakkaşlar tarafından resimlendirilmiştir: *Humay ile Humayun'un Bir Çin Bahçesinde Buluşması*'nın (Paris Dekoratif Sanatlar Müzesi) üstadı Gıyâseddin (1430-1440 yılları arasında Herat'ta bulunmuştur) ve 1450-1460 yılları arasında bir tarihte doğmuş usta nakkaş Behzâd [Bihzâd] (ö. 1520) gibi. XV. yüzyılda yapılan resimlerin yüzlercesi, hatta binlercesi bugüne kadar bozulmadan kalabilmişlerdir.

Mimari alanda çok fazla yapı inşa edilmemiş, ama inşa edildiği zaman göz kamaştırıcı olmasına dikkat edilmiştir. Yapılar büyüleyici bir çini kaplamayla kaplanmıştır. Timur'un 1403 yılında yapımına başlanan mezarı Gûr-i Mîr ve Bibi Hanım Cami (1399-1404) öteki yapıların prototipi olmuştur; yukarıda sözünü ettiğimiz Semerkand'daki iki yapı gibi (1385 vd), Şah-ı Zinde'nin küçük türbeleri birer mücevherdir. İkinci önemdeki yapılar arasında Meşhed'deki Gevher Şah Cami (1418), Herat'taki Ansari mezarı (1425), Semerkand'daki Uluğ Bey Medresesi (1437) ve Buhara'daki medrese (1417), Belh'teki Ebû Nasr Parsa Cami ve Herat'taki inşa tarihi eski, ama Hüseyin Baykara tarafından yeniden yaptırılan Ulu Cami sayılabilir.

Timur Rönesansının etkisi Tebriz ve Şiraz'a kadar ulaşmıştır. Şi-

ra da çok yetenekli nakkaşlar resim sanatını XIV. yüzyılda doruğa çıkarmışlardır. Tebriz'de Karakoyunlular Safevi sanat okulunun doğumunu sağlamışlardır. Gazneliler, Selçuklular gibi Timurlu Türkler de İran'a zarar verdikten sonra İran uygarlığına ve kültürüne sarılmış ve ona hizmet etmişlerdir.

Türkmenlerin Dönüşü

Sultan ve kağan Cihan Şah'ın hükümdarlığında (1439-1467) geçen kargaşa yıllarından sonra Karakoyunlular askeri ve siyasal örgütlenmeleri, iyi idarecileri, zenginlikleri, etkinlikleri ve topraklarının genişliği (Doğu Anadolu, Irak, Sultaniye, Kazvin, Rey, Isfahan, Fars, Kirman) sayesinde dünyanın en büyük dört Müslüman gücünden biri oldular. Türkçe ve Farsça bilen şair hükümdarları bilimi teşvik etti ve ülkenin dört bir yanına yapılar inşa ettirdi. Ülkenin geleceği parlak gözüküyordu. Ama tüm bu belirtiler aldatıcıydı: 1467'de Cihan Şah tarafından Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a (1453-1478) açılan sefer tam bir bozgunla sonuçlandı. Prens ve oğullarından biri bu savaşta hayatını kaybetti. Tahtın vârisi Hasan Ali (1467-1469) zayıf karakterli biriydi ve kasırgaya kafa tutmadı ve kendini öldürmeyi tercih etti. Yerine geçen ve daha önceden Uzun Hasan tarafından kör edilen Yusuf, oğlu Uğurlu Mehmed tarafından idam edildi. Tüm Karakoyunlu toprakları Akkoyunluların eline geçti.

Uzun Hasan kuşkusuz büyük bir hükümdardı. Her ne kadar Osmanlıları batı Anadolu'dan atmayı başaramasa bile doğuda oldukça parlak zaferler kazanmıştı. Karakoyunluları yenmesinden tam bir yıl sonra büyük Timurlu hanı Ebû Said'i yenmişti (1464). Kendi çapında başarılı bir hükümdardı ve ülkesini doruğa çıkartmıştı. Timur'un ona

verdiği Diyarbakır'ın yanı sıra Tebriz, Herat, Bağdat ve Basra Körfezi kıyılarını topraklarına katmıştı. İran onun zamanında birliğine kavuşmak üzereydi. Avrupa onunla ilişki kurmuş, özellikle Venedik ve Papalık Osmanlılara karşı ittifak kurma düşüncesindeydi.

Ama Yakub'un hükümdarlığından (1478-1490) sonra oğulları ve yeğenleri iktidar için birbirlerine girdiler. Bu sırada çok yoğun bir Şii propagandası yapılıyordu. 1503'te resmi olarak Şiiliği kabul eden tek devleti, modern İran'ı kuracak olan Safevi Şah İsmail, Akkoyunluların onikinci hükümdarı Uzun Hasan'ın torunu Elvend ibn Yusuf'u(1498-1504) yendi. Halefi Murad mücadeleyi sürdürmeye çalıştı, ama sonunda umutlarını Sultan Selim'e bağlayarak Konstantinopolis'e sığındı. Tahtını ele geçirmeyi umut ederek 1524'teki seferde Sultan Selim'e eşlik etti, ama yolda Urfa'da öldü. Yirmibeş yaşındaydı ve onunla birlikte hanedanlığı da son buldu.

Türkmenlerin uğruna mücadele verdikleri topraklardaki egemenliklerinin hayırlı olduğunu söyleyemeyiz. İran-Türk kavgalarıyla umutlarını kaybetmeden çok önce Cengizhanlıların ve Timurluların yıkımlarından sonra bir de göçebe Türkmenlerin yağmalaması ülkeyi uçuruma sürüklemiştir. Örneğin Irak zenginliğinin kaynağını oluşturan eski sulama sistemini yeniden ayağa dikemediği için artık az gelişmiş bir ülkeydi. Bununla birlikte Türkmenler barbar toplumlar değillerdi. Uygarlıkları Tebriz'de Cihan Şah tarafından inşa ettirilen Mavi Camide parıldamayı sürdürmektedir. İran'ın mimari görkemlerinden biri sayılmaktadır. Ayrıca Tebriz resim sanatı, Şiraz ve Herat resim sanatlarının rakibi olmuştur.

Altınordu'nun Sonu

Toktamış Kıpçak Hanlığına yeniden güç ve nüfuz kazandırmış, ama Timur'un darbesiyle zayıf düşmüştü. Bu nedenle Kıpçak Hanlığının beklenmedik canlanması gerçek olmaktan çok görünüşte kaldı ve yavaş yavaş yok olmaktan kurtulamadı. Yine de Toktamış'ın halefi, Litvanyalıları Vorskla yakınlarında yenen Timur Kutluğ (1398-1400) zamanında, Ruslara karşı saldırılar düzenleyen Şadi Bey'in (1400-1407) egemenliğinde, Pulad'ın zamanında (1407-1412) güzel günler yaşadı. Ama Şadi Bey ve Pulad Han dönemlerinde iktidar aslında Nogaylı ya da Mengitli İdi Kut'a (1400-1412) aitti. 1408'te İdi Kut, Ruslardan haraç istedi. Nijni Novgorod ve Goradetz'i yaktı ve Moskova'ya yürüdü, ama bağlılık vaadi alınca geri çekildi. Moskova bu tarihten sonra Slav ayaklanmasının başını çekti ve Büyük III. Ivan (1462-1505) hükümranlığında tarihe geçeceği günlerin tohumlarını atmaya başladı.

Altınordu'nun önlenemez çöküşü Küçük Muhammed'in (1423-1459) uzun hükümdarlık döneminde başladı. 1430'a doğru Cuci'nin oğlu Tuga Timur'un soyunda gelen I. Hacı Giray (ö. 1466) Altınordu'dan ayrıldı ve Kırım Hanlığı olarak adlandırılan hanlığı kurdu. Aslında bu yeni kurulan devlet sınırlarını, günümüz Ukrayna toprağının güneyinde kalan küçük yarımadayla sınırlamaya niyetli değildi, yukarı Don bölgesine, Dinyeper'in aşağı bölgesine, Yelets ve Tombov'a kadar uzandı. Bahçesaray'ı kendine başkent yaparak tüm bu topraklara sahip olan Giray ailesi, 1783 yılında kadar bu topraklardaki hükümdarlığını sürdürdü, ama kimi zaman egemenliğinden feragat ettiği durumlar da oldu. I. Mengi Giray 1475'ten sonra Karadeniz kıyılarını doğrudan denetimi altında bulunduran Osmanlı İmparatorluğuna bağlanmak zorunda kaldı. Çok sonraları kısa bir süre için de olsa Rusların himayesine girdi (1771).

1445'te Toktamış'ın oğlu Celaleddin'in oğlu Ulu Muhammed (1445-1446) bağımsızlığını ilan etti. Halefi Mahmudek (1446-1464) Moskova prensi II. Vasiliy'le çarpıştı ve tutsak aldı. Ali Bey'in hüküm sürdüğü Kazan'ı ele geçirdi. Kazan Hanlığı eski Bulgaristan toprağına kadar uzandı ve hem Tatarlara hem Başkırtlara hem Türkçe konuşan Çuvaşlara ve Çeremislere ve Türkçe konuşmayan Mordovlara egemen oldu.

Kasım (1466-1490), Hacı Giray ve Ulu Muhammed'i taklit ederek Astırhan'ın çevresinde, Volga ve Don Nehirleri ile Kuban ve Terek Nehirleri arasında sıkışmış küçük bir devlet kurmuştu.

Bu parçalanma oldukça ciddi boyuttaydı. Durum daha da kötüye gitti. Ulu Muhammed'in soyundan gelen bir başka Kasım, daha sonra adının Ruslaşmış halini (Kasimov) taşıyacak olan Gorodok şehrinde kendisine toprak verilmesi için aynı dönemde Moskova'ya gitti. Kasım, Moskovalıların sadık bir casusu ve karşı saldırıları için öncüsü oldu. Vârislerinden Sayın Bulat, 1573'te Simeon adıyla Hıristiyanlığı kabul etti ve çar unvanını aldı. Bundan sonra ülke hızla Ruslaştı ve 1651-1656 yılında zorla din değiştirdi.

Giderek sona yaklaşan Altınordu'da göçebeler kendi iradeleriyle hareket edemiyorlardı. Ural Nehrinin yakınına yerleşen Nogaylar boyu 1551'de çok güçlü bir duruma gelmişti ve 300.000 atlıya sahipti; Rus prensleriyle yaptığı at alışverişi sayesinde giderek zenginleşmişti. Yılda yaklaşık 50.000 at satıyorlardı. Ama bu alışveriş Nogayları büyük ölçüde Ruslara bağlı kılmıştı.

Altınordu'nun parçalanması Rusya'nın ani gelişmesiyle aynı zamana rastlamasaydı belki de önüne geçilebilirdi: bir Türk komutan bozkırlarda Türk birliğini er geç yeniden kuracaktı. Türkçe konuşan halkların ve İslamiyetin amansız bir düşmanı olarak ortaya çıkan bu

ülkenin varlığı, kuşkusuz Türklerin XV ve XVI. yüzyıllar arasındaki tarihiyle ilgili en önemli olaydır. Türkler doğal olarak bu gelişmenin bilincine varamadılar. Uçurum kıyısındaki tüm halkların tarihçiyi şaşkınlığa düşüren körlüğü onlarda da vardı. Büyüyen tehlike karşısında birleşmeyi bilemediler, hatta yazgılarını hızlandırdılar bile.

III. Ivan Altınordu'dan geriye kalanlara karşı Kırım hanı ve Akkoyunlu Uzun Hasan'la birleşti. Sonra da alışıldık senaryo gereği bunlara vergi vermeyi reddetti. Ahmed Han (1460-1481) Moskova'ya yürüdü. Moskovalılar Oka, daha sonra da Urga Nehri kıyısında mevzilendiler (1480). Ancak kimse savaşma riskini göze alamıyordu. Altınordu geri çekildi ve bu savaş sonu oldu: çünkü ancak güç kullanarak hüküm sürebilirdi. 1502'de Moskova Büyük Prensinin teşvik ettiği Kırım hanı I. Mengi Giray Saray şehrini ele geçirdi ve yıktı.

Özbeklerin ve Kazakların Doğuşu

Batu, Berke ve Orda'nın erkek kardeşi, Cengiz Han'ın torunu Şeyban'a has olarak Uralların doğu ve güneydoğu bölgeleri verilmişti. Macaristan savaşının eski kahramanlarından olan bu savaşçı kışlarını Iliş'te (Orenburg'un güneyi), yazlarını Ural Dağlarında geçiriyordu. Orda'nın ve Toktamış'ın zayıflıklarından yararlanarak nüfuzunu güneye doğru yaydı. Doksan iki boydan oluşan Şeyban toplulukları XIV. yüzyılda Özbek adını almışlardır.

Özbeklerin gücünü gerçek anlamda sağlayan kişi, 1428'de batı Sibirya'da Tura Nehri kıyısında, Tobolsk bölgesinde han ilan edilmiş olan Ebülhayr'dır (1412-1468). Ebülhayr 1468'e kadar iktidarı elinde tuttu. Ruslar ile Altınordu arasındaki çekişmeden faydalanarak Sir-Derya Nehrine kadar tüm bozkırlarda hüküm sürdü ve Timurlulara

ait müstemlekelere saldırmaya başladı ve sonunda geçici bir süreliğine Urgenç'i ellerinden aldı. Türkler tarafından Kalmuklar olarak adlandırılan ve Baykal Gölünün batısına yerleşen Oyrat Moğollarının saldırıları onu savunma yapmaya zorladığında, Timurluların Mâverâünnehir'deki halefi olarak görülebilirdi (günümüzde Özbekler onların ataları olduğunu iddia ediyorlar). Ebülhayr, Çin'i tehdit eden, Şan-si'yi ele geçiren ve uzun zamandır görmediği biçimde yenilgiye uğratan (1459) korkunç ancak geçici bir imparatorluk kuran Oyratlar karşısında güçsüz kaldı. Çevresindekiler başarısızlıkların önüne bir türlü geçemediği için ona sırt çevirdi. 1465-1466'da birçok boy kaçtı. Kaçaklar –bu Türkçe sözcüğü Ruslar "kozak" olarak benimsemişler ve bu ismi kendi isyancıları için de kullanmışlardır– üyeleri düzenli, örgütlenmiş devleti reddederek bugün kendi adlarını taşıyan bozkırlarda, Kazakistan'da göçebe olarak yaşamaya başladılar. Bir süre sonra Moğolistan (Orta Asya'nın doğusundaki Moğol ülkesi) hanının desteklediği hükümdar çocukları Karay ve Canıbek onlara katıldılar ve başlarına geçtiler. Canıbek'in oğulları Baranduk (1488'e doğru-1509) ve Kasım (1509-1518) bu halka barbar refahı getirmişlerdir. Babur'a göre Kasım 300.000 adamı sıraya dizebilirdi. Geleneklerine bağlı olduklarından, uzun süre şehir hayatını ve evrensel dinleri reddetmişler ve İslamiyete düşmanca yaklaşmışlardır. Sonuç olarak Kazaklar üç topluluğa ayrıldılar: en büyük topluluk (*Ulu Cüz*) doğuda, daha küçük olan (*Orta Cüz*) İrtiş kıyısında, en küçüğü ise (*Küçi Cüz*) batıda yer aldı. Bunlara bir de Bukak topluluğunu eklemek gerekir. Bu bölünme günümüz Kazakistan'ında da önemli bir rol oynamaktadır.

Özbek devletinin bu bölünmesi Oyratlara yeni başarılar elde etme fırsatı verdi. Ebülhayr Kazakları itaat yoluna sokmak gerektiğini dü-

şünmekle iyi etmedi ve 1468'de onlara karşı savaşırken hayatını kaybetti. Aynı yıl oğlu Şah Bulak Çağatay hükümdarı Yunus Han tarafından öldürüldü. Yunus Han tarih sahnesine çıkışını Timurlulara borçludur, ancak talih bir kez yüzüne güldükten sonra onlara sırtını dönmekten de çekinmez; Timurluluların elinden Uygur ülkesini, İli havzasını ve hatta daha sonra başkent yapacağı Taşkend'i bile alarak imparatorluktan ayırır.

Özbek devletine yeniden umut veren onyedi yaşındaki bir genç adam, Ebülhayr'ın torunu Muhammed Şıbanî [Şaybak Han Şıbanî] oldu. 1451'de doğan ve küçük yaşta öksüz kalan Şıbanî, Timurluların koruması altında Buhara ve Semerkand'da yetiştirildi ve mükemmel bir eğitim aldı. Aldığı kültür, doğal yeteneklerini geliştiriyordu. Kendini beğenmişliğine rağmen büyük bir adamdı – örneğin kötü müzisyenlerin hatalarını düzeltme konusunda yetkin olduğunu düşünür ve nakkaş Behzâd gibi İslam dünyasının en büyük sanatçılarından birinin eserlerini elden geçirmiştir.

O sırada Taşkend'de Mahmud Han hüküm sürüyordu. Mahmud Han, Çağatay Moğol hanı Yunus'un iki oğlundan biriydi ve her iki oğul halef olarak eşit haklara sahipti. İstisnalar kaideyi bozmaz, ancak iki kardeş iyi anlaşıyorlardı. Muhammed Şıbanî, Mahmud Han'a gitti, onun vasalı olduğunu bildirdi ve 1488 yılında ondan Yesi şehrini (Türkistan) aldı. Bu önemsiz bir şey olarak görülebilir, ancak Muhammed gibi bir dahi için oldukça önemli sayılır. Yenilgiye uğratılıp öldürülmemiş olsaydı ve Babur'un bir seferlik de olsa kör ve haksız, inatçı ve iftiraya dayalı kininin kurbanı olmasaydı bu er geç kabul edilecekti. On yıl içinde Özbeklerin büyük bir bölümünü çevresine toplamış ve henüz gizli, ancak ilerde ortaya çıkacak bir askeri güç oluşturmuştu.

Osmanlıların Yeniden Doğuşu ve Yükselişi

1402 yılındaki Ankara Meydan Savaşından sonra devletlerini yeniden kurmaları için Osmanlılara dokuz yıl yetti. Bu dönem kimi Türk tarihçilerince fetret, kimi Türk tarihçilerinceyse I. Süleyman dönemi sayılır. Anadolu beyliklerinin yeniden kurulmasına, Bayezid'in oğullarının birbirleriyle savaşmalarına, Aydın'da ortaya çıkan ve komünist eğilimli Simavnalı Mahmud Bedreddin (1359-1450) yönetimindeki harekete karşın her şey çok kolay oldu; çünkü devletin Avrupa'da kalan kısmı sadık kalmayı sürdürdü ve Bizanslılar ile öteki Hıristiyanlar bu dönem boyunca Türkleri rahat bıraktılar.

I. Çelebi Mehmed (1403-1421) kardeşlerinden kurtuldu, beylikleri yeniden boyunduruğu altına almak ve toplumsal çalkantıya egemen olmak amacıyla Bizansla ittifak kurdu. II. Murad (1421-1451) başlangıçta pek çok güçlükle karşılaştı: İstanbul'u kuşattı, ama bir sonuç elde edemedi; Belgrad'ı ele geçirme girişimi de sonuçsuz kaldı; Erdel voyvodası Yanoş Hunyadi'nin çevresinde toplanmış Macarlar, Polonyalılar, Almanlar, Venedikliler ile İskender Bey'in komutasındaki Arnavutlardan oluşan yeni bir haçlı seferine karşı duramadı ve Segedin'de lehine olmayan bir barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı. O sırada tahtı oğluna bırakmayı düşündü. Bu arada Hıristiyanlar alınan barış kararına uymama hatasına düştüler. Oysa Türkler atalarının verdiği barış sözünün kutsal olduğu anlayışlarına bağlı kalmayı sürdürüyorlardı. Murad hemen geri döndü, Haçlıları Varna'da, sonra da II. Kosova'da (1448) kılıçtan geçirdi. Artık rahat ölebilirdi. Avrupa'nın Bizans'ı kurtarma konusunda hiçbir umudu kalmamıştı.

Bizans'ı genç II. Mehmed (1451-1481) ele geçirecek ve "fatih" unvanını alacaktı. İslamiyet, sekiz yüzyıldır Konstantinopolis'e göz dikmiş durumdaydı. Müslümanların Hz. Muhammed tarafından söylen-

dinine inandıkları, belki de yakıştırma olan eski bir sözü vardı: Konstantinopolis elbet fethedilecektir. Onu fetheden kumandan ne güzel kumandan, fetheden asker ne güzel askerdir." Bu sözler zaferin ardından Ayasofya'nın kapısına yazılacaktır. Bu zafer peygamberin istediği ve beklediği bir şeydir, bu nedenle kutsaldır.

Konstantinopolis'in Alınışı

Mehmed yirmibir yaşında, yani delidolu bir çağda, kurallara, yasaklara uyulmayan bir yaştaydı. Bizans ise varlığını ancak ona gösterilen gizemli bir nitelik taşıyan saygı sayesinde sürdürebiliyordu. Korku içinde kıvranan vasal bir devlet, bir çeşit Osmanlı himayesi, haraca bağlanmış bir şehir daha o zamandan bir Türk sömürgesiydi. Genç hükümdar, girişiminin alabileceği boyutları düşünerek, hiçbir şeyi rastlantıya bırakmadı. Bayezid'in Asya yakasında yaptırdığı Anadolu Hisarı'nın karşısına Avrupa yakasında Rumeli Hisarı'nı yaptırdı. Edirne'de büyük bir topun yapımını başlattı. 12.000 asker topladı, 350 gemi hazırladı... Öte yandan XI. Konstantinos Paleologos da Avrupa'ya yönelik son ve büyük bir çığlık attı. Bizanslıların kentlerinde Latin külahı görmektense Türk sarığı görmeyi yeğlediklerini söylemelerinin üstünden çok zaman geçmişti. Her şey karşılıklıdır. Avrupa XI. Konstantinos Paleologos'un bu çağrısına Giovanni Longo Guistiniani komutasında 700 kişilik çok küçük bir kuvvet göndererek karşılık verdi.

Mehmed, 23 Nisan 1453 gecesi donanmasının bir kısmını karadan geçirerek Haliç'e ulaştırdı ve 24 Nisan günü şafağında Haliç'te bu gemileri gören Bizanslılar şaşkınlığa düştüler. Bir ay sonra da son saldırıya geçmeden önce *Basıleus*'a onurlandırıcı bir imtiyaz tanıdı, ama

imparator vakur bir edayla bunu reddetti. Bunun üzerine Türkler toplarının açtığı bir gedikten akın akın kente girdiler. Konstantinos elde kılıç savaşarak öldü. Fatih Sultan Mehmed at üstünde Ayasofya Kilisesi'ne girdi (29 Mayıs 1453) ve dua okuttu. Böylece ortaçağ son buluyor ve yeniçağ başlıyordu.

Hıristiyan dünyayı bir heyecan dalgası sardı. Ne Haçlı Seferleri ne de Osmanlıların çöküşe geçtiği günlerdeki Yunan ve Ermeni katliamları bu kadar etkili olmuştu; Avrupalıların gözünde Türk imgesini tamamen bozan, tüm erdemleri silip sadece kötülükleri bırakan şey Konstantinopolis'in alınışıdır. Tam bir çöküş yaşandı: Sırbistan, Bosna, Hersek, Arnavutluk, Karamanoğulları, Trabzon, Karadeniz'deki Ceneviz ticarethaneleri ilhak edildi. Kırım hanı, kendini vasal etti. Karadeniz bir Türk gölü haline geldi.

II. Mehmed çok sonraları İstanbul adını alacak yeni başkentinde idari işlere soyundu. İlk yasalar derlemesi *Kanunnâme*'yi yürürlüğe koydu ve uyrukları arasında sürekli bir işbirliği kurmaya dayanan, hükümdara mutlak bir saygı gösterilmesini, hatta hükümdarın devletin istikrarı için kendi ailesinin üyelerini bile feda edebilmesini öngören bir düzenlemenin temellerini attı. Hıristiyanlara, özellikle de Cenevizlilere büyük imtiyazlar tanıdı; Ermenilere, Süryanilere, Rumlara birer patrik, Musevilere bir hahambaşı atadı. Yargı işlerine "kadı"ların baktıkları mahkemelerin yanı sıra kilise mahkemeleri de kurdu. Böylece devlet, atalardan kalma geleneksel hoşgörü ilkelerine ve dinler konusundaki ilgiye bağlı kalarak inanç temeline dayalı bir imparatorluk vücut buldu. Uyruğundakileri Türkleştirmek ya da Müslümanlaştırmak için ne o zaman ne de daha sonra hiçbir şey yapmadı: Osmanlı Devleti mutlak, merkezi ve despotik bir monarşi görünümü sunarken, merkezkaç eğilimli birimler ve bir tür

demokratik ve liberal idealle birlikte aşırı hoşgörü temeli üzerinde yükseliyordu. Böyle bir sistemin ayakta kalması için Osmanlıların sebat göstermesine, kimi zaman güç kullanarak da sağlansa devlete koşulsuz güvene, iktidarın ulvi niteliğinin kabulüne ve tebaanın rızasına ihtiyacı vardı. Böyle bir ideal de ancak artan bir büyümeyle gerçekleştirilebilirdi.

XV. Yüzyılda Osmanlı Hümanizmi

XV. yüzyıl büyük Türk hümanizmi dönemi birbirinden çok değişik çeşitli uygarlıklarla ilgili tutkulu bir sorgulama dönemi oldu. Her şeye ilgi duyuluyor, her şey öğrenilmek isteniyordu. Sanat ve düşüncede sınır tanınmıyordu. Osmanlıların belirli erdemlerini ve bunun yanı sıra hemen hemen tüm kötü yanlarını aldıkları Bizans, Çin ve Katolik Avrupa dikkatle inceleniyordu. Mimarlar Ayasofya'nın etkisinde kalıyor ve yaklaşık yüzyıldır yaptıkları araştırmaların daha geniş ve daha görkemli yapılar gerçekleştirmelerini sağlamasını diliyorlardı. Fatih'in inşa ettirdiği dinsel yapılardan geriye çok fazla bir şey kalmamıştır. İstanbul'daki Ulu Cami bir deprem sırasında yıkılmış ve 1771'de tekrar inşa edilmiştir. Buna karşın Çinili Köşk (1472) İslam ortaçağ sanatının ender rastlanan canlı bir örneği olarak ayaktadır. Bu yapının yüksek ve hafif sütunları ve planı Orta Asya mimarisini hatırlatır. Gentile Bellini gibi ressamlar şehre davet edildi: Bellini'nin, Fatih portresi ile bir Türk sanatçının, Sinan Bey'in, imparatoru övme kaygısından uzak bir gerçeklikle yaptığı portrenin karşılaştırılması ilginç olacaktır. Sanat eserlerine meraklı hükümdar, hemen hemen tüm Türk şehzadeleri gibi büyük bir sanat eseri koleksiyoncusudur ve (nakkaş Abdal Musa'nın "*Melekler*"i gibi) İtalyan etki-

leri ile İran ve Çin etkilerinin var olduğu çok çeşitli eserleri bir albümde toplar (*Album du Conquerant* – Fatih'in Albümü). Mehmed Siyah Kalem'in çizimleri büyüleyicidir ve eğer bunlar daha iyi tanınabilseydi kuşkusuz sahibi resim sanatının en büyük ustaları arasında yer alacaktı.

Adilşahlar

Hindistan'a kadar ulaşılmıştır. Gerçekliğinden çok emin olmadığımız bir anekdota göre Güney Asya'nın bu yarımadası Osmanlıların topraklarına girmişti, ama imparatorların vakanüvisleri bu olaydan hiç söz etmemişlerdi. Bu anektodda Türkmen bır kahramandan söz edilmekte olup burada aktarılmaya değerdir.

Rivayet olunur kı, II. Mehmed'in kardeşlerinden Yusuf taht kavgaları esnasında annesi sayesinde öldürülmekten kurtulup Dekken'e kaçmıştır. Pek çok maceradan sonra 1485 ya da 1486'da güneyde, Bombay'a 570 km uzağındaki, Kalaçların (1294) eski bir müstemlekesi olan Bicâpûr tahtını ele geçirdi. Burada Adil Şah adını almıştır. Adilşahlar, Adil Şah'ın üç halefinin son derece beceriksiz yöneticiler olmalarına karşın oldukça parlak bir hanedanlık olmuştur. Kökeni Osmanlı ya da Türkmen olsun Hindistan toprağındaki bu yönetim ziyadesiyle etkili olmuştur ve Türklerin nüfuzunun ölçüsünü göstermektedir. Sarayları, camileri ve mezarlarıyla Doğudaki en önemli İslam mimarlık okulunu oluşturmuştur. Kuzey mimarisinin esintilerinin hissedildiği süslemelere sahiptir. Çok sayıda soğan kubbeleri bir biçimde Moskova etkısini ortaya koyar. Tüm bu romantizm akımının ortasında, oldukça gösterişli Gul Gumbaz mezarı güzelliğiyle olduğu kadar görkemi, büyüklüğü, ahengi ve dünyanın en büyük kubbesine (yaklaşık 1500 metrekaredir) sahip oluşuyla hayranlık uyandırır.

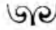
II. Bayezid ve Selim

II. Mehmed öldüğünde oğlu II. Veli Bayezid Amasya valisiydi. Sadrazam, sultanın kardeşi Cem Sultan'ın tahta geçmesini istiyordu (1458-1495). Ama Yusuf'tan sonra gelen kardeş olan Cem Sultan Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmış ve söylenenlere göre Alexandre Borgia'nın emriyle Napoli'de gizemli bir biçimde öldürülmüştür. Yeniçeriler Bayezid'den babasının yaptığı gibi kendilerine "cülus bahşişi" vermesini istediler. Söz konusu yeni bahşişlerle bu milis gücü oldukça kötü alışkanlıklar edinmiş ve bu bahşişin ödenip ödenmemesiyle tavır alan siyasal bir güç haline gelmişti. Yeni hükümdar savaşmaktan çok müzakere etmeyi seven barışsever bir hükümdardı. Savaş ganimetlerini komutanlarına bırakırdı. Üçüncü oğlu Yavuz Sultan Selim bu politikadan hoşnut değildi. Babasını tahttan indirdi ve II. Mehmed'in tavsiyelerine kulak vererek tüm ailesini öldürttü.

I. Selim'le Osmanlı İmparatorluğunda yeni bir fetihler dönemi açıldı (1512-1520). Ancak fetihlerin yönünün değişmesi imparatorluğun çehresini farklılaştırdı. Hükümdarın doğuya açılmasının iki nedeni vardı: Anadolu'daki Türk çevrelerinde Şii Safevi ayaklanmalarının ortaya çıkması ve uluslararası ticaret yollarının yön değiştirmesi. Yavuz, Çaldıran'da Şah İsmail'i yendiğinde (1514) oldukça tatmin olmuştu. Küçük Asya'daki nüfuzunu güçlendirdi ve –ne pahasına!– Kürdistan'ı ele geçirdi. İkinci nedenle ilgili olarak Suriye ve Mısır'ın ilhak edilmesine karar vermişti. 1516'da Halep, Humus, Şam ve Kudüs'ü aldı. 22 Şubat 1517'de Kahire kapılarındaki Mukattam Dağı savaşında Memluk İmparatorluğunu ele geçirdi. Mekke şerifi kutsal emanetlerin korunması görevini Yavuz'a verdi. Konstantinopolis'e dönerken yanında son Abbasi halifesini de götürdü. Bu oldukça önemli bir olaydır. Böylece Osmanlılar İslamın siyasal ve dinsel liderleri

oldular. Bu tarihten sonra tüm ilgi doğuya yöneldi ve artık İslami bir politika uygulama zorunluluğu doğdu: gazi olarak doğmuş, tüm Avrupa'yı gazi olarak fethetmişlerdir, kılıcı ancak kalkanı almak için bırakabilirlerdi. Selçuklularm ve ilk Osmanlılarm elinde dinamik bir unsur olarak değer kazanan din olgusu Selim'in haleflerinin omuzlarında ağır bir yük haline gelecekti.

XII. BÖLÜM
BÜYÜK İMPARATORLUKLARIN DOĞUŞU

1500 yılları tarihte önemli bir dönüm noktası oluşturur, çünkü bu yıllarda üstünlük Asya'dan Avrupa'ya geçmiştir. Bunu her tarihçi bilir, ama hiçbiri bu konuya gereken önemi vermez. Asya devletlerinin gerileme nedenlerini, onların kendilerinde aramak sık rastlanan bir tutumdur ve bu nedenleri bulmakta çoğu zaman hiçbir güçlükle karşılaşılmaz. Öte yandan toplumlar da, söz konusu toplum hangisi olursa olsun, durmaksızın bazı hastalıklar yaratır ve kendilerini kemiren bu hastalıkları kendi yaşam güçleriyle iyileştirirler. Eğer XVIII ve XIX. yüzyıllarda Türk ülkelerinin hastalıkları ölümcüllerse, bunun nedeni etkili bir güce sahip olmamalarıdır: bu hastalıklar bir sonuçtu, gerilemenin nedenleri değil.

Osmanlı gücünün yerinde olduğu sırada, Şah İsmail lehinde ayaklanan Şii eğilimli Anadolu boylarının bozguna uğratılmaları krizi sona erdirdi. Ancak Türklerin hastalık günlerinde, Osmanlı İmparatorluğunun yabancı uyrukluları ayaklanınca karşı konulmaz bir biçimde uç sonuçlara varıldı.

Gelişim yeteneklerinin nice kanıtını ortaya koyduklarına göre, Türklerin yeniçağa da ayak uydurmaları kaçınılmazdı. XV. yüzyılda bilimsel ve teknik ilerlemeleri izlemekle kalmayarak bu konuda diğer ülkelerin önünde yer aldıklarını gösteren birçok örnek vardır. Konstantinopolis'in alınmasında kullanılan ünlü top bunlardan sadece biridir. Bu top Edirne'de dökülmüş, kullanılacağı yere kadar 400 insan

ve 60 öküzle iki ayda getirilmiştir. Güllesi 600 kg ağırlığındaydı ve kesin bir sonuç sağladı. Buna karşın 1478'de, 25 yıl sonra, Fransa'da benzeri bir top 250 kg ağırlığındaki bir gülleyi atma denemesinde neredeyse havaya uçuyordu. Avusturya Arşidükü Maximilian XVI. yüzyılın başında "Büyük Türkün topundan saygıyla söz etmek gerekir" demekteydi. Belki de bir iki yüzyıl sonra bu sözlere gülünmüştür. Ancak Avrupalılar bu toptan etkilenmişlerdi. Hem bu top olmasaydı Avrupalıların yaratacağı toplar iki yüzyıl geç üretilecektı.

Söz konusu öncülük pek çok konuda geçerliydi, ancak gelenekte bir şeyler değişiyordu: artık öyle görünmek öyle olmaktan daha önemli hale geliyordu. Türklerin düşünme biçimi eskiye takılıp kalmıştı. Eskiden oldukları şeye umutsuzca bağlanmışlardı, bir zamanlar uyguladıkları yöntemleri uyguladıklarında yine başarılı olacaklarına ümitsizce inanmak istiyorlardı. Türkler iyice gerice bir toplum olmadan önce, bağnaz muhafazakârlar haline gelmişti ve en mantıksız, en modası geçmiş, en çok yıpranmış olana sıkı sıkıya bağlanmışlardı. Bir düşünelim: XVIII. yüzyılda gemileri denizde durmakta güçlük çekiyordu, çünkü güverteleri olması gerekenden çok yüksekti; ancak Türkler, yüksekliği iskelet hizasına getirmek istemiyorlardı, çünkü o zaman yelkenlerini de biraz indırmeleri gerekecekti. Bu Türklerin atalarının orman hayatından, bozkır hayatına, daha sonra da göçebe devletlerden yerleşik devletlere geçtikleri düşünülürse değişim karşısındaki bu direniş oldukça tuhaf bir davranıştır – ve bunun nedenleri göçebelerin üstünlüğünün kaybolmasının nedenleri kadar kolay açıklanamaz.

İslamiyet çoğu zaman, Asyadaki Müslüman olmayan ülkelerin aşağı yukarı aynı dönemlerde benzer türde gerilemelere maruz kaldıkları göz önüne alınmadan ve İslam dünyasının zamana ayak uydurma ko-

ımında başarılı pek çok örneğe imza attığı unutularak, uyum yeteneğinden yoksun olmakla suçlanır. Ama bu büsbütün haksız bir suçlama değildir. Türklerden çok daha az gelişmiş olan Ruslar coğrafi ve siyasal bakımdan Avrupa'ya Osmanlılardan daha uzak olmalarına rağmen, Hıristiyan olmaları nedeniyle kısa sürede Avrupa'yı yakaladılar. Müslümanlar, hem Avrupalılar tarafından Avrupa topluluğunun dışında tutuluyor hem de Avrupalı olmayan öteki büyük uygarlıklar gibi, kendilerini Avrupa topluluğunun dışında görüyorlardı. Çünkü tüm büyük uygarlıklar gibi oldukça sağlam bir evren oluşturmuşlardı ve bu evren aslında onları fazlasıyla tatmin ediyordu. Avrupa'yı derinden sarsan ve onu kendisine yabancılaştıran iki devrimden biri, Türklerin gözünden tamamen kaçmıştı ve bu devrimin karşısında ya da yanında yer alma konusunda karar vermek için bile pek az isteklilerdi. Bu büyük devrim, Batılıların boyutlarını tahmin etmekte zorlandığımız iştahlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan büyük deniz keşifleriydi: aslında İspanyollar ve Portekizliler özellikle Uzakdoğu'ya ya da Hindistan'a gidebilecekleri ve Venedik-Mısır ikilisi ile Türk-Ceneviz ikilisinin ticari tekelini kırabilecekleri yeni bir yol bulma derdindeydiler.

Her şey çok çabuk oldu. 1492'de Amerika keşfedildi ve daha 1495'te Amerika'nın zenginliklerinden yararlanmak amacıyla İspanyol sömürge imparatorluğu kurulmuştu. 1498'deyse Vasco de Gama Ümit Burnu'nu aştı: 1505'te baharat fiyatları Lizbon'da Venedik'tekinin beşte biri kadardı. Tüm Ortadoğu ekonomisi alt üst oldu, aracı rolü tehlikeye düştü, ticareti Avrupa'nınkiyle rekabete girdi. Elbette ki bunun sonucunda Müslüman dünyası hemen iflas etmemiştir. Portekiz ablukası malların Yakındoğu'ya geçmesini hiçbir zaman önleyemedi. Hatta Venedik'te fiyatların Lizbon'dan ucuz olduğu dönemler

bile görüldü. Okyanusta büyük Latin yelkenlilerinin egemen olması gibi, Avrupalılarm Türk kadırgalarının egemen olduğu Kızıldeniz ve Basra Körfezine girebilmeleri için yüzyıllar geçmesi gerekecekti. Gerçekten devir Türklerin gelişmelere tepki verdikleri bir devirdi, ancak hızla harekete geçseler de tam anlamıyla muvaffak olamıyorlardı.

1517'de Mısır'ın fethi Konstantinopolis için tartışılmaz bir başarı oldu. O güne kadar sadece Memluklara ait olan zenginlikler artık Osmanlılarla paylaşılacak, ayrıca Osmanlılar Kızıldeniz'de etkin bir role sahip olacaklardı. Memluklar bunu yapamıyorlardı; çünkü donanma inşa edecek malzemeleri yoktu. Ve vakit kaybetmeden Yemen ele geçirilip Afrika kıyılarında üsler kurularak Portekizlilerin bu bölgeye sızması önlendi. Ama saldırıyı daha uzaklara götürmekten, Hindistan'ı ele geçirmekten kısa sürede vazgeçildi.

Bu arada Gücerât hükümdarının çağrısı üzerine bir sefer düzenlendi. İyi hazırlanan bu güçlü sefer, nedeni pek iyi bilinmemekle birlikte başarısızlıka sonuçlandı ve bundan sonra da buraya yeni bir sefer daha yapılmadı. 1538'de Portekizlilerin işgalindeki Hindistan'ın başlıca müstahkem mevki olan Diu adasına doğru 7000'i yeniçeri olmak üzere 20.000 kişi 78 gemiyle yola çıktı. Kıyıya çıkıldıktan sonra kent bombalandı ve ardından yağmaya girişildi. Yerlileri de bir araya toplamak gerekiyordu.

Nispeten iyi sonuçlanan İran seferleri Basra'nın ele geçirilmesinden sonra, İran Körfezine giriş olanağı ve geleneksel ikinci deniz yolunun denetim altına alınmasını sağladı. Ama yenilmez Safeviler, Hazar Denizinin güneyinden geçen kara yolunun denetimini ellerinde tuttular. Hazar Denizinin kuzeyi üzerinden geçiş yolunun muhafaza edilmesi yolundaki girişimlerse tümüyle yetersiz kaldı. Astırhan'ı ele geçirme konusunda 1569'daki başarısızlıktan sonra bu şehire yönelik

hiçbir girişimde bulunulmadı. Rusya ve İran'ı arkadan vurmak umuduyla Özbeklere ateşli silah kullanmasını öğretmek için bir yeniçeri birliği gönderildi: oysa bu iş için tümenler gerekliydi.

Diğer Orta Asya Türkleri gibi Osmanlılar da henüz ortaçağda, göçebelik, ok ve at dönemindeydiler. Batıyla ilişki kurmaları hemen hemen olanaksız hale geldi ve kendilerini gitgide büyük bir yalnızlık içinde buldular. Bu ise onları daha da geriletti. Elbette her şey olup bittikten sonra Osmanlıların ne yapmaları gerektiğini söylemek kolaydır. Kuşkusuz Akdeniz'e Hint Okyanusundan daha çok önem veriyorlardı ve Avrupa'dan gelen Haçlıların ortaya koyduğu tehlikeler Rus yayılmacılığına göre daha doğrudan ve daha yakındı.

Osmanlılar ikinci Avrupa devrimine hazırlıklı değillerdi. XVI. yüzyılın son yıllarında her şeyin kısa sürede değişeceği ve ilerleme inancının egemen olacağı Aydınlanma Çağının arifesinde modern bilimsel düşüncenin oluşmasının yakından izlenmesi gerekiyordu. Türkler bunu da yapamadılar. Hazırlıklı olan diğer Avrupa uluslarının İngiliz sanayinin ortaya koyduğu patlamaya ayak uydurabilmelerine karşın Türkler yalnızca uzaktan seyretmekle yetindiler ve bu devrimin ürettiklerini her zaman hem de demode olmaya başladıklarında bile neredeyse küçümseyerek aldılar.

Muhteşem Süleyman

Batı toplumlarında Muhteşem Süleyman olarak tanınan Sultan Süleyman Türkler tarafından "Kanuni Sultan Süleyman," yani "yasa koyan, yasa yapan" adıyla bilinmektedir (1520-1566). Batılılarım okulda öğrendiği ender Doğululardan biridir Kanuni, çünkü Avusturya hanedanlığına karşı I. François'yla yaptığı ittifak antlaşmasıyla Fransa tarihine geçmiştir. Aslında bu ortaklık öncelikle Fransa için çok yararlı

olmuştur; askeri yükü hafiflemiştir (ancak bu belki de böyle bir antlaşma yapılmadan da gerçekleşecekti) ve Fransa, Avrupa toplumları içinde "kapitülasyonlardan," sultanın, yani padişahın verdiği değerli ayrıcalıklardan yararlanan ilk ülke olmuştur. Buna karşılık bu daha sonra Osmanlılara pahalıya mal olacaktı. Capet hanedanlığının kazandığı bu ayrıcalıklar ve lütuflar uzun bir süre Avrupa'daki tüm güçlerin ağzını sulandırmış, zamanla bu güçler de birer birer bu avantajlardan yararlanmaya başlamış ve en niyahetinde Osmanlının iç işlerine müdahale eder duruma gelmişlerdir. Haçlı seferleriyle geçen yüzyıllardan sonra Fanatik Hıristiyan bir kral ile Büyük Türkün arasında kurulan bu dostluk bir infial yaratmış ve Osmanlının kadırgaları Nice önünde demirleyip (1543) kışı Toulon'da geçirince bu kızgınlık daha da artmıştır.

Süleyman'ın devri Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş dönemidir. Ama bu günümüzde ele alması zor bir yargıdır. Her zaman büyük bir başarıyla sonuçlanan askeri seferler sonucunda imparatorluk en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Kanuni, onu Avrupa'ya, üçü Asya'ya olmak üzere en az onüç askeri sefer düzenlemiş ve her seferinde yüzlerce top ve 200.000'e yakın askeri yanında götürmüştür. Bağdat, Irak, Belgrad, Budepeşte ve Macaristan'ı ele geçirmiş ve buralarını bir Türk yurdu haline getirmiştir. Bu topraklar II. Lajos'a karşı kazanılan Mohaç zaferi sonucunda yüz elli yıl boyunca Türk boyunduruğu altında kalacaktır. 1529'da ilk Viyana Kuşatmasını gerçekleştirir. Rum korsanlar Müslümanlığı kabul ederler; Barbaroslar, Oruç Reis ve Hayreddin kardeşler (1467-1546) ve bunların ardından da tarihte adını duyuracak bir sürü dönme, Hırvat Piyale Paşa, Turgut Reis, Salah Reis, Kalabriyalı Kılıç Ali Paşa, sağladığı bilgilerle bizi şaşırtmaya devam eden ünlü haritacı Piri Reis önemli denizciler olarak Osmanlı

İmparatorluğunun Akdeniz'e hâkim olmasını sağlamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu bunlar sayesinde Cezayir, Tunus, Cerbe, Trablus, Rodos ve Aden'e yerleşmiştir. Barbaroslar Kuzey Afrika'da Hıristiyanlığı tehdit eden bir krallık kurmuşlardır. Ancak bu krallık da Hıristiyanlığın tehdidini üzerinde hissetmiş, bu tehdit yoğunlaşınca Hayreddin krallığı Kanuni'ye devretmiştir ve Kanuni de Hayreddin'i "*kaputan paşa*," yani tüm Türk donanmalarının amirali görevine getirmiştir. Hayreddin, Kanuni için birkaç ayda dönemin en güçlü donanmasını inşa etmiştir.

Kısacası tüm dünya Kanuni Sultan Süleyman'ın önünde titriyordu. Reformun yarattığı iç sarsıntılara, din savaşlarına rağmen aslında her Protestan her Katolik biliyordu ki, Avrupa'nın en büyük sorunu Doğululardı. En endişeli olanları, Hıristiyanların birbirlerine düşmelerinin ve yaptıkları kıyımların bir cezası olarak bir kıyamet beklentisi içindeydiler. Fransızlara rağmen istinasız hepsi Türklerden nefret ediyordu ve Haçlı zihniyetini sürdürüyordu.

Osmanlıların zenginlikleri görülmedik boyutlardaydı: ticari faaliyetleri çok yoğundu. Konstantinopolis, 700.000 sakiniyle –Paris'in üç katı– eski dünyanın en büyük kentiydi. Osmanlı İmparatorluğu o dönemde Avrupa'da da görülen nüfus artışına benzer bır artış göstererek, XVI. yüzyılda 12 milyondan 35 milyona yükselecektir. Hukukçular kurumsal yapıyı son derece sağlam bir biçimde kurmuşlardı. Osmanlının büyük şairlerinin ünü her yere yayılmıştı: Bâkî ve Fuzûlî. Gibb'e göre Fuzûlî, "Doğunun en özgün şairlerinden biriydi." Sanat yükselişteydi. Mimarları, bir zamanlar Bizans'ın diktiği şaheserlerden ve son derece ihtişamlı Ayasofya'larından geri kalmayan eserlerini ülkenin her yerine dikiyordu. İmparatorluk Süleyman'la evrensel uygarlığın en yüksek doruklarına varmıştı. Ama...

Kanuni Döneminde Sanat

Muhteşem Süleyman'ın devri Osmanlının en saf klasik dönemidir. Ressamların üçte ikisi, örneğin portreci Nigarî (ö. 1572) hâlâ İran etkisi altındaydı (Süleyman'ın ve Barbaros'un portreleri), oysa seferleri sırasında padişaha eşlik eden Matrakî (Matrakçı Nasuh), uğradıkları ya da askerlerin kuşattığı şehirleri resmederken özgün bir tarz ortaya koyuyor, kişiliğiyle sanatına damgasını vuruyordu. Bu tasvir yeteneği Nice ve Antibes tasvirlerinde açıkça ortadadır. *Zigetvar Seferi Hikâyesi* (1569) adını taşıyan yazmadaki yirmiye yakın minyatürde her ne kadar İran ekolüne olan borcunu ödese de, bağımsızlığını iyice ilan etmiş ve daha yalın, daha betimsel, ama daha canlı olan kendi tarzını bulmuştur. Bu tarihlerde şaheserler birbirini izler: *Süleymanname* (1574), sonra Nakkaş Osman'ın *Surnâme*'si (*Bayramlar Kitabı*) (1581) ve *Hünernâme* (1584-1588). Hatta Osman'ın aynı dekor içinde birbiri ardına gelen sahneleri art arda göstererek çizgi filmi icat ettiği bile söylenebilir.

Mimarlar kendilerinden önceki Türk meslektaşlarının buluşlarını izleyerek ve Ayasofya'dan esinlenerek, mimarlık sanatına son derece önemli bir ivme kazandırdılar. Bu yapılara mükemmel bir bütünlük vererek, iç yapı ile dış yapı arasındaki uyumu ön plana çıkararak, kubbeleri genişleterek ve binanın bütünündeki piramıt yönünü vurgulayarak sanatlarını oldukça geliştirdiler. Dış cephedeki süslemeleri daha da yalınlaştırmışlar, gösteriş ve ihtişamı belli bir oranda indirgeme, yoğunluğunu azaltma yoluna gitmişlerdi. Kısacası beyliklerin açtığı yolda emin adımlarla yürüyorlardı. Bayezid Cami (1505) ilk klasik eserdir, genel olarak üç nefli bazilikal planı korumuştur. Büyük merkezi bir kubbe, iki küçük kubbe üstünde yükselir, bu yapıda narteksin işlevi genişletilerek, camının dışında iki yanda duran mina-

... ile büyük merkezi kubbe arasında geniş bir alan yaratılmıştır. Birkaç on yıl sonra bir yeniçeri olan Mimar Sinan (1489-1588 ya da 1592) yüze yakın eser ortaya koymuştur. Şehzade Camiinde, merkezi kubbenin dört yarım kubbe üstünde yükseldiği kare planı uygulamıştır. Bu plan daha sonra neredeyse yüzyıldan uzun bir süre boyunca, farklı biçimler alsa da, sürekli olarak kullanılacaktır. Ancak Süleymaniye Camiinde (1550-1577) Ayasofya'nın planına geri dönecektir. Büyük bir olasılıkla Kanuni, yapılan bu yeni caminin, kendisinin, Bizans İmparatorluğunun ve onun geleneklerinin mirasçısı olduğunun göstergesi olmasını istemiştir. Mimar Sinan yaşamının sonuna doğru, yaklaşık seksen yaşındayken şaheserini yaratır. Dünyanın en güzel eserlerinden biri olan bu cami, Edirne'deki Selimiye Camiidir. Selimiye Camiinde (1569-1574) gerçekleştirdiği cesur yenilikleri daha küçük ölçüde, bir başka şaheser olan İstanbul'daki Rüstem Paşa Camiinde gerçekleştirmişti (1561).

Sayısız köprü, türbe, kervansaray ve medrese inşa eden Mimar Sinan dehasının bir örneğini de Topkapı Sarayı'nın mutfağında göstermiştir. 700.000 metrekareyi kaplayan bu büyük saray binası II. Mehmed tarafından inşa edilmiştir ve XIX. yüzyıla kadar eklemeler yapılmıştır. Osmanlı mimarisinin önemli eserlerinden biridir.

Kuzey Afrika'da Türkler

Dikkatimizi çekmeyecek kadar çok ismi birbiri ardına sıraladığımızı biliyoruz. Daha önce Türklerin buraları sık sık ziyaret etmesi nedeniyle Şam'ı, Kahire'yi ve Bağdat'ı biliyoruz. Ancak Belgrad, Budapeşte, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp gibi kentler bizim için yeniler. Bunlar Osmanlıların fetihleri içinde, listedeki isimlerden biri gibi gö-

rülmüşlerdir her zaman. Oysa bu kentlerin her biri sayfalar boyunca anlatılmayı hak ediyorlar. Mağrip ülkeleri önemlidir ve Türkler dönemindeki tarihlerinin yankıları Batı Avrupa tarihinde önemli olmuştur. Bu nedenle bu kentlere en azından bir kaç satır ayıralım.

Türkler ve İspanyollar Mağrip için çekişiyorlardı. Burası, Hıristiyanlar için, Kuzey Afrika'daki işgallerinden kalan eski bir davaydı. Aziz Louis antik Kartaca uygarlığının topraklarını hedeflerinden biri olarak belirlemişti. Osmanlılar içinse tam tersine, Berberilerin ülkesi denilen bu topraklarda üs edinmek yeni bir fikirdi, üstelik bu fikir kendilerinden de çıkmamıştı, hatta ne doğuştan Müslüman ne de Türk olan denizciler tarafından neredeyse zorla sunuldu ve faydalı bir biçimde kullanıldı.

1516 yılında "Türk" denizciler Cezayir'e girdi. 1534'te Tunus'ta, 1551'de Trablusgarp'taydılar. Bu limanları Akdeniz'deki etkinlikleri için önemli üsler haline getirdiler. Hıristiyan kıyıları yağmalandı, kadırgaların önü açık denizlerde kesilip talan edildi. Yüzyıllar boyunca Akdeniz'de yolculuk yapmak Atlantik Okyanusunda yolculuk yapmak kadar güvensiz ve tehlikeli bir hal aldı. Mağribi forsa takımları kölelerden oluşuyordu; Cervantes 1575-1580 yılları arasında forsa olmuştu. Haremlerinde Provence, Kalabriya, Kastilya kızlarından geçilmiyordu. En güzelleri, kimi zaman, Konstantinopolis'e, padişaha gönderiliyorlardı. Josephine de Beauharnais'nin kuzeni Aimee de Rivery kaçırılmış ve Martinik'e gönderilmişti. Buradan da imparatorluk sarayına geçecek ve devrimci sultan II. Mahmud'un güçlü ve nüfuzlu annesi *Valide Sultan* olacaktı.

Genelde çöküş yıllarına bakılarak Türk egemenliğinin kıyı bölgelerinin ötesine geçemediği düşünülür. Oysa Kuzey Afrika işgali sistemli olarak yürütülmüş ve Fas sınırlarına kadar dayanmıştır. Ancak

Las bu işgalden kurtulmuştur. Cezayir'de Konstantin şehri 1522'ye doğru, Telemsen 1546'a doğru ele geçirilmiştir. 1552'ye doğru Sahra vahaları denetim altına alınmıştı ve Tugurt'a bir garnizon yerleştirildi. 1556-1559 yıllarına doğru Türkler neredeyse Tunus'un tamamını ele geçirmişlerdi; Kayrevan'dan Gafsa'ya kadar uzanıyordu egemenlikleri.

Denizcilerin fetihlerini ağır bir Osmanlı idari sistemi izlemiştir. Bu topraklarda *divan*'lar, yani Babıâli'nin, daha doğrusu padişahın temsilcisi bir paşanın başkanlığında yüksek memurların oluşturduğu idari birimler kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde bu sömürgeler fakir ülkeler değildiler. XVI. yüzyılda Cezayir'in nüfusu 60.000 kişiydi, yani neredeyse 70.000 nüfuslu Şam'a yakındı. Her ne kadar her yerde Türk kökenli aileler yönetim sınıfını oluştursalar da, aslında buranın eski Arap-Berberi soylu sınıfıyla içten içe rekabet halindeydiler. Bunun yanı sıra her türden, her eğiliminden sayısız maceraperest, Hıristiyan dönmeler, ne bir yasa ne de bir inanç tanıyan türlü hayalci bu kozmopolit liman ülkelerinde şanslarını denemeye geliyorlardı. Çoğunlukla da başarılı oluyorlardı. Ancak bu vicdansız adamlar eşkıyalar gibi davranıyorlardı. Cervantes kuşkusuz İslamiyete ve Türklere olan nefretinin de etkisiyle, yine de buraları görmüş biri olarak belirli bir gerçekliğe dayanarak, köle olduğu sıralarda, Cezayir'i ve onun efendisi Venedikli Hasan Paşa'yı şöyle tasvir etmektedir: "Her gün birini asıyordu; birini kazığa oturtuyor, ötekinin kulaklarını kesiyordu. Hiçbir neden yokken. Türkler bile bunu sadece zevki için yaptığını, doğasında katilliğin ve vahşetin bulunduğunu söylüyorlardı." Bu tür metinler Batı Avrupa'nın kafasında nasıl bir Türk imgesi olduğunu açıklamaktadır.

Çöküşün İlk İşaretleri

Ama... Birkaç bölüm önce, sözlerimizi böyle sonlandırmıştık. Ne deni, Osmanlı İmparatorluğunun tartışılmaz yükselişi kabulüne ufak bir şerh koyma arzumuzdu. Hiç kuşkusuz XVI. yüzyılda kimse, imparatorluğun gelecekte büyük bir çöküş yaşayacağını tahmin edemezdi. Parlaklık ve ihtişam göz alıyordu.

Bu imparatorluk bir Türk imparatorluğu muydu? Bu imparatorlukta en gerçek olan padişahtı, kendisine atfettiği sıfatlarla "Sultanlar Sultanı," "Hakanlar Hakanı," "Hükümdarlara Taç Veren," "Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesi" Sultan Süleyman'dan öte gerçeklik yoktu. Ona ait olan kul devletin tek ve mutlak hâkimiydi. Tüm zenginlikler, tüm topraklar onundu. Bunları ister verir isterse geri alırdı. Tımarlar ve soyluluk babadan oğula geçen bir kurum değildi ve resmi olarak liyakata bağlıydı – insan neyse oydu, ancak bir lüfut bekleyebilirdi... Devlet ona aitti dedik, ama aslında hayatı bir süvari birliğinin elindeydi; halkı başka hiçbir yerde olmadığı kadar özgürdü, halkın korunması için belki de binlerce yasası olan, adaletin terazisinin son derece hassas ve dengeli olduğu bir ülkenin hükümdarıydı. Başvezir, yani sadrazamın kendisi bizzat saraydan çıkıp pazarları denetler, haksız kazanç olup olmadığını, hile ya da aldatma olup olmadığını kontrol ederdi. Evet, bu imparatorluk gerektiği gibi olması yolunda son derece belirgin ve keskin bir bilince sahip, kökenlerinin anısına ve mirasına her zaman bağlı, dehasının temel özellikleriyle bir Türk imparatorluğuydu.

Tüm Türk-Moğollar gibi Süleyman da din tartışmalarını seviyordu. Ancak bir farkla, sadece Müslüman din adamlarını topluyordu etrafında, Hıristiyanlıkla ilgilenmiyordu. Oysa ondan önceki II. Mehmed, Hıristiyanlığa da ilgi gösterirdi. Sadrazamı İbrahim Paşa Türk

değildi. Süleyman'ın çok sevdiği bu sadrazam sonra, neden bilinmez, öldürülülecektir. Belki de dostluğun da aşk gibi ölümden başka bir sınırı yoktur. Bu sadrazam bir gün Batılılara şöyle demiştir: "Gökyüzünde tek bir Tanrı olduğu gibi yeryüzünde de tek bir hükümdarlık olabilir!" – Timur'dan ve Cengiz Han'dan bir anı.

Ama tam bir Türk olan, Türklüğünün bilincinde olan padişahın kimliğinde en çok Müslümanlık baskındı. İslamiyeti temsil ediyordu. Türklerin en başından beri batıdaki varlık nedeni onun da tek nedeniydi: sapkınlıklarla mücadele etmeliydi –bu nedenle Şah İsmail'e karşı savaşmıştır– ve fetihler gerçekleştirmeliydi. Allah'ın imparatorluğunu dünyaya yaymak için Habsburg hanedanlığıyla bu kadar mücadele etmiştir ve bu konudaki hırsı ve öfkesi, danışmanlarının onu uyarmasına karşın doğu sorunlarını gözden kaçırmasına neden olmuştur. Oldukça dindar bir hükümdar olan Kanuni vaktinin çoğunu *Kuran-ı Kerim*'i istinsah ederek geçiriyordu. Onun elinden çıkma en az sekiz *Kuran* elyazması bulunmaktadır.

Ancak Osmanlı hanedanındaki pek çok şehzade gibi o da aslında Avrupalı bır hükümdardı: Kızılbaşlar en azından bu noktada yanılmamaktadır. Müslümanların köle edilmesi söz konusu olamayacağına ve haremlerde kölelerden başka kadınlar bulunmadığına göre, İnananların Kumandanı'nın annesi kuşaklar boyunca genelde Hıristiyan kökenli harem kadınları arasından seçilmiştir. Aynı zamanda devletin en üst kademelerinde bulunanların çoğu da genelde Hıristiyan kökenliydiler ve *devşirme* sistemi sayesinde padişahın hizmetine alınmışlardı. Muhteşem Süleyman'ın hiçbir veziri Türk değildi. İbrahim ilk yıllarında sultanın en gözde veziri olmuştur, aslında yakışıklı bir Rum köleydi; Sokullu Mehmed Boşnaktı; Lütfi Arnavut, Rüstem, ki adı İstanbul'un en gözde mücevherlerinden olan bir camiyi çağrıştırmakta-

dır, Zigetli bir domuz çobanıydı – bu vezirlerin hepsi sonradan Müslüman olmuşlardır. Ama devlet kademelerinin daha alt düzeylerinde çalışanların hepsi aynı kökenden ve aynı inançtan gelmekteydi. Bu nedenle, tarihçi Andre Clot'un belirttiği gibi, yeteneği olan tüm Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğunda önü çok açıktı. Azınlıklara gelince, bunlar II. Mehmed'in onlara kazandırdığı düzen içinde varlıklarını sürdürüyorlardı ve imparatorluğun esas çarklarından biri haline gelmişlerdi; Osmanlıların onlar için sarf ettiği tabirle her "millet," yani her "dinsel topluluk" kasabalara sahipti ve şehirlerde de kendi mahalleleri vardı, tıpkı Sin-kiang Uygurlarında ya da Hazarlarda olduğu gibi. Konstantinopolis'te Müslümanlar nüfusun sadece yarısını oluşturuyorlardı. Yaklaşık %40'ı Hıristiyan ve %10'u da Museviydi. Süleyman, Musevilerin üstün özelliklerinin farkındaydı ve Hıristiyanlik Musevileri kendi ülkelerinden kovdukça, o çekiyor, çatısı altında topluyordu. Göç eden 160.000 Musevi başkente ve Selanik'e yerleşmiştir.

Onun döneminde toplumun oluşumu ve bütünlüğü en üst düzeyindeydi. Ancak bu, zenginliğin artması, başarıda sürekliliğin yakalanması ve özellikle ulusal bir ideolojinin olmayışına bağlı olarak herkesin iradi katılımını gerektiriyordu.

Ancak Süleyman'ın döneminin son yıllarına doğru, başarılar eski parlaklığını yitirecek ve bir süre sonra da arkası kesilecektir. Zenginlikler azalmaya başlayacak, yoksulluk emareleri ortaya çıkacaktır. Ayrıca tam bu dönemde Avrupa'da milliyetçilik akımları baş gösterecek ve bu akımın kendini ihraç etme tehlikesi baş gösterecekti. İmparatorluk son derece geniş topraklara sahipti; tıpkı göçebelerin döneminde olduğu gibi hâlâ atlıların elindeydi! Ancak uzaklardaki taşra bölgelerine varabilmek için yaya olarak ya da deniz yoluyla aylarca yol ka-

ilmek gerekiyordu. Çok ağır ve donanımlı olan ordu son derece yavaş ilerliyordu, ataklıktan ve hızdan yoksundu. İran bir türlü fethedilemiyordu, üstelik İranlılar çarpışmayı reddediyorlardı, çünkü Osmanlılar üslerinden bu kadar uzakta etkili olamıyorlardı...

Son derece büyük zaferlere ve batıda kazanılan başarılara karşın, Süleyman, Viyana'yı fethedemediği gibi Habsburgları da alt edememişti. Doğu da ise Şiilik hareketini yok etmeyi başaramamıştı. Süleyman, her ne kadar üzerinde hareminin gözdesi Rus –aslında büyük bir olasılıkla Polonyalıydı– Roxelana'nin [Hürrem Sultan] etkisi olsa da ve her ne kadar herkesin tepkisine karşı bu gözdesiyle evlenmiş olsa da onun dönemiyle, haremdeki gözdeler, büyük oranda birbirlerine karşı duydukları kışkançlıkla devlet işlerine karışmaya başladılar ve bu etki sonraki zamanlarda daha da arttı. Rakiplerini kapatmak, hapsetmek gibi Türk göreneklerine uymayan adetler baş gösterdi. Yeryüzünün en büyük imparatorluğunu yöneten ve Avrupa'yı denetimi altında tutan padişah, ordularının başında sefere gitme alışkanlığını giderek yitirmeye ve tıpkı kadınları saraya kapatması gibi, kendisini de çocuklardan, odaklıklardan, harem ağalarından ve gözdelerinden oluşan kapalı bir evrene kapatmıştı.

Daha o zamandan hesaplı kitaplı işlerin yerini hayalperestlik, çıkarsızlığın yerini de çıkar ilişkileri almaya başlamıştı. Rakibi Andrea Doria gibi, Amiral Barbaros da kendisini gereksiz gösterecek kesin bir zafer kazanmaktan kaçınmış, tam tersine mücadeleyi mümkün olduğunca sürdürerek kendini vazgeçilmez kılmıştır. Herkes aynı biçimde davranıyordu. Merak yerini ilgisizliğe, yaratıcı deha taklitçiliğe, hırs ise var olanla yetinmeye bırakmıştı yerini. At gözlükleri takılmış, öngörünün yerinde yeller esmeye başlamıştı. "İki Irak" Seferinin ilki başarısızlıkla sonuçlanmıştı: aynı sefer iki kez daha

tekrarlandı, ancak hatalardan ders çıkarılmaması nedeniyle sonuç yine aynıydı. Edirne'de Sinan, II. Sultan Selim Camiini Ayasofya'nınkinden biraz daha büyük bir kubbeyle taçlandırmıştır ve Osmanlı İmparatorluğu mimarisini doruğa çıkarmıştır. Artık hedefe ulaşılmıştır, daha ileriye gitmeye gerek yoktur. Bu tarihten sonra bu yüksek teknik, bıkmadan usanmadan defalarca kullanılacaktır. Takiyüddin 1575'te, İstanbul'da son derece mükemmel bir gözlemevi kurmuştu, bu Müslüman dünyanın üçüncü önemli gözlemeviydi. Ancak astrolog da olan bir gökbilimci –bu iki meslek o dönemde sık sık birbirine karıştırılmaktadır– sultanın çok da hoşuna gitmeyen bir horoskop yapar. Türkler her zaman yıldızlara inanmışlardır, ancak gerekli gördüklerinde kehanetlere güvenirler. Bu nedenle padişah bu yapıyı yıktırır. Sonunda zenginlikler de tehlikeli bir biçimde yığılmaya başlamışlardı: servet başıboşluğu sever, hazzı teşvik eder ve en iyi olasılıkla da sürekli artmak ister. Ancak bozulma ve çözülme de böylece erdemin ve gayretin yerini almaya başlar. İnsanlar hak ettiklerinden fazlasıyla ödüllendirilir olmuşlardı. Yapılan her işte altın kazanma hırsı vardı. Her görev ondan nasıl çıkar sağlanabileceğiyle değerlendiriliyordu.

Muhteşem Süleyman'ın oğlu, Fatih ve Yavuz'un soyundan gelen II. Selim'in (1556-1574) lakabı "Mest"ti.

Kazan ve Astırhan Hanlıkları

Ulu Muhammed'in Kazan'da kurduğu hanedanlığın ortadan kalktığı 1518 yılına kadar hanlık hâlâ güçlüdür ve Rus baskısının üstesinden gelebilmektedir. Mahmudek'in oğulları Halil (1462-1467) ve İbrahim (1467-1479) kayda değer başarılar kazanmış ve Viatka'yı ele

geçirmişlerdir. Ancak İbrahim'in oğulları Ali, Muhammed Emin ve Abdüllâtif arasında çıkan çatışmalar Sibir (Sibirya) Hanlığının Tatarlarının istilalarıyla aynı döneme denk gelir ve bunların şanslarını artırır. 1518'de Muhammed Emin'in ölümüyle hanlık çok kötü biten bu taht kavgasına sürüklenir. Ruslar ve Kırımlılar kendi adaylarının tahta çıkmasında büyük fayda görmekte ve bu yönde çaba göstermektedirler. Kırımlılar daha güçlü oldukları için bu çekişmeden başarıyla çıkar. Hanları Muhammed Giray (1515-1523) Moskovalıları 1521 yılında mağlup eder ve Moskova, Nijni-Novgorod ve Ryazan bölgelerini yağmalar, yeniden vergi koyar ve "yüz binlerce savaş esirini" (?) Yalta pazarlarında "köle" olarak sattırır ve başa da Kazan Sahip Giray'ı getirir.

Ancak bu zafer kısa süreli olur. Muhammed bundan iki yıl sonra ölür ve Sahip, onun Bahçe Saray'daki tahtına geçmeye çağrılır ve yerine aile üyelerinden, onüç yaşındaki Safa Giray'ı (1523-1530) geçirir. Ancak önemli bir olayın gerçekleşmesiyle tahta yetişkin birinin geçmesi zorunlu hale gelir: Safa'nın egemenliğini desteklemek isteyen Tatar atlıları Moskova'ya yürür ve bir top ateşiyle durdurulur. Ciddi bir kaza ya da tarihin baş döndüren bir virajı! Tarihte ilk kez top atlılara ve okçulara üstün gelmiştir. Bir günde bütün güç dengeleri alt üst olur. Nogaylar, Kırım Hanlığının bu hassas durumundan faydalanarak topraklarını istila ederler. Ruslar iki yönden saldırırlar: hem diplomatik hem de askeri kanattan. Osmanlılar hem vasalları olan hanedanlık hem de kendi adlarına hemen müdahale etmeleri gerekirken hiçbir şey yapmazlar. Kırımlılar boşu boşuna Rusya karşıtı bir birlik kurmaya çabalarlar. Bu birliği ancak 1560-1570 yılları arasında kurabilirler, ama ne yazık ki çok geç kalmışlardır. Slav dünyası ile Türk dünyasının kaderi XVI. yüzyılın ortalarında on ila yirmi yılda belli olacaktır artık; ancak henüz kimsenin bununla ilgilendiği yoktur.

IV. Ivan ya da Korkunç Ivan 1552'de Kazanlarla hesaplaşmaya karar verir. Haziran ayında son derece ağır bir topçu birliğiyle şehri kuşatır. 2 Ekimde ele geçirir. Kırımlılar birkaç topla Kazanlıların yardımına gelirler, ancak ağır kayıplar vererek geri püskürtülürler. Hanlık ilhak edilir; Kazanlılar ya bu topraklardan atılırlar ya da boyun eğdirilirler; en iyi toprak parçaları manastırlara ve soylulara dağıtılır. Ruslar bir karınca ordusu gibi hanlığın üstüne çöreklenirler. Tatarlar, XVII. yüzyıldan itibaren Türk dünyasının en güçlü uygarlıklarından birini kurdukları topraklarda azınlık durumuna düşerler. Daha sonraki yıllarda Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma politikasıyla daha da acı çekeceklerdir.

Kazan'ın düşüşünden sonra Ufa bölgesindeki savaşçı Başkırtları yenmek için üç yıl gerekecektir. Yenilecek, ama boyun eğdirilemeyeceklerdir, çünkü asla vasal olmayı kabul edemeyecek bir halktır Başkırtlar. Çok az sayıda olmalarına karşın, bir süre sonra Büyük Rusya adını olacak hükümdarlığa karşı hiç durmadan, en ufak bir kazanma umudu bile olmadan başkaldırırlar: 1678, 1708, 1716, 1735-1737, 1740 ve 1755'te. Pugaçov'a 1773 yılında en iyi subaylarından birini de armağan etmişlerdir: Salavet Yulaev.

Bunlardan sonra Ruslar için Astırhan Hanlığını ele geçirmek bir çocuk oyuncağı olacaktır. Çünkü bu hanlık Kazan Hanlığından daha zayıf bir hanlıktır. 1504'ten beri taht o kadar kısa sürelerde el değiştirir hale gelmiştir ki, sanki prensler siyasal parti rejiminde belirli aralıklarla değişen başkanlar gibidirler. Ruslar, Kırımlılar, Nogaylar, Kazan Tatarları sürekli birbirlerine entrika kurarlar bu devirde. Abdülrahman (1534-1538) savaşçı toplulukların ve Kırım Hanlığının baskısı yüzünden çardan yardım ister. Böylece çara kapılar açılmıştır. 1555'te çar bu kapıdan geçer ve krallığı henüz yeni doğmakta olan

Rus İmparatorluğuna ekleyiverir. Bu, Moğollara karşı yürütülen savaşın rövanşıdır, çanlar Avrupa'nın güneyindeki Türkler için çalmaktadır. Volga ve Don Nehirleri arasındaki dar bir koridora indirgenen Kırım toprakları sonunda sömürge toprakları haline gelecektir. 1550 ila 1900 yılları arasında ne gerçekleşirse gerçekleşsin sonuç ortadadır: birkaç istisna dışında Karadeniz'in kuzeyindeki topraklar, Ural'a ve Kama'ya kadar olan bölge yaklaşık bin yıldır, hatta daha da fazla bir süredir Türkçe konuşan toplulukların yurdu olan topraklar Slav toprakları olmuşlardır. Sömürgeleştirme mi? Sonunda değerlenen verimli topraklar mı? Asimilasyon mu? Sınır dışı etme veya katliam mı? Yanıt vermek çok güç.

Avrupa Bozkırlarında Rusların İlerleyişi

Rusların bu önlenemez yükselişi karşısında, Avrupa'da güçleri eşit olmayan iki Türk gücü bulunuyordu: Osmanlılar ve vasalı Kırım Hanlığı. Kırımlılar her ne kadar Altınordu döneminde kısmen yerleşik olmuşlarsa da hâlâ bozkır insanlarıydılar. Ruslar, Türklere, özellikle de Tatarlara uzun süredir katlanıyorlardı ve bu baskı giderek ağırlaşıyordu. Ancak bir süre sonra bu güçlere, kendilerine yaptıklarının on katını yapacak ve onları yok edeceklerdir.

Altınordu'nun düşüşünden ve Kazan ile Astırhan'ın alınmasından sonra, Güneydoğu Avrupa topraklarında sadece başıboş kavimler ve Kırım Hanlığı kalmıştı. 1571'de, son han Devlet Giray Moskova'yı ateşe vermeye gidebilecek kadar iyi bir yönetim ve güçlü bir kişilik göstermiştir. Ancak bu onun son büyük başarısı olacaktır ve neredeyse de bir tesadüf eseridir: çünkü Slav ilerleyişi eski Kıpçak bozkırlarında iki yöndeydi. Batıda, sınırları Dinyeper ve Vorska boyunca iler-

leyen eski Kiev Rusya'sı ülkelerine uzanır; doğuda, kalelerin serpişti rildiği büyük Volga eksenine varır: Samara, Saratov, Çariçin (1586-1590). Kırım ancak Osmanlı himayesi sayesinde ayakta kalacaktır. Dolayısıyla çarlar hedef olarak bu himayeyi sona erdirmenin yollarını arayacaktı. Babıâli'yle, yapabildikleri müddetçe savaşacaklar, kimi zaman yenilecek kimi zaman kazanacaklardır. İlk kez 1699'da ele geçirdikleri Azov'da tutunabilmek için her yolu deneyeceklerdir.

Ruslar daha doğuda Kafkasya yolunda ilerliyorlardı. Burada yaşayan Hıristiyan prensliklerle temasa geçmişlerdi. 1581'den başlayarak Gürcistan üzerinde himayelerini kurdular. Ovalardaki Müslümanlar dağlara sığınmak zorunda kaldı. İşgal kuvvetlerini izleyen yerleşimciler de onların yerini aldılar. Yüzyıllardır İslamiyetin boyunduruğu altında yaşayan Ermeniler ve zafer kazanan Slavlar, gizli gizli de olsa aralarındaki ittifakın ilk tohumlarını atıyorlardı.

Sibirya

Sıbirya'nın geniş ormanlık alanları uzun süredir Rusların ilgisini çekiyordu. Buradaki halklar dağınık bir yerleşim düzeni içindeydiler. Ruslar 1465'ten sonra Ural'ı geçmişler ve Obi Nehri kıyılarına kadar gelmişlerdi. Obi Nehri doğu tarafındaki en büyük nehirlerden biriydi. Kazan'ın ilhakı, Ufa Başkırtlarına boyun eğdirilmesi, onlara doğunun kapılarını sonsuza dek açmıştı.

XV. yüzyılda Sibir ya da İsker çevresinde, bugünkü Tobolsk'a 16 km uzaklıkta bir "şehir" vardı. Burası aslında, bağımsız bir hanlıktı ve soyları efsanevi bir figür olan Tay Buka Beki'ye dayanan Türkleşmiş Moğollar yaşamaktaydı. Cengizhanoğullarından gelmiyorlardı ve Tobol Nehrinin iç taraflarına göç eden Şeybanilerle gitmek istememişlerdi. 1480'li yıllarda, Ebülhayr'ın akrabalarından Ibak,

müstahkem mevki Tümen şehrini Sibiryalılarlardan almayı başarır. Oğlu Küçüm (1556-1598) Sibir hanı Yadigar'ı o kadar çok tehdit eder ki, han en sonunda Korkunç Ivan'dan yardım istemek zorunda kalır. Bu Çar'ın kaçırmayacağı bir fırsattı. Yadigar yenilir ve öldürülür.

Elbette bu durum Ivan'ı çok endişelendirmemişti. O savaşma devam ediyordu. Oldukça uzun ve sert bir savaş oluyordu. Çünkü Şeybaniler inatla mücadele etmişler ve karşı saldırı da Kazak Yermak Timofeyeviç'i (1584) yenip Sibir'i tekrar ele geçirmişlerdi. Bunun üzerine Ruslar için her şey yeniden başlar. Daha az askeri kuvvete sahip olarak tekrar gelirler, ancak bu kez ordunun bir kısmı silahlıdır. Sibirya atlıları bu silahlardan habersizdiler. 1587'den sonra topçu desteği de alırlar. Strogonov adlı, neredeyse devlet kuvvetinde bir tür şirket kuran tüccar bir ailenin de desteğiyle yerleştikleri kolonilere dayanarak bölgeyi işgal etmeye giriştiler: Tümen (1586), Tobolsk (1587), Tara (1594). Son bölgeyi 1200 atlı, 500 piyadeyle ele geçirirler. Bu üsler, Omsk'un doğusunda ve Semipalatinsk'in kuzeyinde gezinen Baraba Tatarlarını 1595'te yok ederler. Sonra 1598'de Küçüm'ü kovalarlar; Küçüm, Nogay bozkırlarına kaçar ve burada ölür (1600).

İran Safevileri

Doğu Anadolu'nun Türkmen ortamında, Safevi hareketi doğmuştur. Bu hareket daha sonra Modern İran'ın kurucuları olacak Safevi hanedanlığını yaratacaktır. Ama Minorsky Safevilerin, göçebe Türklerin antik Med ve Pers ülkesindeki egemenliğinin üçüncü ifadesi olduğunu söylemektedir. İran Safevilerinin, son derece güçlü ulusal duygulara sahip olmalarına karşın, hareketli Türk azınlığın da bu ülkede etkili olduğu doğrudur.

Safeviler, Safiyeddin (1253-1334) adlı Erdebilli bir şeyhinden geldiklerini ileri sürerler. Bu Sünni şeyh Ortadoğu'daki Kızılbaşlar üzerinde çok etkili olmuştur. Kızılbaşlar ya da Aleviler genelde Türk Şiiler olarak görülürler, ancak aslında Şaman ve Orta Asya geleneklerine bağlı Türklerdir. Bunlar İslam mezhepleri içinde ayrıntılarda farklılaşan, ama son derece esnek ve hoşgörülü olan Şiilik mezhebinin ardına sığınmışlardır.

XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başında, Kızılbaş Türkmenler beyliklerinin boyunduruk altına alınmasından dolayı aslında içten içe Osmanlılara diş biliyorlar ve kendilerini bu imparatorluğun büyük megapolünde yaşayan, Bizans etkisi altında olduğuna inandıkları, ulaşılmaz görünen ve taşradan giderek uzaklaşan hükümdarlarına yabancı hissediyorlardı. Aradıkları desteği, kendilerini İslamın en üst lıderlerinden, en önemli Sünnilerinden biri olarak kabul eden Safevilerin başı Haydar'da ve oğlu Şah İsmail'de bulurlar (1502-1524). Bunlar Osmanlılara kafa tutabilecek ve onların en derin isteklerini yerine getirebilecek insanlardır. Müslüman ortodoksluk ile Müslüman protestanlık hareketi arasında böylece bir din savaşı patlak verir. Şiilik, İran'ı ele geçirince ve devlet dini olarak kabul edince de bu savaş, Osmanlı İmparatorluğu ile İran İmparatorluğu arasındaki bir mücadeleye dönüşür. Bu mücadele Orta Asya'nın sınırlarına kadar dayanır, burada başka bir Sünni Türk gücü, Özbekler doğal olarak Osmanlılarm müttefiki durumundadır.

İran'ın galip çıkamayacağı bu uzun çatışma, Doğu Anadolu'nun tıpkı Batı İran gibi harap olmasına neden olur. Bu savaş sanılandan çok daha erken bir dönemde Ermenilerin göç ettirilmeleri sürecini başlatacaktır: kimisi Konstantinopolis'e giderken ötekiler de Isfahan'a gidecek, bazıları daha da uzaklara yönelecek, kısacası dünyanın her ta-

alına yayılacak, savaşın ulaşamadığı her yere gideceklerdir. Sonuç olarak bu mücadele sonrasında Anadolu'da Türk nüfusu birbirine rakip iki kampa ayrılır. Her ne kadar gerçek sayılara ulaşmamız imkânsız olsa da bu iki kamp sayıca neredeyse eşitti. Anadolu'da kalmak zorunda kalan Türkmenler, özellikle Kızılbaşlar, gerçek bir soykırımın anısını hâlâ kalplerinde taşımaktadırlar ve Sultan Selim'e öfkelerinden, "bin parçaya ayrılan" insanlarından, öldürülen çocuklarından, mızrakların ucuna takılan çocuk kafalarından hâlâ söz ederler. Aynı türden bir ayrılığı modern Türk devriminden sonra, 1960-1980 arasında Türk cumhuriyetinin seçmenlerinin iki büyük partide toplanması olayında görmemiz mümkündür.

Safevi hanedanlığının kurucusu Şah İsmail uzun bir süre Türk olarak kabul edilmiştir. Bugün bazı kimseler onun İranlı, hatta Kürt olduğunu ileri sürmektedirler. Annesi Akkoyunlu Uzun Hasan'ın kızıdır, dolayısıyla Türktür. Babası Haydar İranlıdır, ancak Türkçe konuşulan ortamlarda büyümüş ve yetişmiştir. Şah İsmail'e gelince, Hatayî adı altında yetenekli bir şair olarak karşımıza çıkmıştır. Şiirlerini Azeri Türkçesiyle yazmasına karşın, Farsça ve Arapçaya da hâkimdir. Baba ya da oğul ya da onlardan önce başka kişiler, Şeyh Safiyeddin'inle ilgili belgeleri büyük oranda değiştirmiş, bozmuşlardır. Şeyh Safiyeddin'in davalarında önemli bir simge haline gelmesi için şeyhi, soyu Peygamber'in damadı Ali'nin ailesine ve son Sasani kralı III. Yezdgerd'e dayanan tam bir Şii kılığına sokarlar.

Akkoyunlu hanedanlığına evliliği sayesinde dahil olan Haydar yine Akkoyunlular tarafından öldürülür. Sürgün edilen İsmail ise intikam almak ister. Kızılbaş müttefikleri sayesinde, 1502-1503 arasında, Akkoyunlu" hükümdarları Elvend'i ve Murad'ı yener ve Tebriz'i ele geçirerek kendisini şah ilan eder. Ancak I. Selim, 23 Ağustos 1514'te

Çaldıran'da İsmail'i büyük bir yenilgiye uğratarak batıya doğru ilerlemesinin önünü keser. İmparatorluğu, bir İran imparatorluğu olarak kalır, ne Mezopotamya'ya ne de Anadolu'ya ulaşır. İsmail yine de imparatorluğunu bu topraklara yaymaya çalışır. 1529-1530'da topraklarını birleştirmeyi başarır, bu birleştirme Horasan'ı fetheden halefi tarafından tamamlanır. İran daha sonra gerçekleşecek olan savaşların ardından sınırlarından geri çekilmek zorunda kalmasına karşın, kısa bir süre de bugünkü sınırlarına ulaşacaktır. Eski İran'a göre çok az bir farkla daha geridedir sınırları. Ancak Farsça konuşan ulusları çatısı altında birleştirmekten uzaktır.

Türkler bu imparatorlukta azınlıkta, ama oligarşiktiler. Fetihleri gerçekleştiren büyük oranda Türklerdir: Şamlular, Ustaglular, Ramlular, Tekkeliler, Kacarlar, Varsaklar. Varsaklara kısa bir süre sonra Horasan Avşarları da katılacaktır. Türk Beyleri sivil ve askeri en yüksek devlet görevlerine gelmiş, en verimli toprakları almış ve tüm maddi kaynaklara el koymuşlardır. Ancak bu kaynakları onlara sağlayan İranlıları hor görmektedirler. Türkçe konuşmayı sürdürseler de Farsça yazmakta ve İran politikası yürütmektedirler. Genelde göçebe yaşam biçimlerine dayanırlar, ancak kendileri yerleşiktirler ya da şehirde yaşamaya devam ederler. Nantes Fermanıyla Fransa'dan kovulan ve ülkelerinden nefret eden Protestanlar gibi, Osmanlı Türkiye'sinden nefret etmekteydiler. Zira Osmanlıda yüksek sınıf, idari sınıf artık Türk değildi. Büyük Şah Abbas'ın (1588-1629) tahta geçişinden on yıl kadar sonra gerçek bir diktatörlük kurmayı başarırlar.

Bunun yanı sıra Şah Abbas bir yandan ateşli silahlarla donanmış bir piyade sınıfına, Hıristiyan kadrolara ve Ermeni tacirlere dayanarak onların etkilerini azaltmaya çalışırken, bir yandan da *Şahseven* Kızılbaşların (Şahı Sevenler – İran Kralını değil Ali'yi sevenler anlamın-

dadır) kültür düzeyini yükseltmeye çalışır. Böylece Kızılbaşlar İran'ı tam bir teokrasiye çevirirler. Bunun sonucunda genelde İranlıların getirildiği vezirlik görevine Türk bir subay getirilir. Ancak tüm bunlar İran-Türk Krallığının bir İran Krallığı olmasına engel olamaz. Batıda Ulu Sûfiler adıyla tanınan yüksek görevliler Isfahan'daki saraylarında Türkçe konuşurlar; ancak devletin bununla ilgisi yoktur, bu Türkçe etkisi daha çok özel yaşamlarda, gelenek ve görenekte görülür. Başkent Isfahan son derece parlak ve canlı renklerde çinilerle kaplı anıtlarıyla, meydanlarıyla, caddeleriyle, köprüleriyle, köşkleriyle, mezarlarıyla, camileriyle, bunların ardında yatan Safevi dehasıyla sonsuza kadar İran'ın zaferinin tanıklığını yapacaktır.

Özbekistan'ın Kuruluşu

Vasali Muhammed Şıbanî'yi pek çok aksilik yaşadığı Mâverâünnehir'e süren kişi, Çağatay'ın ve "Moğolistan"ın eş-kağanı Mahmud'tur. Şıbanî, Buhara'ya yürüyecek ve ele geçirecektir. Semerkand'ı ise buranın yöneticisinin, Babur'un deyişiyle "cinsel arzularına gem vuramayan" bir kadın olan annesinin sayesinde ele geçirecektir. Timurlular Mâverâünnehir'i kaybederler. Şeybaniler onların yerine geçerler. Mâverâünnehir Türk dünyasının elinden henüz çıkmış değildi, ancak artık Özbeklerin kontrolündeydi. Burası daha sonra Özbekistan adını alacaktır (1500).

Padişah Hüseyin Baykara henüz harekete geçmemiştir. Babur onun yerine harekete geçmeye karar verir. Tüm akrabalarını bu davanın ardında toplayabileceğini düşünmüştür. Semerkand'a girer – Şıbanî o sırada başka şehirleri fethetmekle meşguldü. Buradaki Özbek nüfus korkunç işkencelerden geçirilir. Özbekler "kuduz köpekler gibi öldü-

rülürler. Yaklaşık dört ila beş yüz ... Özbek öldürülür." Ancak Babur burada tutunamaz. Moğol Hanları onlar için kesinlikle avantajlı olmayacak bu durum karşısında dağınık kuvvetlerle müdahale eder ve kolayca yenilirler (1503). Babur Kâbil'den ibaret olan küçük krallığıyla yetinmelidir (1504).

Hüseyin Baykara hâlâ harekete geçmemiştir, ancak Belh'in tehlikede olduğunu görünce müdahale etmeye karar verir. Tüm Timurlulara bir çağrı gönderir, ancak ani ölümü çağrısına cevap veren tüm kuvvetleri tam bir başıbozukluk içine sokar.

İşte tam bu sırada tarih sahnesine yine Safevi Şah İsmail girer. Artık İran'ın efendisidir ve Şiiliği devlet dini olarak kabul ettirmiştir. Sünnilik, I. Selim'in Çaldıran zaferiyle taçlanmadan önce Merv'de yenilgiye uğrar (2 Aralık 1510). Bu savaş Muhammed Şıbanî'nin kariyerine son verir. Yaralar içinde bir çiftlikte tek başına ölür. İsmail cesedini aratır ve kafatasından kupa yapar.

Bu savaşın simgesel bir önemi vardır. Tarihin en eski çağlarından beri bu topraklarda, İran ve Turan sınırında, Türklerin, Yakındoğu'ya ulaşmak için kullandıkları bu sıçrama tahtasında, ilk kez İran Orta Asya'yı yener. Yerleşikler göçebeleri durdururlar. Ancak bu konuda bazı nüansları gözden kaçırmamak gerekir; her ne kadar nüanslar bazen somut gerçekliğin gücünü zayıflatsa, ifade edilmek istenen fikri muğlaklaştırsa da.

Şıbanî'nin ölümü Babur'un kalbini sevinçle ve iyimserlikle doldurur. Özbeklerin artık bitmiş tükenmiş olduğuna inanarak sonunda her zaman istediği mevkiye gelebileceğine inanır: Semerkand'ın hükümdarı olacaktır. Ancak Özbekler ölmemişlerdi. Ölen prensin yaşlı amcası İbrahim Kütçüncü (1510-1530) hâlâ hatırı sayılır bir orduya sahiptir: Babur sayılarının 150.000 kadar olduğunu belirtir. Bu orduyla

Maverâünnehir'i ele geçirmekte zorlanmaz. Şah İsmail bu ordunun karşısında kuvvetli Osmanlılarla komşu olduğu sınırlara geri çekilmek zorunda kalır, ancak tekrar esas sınırlarına ulaşacaktır. Kimse geri geleceğinden kuşku duymuyordu. Yenilmez değil miydi? Toprakları neredeyse 3 milyon kilometrekare büyüklüğünde olan büyük bir imparatorluğun efendisi değil midir? Çok yakın bir zamanda orada olacaktır ve kendisine sadık olanları ödüllendirecektir. Yapmayı bildiği tek şeyi yapacak, rakiplerini ise cezalandıracaktır. Bu tarihten sonra, Şiiliği sırtlayan Babur olacaktır ve hayatının en anlaşılmaz, en büyük hatasını yapar: aslında hiç istemediği bir inanca geçmek için Sünniliği reddeder, çünkü İsmail'in dini budur. Timur'un başkentine (1511) Özbeklerin galibi olarak üçüncü kez girmesini pahalıya ödeyecektir. Babur önce sevinçle karşılanacaktır, ancak bir süre ona ihtiyatla yaklaşacaklardır; halk, iğrendikleri İranlıların destekçisi, haberci̇si, öncüsü olduğunu anlayınca ona olan nefretlerini göstermekten kaçınmaz.

Bu arada Özbekler bir Safevi ordusunu dağıtırlar (12 Aralık 1512). İki güç arasındaki sınır Amu-Derya olur. Nehrin güneyinde yaşayan Özbeklerin bu bölgede hâlâ soydaşları vardır, bugün Afganistan'ın en önemli azınlıklarından birini oluşturmaktadırlar.

Babur, Şah İsmail 1514 yılında Osmanlılar tarafından yenilgiye uğratıldığında hâlâ umut etmeyi sürdürür. Bu tarihten sonra artık kendini yenilmez gören kişi yıldızının uğruna inanmaz olur ve içine kapanır. Babur, Kâbil kralı, imparator olur, ancak her zaman arzu ettiği atalarının şehrinde değil, Babur için sadece bir geçiş noktası olan Hindistan'da.

Özbekler ve Safeviler arasındaki mücadele her iki tarafında karşılıklı olarak yenilgileri ve zaferleri tattıkları tüm XVI. yüzyıl boyunca

sürecektir. Şeybaniler için İskender Han (1560-1583), II. Abdullah (1583-1598) dönemleri gibi mutlu anlar olacaktır. Çağatay Kâşgarını ele geçirip, Harezm ve Horasan'ı işgal ederler. Bununla birlikte imparatorluğun beyliklere bölünmesi geleneği nedeniyle güçleri bölünecek ve dışarıdan gelen saldırılara karşı durmaları gerektiği kimi zamanlar da kendi iç kavgalarıyla meşgul oldukları için bir birlik oluşturamayacaklardır.

Bu beyliklerden en büyüğü, XVII. yüzyılda alacağı adıyla tanıdığımız Hive Hanlığıdır. Bu hanlık son derece nüfuzlu Harezmşahlarının mirasçısıdır. Amu-Derya deltası bir zamanlar olduğu gibi değildir. Özellikle Cengiz Han ve Timur bu deltanın felaketine neden olmuşlardır. Ancak eski günlerin parlaklığını zayıf ve soluk ışıklarla da olsa hâlâ kendisinde taşımakta ve renkleri solmuş olsa da muhteşem bir manzara oluşturduğu günlerin anısını canlı tutmaktadır. Abdülrezzak el-Semerkandi Moğol istilasından sonra buradaki insanlarla ilgili olarak "dünyanın en seçkin insanların buluşma noktası" dememiş midir?

Bir Ebülhayrlı olan ve Safevilerin zaferinden sonra Şiiliğe düşman olan İl Bars'ın (1512-1525) çağrısı üzerine kurulan hanlık, son hanı tahtından indiren Bolşevik devrimine kadar varlığını sürdürecektir.

Özbekleri egemenliği altına alan hanedanlık 1599'a kadar hüküm sürer. Astırhan hanı Can'ın oğlu Bâkî Muhammed şehrin düşmesinden sonra Mâverâünnehir'e, İskender Han'ın (1560-1583) korumasına sığınmış ve daha sonra onun kızıyla evlenerek tahta geçmiştir. Yeni hanedanlık Canoğulları ya da Astırhanlılar adıyla, anne tarafından Özbek, baba tarafındansa Cuciydi. 1785 yılına kadar ülkenin kaderinde rol oynamıştır.

Özbek Kültürü

Özbeklerin Mâverâünnehir'i gerilettikleri söylenir. Bu tezi kanıtlayan hiçbir şey yoktur. XIX. yüzyıldaki korkunç durumun özel hiçbir yanı yoktur, sadece bugün "üçüncü dünya" adı verdiğimiz ülkelere özgü bir durumdur. Elbette Özbekler hem gelenek hem de deha açısından son derece zengin ve ileride olan bu topraklara yerleşmeden önce çok yüksek bir kültüre sahip değillerdi. Ancak göçebe bir kültürden geldikleri için, sadece onlara özgü bir özellik olmasa da tarihin bize öğrettiği gibi, bu halklar uygarlaşma konusunda yetenekli halklardı. Özbekler de çok çabuk ve çok sağlam bir biçimde bu kültüre ayak uydurdular.

İslamiyete bağlı oldukları halde çok iyi tanımıyorlardı ve dini liberal bir şekilde yaşıyorlardı. Oldukça derin inançlara sahiptiler ve İslamiyete kalpten bağlanmışlardı, mantıklarıyla değil gönülleriyle din değiştirmişlerdi. Bu nedenle de evliya ve türbe kültüne ayrı bir önem vermişlerdir. Yesi'de (Türkistan) Ahmed Yesevî türbesi, Semerkand'daki Nakşibend ve daha az önemsiz pek çok türbe Özbeklerin hac ziyaretlerine sık sık vesile olmuşlardır. Uygarlık alanında verdikleri eserler çağdaşları tarafından takdir edilmiştir ve bu övgüyü hak ettikleri söylenebilir. Ubeydullah başkent olarak 1553'te Buhara'yı seçmiş ve ideal hükümdar figürü olmuştur. Krallığı tamamen birleştirmeyi başaran ve en büyük hanedanlığı oluşturan Abdullah (1583-1598) Büyük Moğol Ekber ve Osmanlı III. Murad'la ilişki kurmuş, halkına özen göstermiştir.

Özbeklerin katkıları ve ilgileri sayesinde Buhara, sergilediği üslup bütünlüğüyle büyük bir sanat şehri haline gelmiştir ve güzelliğinin bir kısmını da Özbek eserlerine borçludur. Her ne kadar mimari planlar klasik İran etkisini taşısalar da Orta Asya dehası, sert nere-

deyse kaba biçimlerde, İran oymalarından, süslemelerinden uzakta, belli bir estetik kaygısı olmadan sadece sağlamlık ve büyüklük ölçüleri gözetilerek inşa edilen yapılarda ve hâlâ hayat ağacı anısını hatırlatan, muhtemelen çadırlardaki tahta direklerden türetilmiş, ahşap sütun kullanımında kendisini gösterir. Özbekler pek çok anıt dikmişlerdir, bunların bazıları da başyapıt düzeyindedir: 288 küçük kubbeyi kapsayan, sütunlarla çevrili avlusuyla Kalyan Cami (1514), "ayna" tekniğine göre bunun tam karşısında inşa edilen Mir Arab Medresesi (1536) – bu medrese Orta Asya'nın en önemli eğitim merkezlerinden ve Doğu Müslüman dünyanın ilklerindendir. Bunlar kadar itibara sahip olmasa da başka yapılar da önemlidir: Kuteldaş Medresesi'nin (1568) iç yapısında 160 hücre bulunmaktadır, "ikiz" medreselerin (Koç Medresesi, 1566-1588) biri çok geniş öteki daha küçük boyutlardaydı; elbette pek çok da *hangâh* bulunmaktadır. Eski Selçuklularda olduğu gibi ticari merkezlere, kervansaraylara ve özellikle de şehir pazarlarına ayrı bir önem verilmiştir; bunlar genelde devasa yapılardır, *taq* adını taşımalarının nedeni çatılarıdır (Mücevherciler Çarşısı, Şapkacılar Çarşısı, Sarraflar Çarşısı...). Bunlar şehrin en önemli ve en güzel yapıları arasında yer almaktadırlar.

Babur Şah

"Panter"in, yani *Babur*'un 1483 yılında doğduğu Fergana bölgesindeki Endican şehrinde Timur imparatoru Ebû Said'in son oğlu olan babası Ömer Şeyh Mirza, Moğol hanı Yunus'un korumasına karşın kendi "topraklarına" sahip çıkamaz. O sırada Mâverâünnehir'e sağlam bir biçimde yerleşen Şıbanî Han'ın iradesine karşı durmak düşünülebilecek bir şey değildi. Artık Semerkand hayali kurmak boşunaydı. Ama büyük adamların çeşitli yanılsamalara kapıldıkları doğrudur!

Babur hiçbir zaman atalarının şehrinden başka bir şehri hayal etmemiştir; yaşamının en güzel yıllarını, ondört yaşından otuzaltı yaşına kadar bu şehri ele geçirmek için harcayacaktır. Babur son derece soylu bir kan taşıyordu, baba tarafından Timur'un Miranşah kuşağından ve anne tarafından Cengiz Han'ın soyundan geliyordu. Ama ona başka bir kader yazılmıştır: Hindistan İmparatorluğunu kurmak.

İndüs-Ganj Nehirleri vadisinde Timur'un gidişinin ardından hiçbir şey inşa edilmemiştir. Bölgede kargaşa 1414 yılına kadar devam eder. Bu tarihte Timurlu bir hükümdar, İranlılaşmış bir Türk, kısa bir süre için Seyyid hanedanlığını kurar. Onun ardından gelen Afgan kökenli Lûdî hanendanlığı, İbrahim Şah'ın tiranlığı sırasında yok olur (1517-1526). Türkler artık bu ülkede önemli bir rol oynamıyor ve unutulmuşa benziyorlardı. Artık geri dönmelerinin vakti gelmişti.

Hindistan fatihi Babur tarihte karşılaşılabilecek en büyüleyici ve en ilgi çekici kişiliklerden biridir. Döneminin ve ortamının adamı olarak ölüm karşısında korkusuzdur. Öldürür, insan kıyımlarına yol açar ve art niyet olmadan, o devirde öyle yapılageldiği için, insan kafataslarından kuleler inşa eder. Bu tutkulu hükümdar hayatın ona verdiği her şeyi, aşkları, şarapları, uyuşturucuları, oyunları, yiyecekleri, spor müsabakalarını sonuna kadar yaşayan bu hayat tutkunu, oldukça uzun süren bunalım ve bilinçlenme dönemlerinden geçmiş ve hiçbir zaman suçluların yanında masumların da öldüğü savaşlardan pişmanlık duymamış ve "din değiştirme" kararını verirken hata yaptığını düşünmemiştir. Eylemlerinin sorumluluğunu sadece sıkıntıyla dile getirmiştir. Kendisinin iyi biri olduğunu düşünmüştür, vicdanlı biridir ve kendisinden af dilendiğinde bağışlayıcıdır, adaletin en ince ayrıntılarda ve en yüksek düzeyde sağlanması konusunda her zaman özenlidir, elbette kendi tanımıyla "adaletin." Ancak yine de bu adam-

lar gibi düşünemediğimizden onları yargılayacak durumda da değiliz.

Bununla birlikte Babur fiziksel ve manevi olarak her türlü yeteneğe sahipti. Fiziksel gücü efsanevidir. Kılıç ustasıdır, okçulukta rakibi yoktur, mükemmel bir at binicisidir ve atlarını, eğer onları sevmemişse, daha yorulmadan çatlatır. Kimsenin olmadığı kadar iyi bir avcıdır, avını bile zorlar, doğan ya da şahinlerle avlanmaya uzun bir süre sıcak bakmaz, elbette şahinlerinden birine tutkun olmadığı sürece. Yüzerek nehirleri geçer, kar ve buzda askerlerine yolu bizzat kendi açar, ordu hava şartlarından zorlandığı zamanlarda bile durmayı ya da bir yere sığınmayı aklından geçirmez... İki savaş arasında, avlanırken, hatta kimi zaman yollarda şiir yazmak için durur ya da gözlemlerini yazıya döker. Son derece engin bir kültüre sahiptir. Bir hukukçu olarak yasaları çok iyi bilir. Bir sanatçı olarak da son derece sert bir eleştirmendir, ancak coşkulu bir yazardır; yazarlar ve nakkaşlar hakkındaki yargıları daha sonraki dönemlerde saygın eleştirmenler tarafından da dile getirilecek, kabul edilecektir. Eğer yolunun üstünde bir tarihi eser varsa ziyaret etmeden asla yoluna devam etmez. Örneğin Hüseyin Baykara'nın kısa bir süre önce ölmüş olmasına karşın, o sıralarda karmakarışık olan Herat'ta kalmaktan dolayı büyülenmiş gibi hisseder kendini. Okumaya o kadar tutkundur ki, kendisini unutarak bütün gününü kütüphanede geçirebilir, öyle ki komutanları pek çok kez bu nedenle ortadan kaybolduğu için endişelenmişlerdir. İster vahşi ister evcil olsun doğa ve mahlukat onu büyüler. Çiçekleri inceleyerek saatler geçirir, Hindistan'daki halefleri bakıp büyütecekleri muhteşem bahçeleri kuşkusuz Babur'un bahçelere olan tutkusuna borçluyuz.

Bünyesinde bir insanın sahip olabileceği tüm zayıflıkları ve tüm yüce nitelikleri toplamış gibidir. Ötekilerden farklı bir duyarlılığa

sahiptir. Modern bir gencin bile yadsıyamayacağı şekilde muzipliğe ve şakacılığa eğilimli olduğundan, bu özelliğinin kırıcılığa kaymaması için özel bir dikkat sarf eder. Herkesin inancına saygılıdır, eğer bir misafirini şaşırtacaksa zevklerinden bir bölümünü hiç duraksamadan feda edebilir. Ailesini sever. Eşine büyük bir nezaketle davranır! Vefat eden yakınlarının ardından büyük bir acıyla ağlar! Ölümü korku içinde beklemez! Ve geçmişi ve terk etmek zorunda kaldığı ülkesini düşündüğünde özlemle dolar! Oğluna gönderdiği mektup –bugün elimizdedir– son derece mükemmel, ince, ölçülü ve seçkin bir üslupla yazılmıştır: eskilerin mektuplarına denk bir mektuptur.

Görüldüğü gibi insanüstü biridir. Deha sahibidir. Hatıratı ya da daha doğru ifadeyle *Vekayi*'si [*Baburnâme*] son derece açık bir üsluba sahiptir ve büyük bir samimiyetle yazılmıştır. Çağatay Türkçesinin en güzel örneklerinden olan bu eser aslında bir itirafnamedir. Hindistan'daki tek askeri harekâtı onu büyük fatihler sınıfına sokmuştur.

Sonunda sevgili Semerkand'ından vazgeçerek Kâbil Krallığını kurar: Hindistan'ı denetlemesini sağlayan da bu şehirdir. Dört ya da beş yıl boyunca Hindistan'ı yağmalar. Sonra bir gün büyük bir maceraya atılmaya karar verir. 17 Kasım 1525'te Kâbil'den yola çıkar, oldukça az sayıda adamı vardır, yaklaşık 12.000 askerle Hayber Geçidinden iner, İndüs Nehrini geçer ve Siyâl-Kût ve Mâlve'yi ele geçirir. 20 Nisan 1526 Pânîpet'e saldırır (Hindistan'ın kaderi defalarca bu bölgede yazılmıştır), İbrahim Lûdî'nin 100.000 savaşçısı ve 1000 filiyle karşı karşıyadır. Bu savaştan galip çıkarak, 21 Kasım'da Delhi'ye girer. Bengal de dahil olmak üzere kuzeyin tüm ovaları Babur'a teslimdir.

Dört yıl sonra 26 Aralık 1530'da ölür. İmparatorluğunu düzenlemeye ve ondan beklenen sanat eserlerini yaratmaya vakti olmaz. Bugün Kâbil'de, mütevazılığıyla Humayun'un ve Tac Mahal'in yüzünü

kızartan bir kabirde yatmaktadır. Torunu mezar taşına şunları yazdırmıştır: "Sabah güneşi gibi, ruhların imparatorluğu ile bedenlerin dünyasını fethetmiş ve sonra gökyüzüne yükselmiştir."

1876'da, İngiltere kraliçesi Victoria kendisini Hindistan İmparatoriçesi ilan ettiğinde başına koyduğu taç, Büyük Moğolların son hükümdarının, II. Bahadır Şah'ın kafasından onsekiz yıl önce düşen taçtır. Babur, Hindistan imparatorluğunu kurarak, bu dönemde her prensin yapacağı gibi, Cengizhanlıların eserini yeniden kurmayı düşlemişti ve bu nedenle bu Müslüman Türk, kendisini hep bir Moğol gibi göstermiştir.

Babur'un vasat kişiliğini ve pasifliğini görmezden gelecek kadar çok sevdiği oğlu Hümayun babasının eserini koruyamaz. Henüz daha yeni kurulmuşken imparatorluğu Afgan bir hilekâra, ender yeteneklerden birine, Şîr Han Sûr'a teslim eder ve kendisi de Safevi sarayına sığınır (1538). Babur onun hakkında tamamen yanılmış olamaz, değil mi? Humayun ölümünden bir yıl önce kendisinde tüm Hindistan'ı fethedecek kuvveti bulur (1556). Bu imparatorluğu da henüz onüç yaşında olan oğlu Ekber'e bırakır. Humayun, dâhi bir baba ile dâhi bir oğul arasında kalmış ilginç bir figürdür aslında. Dul eşi Hamide Banu Begüm, Humayun'un naaşı için büyük bir kabir inşa ettirir (1569), Hindistan mimarisini yükseltecek mezar bahçe-saray yapılarının ilk örneğidir bu kabir ve bir başyapıt olarak önemini korumaktadır.

Ekber

Babur'un oğlu Ekber dünyanın en büyük güçlerinden birinin sahibi olacaktır. 100 milyona yakın nüfusuyla Hindistan yüzyıllardır tüm zenginlikleri, gelişen sanayileri ve artık doruğa varmış ticareti sayesinde altın birikiminde büyük bir patlama yaşıyordu. Buradaki yaşam

esas olarak kırsaldı, ancak şehirler de güçlü bir atılım gerçekleştirmişti: Lâhûr, Avrupa'nın en büyük şehirleri Paris ya da Napoli kadar kalabalık bir nüfusa sahipti. Hindistanlıların yaşam düzeyi o dönemde Avrupa'da yaşayanların yaşam düzeyine eşitti ve buradaki yaşam koşulları, Avrupa'nınkilerden çok farklı olmadığı gibi kötü beslenme sorunu da yoktu. Buna karşın, yönetici sınıf eşi benzeri olmayan bir lüks içindeydi.

Ekber'in ilk yılları zor geçti; kısmen annesi ve atabeyi Bayram Han'ın yönettiği azınlık sayesinde Ekber iktidarı da alarak Pânîpet'te Hinduları (yine!) yener ve bir yandan tüm yarımadanın birleşmesi, devletin örgütlenmesi ve Hindistan'ın zenginleştirilmesi için hazırlanırken öte yandan da kendisini Türklerin antikçağdaki dinsel inanışlarının güncel bir biçimi olmaktan başka bir şey olmayan *din-i ilahi*'sinin yaşatacağı şaşırtıcı ruhani deneyime hazırlar.

Atabeyinden ve annesinin hükümranlığından kurtulan Ekber büyük bir fatih olduğu kadar son derece parlak bir idareci ve son derece cömert bir sanat koruyucusu olduğunu da kanıtlar. Mâlve, Gücerât, Bengal, Orissa'nın bir bölümü, Keşmir, Sind ve Belûcistan'ı (1572-1594) teker teker ilhak eder ve döneminin en önemli meselesi ve haleflerinin yegâne meşguliyeti olan Dekken [Dekkan] için hazırlanır. Yasaları, "kılıçların hâkimiyeti" adı verilen Delhi Sultanlığının uyguladığı tek yöntem olan yasalara son verir. Köklü devrimler gerçekleştirir, bu reformların arkasında belki bir art niyet yoktu, ancak bu uğraşların onu, modern tanımıyla, ilk siyaset adamlarından biri ve toplumsal kaygılar taşıyan ilk politikacı yaptığını söylemek gerekir. Köylülerin lehine önlemler aldırır, Müslüman bir devletin çatısı altında yaşayan gayri Müslim tebaayı güç durumda bırakan, ancak ödemek zorunda oldukları *haraç* denen vergileri kaldırır, dulların

intiharlarıyla mücadele eder, erken evlilikleri önlemeye çalışır. Ekber'in bu yoldaki rehberi kimdir? Bunu bilmek ilginç olurdu. Bütün bu gerçekleştirdikleri sadece, Hint toplumunun karmaşıklığı ve aşırı serbestliği karşısında şaşkına düşen ve her türlü çabasına karşın Hinduları anlamaktan ya da kabul etmekten aciz kalan bir bozkır adamına ait tepkiler miydi?

Ekber'in gerçekleştirdiği en cesur devrimler din alanında yaptıklarıdır. Nereden esinlediği sorusuysa, Türk tarihini bilen biri için hiçbir kuşkuya kapılmadan cevaplanacak bir sorudur: bu devrimler kaynaklarını, Hindubilimcilerin inandırmaya çalıştıkları gibi Hindu düşüncesinden değil Türk-Moğol geleneklerinin hoşgörüsünden ve tüm dinlere ve kilise örgütlenmesine olan meraklarından alır. Eğer bu gelenekler Ekber'i alışılmış olandan daha öteye götürmüşlerse, bunun nedeni din sorununun en zor ve en ciddi sorunlardan biri olmasıdır. Çünkü dinsel özgürlük Ekber'in siyasal sisteminin ağırlık merkezini oluşturur: Müslümanların ağır baskısı altındaki Hinduları gözetir, Cizvitlerin ülkesine girmesine izin verir. Örneğin Aziz François Xavier'nin yeğeni Jerôme Xavier, 1595 ila 1614 yılları arasında Hindistan'da kalmış ve son derece özenli bir biçimde ağırlanmıştır. 1575'te, kırmızı kiremitlerden inşa edilen başkenti Fatıhpur Sikri'de bir *ibadethane* açtırır, burada Hindu rahipler, parsiler [İran kökenli Hint Zerdüştleri], Müslüman ulema, Caynacılar, Hıristiyan misyonerler kendı özgür inançlarını savunur, Ekber'in de hazır bulunduğu özgür tartışmalara katılırlar. İslamiyet boşuna bu çabaları kınayıp durmuştur. Ancak Ekber şehirde büyük bir cami de inşa ettirmiştir ve bu sık sık unutulur. Prensin yerli Hindu eşleri ıçinse Hindu yapıları inşa edilir. Tüm bunlar, hükümdarın engin görüşlülüğünü kanıtlamaktadır. Ancak şehrinin Müslüman yapısını da hiçbir biçimde bozmamış, değiştirmemiştir.

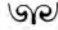
Çözüm bulunmayan kavgalar nedeniyle Ekber 1579'da yanılmazlı-

enin olağanüstü dogmasını ilan eder: kendine siyasal iktidarını tamamlayan mutlak ruhani güçler, hatta yalnızca Müslümanları yönetebilen halifenin sahip olduğundan daha büyük ve yanılgıya sevk edebilen güçler atfeder. Sonuç olarak *Din-i İlahi*'yi kurar, bu bir anlamda bağdaştırmacılık çabasıdır. Ancak bu din sınırlı bir başarı yakalar ve sadece Müslüman Ekber'in dinden mi çıktığı sorusunun sorulmaya başlamasına neden olur. Katı ve sert İslamiyet bir din ikiliği vakasını daha kaldıramayacaktır.

1605 yılında, küçük bir krallığı büyük ve parlak bir imparatorluğa dönüştürerek ölmüştür. İsmi efsane olur. Bütün Hindubilimciler, her ne kadar İslam dostu oldukları şüpheli olsa da Ekber'i döneminin en büyük prenslerinden biri olarak kabul ederler.

XIII. BÖLÜM

XVII. YÜZYILDAKİ YÜKSELİŞ VE ÇÖKÜŞ

XVII. yüzyıl, Türk dünyası için belirsiz bir dönem olur. Timurluların Hindistan'ının, yani Büyük Moğol Hindistan'ının XVI. yüzyılın ikinci yarısında donandığı ışık daha da parlaklaşmıştır. Ancak askeri başarılarla dolu olsa bile Evrengzip dönemi vahşiliği ve fanatizmiyle, Avrupalıların piyonlarını coşkuyla oyuna sürmelerine karşın imparatorluğu bir istikrara kavuşturma çabasıyla her şeyi yakıp yıkar. Osmanlıların gücünde bir değişim yokmuş gibi görünse de artık sallantılar başlamıştır. Doğu Avrupa bozkırlarında olduğu gibi Orta Asya'da da, kısacası her yerde gerileme dönemi başlamıştır. İmparatorluklarını yeniden kurmak isteyen Moğollar geri döner ve Türkleri egemenlikleri altına alırlar; Ruslar uzun yıllar uğradıkları baskıların ve zulümlerin intikamını almak üzeredirler. Muhteşem Mâverâünnehir hâlâ özel ve değerlidir, ancak her tarafından giderek büyüyen güçlerle çevrildiği için daha da tecrit edilmiş bir bölge olma yolunda ilerlemektedir. Sibirya ise birkaç yıl içinde Moskovalıların eline düşecektir.

Cihangir ve Şah Cihan

Büyük Ekber'in parlak ve barışçıl döneminden sonra halefleri, Cihangir (1605-1627) ve Şah Cihan (1628-1658) onun politikasından ayrılmadan Müslümanlara güvenceler vermeye çabaladılar ve Hindistan'ı birleştirmek ve Özbeklere boyun eğdirerek Orta Asya'ya sahip olma biçimindeki iki yönlü rüyalarını gerçekleştirme amacını

güttüler. İç ve dış politikaları büyük bir başarı yakalayamaz, ancak onların devrinde imparatorluk daha önce olmadığı kadar büyük bir kültürel başarı ve ivme kazanır ve eşi benzeri olmayan zenginliklere ve görkeme kavuşur.

Cihangir'in tahta geçtiği 1605 yılında artık yeni bir yüzyıl açılmaktadır, bu yüzyılın ilk yarısı büyük bir başarı olacaktır. Bu prens ve oğlu "dünyanın fatihi" ve "dünyanın hükümdarı" unvanlarını alacak Türk geleneğine layık ve denk mirasçılar olduklarını gösterirler. Cihangir *Anıları*'nda, "(Türk) krallarının, evrenin hâkimi" olduğunu söyler. Bu inancını din konusunda son derece hoşgörülü olan kendi politikalarında da gösterir. Her türden dine karşı kendisini yakın hisseden Cihangir din adamlarıyla görüşmeyi sever ve tüm ihtişamı içinde yoksulları bağrına basmaktan da kaçınmamıştır. Şah Cihan'a gelince, Portekizlilerle savaştığı için erkek, kadın, çocuk, rahip, Hoogli Hıristiyanlarını öldürür. Sağ kalanları köle yapar ve bu hırsla Lâhûr'daki büyük bir kiliseyi yıktırır; nedeni bilinmemesine rağmen bir süre de Hindulara zulmeder, Benâres'te [Varanasi] yeni kurulan tapınakları yerle bir ettirir, ancak bu fanatizm krizi kısa süreli olur.

Her ikisi de son derece kültürlü prenslerdir ve güzel olan her şeye eğilimlidirler, tüm Türkler gibi çok yiyip içerler, tüm kadınları severler ve herkes kadar savaşçıdırlar. Dekken'e yaptıkları seferler birkaç prenslik ele geçirmelerini ve Bicâpûr'daki Adilşahların ve ünlü Golkonda'nın Moğol egemenliğini tanımalarını sağlar (1636). Semerkand'ı ele geçirmek için başlattıkları büyük harekât, Belh ve Tirmiz'in alınması gibi çeşitli başarılar getirse de büyük bir yenilgiyle sonuçlanır ve onlara pahalıya mal olur. Daha sonra Kandahar için İran Safevilerine savaş açarlar. Kandahar önemli bir anahtar şehirdir, ancak Büyük Moğollar bu şehri 1614 yılında kaybeder. Bu tarihten sonra da

kalıcı bir biçimde bir daha bu şehre sahip olamazlar. Daha da kötüsü sonrasında imparatorluk prensleri arasındaki çatışmalarla uğraşmak zorunda kalırlar. Evrengzip'de bu çatışmalar doruğa varır, halkın onlardan iğrenmesine ve hanedanlığın ününün yok olmasına yol açar. Hanedanlık kazandığı tüm güveni ve saygıyı kaybeder.

Bu devir kadınların devri olur. Kadınların önemli rollere gelmesinde yine bir Türk geleneği izini mi aramak gerekıyor? Neden olmasın? Cihangir 1611'de, Hindistan'a sığınan büyük bir İran soylusunun kızıyla evlenir. Nur Cihan bütün iyi özellikleri kendinde toplayan bir kadındı: tek başına asla üstlenmek istemeyeceği tüm yönetim yetkinliklerine ve özelliklerine sahiptı. Bu görevlere önce babasını –İtimâdüddevle, Agra yakınlarındaki mezarı dünyanın en güzel anıtlarından biridir– daha sonra erkek kardeşi Asaf Han'ı –bunun kızı, Khurram'ın veliaht prensi Şah Cihan'la evlenecektir– getirecektir. Bu özelliklerının yanı sıra büyük bir hanım olmasına yol açan özelliklere sahiptir: akıl, bilgelik, kültür ve ılımlılık. Ölümüne sarhoş olmaması ve doğal bir içgüdü olarak vahşiliğini dizginleyebilmesi için imparator kocası üzerindeki nüfuzunu kullanmaya çalışır. Oldukça başarılı bir kariyere sahip olduktan sonra dul kalan Nur Cihan inzivaya çekilir ve 1645'te ölür.

Şah Cıhan'ın karısı Mümtaz Mahal ise onun dehasına sahip değildir, ancak Şah Cihan eşine o kadar büyük ve mutlak bir aşkla bağlanır ki, ondokuz yıl evli kaldıktan sonra, kırk yaşında onu kaybettiğinde bır daha kendini toparlayamaz. Kızı Cihan Nara onu teselli edemez. Şah Cihan'ın karısını çok sevmiş olduğu söylenir. İmparatorluğun ayrıcalıklı bir gözlemcisi olan François Bernier, hükümdarın diktiği ağacın meyvesinden herkesin yararlanmasına izin verdiğini anlatır. Dedikodulardan sakınmak gerekir! Ne olursa olsun Şah Cihan

nım yaşama sevincini kaybetmiştir ve belki de onun için tahtan indirilmiş olmak ve Agra'daki bir kalede ömrünün sonuna kadar tutuklu kalmak, saçma da olsa, bir mutluluk olmuştur. Çünkü önünden geçen nehirden yükselen buharlar arasından eşinin muhteşem kabri Tac Mahal'i görebilmektedir.

Moğol Sanatının Görkemi

Tac Mahal pek çok başka muhteşem yapıt arasında tek başına bu dönemin tarihini özetlemeye yeter. Belki de dünyanın en ünlü yapısıdır. İnce mimarisi, son derece latif ve üstün bir zevkle işlenen süslemeleri, malzemeleri, çevresinin güzelliği ve planıyla, Sinan'ın başyapıtı Edirne Selimiye Camiiyle aynı ruhani mesajı iletir ve aynı simgeselliği ortaya koyar. Köklerini toprağa salmış kozmik bir dağ gibidir, gökteki bulutlara karışan kubbesiyle, son derece dengeli bir biçimde dizilmiş dört minaresi ve dört yönde yer alan sütunlarıyla bir başyapıttır. Bu Türk prensler eski Türk yurtlarından ve gelenek ve göreneklerinden bu kadar uzaktayken, geleneksel büyük uygarlıkların içine bu kadar girmişken, bu anıtlar sayesinde atalarıyla garip bir yakınlık kurmuşlardır.

Cihangir ve Nur Cihan sanat ve edebiyatı severlerdi. İmparator esin perilerini beklerdi. Bahçeleri taparcasına sevdikleri için pek çok bahçe yaptırmışlardır. En güzeli kuşkusuz Keşmir'de, Srinagar'dadır ve şiirsel bir ad olan "Şalimar" adını taşımaktadır. Kumtaşını tercih eden öncüllerinin aksine Şah Cihan beyaz mermerden hoşlanmaktaydı ve iflah olmaz bir mimari tutkuya sahipti. Kaleler, saraylar, türbeler, camiler: döneminde inşa edilen eserlerin sayısı bilinmemektedir. Ancak yaptırdığı hiçbir eser Tac Mahal ya da İtimâdüddevle'nin kabrine

denk değildir. Ancak Şahcihanâbâd adını verdiği ve Eski Delhi yakınlarında kurdurduğu ve 1638'de başkent yaptığı yeni şehri, Agra ve öteki şehirler gibi zevkinin, zenginliğinin ve dinamizminin tanıklığını yapmaktadır. Delhi'deki Ulu Cami, Kırmızı Kale'nin yakınlarındadır ve İslamiyetin en çarpıcı eserlerinden biri olarak gösterilebilir.

Humayun İran'daki sürgünü sırasında minyatüre merak sarmıştır. Yanında sanatçılar getirmiştir ve başka sanatçıları da ülkesine davet etmiştir. Oğlu Ekber'e resim dersleri verdirmiştir. Ekber de babası gibi, her hafta ziyaret ettiği bir minyatür atölyesi kurarak kendini minyatür sanatına vermiş ve bu sanatın ilerlemesi için çalışmıştır. Hint gelenekleri İran etkisi altındayken bile kaybolmaz, ancak Moğol ekolünün etkisi, Cihangir döneminde kendini hissettirmeye başlar. Portre sanatı son derece popüler olur. Ancak sanatçılar bununla yetinmezler. Efsaneleri ve klasik eserlerin illüstrasyonunu bir kenara bırakarak, günlük yaşamdan sahneleri ve doğayı, bitkileri ve hayvanları resmetmeye başlarlar. Şah Cihan'ın hükümdarlığında, saray yaşamının ihtişamlı sahnelerini betimlerler ve kadın figürlerini resmetmekle ilgilenmeye başlarlar. Duyarlılığıyla ünlü büyük Hint sanatına dönüş yaparak, kadınları tüm mahremiyetleri, aşkları içinde resmederler.

Evrengzip

Bu bir gelenekti: Moğol prensleri birbirini kıskanır ve tahta geçişle ilgili kesin bir kural, yasa olmadığından –bu kuralsızlık Türk monarşilerinin en büyük felaketlerinden biri olmuştur– hangi yoldan olursa olsun herkes tahta geçmek ister, yani gerekirse kardeşlerini öldürmek pahasına. Kardeş kavgalarına daha önce de şahit olmuştuk. Daha kötülerini de göreceğiz.

1657'de Şah Cihan hastalanır. Ölecek midir? Veliahtı seçmek için kaçınılmaz sonun gelmesini beklemek gereksizdir. Bu nedenle imparator deneyimlerden yola çıkarak halefini belirlemek ister. Tercihini, yanında kalan ve kendisine çok iyi bakan Dara'dan yana kullanır. Onun lehine tahttan feragat etmek ister: çok yerinde bir karar olmasına karşın Dara bu kararı reddeder. Evrengzip kırkına merdiven dayamasına karşın müdahale etmeye karar verir. Ancak bu son derece korkunç bir müdahale olur. Savaşırlar. İmparatorluğun ordusunu yöneten Dara yenilir, esir alınır, korkunç işkencelerden geçirilir ve tüm çocuklarıyla birlikte öldürülür. Şah Cihan Agra Kalesi'nde zindana atılır ve burada da yaşama veda eder. Öteki oğulları da birbiri ardına yok edilirler. Evrengzip, bu bertaraf etme işinin sonunu bile beklemeden 31 Temmuz 1658'de kendisini imparator ilan eder.

Hindistan'ın yeni hükümdarı fanatik bir Müslümandır. Halkın korunması ve adalet için ardı ardına yaptığı açıklamalara karşın adil ve hoşgörülü ve bağışlayıcı olmak dışında her şeyi yapar. Üstelik okumuş biri değildir ve sanattan da hoşlanmamaktadır. Şarkı söylemeyi, müziği, dansı, şiiri, resmi yasaklar. İlgilendiği tek şey din ve savaştır. Sadece yün ya da pamuklu giymekte, sadece pişmiş topraktan yapılan kap kacaktan yemek yemektedir. Kısacası Büyük Moğollara zaferi getiren öteki prenslere taban tabana zıt biridir.

Atalarının hoşgörü politikasını devam ettirmek bir yana, her yolu deneyerek İslamiyeti yaymaya çalışmış ve Hinduların kalbinde sadece nefret uyandırmıştır. Cihat yapmıştır ve orduların başkumandanı olarak kendinden öncekilerin kazanmadığı başarıları elde etmiştir: her yeri kana bulama pahasına neredeyse tüm Hindistan onun emri altına girer. Sihler boyun eğmektense ölmeyi tercih ederler. Maratalar [Maharatlar] ise son derece inatçı rakiplerdir ve boyun eğdirilseler bi-

le hemen isyan etmektedirler. Her yerde ayaklanmalar baş gösterir. Fethetmek istediği güney bölgelerine daha yakın olmak için, başkenti Delhi'den Dekken'de bulunan ve daha sonra Evrengâbâd adını alacak (1682) Khadka'ya taşır. 1707'de öldüğünde imparatorluk hiç olmadığı genişliğe ulaşmış ve hiç olmadığı kadar güçlüdür. Aslında Hindistan yakıp yıkılmıştır. Toprakları terk edilmiştir, finans kaynakları büyük oranda ipotek altındadır ve Maratalar korkunç rakipler olmayı sürdürmektedirler.

İmparatorun vasiyeti yastığının altında bulunur: iç savaş çıkmasını engellemek için imparatorluğun mirasçıları arasında bölünmesini istemektedir. Ancak yine de iç savaş çıkar ve taç üç dört kişiye kalamayacağı için imparatorluk her şeye rağmen bölünür. Tüm büyük vasallar özerkliklerini ilan ederler. Bu dönem racaların ve maharacaların dönemi olacaktır. Artık Moğol İmparatorluğu sadece bir isimden ibarettir. I. Bahadır Şah'tan (1707-1712) sonra artık bu adı taşımaya layık bir imparator kalmaz. İki yüzyılda sadece yedi hükümdar değiştiren ülke, elli yılda on hükümdar eskitir! Bu bile artık imparatorluğun sonunun geldiği bir işaretidir.

Bir imparatorluk ne kadar büyükse, çöktüğünde bile gücüne dair yarattığı yanılsama o kadar büyüktür. Avrupalılar bunu çok iyi bilirler. İştahları oldukça kabarıktı, ancak bu imparatorluğu yıkmanın kolay olmayacağını da biliyorlardı. Portekizliler gelir gelmez Osmanlıları yardıma çağıran Gücerâtlıların aksine Büyük Moğollar, batı ticarethanelerinin topraklarına yerleşmesine sıcak bakmışlardır. Babur Hindistan'a girdiğinde, Albuquerque, Goa'ya çıkmıştır bile (1510). Ekber tüm kudretiyle hüküm sürerken, 1600 yılında Doğu Hindistan İngiltere Şirketi kurulmuştu. Uluslararası ticaretle ilgilenmeyen Hintliler başkalarının onların yerine ticaretle ilgilenmesinden ve giderek

daha fazla sayıda insanın ülkelerine gelip mallarını satın almasından çok memnundular. Denizci de değildiler üstelik. Yabancı gemilerin ve denizcilerin onlara hizmet ettiklerini sanıyorlardı. Avrupalılar bu zayıflıklarını keşfetmişlerdi. Bu büyük bir zayıflıktı.

Nadir Şah'ın[Φ] 1732'de gelişiyle gözleri açılmıştır. Bir zamanlar büyük bir güç olan bu ülke artık mücadele edecek gücü bulamamaktadır. Nadir Şah'ın fethi, olsa olsa bir sömürge savaşı olarak nitelendirilebilir.

Büyük İmparatorluk

Güneş batarken en güzel ışıklarıyla parıldar, Osmanlı İmparatorluğu da batarken en güzel ışıklarını saçıyordu. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlının askeri başarıları devam ediyordu: Yemen'deki mevcudiyetlerini daha da sağlamlaştırırlar (1568-1569), Safeviler üzerinde son derece görkemli bir zafer kazanılır (1571), ancak sırada İnebahtı Savaşı vardır. Türk donanmasının o gün uğradığı büyük yenilgi tüm Hıristiyan dünyasında büyük yankılar uyandırır ve Türklere bakış açısında ciddi bir değişikliğe neden olur; bunun üzerine tüm taşra vilayetleri ayaklanırlar; ancak huzur kısa bir sürede sağlanır, Türkler donanmalarını birkaç ay içinde tamamen yenilerler. Bir yenilginin ardından gelen ayaklanmaların genelde işaret ettikleri gerçek çok açıktır ve yanılma payı azdır. Dilleri, gelenek ve görenekleri, yasaları, dinleri birbirinden tamamen farklı olan bunca halk, belki on, belki de yüzlerce halk elbette Osmanlı İmparatorluğuna fetihler nedeniyle boyun eğmişlerdi; ancak yine de orada kalmaya devam etmişlerdi. Tüm bu halklar bu büyük imparatorluğun bir parçası olmayı kabul ederek

---

Φ Bkz. ileride XIV. bölüm.

birlik ve bütünlüğü sağlamışlardı. Çünkü Osmanlı büyük bir imparatorluktu, zengindi ve zenginlikler vaat ediyor ve onlara büyük bir hareket alanı sağlıyor, pek çok ilerleme ve gelişme fırsatı tanıyordu. İnebahtı yenilgisi ya da başka vesilelerle bir iki halkın ayaklanması aslında münferit olaylardı. Bağımsız olmakla ne kazanacaklardı? Özgürlük. Zaten büyük oranda özgürdüler, çünkü nasıl istiyorlarsa öyle yaşıyorlardı ve kendi kurallarını uyguluyorlardı. Aslında her şeyden büyük ve güçlü olan padişah otokrat olarak kabul edilmesine karşın pek çok alanda kısıtlı yetkilere sahipti: buyrukları önünde boyun eğmek zorunda olduğunu hissettiği *şeriat* yasası ve egemenlik altına alınan milletlerin örfi kanunları tarafından kısıtlanıyordu. Ama imparatorluk teokratik bir devlet olmaktan da uzaktı, çünkü o dine hizmet etmektense dinin kendisine hizmet etmesini sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu bir otokrasi değildi, çünkü şehzadeler de, vezirler de keyfi bir güce sahip değillerdi.

1606 yılında imzalanan Zitvatorok barışı, imparatorluğun varabileceği en son sınırı belirliyordu. Artık ölçüsüz bir enginliğe kavuşmuştu. Türkiye, Transkafkasya ve Kafkasya, Kırım, Güney Ukrayna, yani bugünün Romanya, Yugoslavya, Bulgaristan, Yunanistan, Macaristan'ı, Suriye, İsrail, Lübnan, Irak'ın bir bölümü, Arabistan, Yemen, Mısır, Kenan ülkesi, Trablusgarp, Tunus ve Cezayir'i kapsıyordu. Sultan Süleyman'ın devrinde dünyanın en büyük gücüydü.

XVI. Yüzyılda Osmanlıda Sanat, Edebiyat ve Bilim

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu en mükemmel zamanını yaşıyordu. Kurallı, ince ve üstün zevkli, ancak kimi zaman özgün ve neşeli üslubuyla şair Bakî (1526-1600), Fuzûlî (1494-1555) saray şiir

sanatına belirli bir özgünlük ve özellik kazandırmışlardı. Daha derin bir etki yaratanlarsa Atâî, Nef'î, Nâbî'ydi. Tarihyazımı, Hacı Halife (Kâtip Çelebi olarak da bilinir, ö. 1650), ki *Cihannuma*'sı dönemin coğrafyasının mükemmel bir sentezini veren bir başyapıttır, İbrahim Peçevî (ö. 1650'ye doğru), Naîmâ (1655-1716) ve gerçek bir gezgin ve gezdiği yerler hakkında son derece yararlı bilgiler veren iyi bir vakayinameci olan Evliya Çelebi'yle (1611-1682) yeniden canlandı.

Tarımla ilgili iki eser, pek çok çiçekbilimi kitabı, şiirsel bir üslupla, bilimsel araştırma çalışmalarını sona erdirmiştir; ancak bir şekilde XVII ve XVIII. yüzyıllarda çiçek aşısı uygulaması gerçekleştirilmiştir ve bugün Avrupa'nın bu aşıyı İstanbul'dan gördüğü neredeyse kesindir. Ünlü Lady Mary Montagu, Jenner'in "müdahalesinden" çok uzun bir süre önce kendisini aşılatmıştır.

Mimari çok yaratıcı eserler ortaya koymaz, ancak giderek daha büyük anıtlar yapılmaya başlanır. 1616'da Bizans Hipodrom meydanında Sultan Ahmed Cami inşa edilir. Bu caminin son derece göz kamaştıran cephe süslemesi Batılılarca "Mavi Cami" denmesine neden olmuştur. Ünü her türlü beklentinin ötesinde olan Yeni Cami (1663) hâlâ devasa yapılardan biri olarak kabul edilir. Topkapı Sarayı'na birkaç güzel köşk eklenir ve duvarları hayranlık verici süslerle kaplanır. Ama en önemlisi hâlâ şaşırtıcı bir tazeliğe ve yeniliğe sahip olan minyatürlerdir: III. Ahmed'in *Yemiş Odası* XVIII. yüzyıl sonlarında nadide bir mücevher gibidir.

Şiirsel bir anlatıma sahip olduğu kadar, betimsel de olan duvar resim sanatı etkili olsun olmasın minyatürcüler bu yüzyıl başında kendilerine yeni bir yol açmaya çalışmaktadır. Modellerine bir gözlemciden çok fiziksel gerçekliği hedef alan bir araştırmacı gözüyle yaklaşarak portre sanatına dönüş yapan Ahmed Nakşi'nin de ifade etti-

ği bu tür bir yenilenme isteğidir. 1630 tarihli anonim *Paşanâme* (bugün British Museum'dadır) bir ölçüde, özellikle ünlü Karadeniz kadırgaları resimleriyle, Matrakî geleneğine dönüş yapıldığının kanıtıdır.

İlk Gerileme Belirtisi

Şehzadeler her zaman halklarının düzeyine ulaşamayabilirler. Örneğin II. Osman (1618-1622) ve IV. Murad (1623-1640) gibi otorite kurmaya çalışan ve devletin itibarını artırmaya çalışanlar olmuştur – II. Osman bu çabalarının bedelini pahalıya ödeyecek, yeniçeriler tarafından öldürülecektir. Ancak çoğu hükümdar devletin ve idarenin sorunlarına ilgisiz kalmış, işleri genelde *Valide Sultan*'lara bırakmışlardır ve son derece Türklere özgü bir davranış sergileyerek anne-oğul ilişkisi içinde iktidarı anneleriyle paylaşmışlar ve bu da hemen hemen her zaman büyük bir felaketle sonuçlanmıştır. Örneğin XVI. yüzyılda III. Mehmed (1593-1603) yönetimi Venedikli Sofia Baffo'ya, yani Safiye Sultan'a bırakır; padişah eşi ve iki padişah annesi olan bu kadın sadrazamlarla uğraşmaktan başka bir şey yapmaz, sekiz yılda yaklaşık onbir sadrazam değiştirir. Her ne kadar I. Ahmed (1603-1617) ondan kurtulmayı başarsa da o kadar yeteneksiz bir yönetim sergiler ki, artık yorulan vezirleri onu tahttan indirmekten başka bir yol bulamazlar. I. Ahmed'le birlikte, yaklaşık iki yüzyıldan fazla bir süredir devam eden bir gelenek, tahtın babadan oğula geçmesi geleneği yıkılır. Bu tarihten sonra taht kardeşten kardeşe, kuzenden kuzene geçer. IV. Murad'ın hükümdarlığının ilk yıllarında, Safiye Sultan Kösem'in kişiliğinde yeniden canlanır gibi olur. Bu *Valide Sultan* da büyük bir güç ve nüfuz sahibi olur ve hazineyi boşaltır. Anadolu'daki çiftçi ayaklanmalarını bastıramaz ve askerlerin isteklerine boyun

eğer. Padişah son derece katı ve sert tedbirler alarak biraz olsun düzeni sağlamayı başarır. Kardeşi I. İbrahim (1640-1648) ölümlerle tükenen hanedanın hayatta kalan son varisidir, kadınların oyuncağı olur ve katillerin eline düşer. Yerine oğlu IV. Mehmed (1648-1687) geçer. Ancak ondan sonra imparatorluk bir girdaba sürüklenir.

1656-1710 yılları arasındaki dönem bir sadrazam hanedanlığı olan Köprülüler dönemidir. Bu sadrazamlar kuşağı padişahların yetersizliklerini ve zayıflıklarını telafi etmeye çalışırlar. 1663'te Silezya'ya bir ordu gönderirler. Avrupa yeniden korkuyla titrer. XIV. Louis iki kere saldırıya uğrayan Avusturya kralına yardım edebilmek için tüm soyluları toplar. Bu, haçlı seferlerinin ruhunun hâlâ yaşadığını göstermektedir. Sonrasında bir çığlık kopar: Viyana kuşatıldı! Viyana düşmek üzere! Polonyalı Jan Sobieski imdada yetişir ve Osmanlı ordusunu bozguna uğratır. Alelacele terk edilmiş ordugâhta, Viyanalılar kahvenin tadını keşfederler ve tüm Avrupa'ya yayarlar.[Φ] Yeni bir Haçlı seferi ya da bir güç birliği! Ruslar da bu güç birliğine katılırlar ve bir daha da çıkmazlar. 26 Ocak 1699'da, Karlofça Antlaşması imzalanır. Türkler Macaristan'ın neredeyse tamamını Habsburg hanedanına bırakmak zorunda kalarak tarihlerinde ilk kez geri çekilirler.

Eğer o gün Viyana işgal edilse ve Türkler Viyana'dan Avrupa'ya geçselerdi, İslamiyetin tüm Avrupa'ya yayılacağını söylemek doğru olmaz. Bunun için artık çok geçtir. Sultan Süleyman döneminde işaretlerini veren zaafların boyutu ciddi bir hal almaya başlamıştır. Rüşvet genele yayılmıştır: atanan ya da keyfi nedenlerle azledilen yöneticiler bir an önce zenginleşme derdindedirler. Yeniçerilerin başıbozukluğu artık dayanılmaz noktaya gelmiştir: XVI. yüzyılın sonundan itiba-

---

Φ Kahve aslında Avrupa'da eskiden beri bilinmekteydi.

ren evlenme hakkını kazanmışlardır ve görevlerini babadan oğula devreder hale gelmişlerdir. Bir süre sonra da kim olursa olsun yeniçerilere katılabilir hale gelmiştir. Her türden ayaklanmada yer alıyorlar, hükümdarları başa geçirip, tahttan indiriyorlardı. Şefleri *ağa*, tiran gibiydi. Onlar hâlâ birer askerdiler, ancak artık eskisi gibi iyi donanımlara ve silahlara da sahip değillerdi.

Sultan Süleyman'ın I. François'ya verdiği kapitülasyonlar 1604'te ve pek çok kez yenilenir: Fransa, imparatorlukta yolculuk eden ve ticaret yapan Avrupalılar üzerinde gerçek bir himaye uygulamaktadır, Venediklilerin ve İngilizlerin kendi ayrıcalıkları vardır. Kısa bir süre sonra Avusturyalılar ve Ruslar da kendi ayrıcalıklarını elde ederler. Devlet içinde bir devlet oluştururlar, Hıristiyanları etkileri altına almaya çalışırlar: eskiden mutlu olan bu halkların şimdiki mutsuzluklarını anladıklarını söylerler. Din ortaklığı uzun süreli bir ortaklıktır. Yunanlılar Hıristiyan kardeşlerine zulmetmek için ayrıcalıklarından faydalanırlar: ancak bu durumdan Türkler suçlanır. Hoşgörü ve özgürlüklere her şeye rağmen saygı duyulmaktadır. Ancak halklar artık kendilerini Osmanlı olarak görmemeye ve kendilerini baskı altındaki uluslar olarak kabul etmeye başladıklarından beri hoşgörü ve özgürlük politikasının giderek daha kötü sonuçları olmuştur. Din adamları Araplardan oluşuyordu, denizciler Rumdu, ticaret Ermenilerin ve Rumların, maliye işleriyse Museviler ve Ermenilerin elindeydi. Üst yönetici sınıf ise hâlâ Türk değildi. Köprülüler kuşkusuz Arnavuttu; Mısır'ın naip kralı Mehmed Ali de kesinlikle Arnavuttu. Karlofça Antlaşmasını yapan Rum Alexandre Mavrocordato'ydu. Hükümdarın etrafındaki danışmanların çoğunluğu yabancılardan oluşuyordu. XVIII. yüzyılın Baron de Tott'u Birinci Dünya Savaşının Liman von Sanders'ini hatırlatır.

Şehzadeler, Kadınlar ve Haremağaları

Roxelana [Hürrem Sultan] kadınları saraya kapattığından beri sultanlar da haremlere kapanmış, savaş alanlarından uzaklaşmışlar, devlet işlerine ilgisizleşmişler ve eskiden haftada bir toplanan ve önemli bir protokol yeri olan divan önemini yitirmeye başlamıştır. Harem, rekabetin kıyasıya sürdüğü, iktidar oyunlarının bitmek bilmediği bir arenaya dönüşmüştür. Haremde hepsi de hükümdarın gözdesi olmak isteyen yüzlerce kadın yaşamaktadır – yaklaşık 1500 kadın olduğu söylenir. Hepsi de hükümdarın ilk eşi, eşi ya da gözdesi olmak istiyorlardı. Tutku kol gezmektedir, ama söz konusu olan aşk tutkusu değil hırs ve nefretti. Hükümdarın gözdesi olmayı, dikkatini çekmeyi başaran hemen hükümdara bir oğul vermeliydi, ama düşük yapmaya zorlanma ya da boğazlanma riski hep vardı. Çocuk doğar ve yaşarsa, tahta geçmesi için mücadele vermesi, çabalaması gerekiyordu. Bu gerçekleştiğinde de *Valide* olur, oğlu aracılığıyla iktidara yerleşirdi – ancak genellikle başlarına çok daha kötüsü gelirdi.

Daha kötüsü neydi? Bunun için de haremağaları, onunla rekabete girerlerdi. Osmanlı sarayına, XIV. yüzyıl sonu gibi çok erken bir tarihte giren haremağaları –Osmanlılara Bizans'ın bir armağanıydı– sarayda çok önemli görevlere geliyorlardı, öyle ki en hırslıları kendilerini hadım ettiriyorlardı. Kadınlara sahip olma arzusu erkeklerin en önemli uyarıcısı olduğuna göre böyle bir şeye inanmak zor değil mi? Önceleri haremağası olmaya en hevesli olanlar Kafkas kökenli beyazlardır; bunlar hadım olmayı kaldırabilecek kadar güçlü fiziklere sahip değillerdir. Çok da yakışıklı oldukları için kıskançlık yaratırlar. Dolayısıyla daha sonra siyah ırktan olanlar gelir: hadım olmaya dayanabilen Etiyopyalılar, Sudanlılar ve Çadlılar; bunlar ne kadar çirkin olursa o kadar iyidir. Köle pazarlarında çok sayıda alıcı bulabil-

mektedirler (ne kadar çirkinlerse fiyatları o kadar yüksektir). Başları, yani *kızlarağası*, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar, Osmanlı hiyerarşisinde hem en mühim hem de en meşum figürlerden biridir.

Kardeş Katli ve Kafes

Türk geleneklerinde mülkiyet aileye aittir ve bu otoriteyi mirasçılardan birine vermek için kesin kurallar yoktur. Daha önce de kardeşler arasındaki kavgaların monarşilere ne kadar zarar verdiklerini görmüştük ve bu kavgaların sonucunda oluşan bölünmelerin ve ayrılmaların imparatorlukları nasıl parçaladığını da tarihten pek çok kez öğrendik. Osmanlılar taht kavgalarına bir son verebilmek için, bize canavarca gelebilecek bir kuralı benimsemişler ve kardeş katline izin vermişlerdir. Ancak bu kuralın da insanlığa ait her kurumda olduğu gibi kendine özel nedenleri vardır. Yüzyıllardır süregelen gelenekleri yıkamayacaklarını bilen Osmanlılar, bunu meşrulaştırmışlar ve kaba, canavarca, tehlikeli, ama etkin bir yol bulmuşlardır. II. Mehmed, "tahta çıkan her kimse, dünyanın huzuru için kardeşlerini boğduracaktır" yasasını çıkarmıştır. Süleyman bizzat üç oğlunu öldürmüş ve şunları demiştir: "Müslümanların oğullarımın arasında çıkan savaştan kurtulduğunu görecek kadar uzun yaşadığım için Allah'a şükrediyorum ... Eğer tersi olsaydı umutsuzluk içinde yaşıyor olacak ve o şekilde de ölecektim." Bu sözcüklerin dile getirdiği düşünce, biz Batılılarm asla anlayamayacağı, kavrayamayacağı bir devlet ve halkın selameti düşüncesidir. İnsan belki de her yerde her dönemde aynıdır, ama kalbinin ve zihniyetinin dile getirdikleri bir yüzyıldan öteki yüzyıla anlaşılmaz, kavranamaz olabiliyor.

XVI. yüzyılın sonuna doğru, kardeş katli geleneği artık uygulan-

maz olur. İnsani değerlerin önem kazanması mı? Şehzadeler artık katledilmemekte, ama *kafes*'e kapatılmaktadır. Aslında kafes olarak saraydaki binalardan oldukça konforlu bir yer seçilirdi, şehzadenin emrine haremağaları ve kısır bakire hizmetliler verilirdi. Ancak bu uygulama daha kötü sonuçlar vermiştir. Genellikle seçilen ya da belirlenen veliaht tahta çıkmak üzere sersemlemiş bir biçimde kafesten çıkarılırdı.

Başarısızlıkların sebepleri ortadadır. Ancak neden daha fazla sayıda olmadıkları ve daha erken ortaya çıkmadıklarını merak edebiliriz. Bunun nedeni belki de imparatorlukta sayısız kusurun yanında birkaç erdemin de olmasıydı; merkeziyetçilik, son derece güçlü bir idari yapı, hiçbir düzensizlikleri ortadan kaldırmaya çalışan düzenleme ve örgütleme yeteneği. Aynı zamanda bunun nedeni, diğer milletler giderek daha "isteksiz" ve "güvensiz" olmaya başladıklarından beri Türklerin siyasal sistemde daha fazla rol oynamaya çağrılmaları ve cesaret gibi pek çok önemli yeteneklerinin ve özelliklerinin olmasıdır.

Sibirya'da Ruslar

Batı Sibirya'da Şeybani Küçüm'ün yenilgisinden sonra (1600), Pasifik Okyanusuna kadar uzanan geniş topraklarda Rusların önünde artık bir engel kalmamıştı. Amerikalıların "Uzakbatı" rüyasına benzeyen "Uzakdoğu" destanları, kendi sinemacılarını çıkaramasa da Jules Verne'in *Michel Strogoff* romanına esin kaynağı olmuştu. Kale-şehirlerin kurulması da ilerlemelerini daha da hızlandırmıştır: 1604'te Tomsk, 1620'de Yenisey, 1628'de Krasnoyarsk, 1634'te İlimsk ve 1652'de İrkutsk. Tayga neredeyse çöl halindeydi ve artık önlerinde onları engelleyecek hiçbir insan topluluğu kalmamıştı. Kalan birkaç

topluluk umutsuzluğa varan bir cesaretle ve neredeyse intihara varan bir kararlılıkla ellerinden geleni yapmaya çalışmıştı.

Her ne kadar Baykal Gölünün Buryat Moğolları, güneydeki en kararlı rakipleri olarak kendilerini ortaya koysalar da Türkçe konuşan Yakutlar ve Kırgızlar da en azından ayaklanacak gücü kendilerinde bulabilmişlerdir.

Kendilerine Sakalar diyen Yakutlar adlarını komşuları Tunguzlara borçludurlar. Komşuları onlara *Yako*, daha sonra Ruslar da *Yakut* adını vermişlerdir. Çok az sayıda olmalarına karşın (1926'daki sayıma göre sadece 236.000) büyük bir alanı işgal etmişlerdi ve bu toprakların merkezi Lena'nın orta ve aşağı bölgesi olup, doğuda Kolyma'ya, batıda Kotuy Nehrine, kuzeyde Arktik Okyanusu uzanmaktadır. Bugün hâlâ Rusya'daki en büyük Rus federe cumhuriyetini oluşturmaktadırlar. Kökenleri tartışmalıdır. Bununla birlikte Yakutların şu ya da bu nedenle yurtlarını terk edip bu bölgeye yaklaşık olarak ya XIII ya da XIV yüzyılda ya da bir başka iddiaya göre 1450'li yıllara doğru Ömögey adı verilen bir liderin ardı sıra geldikleri ve yukarı Lena bölgesine yerleştikleri kabul edilmektedir. Daha sonra ırmak boyunca okyanusa kadar inmişlerdir. Burada eski Tunguz ve paleo-Asyalı topluluklara karışırlar ve önlerindeki birkaç küçük Türkçe konuşan topluluğu yerlerinden ederler. Bunlardan Dolganlar Yenisey'in aşağısına ve Tamir yarımadasına inerler. Bu arada Yakutların milattan sonraki ilk yüzyıllarda bölgedeki ormanlar içinde kalıp göçememiş birkaç Türkçe konuşan toplulukla ve Moğollarla karıştığı ve dillerinin onların dillerinden çok etkilendiği ve pek çok sözcük alıntıladıkları anlatılır.

Doğruyu söylemek gerekirse Yakutları Ruslarla temasa geçtikleri 1620 yılından beri tanımaktayız. Yakutlar bu sırada Şamandırlar, ata

bınmekte, rengeyiği yetiştirmektedirler. Demircilik yapmakta ve ülkede buldukları pek çok mamut iskeletinden elde ettikleri kemikleri ve fildişlerini işlemektedirler. Çiftçiliği bilmemekte ve ne öküz ne koyun ne domuz yetiştiriciliğinden anlamaktadırlar. Genelde balık avlamakta, avcılık ve ormanlarda toplayıcılık yapmaktadırlar. Kayakla, kızakla, kanoyla yolculuk etmekte ve kürk ve deri giymektedirler. Sayılarının çok az olması ve yaşam düzeyleri işgale karşı direnmelerini zorlaştırmıştır ve 1634 ila 1640 yıllarında pek çok kez boşu boşuna ayaklanırlar. Teslim olduklarındaysa neredeyse tamamen Rusların etkisi altında kalırlar. Boylar arasındaki olağan kavgalarına da devam ederler. XVII. yüzyılın sonundan itibaren toprağı işlemeye başlarlar ve Doğu Avrupa'ya ithal edilen pek çok ürün ortaya koyarlar. 1750'den sonra kitleler halinde Ortodoks Hıristiyanlığa geçerler ve XIX. yüzyılda Ortodoks Kilisesinin ateşli inanları haline gelirler. 1782'ye, yani II. Katerina tüm Sibirya'ya valiler atayana dek kendi kendilerini yönetirler.

Tarihlerini çok iyi bildiğimiz Kırgızlar eski dönemlerinin heybetinden çok şey kaybetmişlerdir: onlar da ne okumayı ne de yazmayı bilmektedirler. Ancak buna karşın özgürlüklerini kazanma konusunda son derece duyarlıdırlar. Prenslerin en güçlüsü Nemçe, 1606'da boyun eğer, ama Kazakların baskılarına karşı başkaldırmakta gecikmezler. Tomsk'tan yola çıkan Ruslar, Abakan ve Kemtçik bölgelerine kadar Yenisey boyunca çıkarlar. Tek başlarına bir şey yapamayan küçük kavimlerle kavgaya devam eden Kırgızlar, Tubalar ve Kuznetsk Tatarlarının hepsi 1628'de Ruslara yenilirler. XVII. yüzyıl sonunda, tüm umutlarını yitiren Kırgızların büyük bir çoğunluğu güneye doğru iner. Tien-Şan bölgesine, bugün Kazakistan adını alan cumhuriyetin olduğu topraklara yerleşirler. Ancak burada da özgür olamazlar,

Rusların hâkimiyetindense Kalmukların hâkimiyetine boyun eğerler. Ancak Kalmuklar bir süre sonra bunlara katılırlar. Kırgızlar arasında birkaç topluluk Kalmuklardan nefret etmektedir ve tekrar göç etme cesaretini kendilerinde bulurlar. Vakhan bölgesine, Çin tarafına uzanan Afgan Pamir vadisine yerleşirler. Biraz ileri gidelim: Sovyet orduları Afganistan'ı işgal ettiklerinde Kırgızlar yeniden yollara düşerler, acınacak koşullarda Pakistan ovalarına sığınırlar. Bugün Doğu Anadolu'da Van Gölü dolaylarında birkaç Kırgız topluluğu bulunmaktadır.

Cungar Egemenliği

Bozkırlarda büyük bir imparatorluk kurma girişimlerinden sonra "Sol El İnsanları," yani *Cagun-gar* adı verilen imparatorluk –ki bu ad, 1434 ila 1445 yıllarında "Cungar" olmuştur– Kalmuk ya da Oyrat adı verilen Doğu Moğollar henüz yenilgiyi kabul etmemişlerdi: güçlerini bozulmadan muhafaza edebilmişlerdi, belki de bunun nedeni, kendilerini Cengizhanlılardan koruyan ataları sayesinde büyük bir kıyıma uğramamalarıdır. Savaşçı bir ulustular ve bunun kanıtlarını göstermekte de gecikmeyeceklerdi. 1620'den sonra Budizme geçişleri diğer Moğollar gibi onları da barışçıl bir topluluk haline getirmemiştir. Pek çok kez yenilgiye uğrasalar da her seferinde yeniden aya kalkıyorlardı. Kovuldukları Moğolistan'ı ele geçirmeye boşuna çabalarlar. Bunları Moğolistan'dan kovanlar Cengizhan imparatorluğunu yeniden kurmaya çabalarlar, ancak aslında Kubilay'ın mirasçılarından başka bir şey değildirler. Bu arada Cungarlar ağır yenilgilere uğrarlar. 1616'da başlıca topluluklarından biri olan Torgutlar, batıya doğru göç etmek zorunda kalır ve Türklerin eski topraklarına, Aral Gölü

ve Hazar Denizinin kuzey bölgelerine yerleşirler. Yolda Kazak boylarını kuvvetle iter, başta Hive Hanlığı olmak üzere pek çok yere akın düzenlerler. En sonunda Volga'nın aşağı bölgesine yerleşirler ve burada Ruslarla sağlam dostluk bağları kurarlar. Ural'dan Don Nehrine, Çariçin'den Kafkasya'ya uzanan bir krallık kurarlar ve 1771'e kadar hem Ruslarla dostluklarını hem de bu sayede krallıklarmm varlığını sürdürürler.

Tarbagatay bölgesine yerleşen ve Dörbötler ve Huilerle güçlü ittifak bağları kuran Çoroslar ise, Tibet'teki bir tapınağın eski keşişlerinden olan Goldan'ın başkanlığmda dünyanın fethini tamamlamaya girişen Büyük Ordu Kazaklarının (1635 ila 1643 arasındaki seferler) ilhak iddialarından kurtulmayı başarırlar. Artık göçebelerin üstünlük zamanları geride kalmıştı ve bu yalnızca boş bir dilekten ibaretti. Buna karşın yine de parlak başarılar kazanırlar. Dalai Lama'nın koruması altına giren Kâşgarlı Müslüman bir prens başkanlığmda, Kâşgar'a girer ve ilhak ederler (1677'ye doğru), sonra Turfan'ı ele geçirirler ve Hami'yi işgal ederler (1682'ye doğru). Budistlerin baskısı altında ezilen Müslümanlar Kansu'ya sığınırlar. Goldan ve birlikleri Kalkaların (Cengizhanlı Moğollar) iç savaşlarından yararlanıp Moğolistan'ı işgal ederler. Karakurum'a kadar ilerler ve Lama tapınaklarını ve Budist tapmaklarını yağmalarlar. O güne kadar yeni Çin hanedanlığına, yani Kinglerin ya da Mançuların hanedanlığma katılma konusunda hiçbir şey duymak istemeyen Kalka liderleri bunun üzerine Çin'in koruması altına girmek için sabırsızlanırlar.

Çin hükümdarı o sırada büyük bir prens olan K'ang-hi'dir (1662-1722). Cungar İmparatorluğu tehdidini gören Çinliler Goldan'ın karşısına dikilirler ve Cizvit rahiplerin verdiği (1691) toplar sayesinde bunları Urga (Ulan-Bator) ve Kalgan'da durdururlar. Kalmuklar artık

iyice Çinlileşmiş bir ülke haline gelen Moğolistan'ı boşaltır.

Dört yıl sonra tekrar saldırırlar ve yeniden kovulurlar (1695). Bu arada prens ölür (1697). Yeni sorunlar, kaygılar Kalmukların Çin'den yüz dönmelerine neden olur ve Kâşgar ve Tarım havzasının hâkimleri olarak kalırlar. Yaklaşık yüz yıl boyunca bu bölgede egemenlik sürer ve Moğolların boyunduruğu altında yaşayan Uygurların da yeni efendileri olurlar.

Buhara ve Hive Hanlıkları

Buhara yüzyıllardır saygınlığını koruyordu ve XVII. yüzyılda Özbek İmparatorluğu herkes tarafından hâlâ Buhara Hanlığı olarak kabul ediliyordu. Kuzeydeki Kazak boyları, arada sırada Kalmuklar ve komşuları ve akrabaları olan Hive hanlarıyla çatışmalarını saymazsak genelde sakin bir dönem geçirmekteydiler. Ancak bu çatışmalar da ne kadar sık olursa olsun, hiçbir zaman sonuç vermemiştir. Ölümcül darbeler vurulduğu sanılırken yaraların çabuk kabuk bağladığı görülmektedir. Harezmlilerin saldırılarını 1661'de Canoğullarının başkentine kadar götürmeleri nasıl bir işe yaramadıysa, Canoğullarının da 1691 ıla 1696'da Harezm'i işgal etmeleri bir işe yaramaz. Mutlu halkların tarihi olmadığı söylenir: Buharalılar mutlu bir halk olmalı, çünkü tüm çabalarını şehirlerini güzelleştirmek, eğitimi ve kültürü geliştirmek ve güçlendirmek için harcamışlardır.

Birkaç büyük yapı hükümdarlıklarının izini taşımaktadır. Lebi Havuz Meydanı, Nadir Divan Beği Medresesinin inşaasıyla (1622) tamamlanmıştır. Ayna ılkesine uygun olarak eski Uluğ Bey Medresesi'nin karşısına büyük bir okul olan Abdülazız Han Medresesi (1652) dikilmiştir. Bu yapı büyük bir yaratıcılık ortaya koymaz, ancak şeh-

ını mimari ve dekoratif bütünlüğüne o kadar iyi uyum sağlamıştır ki, bu hayal gücü eksikliği çok belli olmaz. Buhara'daki resim sanatında hiçbir yerde göremediğimiz kadar yoğun bir Çin etkisine rastlamaktayız, bu etkinin neden bu kadar fazla olduğu bilinmemektedir, ancak ağaç, bina, altın hareli bulutlar ve rahatlıkla ejderha denilebilecek yılan figürleri bunun en açık göstergeleridir. Buhara'daki binalar ne kadar etkileyici olursa olsun, dönemin en güzel yaratıcı sanatı Semerkand'dadır. Timurluların yaptığı Rîgistân Meydanı ticaret merkezi olarak bütünüyle farklı bir zihniyetle tamamen yenilenmiş ve dünyanın en güzel yapılarından biri olmuştur. XIV ve XV. yüzyıllarda bu güzel binaların yıkılması çok üzücüdür, geriye sadece Uluğ Bey Medresesi kalmıştır. Yanı başındaki Şîr Dâr Medresesi (1646-1647) ve Tille Kâri Medreseleri (1660) bu medreseyle son derece olağanüstü bir uyum gösterir.

Hive Hanlığı, Buhara Hanlığıyla aralarında sürüp giden kardeş kavgası dışında, Kalmukların saldırılarına (1613, 1648, 1651) ve Merv etrafında, bugünkü Türkmenistan topraklarında sürülerini otlatan göçebe Türkmenlerin saldırılarına dayanmak zorunda kalır. XVII. yüzyıldaki Hive'den bugün geriye hiçbir şey kalmamıştır, çünkü 1770 yılından şehir yerle bir edilmiştir. Ancak bu hanlığın kültürel etkinlikleriyle ilgili olarak elimizde önemli bir tanık vardır. Hive hükümdarlarından Ebülgâzî Bahadır Han (1643-1655) Özbek dilinde, yani Çağatay Türkçesinde yazılmış iki önemli eser bırakmıştır: *Moğolların Tarihi* ve *Türklerin Tarihi*. Her iki eser de son derece sağlam kaynak ve bilgilere dayanarak açık ve net bir üslupla yazılmıştır. Aslında *Türklerin Tarihi*'nden kastedilen daha çok Şeybanilerin tarihidir.

XIV. BÖLÜM
ÇÖKÜŞ

Nadir Şah

Büyük Şah Abbas, İran ordusunun belkemiğini oluşturan Türk boylarının gücünü belirli sınırlar içinde tutmaya çalışıyordu. Bu politika, ölümünden sonra imparatorluğunun düştüğü gerilemenin nedenlerinden biri olmuş –tek neden değildi elbette– ve Safevilerin çöküşüne neden olmuştur. Daha Şah Abbas'ın hükümdarlığı sırasında bile oğulları kendilerini meşru vârisler olarak kabul ettirmeye çalışmışlardır: bu nedenle tahta torunlarından birinin geçmesinden başka çare kalmaz ve Şah Safi tahta geçer. O ve altı halefi Türkleri zayıflatmayı sürdürmüş, ancak beraberinde kendileri de zayıflamışlardır. Hatta öyle bir döneme gelinmiştir ki, atalarından miras aldıkları dehadan onlara geriye kalan tek şeyin içkiye düşkünlük olduğu sanılmıştır. Süleyman Şah ve Şah Sultan Hüseyin (1694-1722) alkolik hükümdarlardır ve tam bir sefahat hayatı sürdürmüşlerdir. Askerleri ve halk ise giderek gerçek Kızılbaşlıktan ve İslamiyet öncesi geleneklerden uzaklaşmışlar ve vahşi Şiiler haline gelmişlerdir. Ancak yine de büyüklüklerinden bir şey kaybetmemişlerdi ve eski güçlerine kavuşmayı beklemekteydiler.

Beklenen fırsat gecikmez. İran İmparatorluğunun durumu daha kritik halde olamazdı ve müzminleşen zaafları, Şii din adamlarının, yani mollaların uyguladıkları baskıcı rejim ve hoşgörüsüzlüğü Sünniler, yani savaşçı Afganlar açısından katlanılmaz hale getirmişti.

1722'de, Sultan Hüseyin'in hükümdarlığının son yılında –Tahmasb'ın onun vârisi olduğunu ilan ettiği yıl– Afganlar saldırıya geçmişti ve İsfahan'ı ele geçirdiler. Onların karşısında Safevilerin pek bir şansı yoktu. Afganların başı, Kirman ve Horasan arasında göçebelik yapan bir Avşar Türküydü. Bu Türk İran'ı ayağa kaldırmış, ülkeyi ateşe vermiş ve uzun bir mücadeleden sonra kendisini Nadir Şah adıyla imparator ilan ettirmiştir (1736-1747).

Nadir Şah'ın gençliği maceralarla doludur. Özbeklerin elinde sekiz yıl esir kalmış, kaçmış, sonra da beyini öldürmüş ve kızını kaçırmıştır. Çılgının biridir, ancak Türk dünyasına tarihinin son destanlarından birini yaşatan dahi çılgınlardan biridir. İran'ı birleştirir, Afganistan ve Hive'yi fetheder, Özbek ülkelerini yağmalar, Hindistan'a girer, Büyük Moğolları Pânîpet'te yener, Delhi'ye girer. Ancak şehre dokunmamaya karar vermişken kazara çıkan bir yangın büyük bir kıyıma neden olur – 100.000 insanın hayatını kaybettiği söylenmektedir. Sonra ülkesine yanında büyük bir ganimetle birlikte geri döner; ganimetin içinde Paon tahtı da bulunmaktadır ... ve bir de Moğol kızı. "Soyun böyle bir kıza sahip olmak için yeterince iyi değil" denilince cevap olarak "Evet, ama ben kılıcımın oğluyum" demiştir.

Çılgının biriydi. Daha sonra iyice delirecektir. Artık ona katlanamayan askerleri onu bir hayvan gibi öldürürler. Ölümünden birkaç yıl sonra bedeninden geriye kalanlar da yakılmış ve insanlar her gün üstünde tepinebilsinler diye kemikleri sarayın kapısının önüne bırakılmıştır.

Tiranın ölümü anarşiyi getirir. Oğulları Horasan'ı korumayı başarırlar, komutanları de servetini paylaşırlar. Lor boyundan gelen bu komutanlardan biri Afganistan Devletini kuracak ve bu devlet 1979'a kadar Rusya ve uzun bir süre İngiliz hâkimiyetinde kalacak olan Hin-

distan arasında tampon bir devlet olarak varlığını sürdürecektir. Bu devletin sınırları Hindukûş sıradağlarının kuzeyine kadar gerileyecek ve güney ucundaki bozkırlarda yaşayan Türkleri, yani Öz ve Türkmenleri egemenliği altına alacaktır. Daha sonra Buhara Hanlığı Belh şehrini almak isteyecek, ama başarılı olmayacaktır.

Nadir Şah'ın bir diğer oğlu Kerim Han Zend (1750-1779) İran'ı miras alır ve burada kendisini "naip", yanı *vekil* ilan eder. Adını taşıyan kısa ömürlü bir hanedanlık kurar. Başkenti Şiraz güzelliğini ona borçludur. Vekil Camiinin, bu bahçelerden oluşan, güllerle bezenmiş şehirde uzun nefleriyle ve bu nefleri birbirinden ayıran Arap üslubuna uygun ince işli sütunlarıyla gösterdiği uyum gerçekten şaşırtıcıdır. Ancak tüm bunların çevresinde bir düşüş görülmektedir, bunun nedeni doğru şekilde uyarlanamamış bir Batı etkisi olabilir. Ancak bu şehir yine de her şeyiyle mükemmeldir! Kerim'in Şiraz'mın yadsınamaz bir büyüsü vardır; bu büyü akşam saatlerinde, sıcaklık azaldığında daha fazla hissedilir ve Hafız ya da Sa'dî gibi bir şairin dizelerini tekrarlayarak geçmiş yeniden canlandırır gözünüzde. Çiçekler ve bahçeler içindeki türbeleri, insanın en güzelleri dediği mezarları bile unutturacak güzelliktedir. Acaba İran'dan başka hangi ülkede anıtlar komutanlar değil de şairler adına dikilmiştir?

Kacarlar

Nadir Şah'm sonunu bir rehin olayı getirmiştir. Kacarlar adlı Türk boyundan Ağa Muhammed nefret ettiği efendisi tarafından hadım edilmişti. Geçirdiği bu acı deneyim çoğunda olduğu gibi onu edilgenleştirmek veya donuklaştırmaktan çok daha da hırçınlaştırmış, öfkelendirmiş ve gözleri nefret ve intikam duygularıyla parlar olmuş-

tı. Bununla birlikte Ağa Muhammed yetenekli bir hadımdı. 1794'te Tahran'da kendisini "şah" ilan ettirmiş, Kacarlar (1794-1925) hanedanlığını kurmuş. İran'ın tümünü ele geçirmişti. Bu arada Gürcistan'ı Ruslardan almıştı. Ayrıca babası Nadir'in Hintlilerden aldığı hazineleri sakladığı Horasan'ın efendisi Avşar Şahruh'u (1748-1795) yenmişti. Ancak bu Türk kan dökmeyi çok sevmektedir. 1797'de kendi hizmetlileri tarafından öldürülür.

Batı esintili portrelerinden, Ahamenidleri ve Sasanileri örnek alarak kayalara oydurduğu kabartmalardan tanıdığımız halefi ve yeğeni Feth Ali Şah (1797-1843), İran ve Batı dünyası arasında diplomatik ilişkiler başlatır. Fransa'dan elçiler kabul eder: Kont Jaubert ve General Gardanne. Ancak Napolyon'un Tilsit Antlaşmasından sonra fikrini değiştirip Hindistan'ı İran üzerinden işgal etmeyi düşünmesi ve ilk imparatorun düşüşüyle yeni başlanan ittifakın sonu gelmiş olur. Feth Ali Şah için en önemli sorun Rusların Kafkasya'ya doğru ilerlemesidir: bu gücü daha yakından izleyebilmek için başkenti Rey'den Tahran'a taşır. Aslında henüz çok farkında olunmasa da yeni yeni doğmakta olan sorun Bakü'nün petrol yataklarıydı. Saint-Petersburg'daki Bilimler Akademisinin hazırladığı bir rapora göre "Bu kötü kokulu, yapışkan sıvı ... hiçbir biçimde kullanılamamaktadır." İran bundan bir pay elde edemez. Aras'ın kuzeyindeki toprakları Ruslara bırakmak zorunda kaldır ve Herat'ı işgal eden İngiliz savunmasını kırmayı başaramaz ve bu topraklar Afgan toprakları olarak kalır.

Aslında aldatıcı görünümünün ardında Fatih Ali ve haleflerinin İranı çöküşe doğru gider ve aslında birbirine rakip olan Ruslar ve İngilizlerin kıskacında gittikçe bunalarak geriler. Sanat son parlak günlerini yaşamaktaydı. Özellikle 1970-1980 yılları arasında Kacar anıtlarının uyandırdığı hayranlık, bunların üstün nitelikler taşıdığını

kanıtlamaya yeter mi? Daha çok bu yapılarda Avrupa'nın kötü uyarlanmış bir etkisi, hatta kimi yerlerde zevksizliğe varan seçimler görülmektedir.

İngilizlerin Hindistan'ı

Nadir Şah beraberinde Delhi'nin hazinelerini götürerek bölgeden çekildiğinde tüm Hindistan, imparatordan en sıradan halk tabakasına kadar bir kabustan uyanmış gibi büyük bir şaşkınlık içindedir. Geriye hiçbir şey kalmamıştı, ne devlet ne ordu ne para. En güzel eyaletlerinden biri olan Pencâb ise yabancı boyunduruğu altına girmişti. Bu ortak belaya hep birlikte karşı gelmek yerine Hindistan bölünmüş ve hiyerarşinin en üstündekiler, saray erkanı olan *Turanîler*, yani Türkler tüm öteki soylu sınıflarıyla rekabete girmiştir. Yakılıp yıkılmasından yirmi yıldan daha az bir süre sonra Delhi bu kez de Afgan Ahmed Han Abdali tarafından yakılıp yıkılır (1756). Yarımadanın tek gücü olan Maratalar birkaç yıl sonra, 1761'de Pânîpet'te Afganlar tarafından yok edilirler. Moğol İmparatorluğu artık Delhi Krallığı adını taşıyan küçük bir krallıktır.

Bu arada İngilizler ve Fransızlar Hindistan'a hükmetmek için Doğu Hindistan Şirketleri görüntüsü altında acımasız ve çok sert bir düelloya girişmişlerdi. Bunların sonuncusu, 1664 yılında Colbert tarafından kurulan *Compagnie Française*'dir [Fransız Ortaklığı]. Bu şirket önceleri Hintliler tarafından korunan ticarethanelere yerleşmiş, sonra bunların ihmalkârlığı karşısında kendisini savunmak durumunda kalmıştır. Mahe de la Bourdonnais (1746) ve Dupleix (1751-1758) yönetimi altında çeşitli başarılar elde etse de Fransa en sonunda İngilizlerin önünde silinip gitmiştir (Paris Antlaşması, 1763; Versailles Antlaşması, 1783). Büyük Moğolların da katıldığı Plassey Savaşından

sonra (1756) İngilizler, sistemli bir biçimde tüm yarımadaya yayılmışlardır. Ertesi yıl Bengal'i işgal etmişlerdir. İlhak girişimi, Lord Richard Colley Wellesley (1798-1805) döneminde de düzenli olarak devam etmiştir. 1818'de en son direnişi sergileyen Maratalar da yenilirler. Sepoy [Sipahi] İsyanı bu girişimini tehlikeye sokmuştur ve imparatorluğun dağılmasıyla sonuçlanmıştır. Babur, Ekber, Cihangir, Şah Cihan ve Evrengzip'in mirasçısı II. Bahadır Şah 1858'de tahtından indirilir. 1876'da Kraliçe Victoria tebaasının fırlatıp attığı tacı yerden alır ve başına koyar. *Yerlilere* aşağılamayla bakan bir sömürge gücü için görülmemiş bir hareketle İngilizler, Büyük Moğolların kurduğu imparatorluğun temel öğelerinin varlığını sürdürmesine izin verirler.

Cungarlar ve Hâceler

Goldan'ın 1697'de ölümünün ardından yeğeni Tsewang Rabdan (1697-1727) Cungar Krallığının başına geçer ve Tevka ve Pulad hanları tarafından toplanan Kazak boylarına karşı mücadeleye girişir, ancak başarı elde edemez. Bunun üzerine Kalmukların koruyuculuğunu yaptığı Tibet yeniden dikkatleri üzerinde toplar. Yeni bir Dalai Lama getirilir, en azından Çinliler tarafından yeni bir Dalai Lama tanınır. Her şey Çinlilerin hâkimiyetinde gibidir ve Kalmuklar buna dayanamazlar. Lhasa'ya yürürler ve fazla zorlanmadan 1717'de şehre girerler.

Çin hemen müdahale eder ve 1718'de büyük bir yenilgiye uğrar. Ancak 1720'de Tibet Kalmuklarını yenmeyi başarır. Yeni bir Dalai Lama seçilir ve Lhasa iki imparatorluk denetçisine emanet edilir. Yüksek tepeler ülkesi, Gök İmparatorluğunun himayesine girer. Aynı zamanda başka bir Çin ordusu Cungar Krallığına saldırır ve Turfan'ı ele geçirir (1716). Sonra Tien-Şan Sıradağlarını aşar ve Urumçi sınır-

larına kadar Cungarya'ya girer. Büyük İmparator K'ang-hi'nin ölümü (1722) Kalmuklara başkaldırmaları için bir fırsat sunar ve Tsewang Rabdan Turfan'ı yeniden ele geçirir. Goldan Çereng'in hükümranlığı döneminde (1727-1745) Kalmuklar her şeyi kurtarmışlardır, ancak bu hükümdarın ölümü taht kavgalarını başlatır. Tahtta hak iddia edenlerden birisi de Amursona'dır. Amursona himayesine girdiği (1754) Çin sayesinde tahta geçer. Çinliler ülkeyi geniş oranda yağmalamak için bu durumdan yararlanırlar.

Kalmukların zayıflaması Türklerin yeniden ayaklanmasını sağlar. Çağatay hanedanlığı yok olmuştur. Akıllıca davranıp uzlaşarak ülkede istikrarı sağlayan, ancak Batı Türkıstan'dan kovulmaktan kurtulamayan Ahmed ve Mahmud kardeşlerin hükümranlığından sonra –ilki 1503'te öteki de 1508'de ölmüştür– halefleri Hami'yi ele geçirmek için uzun süre mücadele ettiler. Hami'yi ele geçirdikten sonra da Çin'e saldırabileceklerini düşündüler. Mansur (1503-1543) ve Said (1514-1533) Hanlar Kansu'ya art arda seferler düzenlerler. Neredeyse Tu-kiu ya da Tabgaçların günlerine geri dönüldüğü sanılır. Ancak birkaç yıl sonra Şah Han (1545-1570) döneminde kopan ayaklanmalar, ülkeyi, kaosa sürüklerler ve büyük bir karanlığa gömerler.

Tarım havzası artık küçük prensliklerden oluşan bir mozaik değildir. Adlarını (eski bir Türk geleneğine göre) iki karşıt renkten alan iki hanedan tarafından yönetilmektedir: Aktaglıklar ve Karataglıklar. Bu iki hanedan birbirinden nefret eder. Hz. Muhammed'in soyundan geldiklerini iddia ederek *Hâce* (genelde sanıldığının aksine *Hoca* değil) unvanını alırlar. Bu unvan "efendi" anlamına gelir. Bu unvana büyük oranda dinsel bir anlam yükleyerek ülkeyi teokrasinin en sert kurallarıyla yönetirler. Dehşete kapılan Çağatay prenslikleri karşı gelmeye çalışırlar, ancak çok zayıf oldukları için başarılı olamazlar.

Çinlilerin Dönüşü

Üç *Hâce* 1753-1754 yılları arasında Çağataylılara ve Kalmuklara karşı Kâşgar ve Yarkend'de başkaldırıp bağımsızlıklarını ilan ederler. Doğu Türkistan tam bir kargaşaya sürüklenir.

Çinliler buraya yerleşmek için bundan yararlanırlar. Katliamlar yaparak sonunda Kalmukları yok etmeyi başarırlar (1758) ve Hâcelere saldırırlar, şehirlerini kuşatıp teslim olmaya zorlarlar (1759). Ülkenin tümü Çin'e katılır ve bu topraklara yeni bir ad verir: "Yeni İl" anlamına gelen Sin-kiang (Xin-jiang). Yaklaşık bin yıllık bir aradan sonra Çinliler sonunda Orta Asya'ya dönmüşlerdi ve dış politikalarının en önemli hedeflerinden birini de gerçekleştirmeleri için önlerinde engel kalmamıştı: İran'a kadar tüm batı ülkelerine yayılmak. İlk adımları atmışlardı ve başka adımlar da atmayı planlıyorlardı. Ancak Ruslar varlıklarıyla onları engelledi.

Hanlılara karşı küçük bir yerli topluluğu ne yapabilirdi ki? Hâceler saygınlıklarını korumuşlardı. 1826'da onlardan biri olan Cihangir, Kâşgar'da ayaklanır ve diri diri derisi yüzülür. 1857'de nefret ve intikam duygularıyla dolan Veli Han da başkaldırır. Başarılı olur ve Batı Türkistan'dan takviye alır. Bu takviye bölgeye kendiliğinden gelmiş ya da Ruslar tarafından itilmiş Türkler, özellikle de Yakub Bey diye biridir.

Yakub özgürleşme hareketinin başını çeker ve Kâşgar, Yarkend, Hoten, Aksu ve Kuça'yı ele geçirir. Peşinden Cungarları ve yüzyıllardır Yun-nan bölgesinde tecrit edilmiş olarak yaşayan içinde Çinlilerin de bulunduğu tüm Çin Müslüman topluluklarını sürükler. Devleti İngiltere tarafından tanınır, Rusya'dan destek alır. Rusya da bu durumdan yararlanıp, Kulca ve İli Vadisi'ni ilhak ederek biraz daha ilerler. Bağımsız bir Türkistan doğmuştur.

Yakub Bey 1877'de öldürülür, oğlu Kuli Bey ise beceriksiz ve aptal biri olduğu için başarılı olamaz. Yapılan her şey bir günde yıkılır. 1878'de Çinliler ülkeyi ele geçirir. Ancak bağımsızlık günleri unutulmaz. Otuzdört yıl sonra 1911'de, Çin monarşisinin sonunun gelmesi ve cumhuriyetin ilan edilmesiyle Doğu Türkistan altı yıl için yeniden bağımsızlığını elde eder. Bu birkaç yıl kuşkusuz unutulmaz bir iz bırakır: bu iz XX. yüzyıl boyunca ve bugün bile kolayca görülebilir.

Kırım Tatarlarının Tasfiyesi

Kazan (1552) ve Astırhan'ın (1555) ele geçirilmesinden sonra bugünkü Rusya'da ve Ukrayna'da Kırım Hanlığından ya da Kırım Tatarlarından başka eski Türk devleti kalmamıştır. Kırım Hanlığı 1475'ten sonra Osmanlı himayesine girmişti, 1571'de Rusya'yı yağmalayarak son bir güç gösterisinde daha bulunmuştu. Bu tarihten sonra da sürekli savunmadaydı, daha doğrusu varlığını İstanbul'daki padişah sayesinde sürdürüyordu. Ruslar ve Türkler arasındaki 1768-1774'teki korkunç savaş aynı derecede korkunç Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla sonuçlanmış ve Kırım Hanlığının sonunu getirmiştir. Büyük Katerina Azov'u, Bug ve Dinyeper arasındaki bölgeleri, Kuban ve Terek'i alır. Kırım'a gelince, Babıâli tarafından bağımsızlığı tanınır ve güvence altına alınır, bir başka deyişle çariçeye teslim edilir.

Ruslar hep aynı oyunu oynuyor ve başrolü kapıyorlardı: bir ülkeyi tecrit etmeyi başardıklarında, başına kendi adamlarından birini getiriyorlardı. Halk onu reddediyor ve ayaklanıyordu. Bu durumda başa getirilen kukla yönetici yüzünü Rusya'ya dönüyor ve yardım istiyordu. Ruslar da ittifaklarına saygı bahanesi altında bu zavallının yardım çağrısına koşuyor, duruma hâkim oluyor ve ülkeyi korumaları altına

alıyorlardı. 1777'de ve 1783'te böyle olmuştur. 1777'de Rusya, Devlet Giray Han'ı devirir ve yerine Şahin Giray'ı getirir. Şahin Giray ne zaman kendisini tehlikede hissetse –bu da oldukça sık gerçekleşir– Rusya'yı yardıma çağırıyordu. Sonunda Rusya, Kırım'ı ele geçirdi ve ilhak etti (1779). Daha sonra da Avusturya'ya savaş açtı; ancak önce Polonya'da sonra da Fransa'daki olaylar statükonun korunması sonucunu getirdi.

Ruslar Kırım hanlarına tüm güvenceleri vermiş, ancak onları onurlandırmamışlardır. Rusların istedikleri tüm Türkleri Avrupa topraklarmdan atmak ya da Slavlaştırmaktı. Bu amaçlarına da neredeyse tamamen ulaşıyorlardı. Kırımlılar hiçbir mücadele göstermediler; toprakları ellerinden alındığında da Osmanlı İmparatorluğuna sığındılar. Sürgünleri korkunç oldu: çok sayıda kişi öldü; 1783 yılında yaklaşık yarım milyon Kırımlı varken, 1862'de 100.000'den azdırlar ve acıları henüz son bulmamıştır.

Ruslar Kafkasya'da

Tüm sıradağlar gibi gerçek bir sığınma yeri olan Kafkasya'da pek çok halk bulunmaktadır: küçük ya da büyük, vasat ya da şanlı bir geçmişe sahip, eski ya da yeni, dilleri, kültürleri ve dinleriyle –Müslüman ya da Hıristiyan– birbirlerine yakın ya da uzak halklar. Bu halklar içinde Kafkas sıradağlarının sınırlarının dışına taşan üç halk vardır: Azeriler, Ermeniler ve Gürcüler. Bu üç halk da tarihte önemli roller oynamışlardır. Azeriler görece yeni bir halk olarak, İran'ın kaderini belirleyen başlıca güçlerden olmuşlardır, daha eski halklar olan Ermeniler ve Gürcüler büyük uygarlıklar ve büyük ve güçlü krallıklar kurmuşlardır.

Ruslar sürekli gözlerini ufuklarında dikilen bu engin sıradağlara dikmekte ve bunlara ulaşmayı arzulamaktaydılar. 1320'den başlayarak, Kuban'a dağınık bir şekilde yayılmışlardı, eğer bu olay gelecekte belli bir iz bırakmasaydı unutulup gidebilirdi. Ruslar ilk başarılarını ancak XVIII. yüzyılın başında kazanabildiler (1722'de Ermenistan'a müdahale etmişlerdir).

Kafkasya, özellikle de güney bölgeleri yaklaşık bir yüzyıldır Osmanlılar ve Safeviler arasında sürekli itilaf konusu olmuştu. Bu bölgedeki şehirler bir Osmanlıların bir Safevilerin eline geçmiştir. Bu çatışmalar Rusların Çerkez toprakları, Dağıstan ve genel olarak sıradağların kuzey bölgelerine yayılmasını kolaylaştırmıştır. Moskova kuvvetler 1723-1735 yılları arasında eski şehir Bakü'yü ele geçirdiler. Burası Sasanilerin kurduğu bir şehir olup gerçek bir petrol merkezidir. Zaporog Kozakları 1737'de Nogay Tatarlarını geri püskürtürler ve Stavropol, Georgyenks ve Mozdfok'u güçlendirirler. Böylece imparatorluğun sınırlarını dağlılara karşı korumaya alırlar. 1783'te Gürcistan kralı kendisini savunamayacağını görüp çarın koruması altına geçer ve 1799'da da tacını çara devreder. 1801-1864 yılları arasında antik krallığın tüm şehirleri birbiri ardına ilhak edilir.

Buna karşın Ruslar, Safeviler karşısında kazandıkları zaferlerle Azerbaycan ve Ermenistan'ın bir bölümünü ele geçirirler. 1813'te Golestan Antlaşmasıyla Karabağ, Erivan, Nahcivan, 1828 Türkmençay Antlaşmasıyla da, 1806'dan beri işgal altında olan Bakü'de dahil olmak üzere Azerbaycan'ın kuzey toprakları alınır.

Gürcistan'da ise Moskova'nın elinden kurtulan birkaç şehir kalmıştır ve bugün bunlar Türk topraklarını oluşturmaktadır. Geçmişten günümüze sadece birkaç güzel kilise kalmıştır. Ermenistan ve Azerbaycan birbirinden ayrılmışlardır, Ermenistan'ın büyük bir bölü-

mü Osmanlı hâkimiyetindeyken, Tebriz bölgesi çevresine yayılan Azerbaycan ise, İran'ın kuzeybatısında Türkçe konuşan halkların kurduğu büyük bir Türk bölgesi oluşturur. Ermenistan'ın parçalanmasıyla ortaya çıkan dramları biliyoruz: o güne kadar Osmanlı İmparatorluğunun en önemli unusur ve dinamiklerinden biri olan Ermeniler bu imparatorluktan kopmuş, yönünü Moskova'ya dönmüş ve Babıâli için şüpheli duruma düşmüştür. Bu parçalanmadan iç savaşlar, katliamlar ve kıyımlar doğmuştur. Azerbaycan'ın bölünmesi daha az trajik olaylara neden olur, özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında çok ağırlaşan sorunlar yaratmakla birlikte, bugüne kadar eşine az rastlanır büyüklükte Türkçe konuşan bir topluluk ortaya çıkarmıştır.

Bu biçimde ikiye bölünen engin topraklar aslında eski bir İran uygarlığı toprağıdır. Bu eski İran uygarlığı topraklarına, Orta Asya'dan birbiri ardına gelen göç dalgaları sonucunda bütünüyle Türkçe konuşan topluluklar yerleşmiştir. Buradaki öteki halklar da büyük oranda Türkleşmişlerdir ve Azeri dilini konuşur olmuşlardır. Azeri dili Anadolu Türkçesine çok yakın bir dildir ve her iki dili konuşanlar birbirlerini anlamaktadırlar, oysa bilindiği gibi tüm Türkçe konuşan topluluklar birbirini aynı oranda anlayamaz. Müslümanlığı kabul etmişlerdir ve en azından Safevilerden beri Oniki İmam Şiiliğini benimserler; üstelik bu dini, Anadolu Alevilerinin, "Kızılbaşların" yaptığı gibi geleneklerini koruyabilmek için yüzeyde değil inanarak, büyük bir samimiyetle kabul ederler.

Her ne kadar Hıristiyan topluluklar kendilerini çok mezhepli bir İslam boyunduruğundan kurtaran Rusların egemenliğini genel olarak rahatlıkla kabul etmiş olsalar da Müslüman topluluklar, ki aralarında Türkçe konuşan topluluklar çoğunluktadır, bunların aksine Ruslara karşı her fırsatta ayaklanmışlar ve tüm güçleriyle bunlardan kurtul-

maya çalışmışlardır. Bu topluluklar uzun bir süre oldukça iyi mücadele etmişler, 1803 ve 1859 arasında Dağıstan'da, Nakşibendi tarikatından gelen bir kahraman, bir efsane figürü çıkarmışlardır. Şamil'in ünü bir şövalye romanını kahramanı gibi her yere yayılmıştır. Ancak söz konusu topluluklar bu yüzyılda yenilirler. Bunun üzerine binlerce Müslüman Osmanlı topraklarına sığınmıştır. Ancak bu toplulukların beraberinde getirdikleri onca hınç ve nefret, Osmanlının can çekiştiği dönemde olanca açıklığıyla ortaya çıkacaktır.

Kazakların Boyun Eğmesi

Rusların Sibirya'da ilerleyişi Pasifik'e kadar ulaşmış ve Çin varlığıyla durdurulmuştu. XVII. yüzyıl boyunca, bu iki güç arasında pek çok çatışma olmuştur: 1652, 1658, 1675 ve 1684-1686 arası. 1689 tarihli Nerçinsk Antlaşması Rus ve Çın sınırını Argun olarak belirlemiştir. Daha batıda Moğolistan tampon bir devlet oluşturmuştu. Uzakdoğuya doğru ilerlemenin artık mümkün olmadığını gören çarlar kendilerini giderek daha fazla Orta Asya'ya doğru yönelir bir halde buluyorlardı. Orta Asya'yı fethetmek artık çok zor bir iş olarak görülmüyordu.

XVIII. yüzyılın başında Kazaklar, Kazan'dan gelen mollaların yoğun çabası sayesinde İslamiyeti sonunda kabul ederler, ancak bu kabullenme büyük bir inançla ya da büyük bir bilgiyle gerçekleşmemiştir. Böylece İslam adına bozkırların yolunu açan Ruslar oldu. Onları izlemek yeterli olacaktı. Üsler Sibirya istilasında kullanılan üs modeline göre kullanıldı: önce Omsk (1715), sonra Semipalatinsk (1718) ve Ust-Kamenogorsk (1720) ve son olarak Petropavlovsk (1725). Bunlar doğru zamanda kazanılmış üslerdi. Kazakların Rusların desteğine ihti-

yaçları vardı, çünkü Volga Kalmukları ve Cungar tarafından kuşatılmışlardı (1723-1725). XVII. yüzyılın sonunda boyları birleştiren Han Levka (ö. 1718) Ruslardan yardım ister ve bu müdahalenin bedelini Ruslara gözetim hakkı vererek öder, bu bir anlamda himayeyi kabul etmek demektir. Bu durum 1730 ve 1742 yıllarında giderek belirginleşir; ancak Ruslar, Kazakların yaşam haklarına, mülkiyet haklarına, toplumsal yapılarına ve gelenek ve göreneklerine büyük bir saygı göstermeye de devam etmişlerdir. Ancak bir yüzyıl içinde Ruslar Kazakları ilhak ederler. Bu tarihten sonra da Rusların davranışları tamamen değişir. 1822 ila 1844 arasında hanlıklar ortadan kaldırılırlar ve 1857'de bu küçük topluluk silahlarını bırakmak zorunda kalır.

Ruslar artık Harezm ve Sogdiyan'ın zengin vahalarıyla karşı karşıyadırlar.

Mâverâünnehir'de Son Özgürlük Yılları

XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya'daki Özbek devletleri çok zor şartlarda yaşıyorlardı. Yıllar geçtikçe daha da içine kapanan bu ülke, sonunda dünyanın öteki ucunda, gizemli ve ulaşılmaz bir ülke imgesi kazandı ve Ruslar, İranlılar, Çinliler ve İngilizler Özbekleri kendi içine kapatmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Özbek ülkesine yolculuk etmek isteyen birkaç gezgin de öyle güçlüklerle karşılaşıyorlardı ki, ortaçağda Asya'yı ya da Afrika'nın güney ekvator bölgelerini keşfe çıkan gezginlerin karşılaştıkları bunun yanında hafif kalıyordu. 1831'de Court, 1833-1834'te Desmaisons, 1863'te Macar Armin Vambery bunlardan birkaçıdır. Bunlar arasında Macar gezgin Vambery önemli bir yere sahiptir, çünkü bir derviş kılığına girerek tüm ülkeyi gezmiş ve yolculuk anlatıları yaygın bir bi-

çimde okunmuştur. Bu gezginlerin çoğunun, Avrupalıların istihbarat elemanları olarak çalışmadıklarını söylemek güçtür ve oldukça güçlü ve yoğun bir yabancı düşmanlığı olan bu bölgelerde kimisi yaşamını kaybetmiştir.

Geçmişte şanlı zaferlere ve dönemlere tanık olmuş Buhara ile Mâverâünnehir ve Harezm'in diğer şehirleri artık neredeyse yarı-barbar bir döneme gerilemiştir. Sovyetler zamanında Buhara kalesini, işkence odası (karanlık bir Grevin müzesi gibi) ve zevksizliğin en son noktasında bulunan emir sarayıyla boşuna sergilemeye çalışmamışlardır.

Nadir Şah'ın saldırısını saymazsak yaklaşık bir yüzyıl boyunca Buhara Hanlığında kayda değer bir olay olmamıştır. Söz edebileceğimiz tek önemli olay Fergana'nın ayrılmasıdır; 1700'de fiilen başlayan bu süreç 1732'de tamamlanmıştır, bu tarihten sonra Fergana, Hokand Hanlığı adını alır ve hanedanlıkta meydana gelen yeni bir değişimle, Canoğulları (ya da Astırhanlılar) yerlerini Mangıtlara bırakırlar. Mangıtlar, Amu-Derya ve Sir-Derya arasında göçebelik yapan Tatar Nogay kavimlerindendir. Her şey Canoğullarının tahta geçtikleri dönemdeki gibi gerçekleşir: Mangıt liderlerinden Mansur Şah (1785-1800) son hükümdarın kızıyla evlenir ve onun yerine geçer.

Afgan fatih tarafından ilhak edilen Hive Hanlığı bağımsızlığını kazanır. Ancak sonra 1770 yılında Türkmenlerin saldırısıyla başkentleri yerle bir edilip sonunda yağmalanır. Buhara gibi Hive de çabuk kendisini toparlar. Çünkü Hive geçmişin en geleneksel modellerine duyulan dokunaklı bir bağlılıkla yeni komşusundan büyülenmiştir. Yapılar birbiri ardına çoğalır: saraylar, camiler, medreseler, mezarlar, pazarlar. İç Kale (1786) gibi en eski yapılardan, Kalyan Minaresi'ne benzetilmeye çalışılan İslam Hâce Minaresi (1908-1910) gibi yakın zamanlı yapılara kadar bütün yapılar içi içe geçmiştir. Hive'ye

güzel bir sinema filmi dekoru havası katan bu yapılar şehri Asya'nın en büyüleyici şehirlerinden biri yapar.

Hokand Hanlığı dinamik bir atılımla başlar, Türkçe konuşan toplulukların genel olarak çöküşte olduğu böyle bir dönemde bu ilgi çekici bir olgudur. Topraklarını büyütmüş, kültürel zenginliğe kavuşmuş ve büyük bir yenilenme dönemine girmişti. Ancak dönemin bağlamı düşünüldüğünde neredeyse mucizevi olarak nitelendirilebilecek tüm bu gelişmeler için geç kalmışlardı ve hanlığın varlığını sürdüremeyeceklerdi. 1800-1840 yılları arasında Alım Han (1800-1810'a doğru), karısı da kendisi gibi şair olan ve yaklaşık altmış şairi bir araya toplayan bir şiir çevresi kuran Umar Han (1810-1822), Muhammed Ali Han (1822-1842) Taşkend ve Türkistan şehirlerini ilhak ederek topraklarını genişletmeyi başarmışlardır. Bu arada Rusların etkisine girmelerinden önce 78.000 Kazak çadırını, Sir-Derya ile Balkaş Gölü arasında göçebelik yapan Büyük Ordu'dan yaklaşık yarım milyon göçebeyi nüfuzları altına alırlar.

Hanlıkların Ruslar Tarafından İlhakı

Kazak bozkırlarının ele geçirilmesi ya da daha doğru bir ifadeyle 1848'e doğru toplu olarak boyun eğdirilmeleri Rusları Orta Asya'nın zengin vahalarının eşiğine getirmişti: atları Sir-Derya'dan su içiyorlardı. Mâverâünnehir iştah kabartan bir avdı, ancak fethi çok fazla tehlikeye gebeydi. Bir sömürge savaşı başlatmayı göze alarak hem yerel hem de uluslararası planda sorun çıkaracaktı.

Ruslar ancak birleşmiş İngiliz, Fransız ve Osmanlı kuvvetlerine (1865) karşı Kırım Savaşını kaybettikten sonra bu tür bir maceraya girişir. Düşmanlıkların bitişiyle boş bırakılmaması gereken topluluklar özgür kalmışlardı. Çar bu durumdan yararlanıp rövanşı almak

üzere harekete geçti. 1854 yılında kurulan Verniy'den (Alma-Ata) yola çıkan General Çernayev'in kuvvetleri Türkistan, Taşkend ve Çiyambest'i alırlar. Nasr Allah (1827-1860) adında eli kanlı bir zorbanın boyunduruğu altında otuz yıl geçiren Buhara Hanlığı, Muzafferüddin (1860-1885) hükümdarlığında, neredeyse rahat bir biçimde vasalliği tanımıştır (1866). Özgürlüğünü kaybetmişti ya da en azından özgürlüğünden ne kaldıysa yitirmişti, geride sadece bir yanılsama kalmıştı, ama en azından hâlâ prensleri başlarındaydı. Hive Hanlığı 1873'te, Hokand Hanlığı 1876'da boyun eğer. Bu fetih 1873 ve 1884 yıllarında kesintiye uğrar; çünkü Merv'in önemli şehirlerden olduğu İran sınırında, Karakuıum Çölünün güney bölgelerıne yerleşmiş Türkmen ülkelerinin fethedilmesi gerekir. 80.000 ila 100.000 kişinin yaşadığı şehirleriyle, 30.000 ila 40.000 askeriyle, eski de olsa 45 topuyla en güçlü hanlıklardan olan Hokand Hanlığı, otuz yıl içinde çökertildi ve hiçbir direniş gösteremedi. Öteki hanlıklar Hokand kadar bile dayanamazlar.

XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu

XVII. yüzyıl Osmanlılar için kötü bitmişti. Vezirler derslerini almışlardı ve imparatorluğu, XVIII. yüzyılda Avrupa'da patlak veren çatışmalardan uzak tutmak istiyorlardı. Bu konuda her zaman başarılı olamadılar: 1712, 1736 ve 1769-1774 arasında Rusya'yla, 1716 ve 1737'de Avusturya'yla, 1723, 1727 ve 1743'te İran'la savaşırlar.

Gerçek barış dönemi I. Mahmud, III. Osman ve III. Mustafa'nın hükümdarlığında, 1746-1768 yılları arasında olur. Bu arada herkes ordunun yenilenmesi gerektiğini bilmekteydi –ne yazık ki bu konuda çok başarılı olunamaz– ve elbette devleti de yenilemek gerekiyordu – bu konuda da başarılı olunamaz. Ayrıca belaların üst üste gelmesi gi-

bi, yabancıların ülkeyi istilası ülkeyi giderek felç etmeye başlamış, devlet üzerinde savaştan çok daha ağır bir yük oluşturmuştu. Avrupalı büyük güçlerin pasif saldırılarının başlangıcı da bu döneme denk gelir: kendilerini baskı altında hisseden azınlıklardan yararlanırlar. İmparatorluğun parçalanmasından konuşulmaya başlanır. 1774'teki Küçük Kaynarca Antlaşması "Doğu Sorunu" olgusunun ortaya çıkmasına neden olur. Bu sorun yüzyılın sonunu ve XIX. yüzyılın tamamını meşgul edecektir.

Sanat ve kültür de zayıflıyordu. Yeni Valide Üsküdar Camiinde (1710) henüz hiçbir Avrupa etkisi görülmezken, bundan birkaç yıl sonra Avrupalıların etkisi, özellikle 1720'de Paris'te bir büyükelçilik açılmasıyla kendisini daha da fazla hissettirmeye başlar. Bu etkiden, "barok" üslup ile Türk "rokoko" tarzı bir üslup doğar. Osmanlı mimarisi bu yeni üslubu çabuk benimser, İstanbul'daki Nur-u Osmaniye Cami (1745-1755) bunun en iyi örneğidir. Ancak bu yeni teknik zamanla, dehasını kaybeder. Öteki halklar gibi Türkler de her dönemde belirli etkiler altında kalmışlar ve bunları özümsemişlerdir. Ancak XVIII. yüzyılda, bu etkileri özümsemekten de uzak kalırlar, çünkü çöküş başlamak üzeredir. Buna karşın, güzel eserler vermişlerdir. III. Ahmed portresiyle ya da ünlü *Rakkaslar* tablosuyla Nakkaş Levnî (ö. 1732) bunun en güzel örneklerinden biridir. Daha sonra 1735 ila 1745 arasında, Abdullah Buhârî ince ve zevkli bir üslupla, narin kadınları resmeder ve erotizmi tamamen görmezden gelmez.

Osmanlı İmparatorluğunun Yıkılması

Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan Türk olmayan toplulukların tereddütlerinden, hatalarından, ihanetlerinden sonra, imparatorluğu

savunmak Türklere kalmıştı. Bu savunmayı büyük bir fedakarlıkla yerine getirirler, öyle ki bu durumdan en ufak bir çıkar sağlamazlar. Anadolu geri kalmışlığa terk edilmiş durumdaydı ve XIX. yüzyılda, İstanbul lehçesinde "Türk" sözcüğü "dağlı," "kaba," "geri kalmış köylü" yan anlamlarını da getiriyordu. Türkler yaklaşık iki yüzyıl boyunca bitmek bilmeyen savaşlar sırasında yiğitçe savaşmış, kanlarını bu uğurda dökmüşlerdi. Her şey bittiğindeyse geriye sadece 10 ila 12 milyon Türk kalmıştı. Genelde yenilmiş kimi zaman da yenmişlerdi, çünkü eşi olmayan bir imana ve mirasçısı oldukları eşsiz askeri yeteneklere sahiptiler. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğunun 1699'dan 1922'ye kadar ayakta kalmasının asıl nedeni bu imparatorluğu yıkmak için uğraşanlardır, çünkü bu imparatorluğun yıkılmasının çıkarlarına olmadığını görünce ölümü konusunda bir uzlaşmaya varamadıkları için yapay olarak yaşatılmasında karar kılmışlardır.

İçerdeki ve dışarıdaki savaşların, rezil kıyımların, aptalca katliamların ve misillemelerin sürekli tekrarlanıp durduğu iki korkunç yüzyıl yaşandı: Avrupa'ya bir yaklaşılıp bir uzaklaşılan, yabancı güçlerin iç işlere giderek daha çok katıldığı, ekonomik anlamda vasal durumuna gelinilen, tam bir yıkıma doğru gidilen iki yüzyıllık bir çöküş süreci. Rusların hiç gevşemeyen baskılarına, daha az düzenli olmakla birlikte Avusturya'nın öldürücü darbelerine, yerli olmayan unsurların ayaklanmaları eklenmiştir. Fransız Devriminin miliyetçilik ideolojisi "milletleri" kışkırtmıştır. Yabancıların entrikası, cesaretlendirici sözleri, vaatleri tüm Hıristiyanları ayaklanmaya teşvik eder ve sonunda öldürücü bir özgürlük mücadelesine girişirler. Bunları gizliden gizliye yönlendiren Avrupa da bu durumdan memnundur: onları Hugo'yla, Lord Byron'la yüreklendirmiş, Delacroix'nın tablolarıyla şevklendirmiştir. Edebiyattan müziğe ve

resme romantik ekol giderek yayılırken, romantizm akımı dağa çıkan Rum eşkıyalarda, Praksiteles'in ve Sokrates'in mirasçılarını görür. Avrupa, Ermenileri de satranç tahtasındaki piyonlar olarak görür ve daha sonra onları terk eder. Bunların arkasından ağlar, soykırımdan söz eder, ki söz konusu vaka aslında çok daha ufak bedeller ödenerek önlenebilirdi.

Osmanlıların sürekli olarak yineledikleri, ancak bir türlü yerine getiremedikleri vaatler, ki bu vaatlerinin yerine getirilmemesi için bütün düzenlemeler önceden yapılır, kanlı ayaklanmalar, daha da kanlı bir biçimde gerçekleştirilen baskınlar, tüm bu kıyımlar ve tüm bu kargaşa Türklerin elini kana bulamış ve bu bir türlü silinmeyen bu kan lekesi, sadece Osmanlı İmparatorluğuna ait olarak görülmeliyken bugünkü cumhuriyeti de etkilemiştir. Giderek Hıristiyanlıktan uzaklaşmasına rağmen Avrupa, Hıristiyanların İslam'ın baskısı altında ezildiklerini görmek istemiyor, belki de bir art düşünceyle bu şekilde onları kendine çekeceğini ve katacağını düşünüyordu. Ancak Avrupa, Hıristiyanların da Müslümanları boğazladığını, bu durumu imparatorluğun zaafı olarak gören kamuoyu nezdinde Babıâli'nin kendini aklayamadığını, Müslümanların aynı merkezkaç kuvvete itaat ettiğini ve Hıristiyanlar kadar onların da imparatorluğun yıkılmasına katkıda bulunduklarını (örneğin Arabistan'da Vahabileri, Balkanlarda Tebelen'den Ali Paşa'nın Boşnak ve Arnavutlarını, Babıâli'nin başlıca vasalı olan Mehmed Ali'yi, ünlü Arabistanlı Lawrence'ın uzun süre aralarında yaşadığı Yakındoğu'daki tüm Arapları) unutuyordu.

XIX. Yüzyıldaki İlk Krizler

Fransız Devrimi ve Napolyon savaşları sadece Avrupa'yı değil,

Osmanlı İmparatorluğunun bagrında yaşayan halkları da sarmıştır. Her biri özgürlük için mücadele etmek, tüm suçlardan sorumlu tuttuklarından kurtulmak, bu büyük devrimden yararlanmak istiyordu. Yangın yerine en yakın olan Balkanlar bu yangının alevlerinden kurtulamaz; buradan etrafa saçılan kıvılcımlar ise Nil Vadisine, Lübnan'a ve Ermenistan ve Kürdistan topraklarına düşer.

İlk olarak Boşnak Müslümanlarından Pasvanoğlu ayaklanmıştır ve Balkanların bir bölümünün valisi olarak tanınmak için İstanbul'u tehdit eder. Vahabiler daha sert ve daha katı bir İslamiyet adına Mekke ve Medine'nin efendileri olurlar (1802-1804). Ancak bir süre sonra Vahabiler de Mısır'ın Arnavut kökenli valisi Mehmed Ali tarafından boyunduruk altına alınırlar. Uzun süren bir ayaklanma sonucunda Sırbistan da özerkleşir (1817).

1821'de Yunanistan'ın bağımsızlık savaşı başladığında, bir süre için yeniden huzur döneminin geldiği düşünülmüştür. Mısır bu konuda padişahın yanında yer alır. Türkler başarı kazanırlar (Atina 1827'de ele geçirilir), ama Türk-Mısır donanması aynı yıl Navarin'de, Fransız ve İngiliz müttefik donanması karşısında yenilir. Bir süre sonra da Ruslar, Doğu Anadolu'ya büyük saldırılarda bulunurlar (Batum, Kars ve Erzurum'un alınması) ve Balkanlara da girerek ilk kez İstanbul'a çok yaklaşırlar. Türkler antlaşma imzalamak zorunda kalır. Fransızlar ve İngilizler, imparatorluğun parçalanmasını istemezler, ancak Osmanlılar Sırbistan'ın, Moldavya'nın, Eflak'ın özerkliğini tanımak ve Beserebya'yı da Ruslara bırakmak zorunda kalırlar.

Mısır paşası Mehmed Ali (1805-1848) donanmasını ve Mora yarımadasını ve Girit'in yönetimini kaybetmiştir (1823-1840). Bu kayıpların telafisi olarak Suriye'yi ister. Babıâli bu isteği reddeder. Bunun üzerine Mehmed Ali saldırıya geçip, Filistin, Lübnan ve Şam'ı işgal

eder (1831), Anadolu'ya girer, Konya ve Kütahya'yı alır (1832-1833). Neredeyse Türk imparatorluğunun yerini Mısır İmparatorluğunun alacağı sanılır. Avrupa bunu hiç istememektedir. Müdahale eder ve İngiltere bu durumdan yararlanarak Aden'i (1839), yani Kızıldeniz'in kilidini ele geçirir. Mehmed Ali, Mısır'ın vasi valisi olarak tanınır, ancak Suriye hevesinden vazgeçmek zorunda bırakılır (1841). Her yanıyla bir Osmanlı olmasına rağmen bağımsızlığını elde eder.

Mısır'ın Türklerin Elinden Çıkması

Mısır Osmanlı boyunduruğuna katlanmakta her zaman zorlanmıştı. Eski şanlı günlerini hatırlıyordu. Henüz bağımsız oldukları sıralarda bile halk kaderinin efendisi olamamıştı, çünkü çok daha önce Türklerin, yani Memlukların egemenliğine girmişlerdi, ama Mısır devleti, zengin ve saygı duyulan bir devletti. Ancak Osmanlı işgalinden sonra zenginliklerini sömüren uzak bir imparatorluğun bır ilınden başka bir şey değildi artık.

Buna karşın köylüler boyun eğmişlerdi; ancak askerler ücretlerinin ödenmediğini bahane ederek sık sık ayaklanıyorlardı. 1586'dan sonra silahlarını işgal kuvvetlerine çevirdiler ve 1589, 1598, 1601 ve 1604'te bunu tekrarladılar. Yıllar geçtikçe Babıâli tarafından gönderilen paşalar otoritelerini yitirmiş ve Memluk beyleri öne çıkmışlardı. Osmanlı İmparatorluğunun şansına, en yüksek mevkilere gelmeye alışmış beyler birbirlerini kıskanıyor ve birlik oluşturamıyorlardı. Bunların bölünmüşlüğüne karşın XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kahire ile İstanbul arasındaki bağlar oldukça gevşemişti; Mısır neredeyse özerk bir konum kazanmıştı. Andre Raymond'un da belirttiği gibi "Bonapart'ın 1798'de öne sürdüğü fikirde sadece propaganda yoktu,

Fransızlar Mısır'a, Osmanlı İmparatorluğunun düşmanı olarak değil, ... Gürcistan ve Kafkasya'dan satın alınan ve şimdi dünyanın en güzel beldesine hükmeden bir grup kölenin, Memlukların yerel rejiminin düşmanı olarak girmişlerdi." Türk-Fransız savaşı 1798 Eylülünde başladı ve iki ülkenin orduları Filistin'de karşı karşıya geldiler ve geleceğin Napolyon'u Saint-Jean-d'Acre'ı ele geçirdi. Kleber'in halefi General Menou'nun öldürülmesinden sonra tahliye edilen Nil Vadisi'ne yeniden barış gelmişti (Haziran 1802).

Fransızların gidişinden sonra İngilizler, seksen yıl boyunca Fransızların boşalttığı yerlerde hâkim olmaya çalıştılarsa da başarılı olamadılar. Ferdinand de Lesseps'in girişimi (1854-1869) büyük bır hayal kırıklığına neden oldu. Para ve entrikayla, Fransızların 1875 yılında açtığı Süveyş Kanalını ele geçirmeye çalışmışlardı.

Mehmed Ali 1805'te Mısır paşası olarak atandı. Olağanüstü özelliklere sahip bir adamdı. Yaklaşık bin yıllık paralı asker geleneğini yıkarak (Memluk liderlerini 1811'de öldürtmüştür), yerine *fellah*'ları getirmiştir, bunlardan düzenli ve örgütlü Avrupalı bir kuvvet oluşturmuştur. Sanırız Arap işgalinden beri Nil Vadisi'nin köylüleri ilk kez asker oluyordu. Her tür beklentinin aksine deneyimsizliklerine, askeri geleneklerden yoksun olmalarına ve yapı olarak çatışmalardan uzak duran barışçıl insanlar olmalarına karşın bu kuvvet mükemmel başarılar göstermiştir. Girit, Yunanistan, Suriye ve Anadolu'ya saldırmış ve Sudan'ı fethetmiştir (1820)

Bu arada Mehmed Ali Mısır'ı modernleştiriyordu. Mısır'ı geleneksel bir monarşiye dönüştürdü; resmi olarak Osmanlı İmparatorluğunun vasalı olmayı sürdürdü; artık mirasçısı olmadığı için de bu imparatorluktan ayrılmaya cesaret edemedı. 1867'de, halefi olan torunu İsmail *hidiv* (bey) ilan edildi. Bu unvan "paşa" unvanının artık

leshedildiğini ve Mısır hükümdarlarının naip olmadıkları anlamına geliyordu. Ancak bu Arnavutlar, ne Mehmed Ali ne de halefleri İstanbul'u unutabildiler: başkent Kahire'nin zirvesine dikilen kaymaktaşından cami aslında klasik Osmanlı ulu camilerinin bir taklidinden başka bir şey değildir. Abbas Hilmi (1892-1914) Boğaziçi'nin Asya yakasında kendisine bir köşk yaptırmıştır ve bu köşk bugün hâlâ ayaktadır.

Eğer idare etmesini bilmezseniz, bağımsızlık bedeli yüksek bir erdemdir. Mısır, hanedanlığına karşın ya da daha doğrusu bu hanedanlık yüzünden harap bir ülke haline geldi. Mısırlıların geçirdikleri son derece ciddi bir ekonomik krizden sonra İngilizler rüyalarını gerçekleştirme fırsatı buldular. 1882'de ülkeyi "belirsiz bir süre" için işgal ettiler, Mısır bir daha asla Türk olmayacaktı.

Fransa'nın Mağrip'i Türklerden Alışı

Fransa, İngilizlerin Mısır'ı işgalinden bir yıl önce, 1881'de, himayesi altında olan Tunus'u ele geçirerek Mağrip'e yerleşmişti.

Fransa'nın Kuzey Afrika'ya müdahalesi oldukça uzun yıllar önce başlamıştı. Her ne kadar Türk askerlere sahip Fas hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olmasa da Cezayir, Tunus, Libya, Sireanik [Libya'nın bir bölgesi, Kenan ülkesi] Osmanlınm bir parçasıydılar ve korsanların korku saldıkları ve Akdeniz'in kuzey kıyılarını yağmaladıkları önemli üslerdi. Ancak zamanla bu yarış giderek daha az verimli olmaya ve limanlar ve kıyı ülkeleri gerilemeye başladı.

Denizciler, Osmanlıların onlar için ve onlar sayesinde kurdukları yerleşim yerlerinin en önemli sakinleriydiler ve aslında buraların gerçek efendileriydiler. Bu bölgenin zenginliklerine büyük oranda sa-

hip olan bu denizciler, önemli bir payı da Babıâli'ye göndermeyi ihmal etmemişlerdir. İç işlerine müdahale etmekte hiçbir zaman çekinmemişler, en sonunda da iktidarı ele geçirmişlerdi. 1590'dan sonra, Osmanlı paşası sadece temsili bir görevde kalırken Tunus beyi ülkenin gerçek hükümdarı olmuştu. Bir süre sonra Cezayir beyi taşra valilerini ve beyleri Konstantinopolis'e danışma gereği duymadan atar ve görevlendirir oldu.

Türkler, Araplar ve Berberiler birlikte yaşıyorlardı. Türkler Arapları küçümsüyorlardı, öyle ki Cezayir'de bulunan Türk *sipahi* birlikleri 1830'dan sonra Araplara karşı Fransızlarla birlik olmuşlardı. Böylece yaklaşık bir elli yıl boyunca Fransa, her ne kadar Türk topraklarında olduğunun bilincinde olsa da Osmanlı İmparatorluğuyla savaştığını düşünmüyordu. Bu düşüncenin örneklerini Tartarin de Tarascon'un yerlilerden söz ederken "Teur" adını kullanmasında ya da Kırım seferinden sonra Cezayirli yerli askerlere "Turcos" denilmesinde görmekteyiz. Zaten Osmanlı İmparatorluğu da kendisini Fransa'yla savaşta gibi görmüyordu.

XVIII. yüzyıldan sonra Mağrip'teki Osmanlı topraklarının, imparatorluğun hiçbir yerinde olmadığı kadar açık bir biçimde azaldığını görüyoruz. Gösterişiyle, erdemleriyle ve geleneklere bağlılıkla üst sınıf hâlâ varlık gösteriyordu, ancak halk yoksulluk, hastalık ve sömürü nedeniyle parya durumuna düşmüştü ve sefalet içinde yaşıyordu. Üstelik nüfus giderek azalıyordu. En büyük şehirlerden biri olan Cezayir büyük Osmanlı şehirleriyle kıyaslandığında yalnızca büyükçe bir kasaba görünümü arz ediyordu. Fransız müdahalesinden hemen önce şehirde 30.000 insan yaşıyordu, oysa Bağdat'ta yaklaşık 100.000, Şam'da 150.000, Halep'te 250.000, Kahire'deyse 300.000 kadar kişi yaşıyordu.

Cezayirliler ve Fransızlar arasında ekonomik ilişkiler kurulalı çok olmuştu; ancak Cezayirliler sattıkları buğdayın parasını Fransızlardan alamıyorlardı. Bu ve başka nedenlerle Cezayir ile Paris arasındaki gerilim giderek tırmanıyordu. Bir olay –bir beyin ani öfkesi ve fevri hareketi– Fransızların müdahalesine bahane oluşturdu. 14 Haziran 1830'da gerçekleşen bu talihsiz olayın ardından 5 Temmuz'da bu bey öldürüldü. Öteki şehirlerin beyleri de aynı şekilde idam edildiler. Sadece Konstantin direnebildi, ama Osmanlılardan beklediği yardım asla gelmedi (1837).

Cezayir'i savunamayan Türkler bunun rövanşı olarak otoritelerini Tunus'ta kurmaya çalıştılar ve casusları burada Fransızların aleyhine büyük bir kampanya başlattı. O sırada İtalya, kıyılara pek çok sömürgeci yerleştiriyordu; İngiltere de bu bölgede sanayi yatırımlarını çoğaltıyordu. Bu güçler arasında gerçekleşen anlaşma neticesinde meydanı boş bulan Paris, bu bölgede himayesini kurmakta gecikmedi.

Türkler daha doğrudan bir biçimde Trablusgarp'a müdahale edip yerel Karamanlı hanedanlığını yok ettiler (1711-1835). Karamanlılar bir Türk korsanın halefi olmaların karşın Arapları destekliyorlardı, çölde bile garnizonlar kurmuşlardı. Sireanik'i kaybettiler, burası Sûnûsi tarikatına ait oldu. Türkler daha sonra Trablusgarp'ı aldılar ve bunun sonucunda bir sömürge imparatorluğu kurmayı planlayan İtalya'yla savaşa sürüklendiler (1911). Ancak Mustafa Kemal adında biri ortaya çıkacak ve tüm planları bozacaktır.

Kuzey Afrika'daki uzun süreli Türk varlığından geriye ne kalmıştır? Arşivler. Birkaç aile Osmanlı atalarını anmaktadır ve etkisini ne abartmamız ne de küçümsememiz gereken Osmanlı geleneklerinin bir kısmı hâlâ varlığını sürdürmektedir. Mağrip şehirlerini gezdiğinizde bunlar bir bir karşınıza çıkarlar: camilerin kubbeli salonları, silindir

biçimli minareler, saraylar. Tüm bu yapılar bizi başka bir gökyüzünün altında Boğaziçi'ne götürmektedir. Çarşılarda hâlâ pazarlığı yapılan az bulunur çiniler ve yün halılar, yerel özelliklerine karşın Doğunun imparatorluk ihtişamını yansıtıyorlar.

Tanzimat

İmparatorluğun yozlaşması karşısında Türklerin verdiği büyük tepki hareketlerine *tanzimat* hareketleri denilmektedir. Bu "reformların" ilk adımı III. Selim döneminde (1789-1807) atılmıştır. İmparatorluğun varlığını sürdürebilmesi için devlet yapılarının derin bir değişimden geçirilmesi gerektiğini gören sultan, karşısında, kamuoyunu arkalarına alan yeniçerileri ve din adamlarını bulur ve en sonunda bunlar tarafından öldürülür. Josephine de Beauharnais'nin kuzeni Aimee de Rivery ya da bir diğer adıyla Nakşidil Sultan'ın üvey ya da öz oğlu olan II. Mahmud da (1808-1839) bu yolda fazla devam edemez. Aldığı ilk önlem –büyük bir katliam sonucu yeniçeri kuvvetlerini ortadan kaldırmak– askeri güçleri hiç uygun olmayan bir sırada zayıflatmış; ancak bu hareketi sayesinde devletin üzerinden ağır bir ipotek kalkmıştır (1826).

Gerçek anlamda yenilenme ancak Gülhane Fermanıyla 3 Kasım 1839'da başlar. Bu yenilenmenin gerçek sonuçlarına ise 1876'da Birinci Meşrutiyet'in ilanıyla, hatta daha sonra yönetimin Jön Türklerin eline geçmesiyle kavuşulur. XX. yüzyılın dönemecinde Avrupa'nın pek çok romantiği, estetikçisi ve elbette Pierre Loti başucunda ağladığı yaşlı imparatorluğu başından sonuna dek değiştirir. Öğretim laikleştirilir (Fransızca eğitim veren Galatasaray Sultan-ı Hümayun lisesinin kurulması, 1868), hukuk birleştirilir, kapitalist Batı sistemi örnek alınarak tüm finans sistemi yeniden düzenlenir, (alafranga, yani

Fransız, Avrupalı tarzında) yaşam biçimi ve sanat anlayışı teşvik edilir: Topkapı Sarayı ve harem terk edilerek Boğaziçi kıyısındaki Dolmabahçe Sarayına geçilir; Avrupa giyim tarzı dayatılır, fes zorunlu hale getirilir – ancak o günlerde modernliğin bir simgesi haline gelen bu aksesuar zamanla muhafazakârlığın işareti haline gelecektir; büyük güçlerle diplomatik ilişkiler kurulur; Abdülmecid döneminde (1839-1861) herkesin kanun önünde eşit olduğu kabul edilir; finans sistemi modernleştirilir; idare ve hukuk sisteminde yenilenmeye gidilir; yeni temeller üzerinde ordu yenilenir; büyük okullar açılır, siyahların köleliği kaldırılır.

Gerçek anlamda bir değişim yaşanır. Bu değişimler başarılı olabilirlerdi. Türkiye'nin büyük bir gücü ve enerjisi vardı ve ekonomide öteki güçleri yakalayabilirdi. Çünkü sanayideki ve teknolojideki yeniliklere açıktı: 1866 yılında açılan ilk demiryolunun kazandığı başarı bunu kanıtlamaktadır. Kendi içine kapanmış bir ülke değildi: öyle ki ticareti 1870 yılında %50 oranında İngilizlerin elindeyken, kültür yaşamında %100 bir Fransız nüfuzu vardı. Ancak ne yazık ki bu değişim rüzgârı başarılı olamadı. Bu başarısızlığın nedenleri de çok uzakta değildi, çünkü "Avrupa'nın hasta adamı"na karşı bir haçlı seferi yürütülüyordu. Ayrıca onu oluşturan tüm halklarla birlikte yaşaması artık mümkün değildi. Her şey onları bu birlikten ayırıyordu. Bu ayrılığa inandırılmışlardı ve bu inanç oldukça kanlı sonuçlar doğurdu. Bu halklar ancak saygı duydukları ve çıkar sağladıkları müddetçe bu hanedana bağlı kalmışlardı. Gerileme devam etti ve imparatorluk yok oldu. 1914-1918 Dünya Savaşının ardından geriye bir şey kalmamıştı, hatta bir Türk ülkesinin de kalıp kalmayacağı sorusu soruluyordu. XVIII. yüzyıl bir yenilgiler yüzyılıydı. XIX. yüzyıl parçalanmanın yüzyılı oldu.

Son Sıçrayışlar

Mısır kuvvetlerinin gidişinden sonra Girit'teki hareketlenme genel bir ayaklanmaya dönüştü. Oldukça uzun süreli bu inatçı ayaklanma doruk noktasına 1866'da ulaştı ve 1897'de özerkliği getirdi. 1841 ila 1846 arasında Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Dürzüler arasındaki iç savaş nedeniyle Lübnan kan gölüne dönmüştü, sonra 1860 da çatışmalar yeniden alevlendi – binlerce insan yaşamını yitirdi. 1822 ila 1834 arasında, Rusların işgal ettiği Rumen illeri bu boyunduruktan kurtulmak için ayaklandılar, ancak başarılı olamadılar. Önceleri birbirine düşman olan iki kuvvet bu illere karşı birleşerek 1848'de tüm ayaklananları yok ettiler ve ülkeyi ikili bir egemenlik altına aldılar. Daha sonrasında bu iller birleşerek bir Rumen Devleti kurmayı başardılar ve 1878'de bağımsız oldular.

Sırbistan'da ayrılıkçı hareketler giderek güçleniyorlardı ve Osmanlı varlığı giderek daha da az hissedilmeye başlanmıştı – 1867'ye kadar sadece birkaç garnizon kalmıştı, Türk bayrağı sadece başkentin hükümet merkezinde sallanıyordu. Karadağ 1853 ve 1857'de ayaklandı. 1876'da Balkanlardaki Müslüman katliamları büyük bir hızla artmaya başlayınca İstanbul'daki halk ayaklandı; Abdülaziz (1861-1876) bu nedenle tahtını ve yaşamını kaybetti – öldürüldü mü, intihar mı etti bilinmemektedir.

1877'deki Rus ve Türk savaşı çarları yeniden Osmanlının başkentinin önlerine kadar getirdi ve Ayastefanos Antlaşması'yla tamamlandı; antlaşma Berlin Kongresiyle (1878) değişikliğe uğradı. Türkler Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'ın bağımsızlıklarını tanıdı ve İngilizlerin Kıbrıs'ı almalarını, Rusların Ardahan, Kars ve Batum'u ilhak etmesini kabullendi. Bosna ve Hersek bölgeleri Türk bölgeleri olarak kalmışlardı, ancak Avusturyalıların işgali altındaydılar.

Balkanlardan elinde, sadece Akdeniz ve Karadeniz arasındaki dar bir koridor kalan Osmanlı İmparatorluğu, artık nüfusunun dörtte üçünün Müslüman olduğu bir Asya devleti haline gelmişti: yüzbinlerce, hatta belki de milyonlarca sığınmacı Doğu Avrupa'dan, Kafkasya'dan ve Rusya'dan kaçıp Anadolu topraklarına yerleşti. Bu durum II. Abdülhamid'in (1876-1909) neden özellikle Müslümanlara dayandığını açıklar. Müslüman güçler ve Osmanlı arasında yüzlerce yıllık bir gelenek ve Tanzimat nedeniyle gevşeyen bağları yeniden sıkılaştırmak istemiştir. Yine bu durum nedeniyle o güne kadar bilinmeyen panislamizm hareketi bir ivme kazanmış ve Ermeni sorunu, beraberinde getirdiği katliamlar nedeniyle, imparatorluğun en önemli iç işi haline gelmiştir: eğitimli, genellikle zengin, tüm dünyaya yayılmış büyük bir diyasporaya sahip Ermeniler imparatorlukta kalan son büyük Hıristiyan topluluğu oluşturuyorlardı.

1912'de patlak veren Balkan savaşları Birinci Dünya Savaşının ön hazırlıklarından başka bir şey değildi. V. Mehmed'in (1909-1918) ve üç paşanın, Talat, Cemal ve Enver'in yönetimi altında olan Türkiye, Birinci Dünya Savaşına 3 Ekim 1914'te Almanların ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun yanında katılmıştır. Türkiye'den pek fazla bir şey beklenmemesine rağmen iyi mücadele etmişlerdir. Osmanlıların kuvvetleri Süveyş Kanalı harekâtında başarısız olmuşlar (Ocak 1915), Fransızların ve İngilizlerin aptalca bir planla yaptıkları Çanakkale çıkartmasını geri püskürtmüşler (Mayıs-Ağustos 1916), Townsend'i Kut el-Amara'da teslim almışlar (28 Nisan 1916), ayaklanan Suriyelilere karşı direnmişler, Ermeni çetelerini destekleyen Ruslara karşı savaşmışlar ve Van'ı onlara karşı öyle canla başla savunmuşlardır ki, bu iki kuvvet arasında geçen kanlı çarpışmalar sonucunda bölge bütünüyle harap olmuştur. Ancak sonunda Erzurum,

Trabzon ve Bağdat düşüp, müttefiki olan Bulgaristan da teslim olunca Osmanlı İmparatorluğu Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalır (30 Ekim 1918). Mondros, ilerde ele alacağımız Sevr Antlaşması'nın yolunu açacaktır (Ağustos 1920).

Yaklaşık iki bin yıldır dünyayı titreten Türklerden geriye ne kalmıştır? Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Kahire, Aden, Mekke, Kudüs, Şam, Halep, Bağdat, Isfahan, Semerkand, Kâşgar, Kazan, Astırhan, Saray, Konstantinopolis, Sofya, Atina, Belgrad, Budapeşte, Kâbil, Delhi, Bicâpûr, Tarım, Ötüken ve Pekin'de hüküm sürdükten sonra, ellerinde artık ne tek bir büyük şehir ne de özgür ve hâkim olabilecekleri küçük bir devlet kalmıştır.

Türkiye? Anadolu'da Rum ve Ermeni krallıkları ile Kürt hükümdarlığından söz edildiğine göre böyle bir ülkenin var olduğunu iddia edebilir miyiz? Osmanlı İmparatorluğu? Bu oluşumun bağrından pek çok ulus çıkmıştır. Belki üç, belki dört, hatta belki de beş yüzyıldır ne bir İslam imparatorluğudur ne de bir Türk devletidir. Her şey bu imparatorluktan önceki haline dönmüş gibidir. İmparatorluğun düşmanı olan Şiilik bile ayakta kalmıştır, Hıristiyanlık varlığını aynı şekilde sürdürmektedir. Onu oluşturan milletlerin dilleri ve kültürleri o kadar iyi korunmuştu ki, kısa bir süre içinde tüm özgünlükleriyle Macaristan, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya, Arap devletleri bir bir kurulmuştu, hatta bir Kürdistan bile kurulabilirdi. Sadece Ermeniler büyük bir hayal kırıklığı yaşamışlardı. Ortadan yok olabilirlerdi, ama olmamışlardı, çünkü Sovyet bir Ermenistan oluşabilmişti. Bu olaylar sonucunda tüm dünyada son derece etkin, yetenekli ve dinamik bir Ermeni diyasporası oluşmuştu. Ancak yüksek dehalarını ortaya koydukları eski yurtlarının büyük bir bölümü artık onların değildi, oradaki halkı artık Ermeniler oluşturmuyordu.

Bu kadar büyük bir yıkımdan bir yarar sağlayamamalarından dolayı duydukları acıyı anlamak mümkündür.

Türkler işgal ettikleri ülkelerin bütünlüğünü bozmamış, bu ülkeleri değiştirmemişlerdi. Gerçekte başka kültürler tarafından asimile edilen onların üst sınıfı olmuştu. Dilleri bir Doğu retoriğinin boyunduruğu altına girmiş, Arapça-Farsça deyişler, kalıplar ve sözcükler dillerini öyle istila etmişti ki köylüler anlamakta güçlük çekiyordu. Hatta XX. yüzyılın ikinci yarısındaki Türkçeye XIII. yüzyıldaki dilleriyle yazılmış Orhon ve Yenisey yazıtlarından daha çok yabancı kalıyorlardı.

Türklerden geriye hiçbir şey kalmamış mıydı? Balkan halklarına sadece danslarını, kumaşlarını, alkolü (*rakı*), konutlarını, bunun ötesinde tüm dünyaya ise sadece şiş kebaplarını ve yoğurdu bırakmışlardır, ancak bugün bunlar bile onlara atfedilmemektedir. Her dilden her dinden insanı barış içinde bir arada yaşatmaya boşuna mı çabalamışlar, büyük bir hoşgörü dersini boşuna mı vermişlerdi dünyaya? XX. yüzyıl Flamanların Valonları istemediği, Fransız Kanadalıların İngiliz Kanadalıları yabancılar olarak gördüğü, Kıbrıs'taki iki topluluğun savaştığı, İrlanda'da din savaşlarının yaşandığı bir yüzyıl olmuştur... Ama Türkler pek çok konuda yararlı olmuşlardır, bunda kimsenin kuşkusu yoktur. Türkler olmasaydı Charles Quint nereye kadar giderdi? Büyük bir olasılıkla İspanya'nın fethi Cebelitarık'a kadar ilerleyecek ve İspanya'nın sınırları, Kraliçe Katolik Isabelle'nin de itiraf ettiği gibi, Akdeniz'in güneyine kadar inecekti. I. François düşmanlarına karşı direnebilecek miydi? XVI. yüzyıldaki Fransa nasıl bir Fransa olacaktı? K. Setton'un da ileri sürdüğü gibi Reform büyük bir olasılıkla Albililerin ayaklanmalarıyla aynı kaderi paylaşacaktı. Protestanlar hayatlarını Türklere borçludurlar. Yaptıkları işler kaçınılmaz olarak Tanrının sonsuz yollarında kayıtlıdır.

XV. BÖLÜM
DİRİLİŞ

1920'de

1920 yılının sonunda Türk dünyasının durumu umutsuz görünüyordu. Sultan, 20 Ağustos'ta Mondros Ateşkes Antlaşması'nın (30 Ekim 1918) korkunç öngörülerini kesinleştiren Sevr Antlaşması'nı imzaladı ve sonbaharda, bir zamanlar Rus Çarlığı olan ülkedeki iç savaş Bolşeviklerin zaferiyle son buldu: artık çağın dışında kalan Hive ve Buhara Hanlıkları ortadan kalktı ve federe ya da bağımsız devletler olmayı isteyen genç "İslam Cumhuriyetleri" SSCB'ye bağlandılar.

Her cephede yenilmiş, Türkler artık kendi yazgılarını kontrol edemez durumdaydılar. Gelecekleri Londra'dan bakılınca karanlık, Moskova'dan bakılınca aydınlık görünmekle birlikte, onları bekleyen geleceğin ne olduğunu bilen yoktu. Daha da kötüsü, öteki devletlerin gözünde artık tıpkı Kızılderililer, Papualar, hatta –neden olmasın– Avustralya yerlileri gibi tarihsel kalıntılar, geçmişte kalan anılardı. Kıtlığa, asimilasyon politikalarına, yok edilme planlarına dayanabilecekler miydi? Kendi kendilerini yok oluşa götürecek bir umutsuzluğa düşmemeyi başarabilecekler miydi? En azından artık uluslararası kamuoyunun ilgisini çekmiyorlardı ve miraslarını paylaşan devletler için teşkil ettikleri sorunlar önemsiz sorunlardı.

Bununla birlikte bir dirilişin, milyonlarca kilometre kareye yayılmış pantürkist bir devletin içinde yeniden bir araya gelmenin düşünü kuranlar, hâlâ planlar yapanlar vardı. Ama bu düşlere kim inanacaktı?

Bu iddialı programlara, bu planlara inanmak isteyen olacak mıydı? Pantürk düşünün savunucularının çoğu Kazan'da ortaya çıktı. Ama 1920'de Kazan'ın neresi olduğunu kim biliyordu? Bunlar her bakımdan küçümseniyorlardı. Kimse onları ciddiye almıyordu, özellikle Büyük Okyanustan Akdeniz'e kadar uzanan geniş topraklarla kıyaslanınca sayıları çok azdı. Kaç kişiydiler? Türkiye'dekiler (11 milyon?), Rusya'dakiler (1914'te 16 milyon) ve Afganistan, İran, Çin ve sürgünde olanlar olmak üzere üç gruba ayırabileceğimiz toplam 30 ıla 32 milyon insan. Tam sayılarını tahmin etmek neredeyse imkânsızdı.

Osmanlı İmparatorluğunun Tasfiye Edilmesi

Muzaffer itilaf devletlerinin gözünde Osmanlı İmparatorluğu ve onunla birlikte Türkiye yok olmaya mahkûmdu. Halife Sultan, Fransız ve İngiliz ordularının işgalı altındaki başkentinde bir kukladan başka bir şey değildi. Doğu Akdeniz'deki tüm Arap devletleri Batı devletlerinin himayesine geçmişti. Fransa'ya Kilikya'da ve Güneydoğu Anadolu'da, Antalya'ya çıkmış ve Konya'yı denetimleri altında tutan İtalyanlar'a büyük nüfuz alanları verildi. Yunanlılar İzmir'e çıkmış (16 Mayısı 1919) ve ele geçirecekleri topraklarda bir Ege devleti kurmalarına izin verileceği sözünü almışlardı. Hatta bir Pontus Devleti kurmaları olasılığıyla gözleri kamaşmış durumdaydı. Wilson planına göre Ermenistan, Erzurum ve Van olmak üzere tüm Doğu Anadolu'yu kapsayan, Karadeniz kıyılarına uzanan geniş, özgür ve büyük bir ülke olacaktı. Katliamdan kaçanlar Rusya topraklarına sığındıklarına ya da daha önceden buralara göç ettiklerine göre bu durumda ister istemez bu topraklarda kimlerin oturacakları sorusu akla gelmekteydi. Sürgünden dönenler mi? Neden olmasın? Ama Marsilya, Kanada ya da

ABD'de de yaşayan bir Ermeni Kars ya da Ani'de yaşayabilecek miydi artık? Buna karşın bugün Wilson planı hâlâ tüm Ermenilerin geleceklerini bağladıları bir plan olarak görülmektedir – tüm Ermeniler bu planı yaşatmaya çalışırlar, çünkü hepsi de atalarının topraklarına hâlâ bağlıdırlar. Çeşitli parçaları bır araya getirerek bir Kürt Devleti kurmaktan sık sık söz edilmekteydi, çünkü daha önce hiçbir biçimde bir bütün olarak bir Kürt Devleti var olmamıştı, ama eskiden büyük bir Ermeni Krallığı vardı; işte bu iki ırk arasındaki ince ayrım budur. Sonuç olarak dört bir yanından kemirilmiş Anadolu'da, Türkiye'nin sıkışacağı yer olarak neresi kalmıştı? Bu arada ülkenin bütünlüğünü koruyabilmek amacıyla himaye altına girmeyi, örneğin Amerikan himayesi altına girmeyi isteyen ürkmüş yurtseverler de vardı.

İster Anadolu Türkü ister Avrupa Türkü olsun Türkiye'nin parçalanması ya da köleleştirilmesi, boyunduruk altına alınması karşısında infial duyanların sayısı da az değildi. Ama on yıldır bitmeyen bilmeyen savaşlardan sonra yakılıp yıkılmış, nüfusu azalmış, olanakları ve kaynakları tükenmiş, kısmen işgal altında bulunan bir ülkede galiplerin mutlak iradelerinin karşısına dikilebilmek için görülmemiş bir yüreklilik gerekliydi. Öte yandan galipler, İslamın en büyük manevi mertebesi sayılmasına karşın o günlerde başkentinde çökmüş bir vaziyette varlığını sürdürmeye çalışan halifeyi arkalarına almışlardı. Ona karşı çıkmak bir tür aforoz tehlikesiyle karşı karşıya kalmak, dine saygıda kusur etmek demekti. Ancak bir kişi bunu yapacaktı.

Mustafa Kemal'in Devrimi ve Kurtuluş Savaşı

Bu yürekliliği gösterecek kişi, daha önce Trablusgarp'ta (özellikle de 1912'de Tobruk'ta) ve Çanakkale Savaşında ün kazanmış başarılı

bir komutan, radikal ve laik fikirleri benimsemiş eski bir Jön Türk, 1881'de Selanik'te doğmuş devrimci bir ruha sahip Mustafa Kemal Paşa'ydı. Rahatsızlık verdiği halife tarafından Anadolu'daki birlikleri terhis etmekle görevlendirilen Mustafa Kemal, 19 Mayıs 1919'da onu karşılamaya hazır eski bir taşra ili olan Samsun'a hareket etti. Burada bağımsızlık hareketini başlattı. 22 Haziran 1919'da Amasya'da hükümdarın edilgen politikasını kınayan bir bildirge yayımladı. Kısa bir süre sonra, önce Erzurum'da (Temmuz) sonra Sivas'ta (Eylül) ulusal bir kongre topladı. Bu kongrelerde halkın çoğunluğu Türk olan bölgelerde toprak bütünlüğü ilkesini koydu ve bunu sağlamak amacıyla halka dayalı bir hükümet kurmayı tasarladı. Ve bir yıldan kısa bir süre sonra 23 Nisan 1920'de kasvetli bir bozkır kasabası olan Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni topladı ve yetkilerini ona devretti. O tarihten sonra Mustafa Kemal, Türkiye'nin cisimleşmiş örneği, bütün bir halkın iradesinin temsiliydi ve "Türklerin Atası" değil "Ata Türk," yani "Ataları gibi Türk" anlamına gelen *Atatürk* adını aldı.

Yabancılara, İtilaf devletlerine göre Mustafa Kemal bir eşkıya reisinden başka bir şey değildi! Sultan ve sadrazam için daha da fazlasıydı. Onu suçluyorlar, üzerine asker gönderiyorlar, ama fazla da üstelemiyorlardı. İngilizler bu sırada nazırlıkları işgal edip, bazı önemli kişileri tutuklatmışlar ve İstanbul'daki meclisin feshedilmesini sağlamışlardı. Her şeyin yoluna girmesi için iş artık Yunanlılara, İtalyanlara, Fransızlara ve Ermenilere güvenmeye kalmıştı.

Mustafa Kemal Türklerin artık tükendiklerini ve İtilaf devletlerinin barışı çok istediklerini biliyordu, ancak savaşmalıydı. Kazım Karabekir kuzeydoğu cephesinde harekâta başladı. Ruslar devrimleriyle meşgul olduklarından Ermeniler tek başlarına kalmışlardı ve yenilerek Kafkasya'ya püskürtüldüler. Kemalist Türkiye'nin yabancı bir

devletle yaptığı ilk uluslararası antlaşmanın, 2 Aralık 1920 günü Gümrü'de, bugün Sovyetleşmiş olan Ermenistan Cumhuriyeti'nin temsilcisiyle imzalanan antlaşma olması anlamlı değil midir? Bunun ardından gelen başka antlaşmalar, sonraki aylarda bu antlaşmayı teyit edecektir. Ruslar 1878'den bu yana ele geçirdikleri toprakları Kars, Ardahan ve Artvin'i geri verdiler. Onlar da cumhuriyetlerinin bir Kafkasya cumhuriyeti olduğunu kabul eden Ermeniler gibi Türkiye'yle olan ortak sınırlarını kabul ettiler.

Bu, Kürtler için mücadeleye girişmek bakımından cesaret verici bir adım olmadı, zaten 1919 yılının Mayıs ayında gerçekleşen Kahta kongresinde İngilizler Kürtlerin cesaretlerini kırmışlardı. Kürtlerin dramı böylece ağırlaştı, çünkü Türkiye –özellikle burada yoğunlaşmışlardı– İran, Irak ve Suriye olmak üzere dört ülke topraklarına dağılmışlardı. Yeni kurulmuş ya da eskiden kurulmuş bu devletlerden birini bölmek demek bu dört devletin toprak bütünlüğünü bozmak, bu devletlere müdahale etmek demekti. Tüm Kürtleri toprakları üstünde birleştirmeden bir Kürt Devleti kurulamazdı; dahası Irak'ı alan İngilizler Musul petrolünü ellerinde tutmaya çalışıyorlardı.

Bir Fransız müfrezesiyle üç Ermeni taburu Mersin'e çıkarak Adana ilini işgale başlamıştı (Aralık 1918); sonra da mevzileri tutan İngilizlerin yerini almak üzere Maraş, Antep ve Urfa'ya yönelmişti. Fransa Birinci Dünya Savaşı sonunda elbetteki zaferin meyvelerini toplamak istiyordu, ama herhangi bir askeri çabaya girme niyetinde değildi. Bölgedeki güçleri yetersizdi. Dolayısıyla düzensiz Türk birlikleriyle karşı karşıya geldiğinde onurunu kurtarmakla yetindi: bir yardım birliği kuşatma altındaki Maraş'ı kurtardı ve 10 Şubat 1920 günü iki yüz kayıp vererek, üç yüz yaralıyla, yolu üzerinde açlık, yorgunluk ve soğuktan ölmüş iki bin Ermeninin cesedini bırakarak geri çekildi.

Diğer harekâtlarının daha iyi sonuç vermemesi üzerine Fransa, 20 Ekim 1921'de Kemalistlerle bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşma, Türkiye'nin Toroslar'da tutmak zorunda kaldığı birliklerini hemen batı cephesine aktarmasını ve Fransız mandasındaki Suriye'yle geçici bir sınıra kavuşmasını sağladı. Bu sınır 1928 ve 1939'da İskenderun Sancağı'nın Türkiye'ye geri verilmesiyle değiştirilerek kesin olarak çizilmiştir. İtalyanlar da benzer bir antlaşma ve koşullarla Antalya ve Konya'yı bırakmayı kabul ettiler (13 Mart 1921). Türkler bu takviyeden ve manevi destekten tam zamanında güç aldılar. Ocak 1921'de Yunanlılar Eskişehir ve Dumlupınar yönünde saldırıya geçmişlerdi. Bu saldırı, 10 Ocak'ta Mustafa Kemal'in en yakın çalışma arkadaşı İsmet Paşa tarafından İnönü'de durdurulmuş ve İsmet Paşa o günün anısına İnönü soyadını almıştır. Martta yeni Yunanlı saldırısı ve ayın son günü de aynı savaş alanında yeni Türk zaferi. Temmuzda üçüncü Yunan saldırısı: Afyon, Kütahya, Eskişehır düştü. Yunanlılar Sakarya kıyılarına çekildiler ve başkomutanlığa atanan ve tam yetkilerle donatılan Mustafa Kemal 23 Ağustos'ta Yunanlıların karşısına çıktı. Onları tam yirmiiki gün orada tuttu ve sonunda Yunanlılar geri çekildiler. Bu nedenle Mustafa Kemal İslamiyette din savaşını, kutsal savaşı kazananlara verilen "gazi" unvanıyla onurlandırıldı!

Yunanlıların bu yenilgisine karşın barış görüşmeleri bitmek bilmiyordu. Mustafa Kemal buna bir son verme kararı aldı ve 26 Ağustos 1922'de o ünlü emrini verdi: "Ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir!" 30 Ağustos günü Yunanlılar Dumlupınar'da yenildiler ve 9 Eylülde Türkler İzmir'e girdi. O sıralarda başarısız olan müttefiklerini kurtarmak için müdahale etmeye hazırlanan İngilizlere karşın Fransızlar aynı yılın 11 Ekiminde Mudanya Ateşkes Antlaşması'nı imzalatmayı başardılar.

Türkiye Cumhuriyeti

İsviçre'de bir barış konferansının toplanması söz konusuydu (21 Kasım 1922). Mustafa Kemal heyetin Türkiye'yi temsil eden tek heyet olacağından emin olmak için 1 Kasım günü saltanatın kaldırılmasının oylanarak kabul edilmesini sağladı. Halifelik varlığını dinsel ve manevi güç olarak 3 Mart 1924'e kadar onbeş ay daha sürdürdü. 24 Temmuz 1923 günüyse Lozan Antlaşması'yla Türkiye'nin aşağı yukarı bugünküyle aynı olan sınırları içinde varlığı tanınıyor, kapitülasyonlar kaldırılıyor ve ülkenin uluslararası topluluk içine girmesi onaylanıyordu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi 29 Ekim 1923 günü cumhuriyeti ve başkentin Ankara olduğunu ilan etti. Tek bir siyasal parti kuruldu. Mustafa Kemal'in yönetiminde her türlü güce sahip olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) adındaki bu partiyle eski Müslüman imparatorluğun genç, milliyetçi, Batılı ve modern bir devlete dönüştürülmesi süreci başlatıldı. Bir Türk-Yunan antlaşmasıyla (30 Ocak 1923) İstanbullu Rumlar ile Doğu Trakyalı Türkler dışta kalmak üzere her iki ülkede azınlık durumundaki halkların mübadelesi sağlandı: böylece 1.500.000 Rum atalarının yaşadıkları toprakları –iki bin yıldan uzun bir süredir yaşadıkları toprakları– terk etti. Buna karşılık Yunanistan'dan da yarım milyona yakın Türk, Türkiye'ye gönderildi.

Karamsarlar yanılmıştı. Tüm beklenenlerin aksine Türkiye yaşama döndü. Kuşkusuz uluslararası iddiaları olan bir imparatorluk değildi artık; bir uluslar konfederasyonu hiç değildi. İlk defa Türk halkınca kurulan, kendini Türk hisseden, Türk kalmak isteyen ve Türkler tarafından yönetilen bir devletti. İslamdan vazgeçmeksizin İslamiyeti toplumsal ve siyasal nitelikli bir konu saymak yerine Avrupanınkiyle karşılaştırılabilecek modern ve laik bir düzen benimseme kara-

rındaydı. "Kemalist Devrim" adı altında alınan bir dizi önlem bu iradenin kanıtıdır: şer'iye mahkemelerinin, tarikatların kaldırılması, medreselerdeki geleneksel öğrenime son verilmesi, peçenin, bazı Doğu tarzı giysilerin yasaklanması, şeriat yasalarının yerine bir medeni kanunun (İsviçre'den), ticaret kanununun (Almanya'dan) ve ceza kanunun (İtalya'dan) kabulü. Bu değişikliklerle bir hamlede çokeşlilik, haremler, karısını bir sözle boşamak ve miras konusunda kadınla erkek arasındaki eşitsizlik ortadan kalktı. Ayrıca Fransız kadınından önce seçme hakkına sahip plan Türk kadını kısa bir süre sonra seçilme hakkına da kavuştuğu gibi, kadınlar her türlü mesleğe –uygulamada değilse bile en azından hukuken– girme hakkını da kazandılar. Latin harfleri bazı özel ayırıcı işaretler eklenerek, o zamana kadar kullanılmakta olan Arap harflerinin yerini aldı ve Türkçe derinlemesine bir değişikliğe uğradı: eski Türkçeye yakın olmayı sürdüren halk dilinden Arapça-Farsça sözcükler ve Osmanlıcanın uzun ve ağdalı cümle yapısı büyük ölçüde çıkartıldı, çok sayıda yeni sözcük türetildi. Özetle her şey Selçuklu sultanlarının dönemin uygarlık ışığı olan Sünni İslam uygarlığını benimsedikleri devirdeki gibi, ama aynı zamanda yapay ve yüzeysel bir enerjiyle cereyan ediyordu.

10 Kasım 1938'de Atatürk öldüğünde Türkiye ona neler borçlu olduğunun bilincinde olduğunu ortaya koyan büyük bir yas tuttu.

Demokraside Kriz Dönemleri

İsmet İnönü (1884-1973) tüm yapıları yeni yeni oluşan, her şeyin giderek yoluna girdiği, ama bunun dışında tamamen yeniden inşa edilmesi gereken bir ülke miras almıştı. Pek çok şehri pek çok kasabası henüz ortaçağı yaşarken İkinci Dünya Savaşı patlak vermişti ve Türkiye ihtiyatlı bir tarafsızlık politikası yürütmek durumundaydı.

Savaştan galip çıkan Sovyetler Birliği'nin üzerinde yarattığı baskı Türkiye'yi Amerika'ya yakınlaştırmıştı (1946'da Missouri'nin İstanbul ziyareti). Kısmen bu nedenle kısmen demokratik ülkelerin kazandığı zaferle tek partili rejimlerin devrinin geçmesi ve yeni bir rejim döneminin başlaması nedeniyle kısmen de halkın bir yenilenme arayışı içinde olması nedeniyle, Türkiye, politikasının yönünü birden değiştirdi. 7 Ocak 1946'da yeni bir muhalefet partisi kuruldu, Demokrat Parti (DP) CHP'nin devletçilik politikasına karşı liberal ekonomi politikasını savunuyordu. 1950'de bu yeni oluşum seçimlerde ilk zaferini kazandı ve 1954'te daha büyük bir zafer bunu izledi. 1957'de gelen üçüncü zafer ikinci zafere göre oldukça açık bir gerileme olduğunu gösteriyordu. İki önemli kişilik politika sahnesine çıktılar: cumhurbaşkanı Celal Bayar (1950-1960) ve başbakan Adnan Menderes.

Bilindiği gibi demokrasi hemen elde edilen bir olgu olmadığı gibi öğretilmesi de göründüğü kadar kolay değildir, demokratikleşme süreci pek çok sapma olasılığını bünyesinde barındırır. Türkiye pek çok nedenden ötürü yönünden sık sık saptı; çünkü gelenek ve görenekleri alt üst olmuştu, o güne kadar sıkı bir disiplin içinde yönetildiğinden gereğinden fazla gevşemişti, çok fazla serbestlikle birlikte muhalefet akımları giderek güçlenmişler, özellikle Şiiler (Aleviler) ile Sünniler arasındaki uzlaşmazlık giderek büyümüştü; çünkü ekonomik gelişme –yolların, köprülerin, fabrikaların yapımı, tarımın modernleştirilmesi, hızlı kentleşme– ve büyük bir orduyu silah altında bulundurma zorunluluğu ciddi bir büyüme krizi yaratmıştı. Ülkenin kargaşa içine düşmesini engellemek için ordu müdahale etti. 27 Mayıs 1960'ta demokrat liderler tutuklandı, yargılandı (Yassıada davaları), cezaya çarptırıldı, hatta idam edildi (daha sonra onuru kendisine iade edilecek olan Adnan Menderes'in idamı). Yeni bir anayasa kabul

edildi. Ordu yeniden sözü halka devretti ve halk da DP'nin mirasçıları olduğunu söyleyen Adalet Partisi (AP) ve Yeni Türkiye Partisi'ni (YTP) seçti; 1965'te AP tek başına iktidar oldu (oyların %53'ünü aldı).

Siyasal durum çok iyi değildi, ama ülke 1965 ve 1971 yılları arasında oldukça şaşırtıcı bir biçimde büyüdü ve gelişti. Sonra ekonominin yörüngesinin yeniden sapmasıyla anarşi ve terörizm dönemleri başladı. Ordu yeniden bu dayanılmaz duruma son verdi (12 Eylül 1980). Ülkenin anayasası yeniden değişti ve yeni anayasa 7 Kasım 1982'de %91,2 oyla kabul edildi.

Tüm bu yıllar boyunca ve daha sonraki yıllarda, Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikası, 1952 yılında katıldığı NATO'nun çizgisinde ilerledi ve bir parçası olmak istediği Avrupa Birliği'ne yakın durdu. Türkiye, sınırları dışında yaşayan Türk nüfusun yazgısı söz konusu olduğunda çok duyarlı bir politika izlemeyi sürdürdü. Yugoslavya'da toplam nüfusun %11'ini oluşturan, ama Bosna Hersek'te %37'ye, Güney Sırbistan'ın bazı bölgelerinde özellikle Kosova'da %47'ye varan, genelde Balkanlar'daki Müslüman halklar arasına karışan Türklerin sayısı birkaç yüz bin civarındaydı (1929'da 280.000). Bu halklar komünist rejim döneminde çok büyük sorunlarla karşılaşmadan yaşadılar, ama rejimin dağılmasından sonra hepimizin bildiği dramatik çatışmaların ortasında kaldılar. Bulgaristan'daki Türk nüfus Türkiye'ye göç etti ve Sofya hükümetinin 1989'da yürürlüğe koyduğu tüm Bulgaristan'ı kapsayan Bulgarlaştırma kararnamesinden kaçan 300.000 sığınmacı, en azından geçici olarak onlara katıldı. Bugün, Birinci Dünya Savaşından sonra nüfusların mübadelesiyle Yunanistan topraklarında yaşamaya hak kazanan bir kısım Türk, Doğu Trakya'da (1996'da 120.000 ila 150.000 arasında bir nüfusa sahiplerdi) yaşamaktadır. Kıbrıs'ta da Türk nüfusu bulunmaktadır.

Kıbrıslı Rumların lideri başpiskopos Makarios *Enosis*, yani adanın Yunanistan'a bağlanmasını isteyince iki toplum arasında anlaşmazlık çıktı. Türkiye 20 Temmuz 1974'te adaya birliklerini çıkardı ve adanın kuzeyini işgal etti. Bunun sonucunda Kıbrıslı Rumlar adanın güneyine göçtüler. Ada iki bölgeye ayrıldı; Türk tarafı nüfusun %18'ine ve toprağın üçte birine sahipken Rum tarafı Kıbrıs Cumhuriyeti'ni kurdu ve uluslararası kamuoyunca tanındı. Buna karşın 1983'te kurulan Kıbrıs Türk Cumhuriyeti uluslararası kamuoyunca tanınmadı. Kurtuluş Savaşından beri iyi durumda olmayan Türk-Yunan ilişkileri daha da gerildi ve iki ülke arasındaki gerginlik en ufak bir krizde daha da artmaya başladı. Bu olayın en üzücü sonuçlarından biri de İstanbullu Rumların, atalarının binlerce yıl yaşadığı toprakları (1955'te giderek hızlanan bir süreçle) terk etmeleriydi. Metropolün kozmopolit karakteri büyük bir darbe aldı en azından bazı bölgeleri bu kozmopolit nüfusu kaybetti (İstiklal Caddesi).

Ülkede her şey iyiye gitmiyordu. Kürt sorunu giderek büyüyordu, güçlü bir "İslamcı" akım ortaya çıkmıştı ve şeriata dönülmesini savunuyordu, 1980'den sonra %60-90 arasında seyreden ve düzenli olarak artış gösteren enflasyon sorunu yakıcı bir gündemdi: 1979'da 35 lira olan 1 dolar, 1983'te 285 lira, 1988'de 1816 lira, 1990'da 2973 lira, 1995'te 59.800 lira oldu. Kentler taşradan karşılayabileceklerinin çok üstünde göç almaya başladılar ve yurtdışına, özellikle Batı Avrupa'ya göç hızlandı. Bugün Batı Avrupa'da çoğunluğu Almanya'da olmak üzere (Fransa'da 250.000) yaklaşık olarak iki buçuk milyon Türk yaşamaktadır. 1946'li yılların iki partili rejiminin yerine çok partili rejimin kabul edilmesinden beri hükümetlerdeki istikrarsızlık koalisyon hükümetleriyle daha da ciddileşti. Ayrıca mafya operasyonlarına bağlı skandallar, nüfuz çekişmeleri ve uyuşturucu trafiği (özellikle 1998'de yaşanan ciddi kriz) ülkenin sorunlarını ağırlaştırdı.

Tüm bu sorunlarla birlikte askeri darbeler, idam cezası, sakıncalı bulunan kişilerin tutuklanması ve saldırılar yaşlı demokrasilerin Türkiye'yi hâlâ "gerçek" bir demokrasi, "modern" bir devlet olarak görmemelerine neden olmaktadır. Buna karşın ordu, yönetimi her zaman sivillere devretmiştir; seçimler açık bir biçimde gerçekleştirilmiş, halkın büyük bir çoğunluğu oy hakkını kullanmıştır (1999 Nisan seçimlerinde kayıtlıların %87'si oy vermiştir). Dahası Türkiye önemli bir ekonomik, sosyal ve kültürel atılım göstermiştir. Gayri safi milli hasıla 1923'te 45 dolarken, 1987'de 3007 dolar, 1988'de 3200 dolardır; Türkiye Dünya Bankası'na göre 1980 ila 1991 yılları arasında büyüme hızı bakımından dünyada 16. sıradadır (1995-1998 yılları arasında kişi başına düşen gelir yılda %7,7 oranında artmıştır).

Bir çeşit mucize gerçekleştirilmiştir. Kurtuluş Savaşına katılan 11 milyon Türk 1927'de 13 milyon, 1935'te 16 milyon, 1945'te 19 milyon, 1970'te 35 milyon, 1980'de 45 milyon ve son sayımlara göre 1997'de 62,6 milyon olmuştur (aslında öngörülen 64,2 milyondu: ufak ancak apaçık bir sapma!). Türk nüfus hızla artmaktadır. Bugün ülkenin kapasitesini zorlayacak rakamlara ulaşılmış durumdadır ve nüfus artışı yarınlar için bir risk oluşturmaktadır. Doğum oranındaki belirgin düşüşe karşın genç nüfus (15 yaşın altındakiler bu nüfusun %30'nu oluşturmaktadır) BM'nin öngörülerine göre 2025'te Türklerin 90 milyon olmasını sağlayacaktır ve nüfusun 2050'de 105 ila 110 milyon arasında sabitleneceği düşünülmektedir.

Türkiye Farsîleri

Bugün Türkiye'de Hıristiyan Rum, Ermeni ve Gürcü azınlığın sayısı oldukça azdır: tüm nüfus içinde %1,5 oranındadırlar; son yıllarda hızlanan göçle birlikte sayıları giderek azalmaktadır. Buna karşın

yoğun bir Kürt, yani Farsî topluluğu vardır – bu eski bir halktır, Haçlı Seferleri döneminin Salâhaddin Eyyübisi bu halkın içinden çıkmıştır. Bunlar Suriye, Irak ve İran Kürtlerinin sınır komşusu olarak doğu bölgelerine yerleşmiş durumdadır. Sayıları ne kadardır? Bunu tespit etmek güçtür, çünkü Ankara hükümetinin ülkede konuşulan dillerle ilgili istatistikleri yoktur ve Türkiye Cumhuriyeti'nin tüm sakinleri Türk vatandaşı olarak sayılmaktadır – bu tutum eleştirilmektedir, ama aksi bir tutum da bu kez ırk ayrımcılığı yapılıyor iddiasıyla eleştirilecektir. Bununla birlikte bu konuda yapılan tahminler bilimsel olmaktan uzaktır, çünkü genelde yanlı tahminler yapılmaktadır. *L'Annuaire du Monde Musulman*'a [Müslüman Dünyası Yıllığı] göre Kürtler 1945'te toplam nüfusun %8-9'nu oluşturmaktaydı. Kuşkusuz bu sayı bugün artmış durumdadır, çünkü en fazla doğum oranı Anadolu'nun doğu bölgelerindedir ve kimilerine göre oran %12-15 arasındadır, ki bu bize biraz abartılı gözükmektedir. Sonuç olarak Kürtlerin sayısı 5-8 milyon arasındadır; bu nüfus eskiden belli bölgelerde yoğunlaşsa da bugün iç göçlerle büyük kentlere, özellikle İstanbul'a kaymıştır.[Φ] Türkiye'deki Kürt sorununu uzun süredir *mutadis mutandis* [gerekli değişiklikler yapıldığında] Bretonların, Korsikalıların ya da Baskların sorunlarıyla aynı düzlemde gören ve ele alan uluslararası kamuoyu bu durumun ciddiyetini küçümseyerek bir hata yaptığını kabul etmek durumunda kalmıştır. Hiçbir şey bu durumun ciddiyetini gölgelememelidir. Kürtler ile Türkler arasında pek çok nedenden ötürü bir uçurum yoktur: bu iki ulus binlerce yıldır bir arada yaşamaktadır; Kürtlerin gönderme yapabilecekleri bir tarihleri, devletleri ya da tamamen Kürt unsurlardan oluşan bir kültürleri yoktur

Φ Kürtlerin % 40'tan fazlası Türkiye'nin güneydoğusunda yaşamaktadır.

(belki bu anlamda aşırı Şiiler olan Ali İlahıler bir referans olabilir, ama onlar da İran'da yaşamaktadır); Kürt boylarından bazıları bir biçimde Kürtleşmiş eski Türkmen topluluklarıdır; Kürtler ve Türkler Kurtuluş Savaşında birlikte savaşmışlardır; Kürt lehçeleri çok farklılaşmıştır, en çok kullanılan dil zorunlu olarak Türkçedir; kanun önünde tüm yurttaşlar eşittır, Kürtler cumhuriyetin yönetim kadrolarında en üst görevlere kadar çıkmışlardır.

Türkler açısından Kürt sorunu bilincinin kazanılması çok hızlı olmamıştır ve çok sancılı bir süreç izlemiştir. 1960'larda, Cumhurbaşkanı Gürsel döneminden itibaren "Kürt yoktur, dağlı Türkler vardır" söylemi benimsenmiştir. Kürtler düşüncelerinin daha fazla duyurulmasını talep etmeye başlamışlar ve yönetimde ve medyada dillerini kullanma talebini giderek daha fazla dile getirır olmuşlardır. Iraklı ırkdaşlarının isyanlarıyla cesaretlenerek, yabancı ajanların oyunlarıyla teşvik edilerek kimliklerinin tanınmasını, anadilde ifade ve eğitim hakkı, iç özerklik, hatta bağımsızlık talep etmişlerdir. Bir kurtuluş ordusu kurmuşlardır; Kürdistan İşçi Partisi (*Partiya Karkeren Kurdistan* ya da PKK) resmi olarak Marksist-Leninist bir programla 1978'de kurulmuştur, ama daha sonra İslamcı bir söylem benimsemiş, hatta panislamist bir politika izlemiştir. Bu parti pek çok saldırı gerçekleştirmiş ve ülkeyi kronik bir çatışmanın içine sokmuştur.

Elbette tüm Kürtler aşırılık yanlısı değildir. Durumlarının değişmesini yok pahasına istemeyen geniş feodal aşiretlere sahiplerdir; iş sahibi olmak, serbest mesleklerde çalışmak, yaşam haklarını tanıyan bir devlet durumlarından hoşnut olmaları ve kendilerini Türk vatandaşı olarak görmeleri için yeterlidir. Ama buna karşın eğitimden yoksun, sefalet içinde değilse de yoksul topluluklar toplumun dışında köklerinden uzaklaşmış bir durumda yaşamaktadır. Aşırılık yanlısı

öneriler getirenlere kulak vermekte ve PKK'ye araç sağlamaktadırlar. Dicle ve Fırat Nehirlerine dev barajlar kurmaktan oluşan büyük kalkınma programı GAP projesi, elektrik enerjisinin artışı, ekonomik büyüme, bozkırların ve kurak bölgelerin yoğun olarak sulanması, bugüne kadar Türkiye'nin en az gelişen ve en az kalkınan bölgesi olan bu bölgenin yaşam koşullarını derinden değiştirerek sefalete bir son verebilir ve aşırılık yanlılarını bu tercihlerinden uzaklaştırabilir.

Bugün süregelen çatışma yaklaşık onbeş yıldır Türkiye'nin en büyük sorununu oluşturmaktadır. Tüm kavramlar, özellikle de modern Türkiye'nin "tek devlet, tek halk, tek dil" ilkesi sorgulanmıştır. Bu ilkeye bağlı olanlar, daha eski bir geçmişe dayanarak modern Türkiye'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun ve sıklıkla gördüğümüz gibi diğer Türk devletlerinin imgesine –yani halklar mozaiği ya da daha iyi bir ifadeyle Türkler ve Kürtler federasyonu– sahip olması gerektiğini düşünenlerin karşısında yer alırlar. Kimileri de her ne kadar bu iki halk aynı dili konuşmasalar da farklı kültürel geleneklere sahip olsalar da bunların uzun bir geçmişi paylaştıklarını ve din kardeşi olduklarını savunmuştur. Oldukça kötü bir ifadeyle köktencilik ya da köktenci İslam olarak adlandırılan, daha doğru bir ifadeyle İslam geleneğine ve şeriata bağlılık olarak adlandırabileceğimiz akımın Kürtler ile Türkleri birbirine yakınlaştırma arzusuyla güçlendiğini ve yaygınlaştığını düşünmek için haklı nedenlerimiz vardır.

Kürt sorunu hangi ülkede olursa olsun çözümü kolay bir sorun değildir, ama Türkiye'de bu çözüm daha da zorlaşmaktadır, çünkü XIX ve XX. yüzyıl tarihi art arda gelen taviz ve baskılar ve ülkenin giderek parçalanmasına dair bir tarihtir. Her iki tarafında da kabul edebileceği, devlet ve ülke bütünlüğünü koruyan, Kürtlerin haklı isteklerini karşılayan bir çözüm bulunamadığı için Türkiye ve onunla birlikte Yakındoğu karanlık günler yaşama tehlikesi altındadır.

Kimilerince tarihin en kanlı teröristlerinden biri, binlerce insanın ölümünün baş sorumlusu, kimilerince bağımsızlık savaşçısı Kürt önder Öcalan'ın önce tutuklanması, ardından 1999 yılının ilk döneminde yargılanıp idama mahkûm edilmesi tüm dünyada büyük bir heyecan yaratmış ve ekonomik sorunların giderek ciddileştiği bir dönemde Türkiye'nin en önemli gelir kaynaklarından bir olan turizme büyük bir darbe (geçici olarak?) indirmiştir. Bu durumdan çıkarılacak iyi ve kötü sonuçlar vardır. PKK'nin hapisteki önderinin terörist eylemlerin durdurulması ve birliklerinin geri çekilmeleri isteğine uyma kararı –ki bu da başarısızlığa uğramıştır (Ağustos 1999)– uzun bir çatışma döneminin sonunun habercisi olmuştur.

İran Türkleri

Tarihin garip bir cilvesiyle Türkiye'deki Farsî azınlığa karşılık olarak Fransa'nın üç katı büyüklüğündeki bir ülke olan İran'da Türkçe konuşan çok daha kalabalık bir azınlık vardır. Başlıca grup Azerilerdir (Azerbaycanlılar), bunlar nüfusun %20'sini oluşturmakta olup yaklaşık 13 ila 14 milyon civarındadırlar. Eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan ırkdaşları gibi Türkiye Türkçesine çok yakın bir dil konuşmakta ve Türklerle anlaşabilmektedirler. Genelde bölgenin başkenti Tebriz'de ve aynı etnik gruptan geldikleri, aynı dili konuştukları Azerbaycan Cumhuriyeti'yle sınırı olan ve adlarını taşıyan bölgede yaşamaktadırlar ve dörtte biri kadarı da yoğun bir biçimde gruplaştıkları ve bu nedenle en önemli Azeri kentlerinden biri sayılan Tahran'da yaşamaktadır.

Türkçe konuşan başka halklar da İran nüfusunun %10'nunu oluşturmakta ve Zagros Dağları civarında, Farsistan'da ve Gürgân'da ya-

şamaktadırlar. Türkmenistan'daki Türkmenlerin ataları Kuzeydoğu Türkmenleri ya da Fars Kaşgayları gibi eskiden göçmen olan bu halklar yerleşik hayata karşı çıkıyorlardı, ancak belli bir süredir köy ve özellikle şehirler (Şiraz) olmak üzere yerleşmeye başlamışlardır.

Bu halkların hepsi Şiidir ve Şiiliğin İran'da devlet dini olarak kabul edilmesinde önemli bir rol oynamışlardır ve bu da bu halklara önemli bir ağırlık kazandırmış ve Ayetullah rejimine bağlanmalarını sağlamıştır. Bu mezhebe bağlı olmalarının bu halkları Türkiye Türklerinden uzaklaştırıp uzaklaştırmadığını tahmin etmek güçtür. Türkiye'de mezhep dayanışması güçlü duygularla ifade edilmiştir; mesafeyi koruyabilmek için kimileri bu halkların Türk olmalarına karşın "sapkın" olduklarını söylemektedir.

XX. yüzyıla kadar İran tarihinde Türklerin oynadığı rol ve Azeri topluluğun bütünlüğü düşünülünce İran'da Türkçe konuşan nüfusun önemi göz ardı edilemez, çünkü nüfusun neredeyse üçte birini oluşturmaktadırlar. Zaten bu azınlık pek çok kez, özellikle de İkinci Dünya Savaşından sonra SSCB, Azerbaycan'ı İran'dan ayırmaya çalıştığı sırada (Güvenlik Konseyi'ne 12 Aralık 1946 tarihinde yapılan çağrı) ağırlığını hisettirmiştir. Şah devrildiği ve Ayetullah Humeyni iktidara geçtiği zaman da bu azınlıktan kesin bir müdahalede bulunmaları beklendi. O tarihten beri konuyla ilgili bilgiler belli bir süzgeçten geçirilerek verildiği için kesin bir bilgi sağlamak mümkün değildir. Ama ülkede önemli bir toplumsal ve siyasal güç oluşturdukları ve deneyimleriyle İslam dünyasında önemli çekim merkezlerinden biri oldukları kesindir.

Başka bir İran ülkesi olan Afganistan'da –ki bu onun hakkında söylenebilecek şeyler arasında ufak bir ayrıntıdır– Sovyet işgalinden önce istatistiklerin son derece yaklaşık olduğu bu ülkede, Hindu-

kûş'un kuzeyindeki ovalarda yaşayan Özbek topluluk, Belh (Baktra), Mezar-ı Şerif ve Kunduz şehirleri çevresinde, ülkenin en kalabalık Türkçe konuşan topluluğunu oluştururlar. 1954'te *L'Annuaire du Monde Musulman* [Müslüman Dünyası Yıllığı] tarafından yapılan bir değerlendirmeye göre 300.000 kişiyle ülke nüfusunun % 5'ini oluşturmaktadırlar (kişisel araştırmaların, günümüzde sayılarını iki veya üçle çarpmayı gerektirse de, bu tahminlerin oldukça zayıf olduğunu düşünmeme yol açıyor). Batıda bulunan bazı Türkmenler, onların yanında yaşamaktadırlar ve Türklerden sayıca üç kat daha kalabalık olan bu Moğolların gerçekte kim olduklarını bilmek ilginç olabilir; kimileri kesin olarak Moğol iken, diğerleri ise başka dillerin etkisinde kalmış Türk dilleri kullanırlar.

Sovyet Devrimi

Rusya Müslümanlarının büyük bir bölümünü oluşturan Türkler veya Tatarlar, onları çeşitli zamanlarda ya da aynı dönemde sosyalist, panislamist ve pantürkist ideolojiye iten uzun bir entelektüel çalkantının ardından patlayan Sovyet Devrimi karşısında şaşkınlığa düşmüşlerdi. Bu devrimi beklemiyorlardı, böyle bir patlamaya hazır değildiler ve bu devrimin hazırlanması sürecinde hiçbir katkıları olmamıştı.

Bu tamamen bir Rus ya da daha doğrusu Slav eylemiydi, devrim bu halklar olmadan gerçekleşmiş, onlar olmadan sürmüştü, ama onlara rağmen ya da onlara karşı gerçekleşmemişti. Bununla birlikte bu devrime katlanmak zorundaydılar ve doğal olarak bu koşullardan olabildiğince yararlanmak niyetindeydiler. Bu nedenle acemice ve aceleyle hak iddialarını savunabilecek idari ve askeri organlara başvurmaya başlamışlardı. Söz konusu iddialar açık ve netti, o devrin ülkülerine uygun düştükleri izlenimi uyandırıyorlardı: idari özerklik, Müslü-

manlarla Hıristiyanlar arasında eşitlik, gasp edilmiş toprakların geri verilmesi, sömürgeleştirmeye son verilmesi. Temelde Rus karşıtı olmalarına karşın bu duygu onları Kızıl Ruslara Beyaz Ruslardan daha çok yaklaştırmıyordu, ama oportünist nedenlerle kimi zaman bir tarafın kimi zaman öbür tarafın yanında yer alıyorlardı. Hâlâ sömürgeci ruha sahip Beyaz Ruslarla anlaşmazlıklar baş göstermekte gecikmemişti. Kızıl Ruslarla bu kadar açık seçik olmasa da –çünkü Sovyet yetkilileri yerli olmayan halklarla iyi geçinmek istiyorlardı– gündelik yaşamda bazı anlaşmazlıklar baş göstermiyor değildi, çünkü Ruslar devrimin kaymağını yiyenin kendileri olmasını istiyorlardı. Dolayısıyla işin içinden çıkabilmek için sadece kendilerine güvenmek zorundaydılar, ama bunun için de olanakları yoktu. Sonuç olarak bağımsızlık ya da özerklik hareketleri kısa sürede bastırıldı.

Müslüman Halk Meclisi Kasım 1917'de Hokand'da, Türkistan'ın özerkliğini ilan etti. Ardından Taşkend Sovyeti bunların üzerine elindeki Rus birliklerini gönderdi. Bu birlikler 6 Şubat 1918 günü bu isyancı kente girerek kenti yakıp yıktılar ve sakinlerini öldürdüler. Orenburg'da 1917'de, ilerde Türkiye'de Zeki Velidi Togan adıyla tanınacak olan Ahmed Zeki Velidov'un başkanlığında kurulan Başkırt Ulusal Hükümeti Şubat 1918'de ortadan kalktı. Alaş Orda'nın zayıf isyancı gücü de Kazak bozkırında kısa sürede yok edildi. 13 Ocak 1918 günü Sivastopol denizcilerinin bir birliği Süren kasabasında Kırım Tatarlarının ordusuyla karşılaştı ve bu orduyu dağıttı. Simferopol'a girdi ve orada kurulmuş olan Müslüman iktidarı ortadan kaldırdı.

Karşı devrimcilerin geçici başarıları ve Anadolu Türklerinin, Almanların ve İngilizlerin müdahalesi sırasında kurulan ya da yeniden kurulan devletlerin ömürleriyse tıpkı karşı devriminki gibi kısa oldu ve yabancı güçlerin varlığından daha uzun bir zaman sürmedi: Kazan,

Kırım, Azerbaycan özgür cumhuriyetler olarak ancak çok kısa süreler var oldular. (Anti-Bolşevik Devrimci Sosyalist Müslüman Cumhuriyeti genel seçimlerle kuruldu ve bu seçimlerde kadınlara da oy hakkı verildi, 1918-1920.)

Devrim, Türk halklarının yeniden egemenliklerini kazanmalarını sağlamadı. Onlara seçimini kendilerinin yapmadığı bir yasayı kabul ettirdi. Böylece Rusya Türkleri komünist sistem içinde yer aldılar.

Milli Türk Komünizmi

Gerilla savaşından başka hiçbir yolla mücadeleyi sürdüremeyecek olan, İngiliz Pipes'in deyimiyle onları sadece "edilgen sömürge halkları" olarak gören Batılılar tarafından terk edilen eski Rus İmparatorluğu Türklerinin komünizm oyununu oynamaktan başka bir çaresi yoktu. Kırım, Azerbaycan, Ufa ve özellikle de Kazan'da aydın sınıfın bir kısmı yeni düzene katıldı.

Müslümanlar içinde en tutucu olanlar, Yukarı Dağıstan'daki dağlılar, özellikle de eski Hive ve Buhara Hanlıklarından olanlar gerilla savaşıyla mücadele etme kararına vardılar. Adına Basmacılar denilen bir grup ortaya çıktı. "Basmacı" Türkçede "eşkıya" anlamına geliyordu. Bu adı her seferinde başarısızlığa uğradıkları için almış olsalar gerek. Basmacılar daha 1919'da –Babur Şah'ın ülkesi– Fergana'yı geçtiler. 1920'de durduruldular. Ama 1921'de yeniden güçlü ve etkin oldular. Tam bu zamanda halifenin damadı, Osmanlı İmparatorluğunun eski Harbiye Nazırı Enver Paşa Fergana'ya girdi. Enver Paşa "doğuya geçmişti," ama kısa bir süre sonra çılgınca bir tutumla Sovyetlere ihanet etti ve deli bir idealizmle pantürkizmi benimsedi. 1922'de 40 yaşında isyanı yayamadan öldürüldü ve cesaretiyle ünlenirken kendini beğen-

mişliğiyle alay konusu oldu. Eylemlerinde eşgüdümü sağlayamayan, dışardan yardım alamayan, gerçek bir programa sahip olmayan Basmacılar bir dönem korkutucu olsalar da bir süre sonra tamamen yok edildiler. Etkinlikleri tam olarak ne zaman son buldu? 1928 yılında olduğu düşünülmektedir, ama kimilerine göre Basmacıların etkinlikleri 1941'e kadar devam etmiştir.

Sovyetler Birliği'ndeki tüm Türkler aynı ideolojiyi benimsememişlerdi, aynı projeye, aynı taktiğe sahip değillerdi, ama çoğunluğu Ruslaşmış adıyla Sultan Galiev olarak tanınan Mir Seyyid Sultan Alı Oğlu'nun politikasını benimsedi. Komünist partinin en üst makamlarında yer alan, Stalin'in yakın bir çalışma arkadaşı olan bu Müslüman lider 1920 ve 1923 yılları arasında "ulusal Tatar komünizmin" habercisiydi. Galiev'ın amacı sömürülen tüm Müslümanların (önce Rusya'dakilerin, sonra diğerlerinin) Büyük Sosyalist Turan Cumhuriyeti altında birleştirilmesiydi. Ayrıca bağımsızlık, toprakların geri verilmesi gibi eski hak iddialarını da gündeme getirmekteydi. Bu yanılsamaların peşinden gidiyordu. Dostları Bolşevikler de sömürgeciliğe son verilmesinden söz ediyorlardı, ama kastettikleri çok farklı bir amaçtı; bir taraftan kötü niyet, bir taraftan kör inançlar bir araya gelerek Türkler ve Ruslar arasına anlaşmazlık doğmasına neden oldular.

Daha iç savaş döneminde "milliyetler politikası" benimsenmiş ve 1922'den beri düzenli olarak yürürlüğe sokulmuştu. Milliyetler politikası Sultan Galiev'in politikasına taban tabana zıttı. Çünkü bu politika ne tarihi ne de (Azeri, Özbek, Tacik vb gibi) kalabalık azınlıklar içeren etnik dağılımı gözeten, büyük oranda yapay, geniş topraklar üzerinde kurulmuş, farklı boyut ve yapılara sahip pek çok siyasal birimin oluşmasına yol açmıştır. Sonuçta Türk milli komünizmi uzun ömürlü olmadı.

SSCB'nin Oluşumu

Sovyetler Birliği'nin iç yapısı yıllar boyunca bazı değişiklikler geçirmekle birlikte daha başlangıcından itibaren rejimin sonuna kadar koruyacağı biçime hemen hemen eş bir görünüm ortaya koymuştur.

SSCB'yi oluşturan 15 federatif sosyalist cumhuriyetten altısı Müslüman kökenlidir: bunlardan Tacikistan'ın (142.000 km^2, başkent Duşanbe) nüfusunun çoğunluğu İran kökenlidir ve Türkçe konuşan %24 oranındaki bir Özbek azınlığa sahiptir. Diğer 5 cumhuriyetin nüfusları ise esas olarak Türktür. Bunlar Kazakistan (2.715.000 km^2, başkent Alma-Ata), Kırgızistan (198.000 km^2, başkent Frunze, eskiden Bişkek); Türkmenistan (484.000 km^2, başkent Aşkabad), eski Sogdiyan ve Harezm'de kurulu Özbekistan (405.700 km^2, başkent Taşkend), Kafkasya'da kurulan ve Özerk Nahcivan Cumhuriyeti'ni ve Özerk Dağlık Karabağ bölgesini kapsayan Azerbaycan'dır (85.000 km^2, başkent Bakü). Bu Türki cumhuriyetlerin ilk dördü bir bütün oluştururlar, yani 3.802.000 km^2 yüzölçümüyle eski Rus Türkistanının topraklarını kapsamaktadır – bu Fransa'nın yüzölçümünün yedi katı demektir. Kazakistan dışında bunların hepsi çok eski uygarlıklardır, özellikle Taşkent, Buhara, Semerkand, Hocend, Hive ve Urgenç kentlerine sahip Özbekistan.

Sovyetler Birliği'nin diğer dokuz federe cumhuriyetinde de bazı Tatar toplulukları yaşamaktadır. Örneğin Litvanya'da kökenleri çok eskilere dayanan Türkçe konuşan yaklaşık 6500 kişi vardır (Finlandiya'da da aşağı yukarı aynı sayıda kişi yaşamaktadır). Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinde dili Türkçe olanların oranı sırasıyla %12 ve %10'dur.

Toprakları en geniş cumhuriyet olan Rus Federatif Cumhuriyeti'nde 16 özerk cumhuriyet ve 5 özerk bölge (*oblast*) bulunmaktadır.

16 cumhuriyetin altı tanesinde Türkçe konuşan nüfus mevcuttur: Tatarlar, Başkırtlar, Çuvaşlar, Altaylılar, Tuvinliler, Yakutlar. Bunlardan ilk üçü eski Kazan Hanlığının mirasçılarıdır, Rus ülkelerinin ortasında büyük kapalı bir bölge oluştururlar. Oldukça dar bir koridor bunları Kazakistan Cumhuriyeti'nden ayırmaktadır. Özerk Tatar Cumhuriyeti (68.000 km^2, başkent Kazan) Bolşevik devriminden beri tüm Tatarları bir araya getirmeyi başaramamıştır ve hiçbir zaman çoğunluğa ulaşamamışlardır (sadece 1924 yılında nüfusun %51'ni oluşturmuşlardır). Başkırt Cumhuriyeti (143.000 km^2, başkent Ufa) oldukça az sayıda Başkırt nüfusuna sahiptir. Çuvaş Cumhuriyeti'nin (18.300 km^2) nüfusu 1970 yılında 1.208.000 kişiydi, Ruslar bu nüfus içinde çoğunluğa sahiptirler; bununla birlikte Çuvaşlar eski Volga Bulgarlarından gelmekte olup Türkçenin bir lehçesi olan Yakut dilini konuşmakta ve 1.694.000 nüfusla Özbekler, Tatarlar, Kazaklar ve Azerilerden sonra Birliğin en büyük dördüncü Türk nüfusunu oluşturmaktadırlar. Görüldüğü gibi Çuvaşların çoğunluğu Çuvaş Cumhuriyeti'nde yaşamamaktadır.

Rusya'da Türkçe konuşan nüfus daha yalıtılmıştır. Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde (50.300 km^2, başkent Mahaçkale), Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan halkın bir kısmı Türktür. Bunlar iki binyıllık Türk işgalinin ardından Kuzey Kafkasya ve Güneydoğu Avrupa'da kalanlardır (İkinci Dünya Savaşı sırasında vatana ihanetten dolayı cumhuriyetleri feshedilen ve daha sonra ülkelerine dönmelerine izin verilen Kırım Tatarları gibi). Bunlar dışında Nogay Tatarları gibi küçük topluluklar vardır.

Sibirya'da bir tek büyük özerk Rus cumhuriyeti vardır: Yakutların, yanı Müslümanlaşmamış Türklerin cumhuriyeti. Bu cumhuriyetin çok geniş toprakları (3.103.000 km^2) SSCB topraklarının %14'ünü

kaplar. Son derece zengin bu topraklardan henüz tam olarak yararlanılmamıştır. Oldukça yalıtılmış bu halk nispeten daha az sömürgeleşmiştir (1926'da %18 göç, 1972'de %45 göç); Ruslaştırılmaya karşı sağlam bir direnç göstermiş ve ulusal bir pantürk hareketiyle canlanmıştır. Ve bu 1925 yılına doğru yazar Altan Saryn tarafından da kanıtlanmıştır. Kimliğini korumaya özen gösteren bu halk sayı olarak oldukça sınırlı kalmıştır, ama dağınık olmasına rağmen, tutarlı ve sağlam bir topluluk oluşturmayı başarmıştır: 1980'de 400.000 Yakut vardı. Yakutlar hâlâ maruz kaldıkları yoğun propagandaya karşın varlıklarını sürdürmektedir.

Sibirya'da hemen hemen tüm Türkçe konuşan topluluklar yok olmaya mahkûm görünmekteydi. Sibirya (12 milyon km²), çoğunlukta olan Türklerin (%58) yanı sıra zaman zaman Moğollar, Tunguzlar ve Hiperborien denilen bazı ilk paleo-Asyalılarm yaşadığı bir ülkeydi. 1897'de 4,7 milyon Avrupalı Sibirya'ya göç etmişti; 1926'da 9 milyon, 1970'te 25 milyon Avrupalı Sibirya'da yaşıyordu. Bunlara karşın 1980'de sadece 1 milyon Türk vardı. Bunların dışında sadece etnik ve dilsel açıdan ilgi çekici olabilecek küçük topluluklar vardı. Sayıları ancak birkaç yüzü bulan bu topluluklar genelde Tufa, Dolgan, Tuba ya da Karagas'ta yaşıyorlardı. Kökleri eskiye dayanan çok dağınık Altaylılar, Telengitler, Kumandılar, Tubalar, Çelkanlar, Kuznetz Tatarları ve eski Oyratlar bır tür mesihçilik olan "burkanizm"in ardından gitmişlerdir. Bu hareket Sovyetler tarafından önce iyi karşılanmıştır, çünkü Hıristiyan-karşıtı bir hareket olarak algılanmıştır, fakat sonradan yabancı düşmanı bir hareket olarak gördükleri için mahkûm edilmiştir. Altaylılar dağlık bölgelere sığınmış, kendilerini iyi koruyan kapalı bir topluluk oluşturarak silahlanmışlardır: 1926 yılında 50.000 ila 100.000 civarındaydılar ve elli yıl içinde sayılarını ikiye

katlamışlardır. Altaylıların yanı sıra aynı isimdeki özerk cumhuriyette (170.000 km², 225.000 kişilik nüfusunun dörtte biri Türkçe konuşmaktadır; başkent Kızıl) yaşayan Tuvaların, sayıları 10.000 civarında olan Şorların, Kakas adı altında bilinen, Kaçin, Sagay, Beltir, Kızıl, Koybal bölgelerine dağılan ve 1980 sayımlarına göre sayıları birkaç yüzbin civarında olan eski Minusinsk ve Abakan Tatarlarının ve Batı Sibirya Tatarlarının da adlarını anmak lazımdır.

Millıyetçilik Yönünde Sapmalar

Millıyetçilik politikası genelde Müslüman, özelde Türk özlemlerine ters düştüğü için onları tatmin etmedi. Yalnızca Büyük Turan inancından vazgeçmek zorunda kalmamış, aynı zamanda Avrupalıların güdümünde son derece merkezi federatif bir devlet olan Sovyetler Birliği içinde sıkışıp kalmışlardı. Belirli bir sosyalizm modeli dikte ettirilmeye çalışılmıştı; ama kendilerine verilen sözlere karşın geleneklerine ve kültürlerine saygı duyulmadığını gördüler. Feodalizmle, göçebelikle, boy örgütlenmesiyle ve dinle mücadeleyi özgürlüklerine büyük bir saldırı saydılar.

Sovyetlerin "milliyetçilik yönünde sapmalar" olarak nitelediği güçlü muhalefet bu biçimde doğdu ve savaşın gerekliliklerinin iç sorunları arka plana attığı ve aşikar nedenlerden dolayı Rusları gizli antlaşmalara ittiği 1925-1941 yılları arasında Sovyetler tarafından bastırıldı. Bu dönemdeki ideolojik kampanyalar, temizlikler, ayıklamalar, Nazi işgali öncesinde komünizmi benimsemiş Müslüman aydın sınıfın hemen hemen tümüyle ortadan kaldırılmasıyla ve her çeşit "millı komünizm" ya da "Müslüman komünizm"in görünürde unutulmasıyla sonuçlandı. Sultan Galiev de bu yıkımın dışında kal-

madı ve önce hapsedildi (1923), daha sonra küreğe mahkûm edildi (1928), sonunda da "milliyetçi," "proletarya düşmanı" ve "pantürkist" olmakla suçlanarak idam edildi (1937). Ancak daha sonra itibarı iade edildi.

Bolşeviklerin Türkler üzerindeki baskısını azaltan savaş sırasında Müslüman kökenli askerler diğerleri kadar cesur ve sadık görünmekle birlikte bir yandan da Slav olmayan kimi kavimlerin, özellikle de Kırım ve Kuzey Kafkasya Müslümanlarının Almanlarla işbirliği yaptığı görüldü. Bu topluluklar savaştan sonra vatan hainliğiyle suçlanarak Orta Asya ve Sibirya'ya sürüldüler. Gerçi bunlar Stalinizmin tasfiyesi sırasında eski saygınlıklarına kavuştular. Ancak Ukrayna'nın bir parçası durumuna gelmiş Kırım'a dönenler yurtlarının işgal edildiğini gördüler. Bu topraklar üç yüzyıldır ellerinden alınmak isteniyordu.

SSCB'nin Avrupa'daki topraklarının büyük bir bölümünün istila edilmesi Türk halkların yaşamı açısından pek çok sonuç doğurdu: çok sayıda mülteci bu topraklara sığındı ve Slavlar geri döndüğünde birçok sanayi kolu büyük ölçüde gelişti ve ekonomik etkinlik arttı.

Sovyet Sömürgeciliği

Çarlık Rusyası, daha önce Fransa ya da İngiltere'nin yaptığını yapıp Orta Asya, Sibirya ve Kafkasya'da bir sömürge imparatorluğu kurdu, ama bu ülkelerin kurduklarından farklı olarak bu, dört kıtaya yayılmış denizaşırı bir imparatorluk değil, Rus topraklarının doğrudan uzantısı olan sürekli bir imparatorluktu. Sovyetler Birliği'nden söz edilirken "sömürgecilik" terimi pek uygun olmayabilir, çünkü kimi yöntemleriyle, kimi hedefleriyle "klasik" sömürgeci güçlerden ayrılmıştır. Ama eğer "sömürgecilik"ten kasıt fethedilen top-

raklar üzerine yerleşim birimlerinin kurulması, yerel kaynakların metropollerce kullanılması ve fethedenlerin fethedilenlere küçümseyerek belli bir üstünlük duygusuyla yaklaşmalarıysa bu terim Sovyetler Birliği için de kullanılabilir.

Ekim devriminden sonra kurulan rejim de bu sömürgeci genişlemeyi sürdürmüştür. İmparatorluk döneminde Güney Rusya bozkırlarının büyük bir çoğunluğu Slavlaştırılmıştı: burada bölük pörçük dağınık Türk toplulukları kalmıştı. Batı Sibirya'da sanayileşme ve kentleşme küçük Tatar topluluklarına önemli darbeler indirdi. Dolayısıyla bunlar artık yabancı bir çevre içinde boğulur oldular; 1970'te Tümen'dekilerin sayısı 20.000, Tobolsk'takilerin sayısı 32.000 ila 35.000, Tomsk ve Tana'dakilerin sayısı 11.000, Barabinsk'tekilerin sayısı ise yaklaşık 7500 kişi olarak tahmin ediliyordu. Toplam olarak yüzyılın sonunda 200.000'ı aşmıyorlardı.

1920 ila 1970-1975 yılları arasında tüm Orta Asya'da Avrupalıların sayısı (Ruslar olarak adlandırılanlar aslında Ukraynalılar, Beloruslular ya da Volga Almanları olabilirler) gerek nüfuslandırma gerek Kazakistan'da olduğu gibi yönetim yoluyla giderek artmıştır. Kazakistan'da 1926'da Ruslar nüfusun %30'unu; 1970'te %43'ünü oluşturuyorlardı; buna karşılık %14 Ukraynalı ve Belarus nüfusu vardı, bu nüfus içinde Türkçe konuşanların oranı tüm cumhuriyette %43'tü (bunun %30'u Kazak'tı). Bu durumda ülke büyük bir tehlike içinde bulunduğu izlenimini veriyordu. 1950-1960 yıllarında tüm gözlemciler ülkenin yakın bir gelecekte tam olarak Ruslaşacağı konusunda görüş birliği içindeydiler. Diğer bölgelerde Türkçe konuşan nüfusun durumu biraz daha iyiydi, çünkü buralarda Avrupalı nüfusu en yüksek düzeyindeydi (Özbekistan nüfusunun %20'si, Kırgızistan'ın %18'i, Türkmenistan'ın %17'si, Tacikistan'ın %10'nu).

SSCB Sibirya ve Orta Asya ekonomisini kendi gereksinimlerine göre düzenliyordu, örneğin bazı bölgeleri pamuk tarlasına çevirmişti. Yerlileri teknik, ekonomik ve kültürel bakımlardan Rus proletaryasının düzeyine getirmek, onları *homines sovietici* [sovyet insanları] yapmak istemişti. Kimi gelişmiş, ama pek çoğu geri kalmış, kabile toplumlarını, kırsal toplumları, feodal toplumları, hatta yarı ilkel orman toplayıcılığı evresinde yaşayan toplumları "modern" uluslara dönüştürmek amacıyla büyük çabalar harcanmış ve bunda büyük ölçüde başarılı olunmuştu. Dolayısıyla kızların okuldan kaçtıkları yolundaki doğru ya da yanlış haberlere karşın çocukların okula gönderilme oranı çok yükselmiştir; yılda milyonlarca sayıda basılan kitap ve gazetelerde hem Rusça hem de yerli dilde zengin bilgi akışı sağlanmıştır. Her düzeyde yerli kadro personeli yetiştirilmiştir. 1962'de Orta Asya'da, yüksek öğretimde ya da teknik öğretimde görev yapan kadınların (73.000 kişi) sayısı toplam personelin dörtte birini oluşturmaktaydı. İkidilliliğe karşın (Rusça öğrenilmesi zorunludur) ulusal diller o zamana kadar görülmemiş bir canlılığa sahip olmuştu. Sadece Yakut ve Çuvaş dili biraz geri kalmıştır, çünkü bunlar öteki lehçelere göre çok farklılaşmamışlardır. Tarih dersi belirli bir görüş açısı göz önünde bulundurularak yanlı öğretilmekteydi. Yazılı ya da sözlü önemli metinlere, İslam sanatın başyapıtlarına, folklora, atalardan kalan ulusal değerlere önem verilmiştir. Böylece her ulusun özellikleri korunmuştur. Bugün gelenek göreneklere saygının, giysilerin ve alışkanlıkların tanıklık ettiği bu "özgünlük," otoritelerin koruma arzusuyla ayakta kalır. Bu özgünlük yaşam koşullarındaki çarpıcı dengesizlikte de kendini göstermiştir: yüksek çocuk ölüm oranı (Özbeklerde 1990'da %3,4 oranındadır, buna karşın tüm Sovyetlerde bu oran %2,2'ydi), yaşam süresinin kısalığı, kişi başına yıllık gelirin

düşük olması. Bu özgünlüğün bir göstergesi de Komünist Parti'ye katılımın daha az olmasıdır.

Sömürgeleşenler ile sömürgeciler bir aşamadan sonra birbirine karışmıştır. Kentlere fazla rağbet etmeyen Müslümanlar 1959'da Orta Asya'da kent nüfusunun ancak %60'nı oluşturuyordu. Bu kentlerden bazılarında, örneğin Frunze'de, Alma-Ata'da nüfusun %80'den fazlası Avrupalıydı. Rejimin sonu olan 1991 yılında Rusya'nın dördüncü büyük kenti olan Taşkend'de (2,11 milyon nüfuslu) Slav nüfus kente Avrupa kenti görüntüsü kazandırmıştır, eskiden daha çok bir Asya kenti görünümündeydi. Genelde nüfus sınır bölgelerinde dengelenmektedir. Özbek başkentinin en gösterişli binalarından biri olan yeni-İslami üsluptaki Mîr Ali Şîr Nevâî Opera binasında 1967 yılında *Il Trovatore*'yi izlerken seyircilerden ancak birkaç tanesinin Türk olduğunu gözlemlemiştim, orkestrada da çıkık elmacık kemikleri ve çekik gözleriyle keman çalan sadece bir Türk vardı. Buna karşın kasabalarda ve köylerde Avrupalıların sayısı daha azdı; Avrupalı nüfus öteki nüfusla fazla karışmıyordu, yerli halkla ancak çayhanelerde bir araya geliyorlardı: onlarla kâğıt oynuyor, onlarla sohbet ediyor, bir biçimde Türkleşiyorlardı. Buhara'daki –ki burası küçük bir yer değildir (nüfusu 185.000)– bir kahvede kâğıt oynayan sadece iki Rus ve etraflarında Özbekçe konuşan on Asyalı vardı.

Bağımsızlığa Doğru

SSCB'nin dağılmasını ve bağımsız cumhuriyetlerin kuruluşunu getiren, ama kimsenin öngörmediği, ekonomik krizi saymazsak somut bir koşulun hazırlamadığı devrim aslında gerçekleşeceğinin güçlü sinyallerini veriyordu. 1970'lerde Azerbaycan'da belli belirsiz

bir özgürlük rüzgârı esmekteydi, özgürlüğe doğru giden bir toplumun ürpertileri hissediliyordu, bir biçimde Sovyet zincirinden kurtulmaya çalışan bir toplum olma yolunda ilerliyorlardı; 1987'de Gorbaçov'un başlattığı *democratizatsia* [demokratikleşme] hareketi bu işaretlerin bir sonucuydu. 1991'den çok önce Rusların özellikle Özbekistan'da olmak üzere yetkilerini yerlilere devrettikleri görüldü.

Oldukça gizemli nedenlerden ötürü Avrupalı nüfusun göç hareketi birden bire durdu. Bu sıralarda yerleşim yerlerinin güvenliğinden ya da geleceklerinden hiçbir biçimde kuşku duyulmuyordu oysa. 1966-1970 yılları arasında göç edenler azaldı. Kazakistan'da 1961-1966 yılları arasındaki 407.000 göçmene karşılık bu sayı 24.300'e indi. Kırgızistan'da 72.500'e karşılık 53.300 oldu. 1970'te giderek göç almak yerine göç vermeye başlandı. 1971 ila 1976 yılları arasında Özbekistan'a gelen Avrupalı nüfus giden Avrupalı nüfusundan biraz daha fazla olsa da (142.700), Kazakistan ve Kırgızistan aldıklarından çok göç verdiler ve aradaki fark -261.000 ve -37.500'dü. 1976 ila 1988 arasında, SSCB'nin dağılmasından önce aynı eğilim devam etti, göçmen nüfus giderek azaldı: Kazakistan'da 1,2 milyon, Özbekistan'da 617.000, Kırgızistan'da 220.000, Türkmenistan'da 110.000.

Göç dalgasının bu bıçımde tersine dönmesi Rus sömürgeciliğinin bitişinin "yumuşak" bir biçimde gerçekleştiğini ve Alain Blum'un da ıfade ettiği gibi "bağımsızlık için gereken siyasal süreci öncelediğini" görüyoruz. Bu, örneğin Cezayirlilerin yaşadığı dramın bu topraklarda yaşanmasını önledi. Bu politikanın en dikkate değer sonuçlarından biri de tehdit edilen yerlilerin (Kazaklar) kurtulması ve her yerde çoğunluğu elde etmeye başlamalarıdır.

Nüfus Dengesinin Bozulması

Yerlı nüfusun doğum oranının dinamizmi bu sonuçları elde etmek için yeterli bir etken midir? Bu soruya kesin bir cevap vermek zor, ama bu göstergenin dikkat çekici olduğu da doğrudur. Avrupalı nüfusun tersine göçe başlamasından birkaç yıl önce Rus nüfusun doğum oranı önemli ölçüde düştü, yerli nüfusun doğum oranı ise sabitti.

Rusların nüfus artışı 1950 ila 1960 arasında yılda %2,5 oranındaydı, bu oran 1970'lerde %1,1'e düştü, 1980'de %0,6'ydı. Sonraki on yıl içinde bu oran sabit kaldı. Aynı sıralarda Müslüman cumhuriyetlerde doğum oranı yüksekti: 1980'de %2,89, 1990'da %3,28; kimi cumhuriyetlerde bu oran daha düşüktü: %2,12 ila %2,33. Doğal olarak bu oranlar, Avrupalılar da dahil olmak üzere bütün cumhuriyetlerin nüfuslarını hesaba kattığından yerlilerin oranlarını temsil etmez; bunlardan ilki açısından oran yıllık %4 civarında olmalıdır.

1960'lı yıllardan beri sürdürülen doğum kontrol kampanyaları özellikle 1980'li yıllarda en yoğun dönemine ulaşmıştır. Bu kampanyaların, Rusların Müslüman nüfusun artmasının yaratacağı etkiden çekinmelerinin bir sonucu olduğu düşünülmüştür. Ama bu kampanyalar bağımsız devletler tarafından yürütülmüş ve sonuç vermiştir; doğum oranında hissedilir bir düşüş sağlanır. 1951 yılında her bir Kazak kadınına ortalama olarak 5,7 çocuk düşerken, bu oran 1971'de 3,3'e, 1989'da 2,8'e düşmüştür. Öteki cumhuriyetlerde nüfustaki gerileme çok önemli boyutlara ulaşmamıştır, ancak Özbekistan'da doğum oranı 1971 yılına kadar hissedilir bir artış göstermiştir (yirmi yıl öncesine göre 4,4'ten 5,6'ya yükselmiştir) ve 1989'da yeniden %4'e düşmüştür. SSCB'de Rus nüfus son otuz yılda %20 oranında artmıştır (1951-1980); Türkçe konuşan nüfusun sayısı ikiye katlanmıştır: Aze-

riler 4 ila 7 milyon olmuştur, Özbekler (Özbekistan'daki Tacik nüfusla birlikte) 6 ila 12 milyon (1980-1999 yıllarında 12 ila 22 milyon, hatta 23 milyon olmuşlardır), Kırgızlar 1,5 ila 3 milyon, Kazaklar 4 ila 8 milyon, Türkmenler 1,5 ila 3,5 milyon olmuşlardır.[Φ]

Bağımsızlığa Doğru

Türki cumhuriyetlerin ve İran kökenli Tacikistan'ın bağımsızlığı ve Türk kökenli olmayan öteki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarına kavuşması ne yavaş ilerleyen bir sürecin sonucu ne bağımsızfık yanlısı elit sınıfın girişimlerinin meyvesi ne de silahlı bir halk devriminin sonuca ulaşmasıydı. Bu, en uzak bölgelerden kopup gelen halk kitlelerinin olduğu kadar yerel liderleri de önüne katan bir fırtınanın tesadüfi gerçekleştirdiği bir olaydı. Gerek halk gerek liderler bir tür zorunluluk sonucu bu hareket içinde yer aldılar.

Tohumlar, Sovyetlerin Afgan savaşı yenilgisiyle atıldı ve Mihail Gorbaçov'un 1987'de başlattığı *perestroyka* politikası tarihin akışını yönlendirdi. 1989 Şubat ayında Kızıl Ordu dokuz yıldır sürdürdüğü savaştan geri çekildi ve Afganistan'ı terk etti (işgal 1979 yılında başlamıştı). 1990 Haziranında Rusya, Moldavya, Ukrayna, Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Gerçekleşmeye başlayan ya da gerçekleşecek olaylar karşısında bir tepki hareketi olarak Ağustos ayında Moskova'da askeri darbe girişimi oldu, ama başarısızlığa uğradı: bu tarihten sonra olaylar çorap söküğü gibi geldi. 1991 Nisanında %98,93'lük bir kabul gören referandumun ardından Gürcistan bağımsızlığını ilan etti, 24 Ağustos'ta Ukrayna ve daha sonra Moldovya, 30 Ağustos'ta da Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan ettiler. 8 Aralık

---

[Φ] Tüm bu sayılar yaklaşık sayılardır ve belirli bir çekinceyle ele alınmalıdırlar.

1991'de SSCB'nin dağılışı resmi olarak ilan edildi. 21 Aralık'ta Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) 11 bağımsız devletin katılımıyla Kazakistan'ın başkenti Alma-Ata'da kuruldu. Sonraki yıllarda bağımsız devletler yeni hükümetler kurdular ve anayasalarını hazırladılar (23 Haziran 1993'te Kazakistan Cumhuriyeti'nin anayasası kabul edildi vb). 2 Mart 1992'de Türkistan'ın 5 cumhuriyeti BM'ye kabul edildi. 1994'te Orta Asya Ekonomik Birliği'ni kurdular. Tarihte yeni bir sayfa açılmıştı. Ama sorunlar hâlâ devam ediyordu.

Avrupalı nüfusun göç hareketi yoğunlaşmıştı. Azerbaycan'da 1989 ve 1991 yılları arasında 138.000 Avrupalı ülkeyi terk etti, bu oran buradaki Avrupalı nüfusun %38'ni oluşturuyordu. Başka bölgelerde bu hareket zamanla gerilese de hiçbir zaman sona ermedi. Özbekistan'da Avrupalılar nüfusun %20'sini oluşturuyorlardı, 1970'te bu oran %13,5'e, 1991'de %11'e, 1995'te %7,6'ya düştü; bugün bu oran daha da düşmüştür. Kazakistan'da, 1970'te Kazaklar nüfusun ancak üçte birini oluşturmaktaydı (Türkçe konuşan diğer azınlıklarla birlikte) 1990'da yerli nüfus ile Avrupalı nüfus arasında eşitlik sağlandı; bugün Ruslar azınlıktadır.

Eski Federatif Rusya Cumhuriyeti'nde Rus olmayan önemli bir azınlık vardı. 1989'da Rusya'nın nüfusu 147 milyondu – 120 milyon Rusa karşılık 27 milyon Rus-olmayan (bunun 11,5 milyonu Türkçe konuşan nüfustur) yaşıyordu; bu oran nüfusun %8,5'iydi. Bugün bu sayı gözden geçirilmelidir. Kazakistan'daki 6,65 milyon Tatarın yalnızca %16,5'i, Çuvaşların %23'ü ve Başkırtların %27,7'si anadillerinin Rusça olduğunu söyler – bu elbette bunların Tatarca, Çuvaşça ya da Başkırtca konuşmadıkları anlamına gelmemektedir; yine de dört yüzyıl Rus boyunduruğundan sonra, asimilasyon politikasının başarı kazandığını söylemenin güç olduğunu gösterir.

Bu Müslümanların sadece bir bölümü kendi adlarını taşıyan özerk cumhuriyetlerde yaşamışlardır ve yaşamaktadırlar. Ama 1989-1991'de hemen hemen tüm Müslüman nüfus Özbekler ve Kazaklar gibi bağımsızlıktan yararlanmıştır, ama bu istekleri o sıralarda çökmüş Rusya tarafından şiddetle karşılanmıştır. 5 Eylül 1991'de Kırım Tatarları sürgünden geri dönmüşlerdi, ama korkunç koşullarda yaşamlarını sürdürüyorlardı ve egemen bır cumhuriyet olduklarını ilan ettiler. 5 Mayıs 1992'de de bağımsız cumhuriyetlerini kurdular, ama 21 Mayıs'ta bu kararlarından vazgeçtiler. Mart 1992'de Tatar Cumhuriyeti (Kazan Tatarları) referandum sonucunda %61,4 "evet" oyuyla bağımsızlığını ilan etti. Ülke sahip olduğu ekonomik, kültürel ve demografik potansiyelle varlığını sürdürebilir; ancak Moskova üzerinde etkili olmalarını bu potansiyel sağlamamıştır, daha çok parçalanmanın sınırlarını belirleme gerekliliği ve Kazan'ın temsil ettiği simge bir tarafa bırakılırsa, Rus ülkesinin tam kalbinde yer alması etkili olmuştur. Gözlemciler yine de bu cumhuriyet için bağımsız bir devlet hakkında kullanılacak terimleri kullanmışlardır. Bu tarihten itibaren cumhuriyet topraklarına diyasporanın (5 milyon Tatar) geri dönmesi için büyük bir propaganda başlatılmıştır.

Çin Uygurları

XX. yüzyılda tüm Türk dünyası –Moldavya'da yaşayan ve sayıları 200.000 olan Hıristiyan Türkler, Gagavuzlar bile– bu dalgadan etkilenmiş, başkaldırmış ve 1994 yılının sonunda özerklik elde etmişlerdi – bu başkaldırı, özgürleşme ve bağımsızlık hareketinden bir tek Uygurlar etkılenmemişlerdir. Doğu Türkistan'ın sakinleri ülkelerinin Çin tarafından işgalini elbette hiçbir zaman kabul etmemişlerdi. Ülke-

leri bir barbar toprağı olmaktan çok uzak, yüksek bir uygarlık ve kültür merkeziydi. Tarihin en eski çağlarından beri bu topraklarda yaşadıklarından atalarının bu topraklara başka yerlerden göç ettiklerini unutmuşlardı bile. Kendilerini Tarım havzasının yerlilerinin kuşağından gelenlerin mirasçıları olarak görüyorlardı ve kendileriyle yan yana yaşayan Türkçe konuşan nüfusa toprak sahibi olma hakkı tanımıyorlardı. Çinlilerin topraklarının Çin'in bir parçası olduğunu iddia etmek için onlara verdikleri ismi, 751 tarihli Talas Savaşından beri kabul etmiyorlardı. Sin-kiang, "Yeni İl" ya da daha doğrusu "Yeni Sınır" adı 1884 yılında resmileşmişti ve Çinlilerin yayılmacı politikalarını sürdürmeleri için ihtiyaç duydukları bir aracıydı.

XX. yüzyıl Uygurlar için Han egemenliğine karşı koydukları ve düzenli ve sürekli bir biçimde sömürgecilik hareketine maruz kaldıkları yüzyıl oldu. 1920'lerden sonra Çinli yönetici Yang Zengxi Pekin'in otoritesini tanıyarak neredeyse tamamen bağımsız bir politika izledi. 1931'de ayaklanmalar başladı. Doğu İslam Türk Cumhuriyeti 22 Kasım 1933'te ilan edildi, ama Rusların ve Çinlilerin yoğun uğraşları sonucunda kısa sürede feshedildi. 1944'te bu kez Rus desteğiyle Doğu Türkistan Cumhuriyeti kuruldu ve İli vadisinde birkaç yıl varlığını sürdürebildi. Çin'de komünizmin iktidara gelişi bu cumhuriyetin sonu oldu (1949).

Bu tarihten sonra ayaklanmalar hiç durmadı. Antikomünist kurtuluş ordusu iki yıl boyunca mücadeleyi sürdürdü (1950-1952), bir başka ordu görevi devraldı, ancak bir Kazak olan liderleri ele geçirildi ve öldürüldü (1952). 1953'te, 1956-1959'da başka ayaklanmalar baş gösterdi, özellikle 1956-1959 yıllarında büyük Tibet devrimi de yaşanmaktaydı, sonra 1962'de, 1969'da, 1970'te, 1978'te, 1980'de, 1988'de, 1990'da başka ayaklanmalar yaşandı. 1980'lerden

beri politik bir yön izleyen mücadele 1990'da yeni bir çehreye kavuştu; artık açık ya da örtülü bır boyunduruk altında yaşayan halklarda çok tipik olarak gördüğümüz destansı bir başkaldırı mücadelesine dönüştü. Bombalı saldırılar başladı ve çoğaldı –1987 ila 1990 yıllarında 200 kadar– 1993, 1994, 1997 yıllarında devam ettiler ve 1997'de Pekin'de bıle bombalı saldırılar düzenlendi. Genelde sokaklarda çatışılıyordu ve gösteriler iyice çığırından çıktı. Bu ayaklanmalar doğal olarak korkunç bir biçimde bastırıldılar. Halk hareketleri, uyuşturucu trafiği ve çeteler savaşı sonunda meydana gelen tutuklamalar, cinayetler, hatta idamlar XX. yüzyıl sonlarına kadar devam etti.

Uygurlar şiddet yoluyla bile olsa bazı sonuçlar elde edebildiler mi? Özerk bölge konumu Sin-kiang'a 1 Ekim 1995 yılında tanındı, ama kimse özerk bölgeden kastedilenin ne olduğunu anlamadı, bağımsızlık hareketine en ufak bir serbestlik getirilmediği açıktır. Çinliler giderek çoğaldılar ve her şeyi ellerine geçirdiler. Resmi olarak Hanlar hâlâ azınlıktalar (1996'da Uygurlar %41'iken Hanlar %36'ydı, Türkçe konuşan başka nüfuslar %23'tü, özellikle 17 milyonluk nüfus içinde önemli bir Kazak azınlık vardı). Ama gerçekte bu tarihten sonra çoğunluğa geçtikleri açıktır. Önceleri Tien-Şan Dağının kuzey yamaçlarına ve başkent Urumçi'ye yerleşirken daha sonraları başka bölgelere, özellikle de 1970 yılından sonra Tarım havzasının güneyine yayıldılar, 1980'de petrol ve gaz kaynaklarının bulunması ve maden ve sanayi etkinliklerinin artmasıyla tüm bölgeye yayılmaya başladılar. Çin'in tüm sömürgelerinin üzerine çöken sessizliğe, buralardan gelen bilgilerin zayıflığına (özellikle bunalım dönemleriyle ilgili olarak) karşın bölgenin batısındaki dört bölgeye, Tibet, Kingay, Kansu ve Sin-kiang'a 100 milyon Han'ın yerleştirilmesi projesinden tüm dünya haberdar olmuştur. Lan-çou ve Urumçi demiryolunun açılışı

(1622 km), sonra söz konusu yolun çift yön haline getirilmesi ve Kazak sınırına kadar uzatılması (1992) bölgenin Çin'le bütünleşmesini kolaylaştırmış, ama aynı zamanda dış dünyaya, bağımsızlığa ulaşmış ve Pekin'i birinci derecede ilgilendiren bir Türk dünyasına açılmasını da sağlamıştır. Belki de bu sayede Uygurlar için zayıf da olsa bir umut oluşur.

SONUÇ

Tarihçi çalışmalarının, içinde yaşadığı dünyanın daha iyi anlaşılmasını sağlamalarını bekleyebilir, ama geleceğin bilgisine ulaşmayı umamaz: deneyimleri ona kuşkusuz neden-sonuç ilişkisinin işleyişini öğretmiştir, ama aynı zamanda beklenmedik olayların çoğu zaman normal akışı değiştirdiğini de göstermiştir. Geçmişin geleceğin habercisi olduğu olgusunu hiçbır zaman bir kural olarak görmemiştir. Özellikle de onca belirsizlik ve tehlikenin kendini gösterdiği bugünlerde bu olgu bir kural olmaktan çok uzaktır. Tarihin belli bir hedefe doğru sürekli bir ilerleme olduğuna inanan bir tarihçi olarak tarihin bir tekerrür, sonsuz bir yeniden başlangıç olduğu düşüncelerini başkalarına bırakıyorum. En kısa vadeli öngörülerin bile pek çok kez yanlış çıktığını her gün görmüyor muyuz?

Kozlar...

1920'li yıllarda Türk dünyası neredeyse yok olmaya mahkûm görünüyordu. Akdeniz'den Orta Asya'nın kalbine doğru Türkler yeniden yaşama döndüler. Türkler 1920'de 30 ila 32 milyondu; bugün yaklaşık olarak 150 mılyona ulaştılar, XXI. yüzyılın ilk yarısının sonunda yaklaşık 200 milyon olacakları düşünülüyor. 4.686.000 km²'ye ulaşan, yani Fransa'dan sekiz kat büyük ya da eski Rusya'nın (Ukrayna, Belarus, Litvanya) batı sınırını oluşturan Kıta Avrupası büyüklüğünde bir alanda toplam altı cumhuriyete sahipler. Öteki altı cumhuriyette özerk (en azından ismen özerk) yönetimlere kavuştular (Çuvaş, Tatar,

Başkırt, Tuvas, Yakut, Sin-kiang Cumhuriyetleri). Bunun dışında başta İran olmak üzere başka ülkelerde yaşayan pek çok Türk vardır.

Ancak sahip olunan topraklar ile buralarda yaşayan insanlar arasında belirli bir orantısızlık vardır, çünkü kilometrekare başına 31 kişi düşmektedir; dağlık bölgeler, kurak bölgeler ya da bozkır bölgeleri dikkate alırsak bu aslında yüksek bir rakamdır. Aşırı nüfusun bulunduğu topraklarda 150 ila 200 milyon büyük bir sayı değildir. İkibin yıl boyunca Türklerin dehalarına pek çok kez tanık olduk, Pasifik Okyanusundan Akdeniz'e kadar varlıklarını sürdürdüler. Eğer geçmiş geleceğin garantisiyse Türklerden çok şey beklenebilir, ancak süvarilerinin mutlak üstünlüğüne borçlu oldukları egemenliklerine bir daha asla ulaşamayacakları bir gerçektir.

Türklerin şanslı olmadıklarını söyleyemeyiz. Türkiye stratejik önemi çok büyük olan boğazları elinde bulundurmaktadır. Avrupa ile Asya'nın birleşme noktasında bulunan Türkiye iki kıta arasında bir köprüdür ve laik, Avrupalı ve Müslüman bir cumhuriyet olarak önemli bir konumdadır ve bu konumu sürdüreceğini umuyoruz.

Bir İslam cumhuriyeti olan İran'da Azeri nüfusun ağırlığı vardır ve bunu sürekli hissettirmektedir. Tarihin en eski dönemlerinden beri devletler kurup devletler yıkan bir halktan da başka bir şey beklenemez.

Çin'de Uygurlar Orta Asya'nın kaderini belirleyen oyunda önemli aktörlerden biridir. Han nüfusu içinde kaybolma, Çinlileşme tehlikesiyle karşı karşıya olan –Kansu'daki kardeşleri en azından görünüşte aynı kaderi paylaşmaktadır– Uygurlar varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır ve yeniden doğduklarında Bağımsız Devletler Topluluğu'ndaki İslam cumhuriyetlerine başarı örneği olacaklardır. SSCB'den kopan Türki cumhuriyetler, önemli maden yataklarına (demir, bakır,

kurşun, kömür ya da gümüş), özellikle de petrol ve gaz kaynaklarına sahiptirler. Bu rezervler dünyanın en büyük rezervlerinden sayılabilir (1996 yılındaki tahminler bunların düşüşte olduğunu göstermektedir). "İpek Yolu" adıyla tanınan eski çağlardaki uluslararası ulaşım yolu XIX. yüzyılda yeniden canlandırılmaya çalışılmaktadır. Petrol yataklarından çıkan doğalgaz ve petrol boru hatları doğuya, batıya ve güneye gidecektir, ama henüz yolların ve hatların nerelerden geçmesi gerektiği tartışılmakta ve ihtilaf konusu olmaktadır. Sin-kiang demiryolu Uzakdoğuyu Uzakbatıya bağlayan büyük ulaşım ağının omurgasını oluşturabilir. Bu yolun yararı ve avantajları çok açıktır: Orta Asya ve zenginlikleri dünyaya açılacaktır; Doğu Asya'nın şehirleri ve limanları ile Avrupa şehirleri ve limanları arasındaki mesafe 10.000 km'ye düşecektir (Kuzey Sibirya üzerinden bu mesafe 15.000 km'dır ve Çin'e ve Güneydoğu Asya'ya uzak olmasının yanında bu hat Sibirya'nın soğuk hava koşullarının da etkisi altındadır; denizyoluyla Süveyş Kanalı üzerinden gidildiğinde ise mesafe 20.000 km'ye çıkmaktadır). Bu yol %50 oranında zaman kazandıracaktır ve maliyeti %20 oranında düşürecektir.

... ve Büyük Sorunlar

Türk dünyasının elinde kozlar olduğu açıktır. Ama elinden çıkartması gereken kartlar da vardır. Orta Asya'da Aral Denizi civarında yaşanan büyük çevre felaketi, "uzaktan planlamalı bir bürokrasi" yönetimi sonucunda Aral'da deniz kimi yerlerde 65 kilometre kadar çekildi; denizin hacmi %60 oranında azaldı, tuz oranı üç katına çıktı, bunun sonucunda çölleşme, toprakların tuz oranının artışı, hayvan ve bitki örtüsünün yok oluşu, mevsim sıcaklıklarının artışı yaşandı...

Hazar Denizindeyse sular tehlikeli bir biçimde alçaldıktan sonra yükselerek tarım alanlarını, hatta endüstrileri ve şehirleri tehdit altında bırakmaktadır. Burada yaşanan felaketler de Aral Denizinde yaşananları aratmamaktadır. Bu topraklarda pamuk dışında bir ürün yetiştirilmemektedir; toprak verimsizleşmekte ve hiçbir ihtiyacı karşılamamaktadır. Sosyalizmden kapitalizme geçiş bazı zorluklar getirmiştir. Ekonomi tamamen çökmüştür, ekonomileri Rusya ekonomisine fazlasıyla bağlıdır; yüksek enflasyon (1990'da %400), çok düşük gelir ve maaşlar, işsizlik, Avrupalı seçkinlerin ülkeden kaçışı, yerli seçkinlerin bunların yerini alamaması, kalitenin düşüşü ekonominin çöküşünü getirmiştir. Tüm bu sefaletin yanı sıra uyuşturucu trafiği, mafya ve rüşvet de mevcuttur.

Tüm Orta Asya'da, Kafkasya'da ve Türkiye'de etnik çatışmalar tehdit unsuru oluşturmakta ve kimi zamanda patlak vermektedir. Sovyetlerin yapay bir biçimde kurduğu cumhuriyetlerden hiçbirinin etnik ya da dilsel bütünlüğü ve birliği yoktu. Nüfusun %13'nü oluşturan Özbek azınlık Kırgızistan'da, %9 Özbek ise Türkmenistan'da yaşamaktaydı. Kırgızlar, Türkmenler ve Özbekler'in birbirileriyle her zaman anlaştıkları söylenemezdi, ama Türkçe konuşuyor olmaları birbirlerine yakınlaşmalarını sağlıyordu. Buna karşın Taciklerin dayatılan Özbekleşme politikasıyla nüfusun % 5'ni oluşturdukları tahmin edilen, ancak gerçekte sayılarının daha fazla olduğu (belki de %20 – kendileri Semerkand'da nüfusun %78'ini temsil ettiklerini söylüyorlar) Özbekistan'daki kırılma daha hassastır. Uzun yıllar boyunca Tacikler Türk egemenliği altında kimliklerini koruyabilmişler, ama Sovyet egemenliği altında kimliklerini korumada çok zorlanmışlardır. Varlıkları ve hakları tanınmamıştır. Tacikler her zaman ezilmişliği içlerinde taşımışlardır. Sakin ve bilge bir halk oldukları için

bir arada yaşamaya çalışmışlar ve büyük çatışmalar yaratmamışlardır. Ama 1991 sonbaharında patlak veren iç savaş sırasında onbinlerce kişi ölmüş, 600.000 kişi sürülmüş, Özbek kökenli Taciklerle (%23,5) İran kökenli Tacikler (%63) birbirine düşmüştür. Kafkasya'da Azeriler ve Ermeniler arasında Dağlık Karabağ bölgesi için savaş başlamıştır; Ermeni nüfus çoğunlukta olduğu halde Dağlık Karabağ bölgesi Sovyetler tarafından Azerbaycan'a bağlanmıştı. Ermenilerin işgali sonrası yaklaşık 1 milyon Azeri bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Daha kuzeyde Çeçenistan, Osetya ve Abhazya bölgesinde kaos hâkim olmaya başlamıştır (1991'de birlikten ayrılmışlar, Rusya 1994'te müdahale etmiştir). Sin-kiang'ta (Xinjiang) Uygurlar umutsuzluk içinde doğalarına aykırı bir biçimde terorist eylemlere girişmiştir. Türkiye'de Sünniler ve Aleviler arasında bazen kan da dökülebilen çatışmadan daha ciddi olan durum ayrılıkçı örgüt PKK'ye isteyerek ya da zorla katılmış bir kısım Kürdün ayaklanmasıdır.

Kimlik arayışı, modern dünyada belli bir yere sahip olma kaygısı, komünizmin çöküşüyle oluşan ideolojik boşluk, belirsizlik giderek ciddileşen sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştu.

Türkiye'de ideoloji ve ahlak alanında yaşanan krize daha önce de değinmiştik. XX. yüzyılın ortasında Atatürk'ten miras alınan ateşli milliyetçilik akımının ülkenin gururunu okşamasına ve bunun yanında Batılılaşma hareketinin, ülkeyi yerinin Avrupa olduğuna ve bu yerin daha da sağlamlaşacağına ikna etmesine karşın, bir türlü çözüme kavuşmayan Kürt sorunu, Türkiye'yi on ila yirmi yıldır sadece Türkçülüğe prim vererek birliğini koruma politikası ve bunun yanında Avrupa Birliği'nin Türkleri bir türlü tam üyeliğe kabul etme-

mesi de ülkeyi Avrupalılaşma konusunda bazı şüphelere itmiştir.[Φ] 1950'li yıllarda, nüfusun çoğunluğu Türktü. 1995'te *Cemoti*'nin yaptırdığı bir anket sonucunda nüfusun %34'ünün kendisini "Türk" olarak tanımladığı, %26'sının kendisini "Türk vatandaşı" olarak kabul ettiği, %20'sinin kimliğini Müslüman Türk olarak ortaya koyduğu, %13'ünün sadece Müslüman dediği, %4'ünün de Kürt olduğunu söylediği ortaya çıkmıştır. Bu anket sonucunda İslamiyetin bir kimlik olarak görüldüğü (%33) ve neredeyse Türklük (%60) kadar önemli bir hareket olduğu gözlenmiştir. Bu durumda ilerde "Türk" demek aynı zamanda "Müslüman" anlamına mı gelecektir? Bu düşüncenin yayılacağını sanmıyorum; gelin görün ki bu soruyu kendimize sorabiliriz, ancak son kertede kendilerini diğer Türklerden farklı kılan dinlerini öne çıkartan Moldavya'daki 200.000 Hıristiyan Gagavuz ya da Sibirya'daki Hıristiyan-şaman Yakutlar dışında bizi bu sorudan muaf tutacak bir topluluk hemen hemen yok gibidir. Bu da bir ölçüde Bernard Lewis'in "Türk" adının ancak İslamiyet dünyası içinde anılabileceği düşüncesini desteklemektedir.

Türkçülük

Biraz daha yakından ve samimi bir gözlemle tüm Türkler için Türklüğün önem taşıdığını ve belirli bir anlamı olduğunu görebiliriz. Türkiye Türkleri Orta Asya'daki Türkler için her zaman özel bir yakınlık beslemişler, hatta Azerilerin Şii olması bile dillerinin Türkçenin bir lehçesi olması karşısında çok önemli görülmemiştir. Orta

---

[Φ] Avrupa'da bu konuda belli bir bilinç oluşmaya başladı sanırız. Türkiye'nin Avrupalı olması ya da olmaması meselenin bir yüzüdür. Oysa onun öyle olduğunu kabul etmemek başka bir şeydir ve önemli sonuçlar doğurabilir.

Asya'daki Türkler için de Türkiye Türklerinin özel bir yeri vardır. Türklere karşı yakınlıklarını komünist rejim sırasında da göstermişler ve daha sonra da pek çok kere bu konuda açık davranmışlardı. Buna karşın her ne kadar kendilerini Türk olarak hissetseler ve Türk kalmak isteseler de bu uluslar iki eğilim arasında kalmışlardır: aklın yolu ile kalbin yolu. Yapay biçimde hiçbir etnik temele dayandırılmadan kurulan cumhuriyetlerin vatandaşları olarak kimliklerini kanıtlayabilmek için kendilerini Azeri, Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek olarak tanımlamak durumunda kalmış, böylece bir biçimde Türkçe konuşan öteki halklardan ve kendi ülkelerinde Türkçe ve Farsça konuşan azınlıklardan ayrı düşmüşlerdir. Özbeklerin her ulusal iddiaları Tacikler, hatta Kazaklar veya Türkmenler tarafından üstünlük kurma çabası olarak algılanmıştır. Özbekistan'ın başkenti Taşkend (2,5 milyon nüfuslu bu kent İstanbul'dan sonra Ankara'yla birlikte Türk dünyasının en büyük ikinci kentidir) Orta Asya'nın metropolüdür.

Bu sıralarda BDT'deki Türkler ile Türkiye Türkleri arasında sıkı bağlar kurulmuştur. Yüzlerce ekonomi, siyaset, kültür antlaşması Türkiye ile Orta Asya cumhuriyetleri ve Azerbaycan arasında imzalanmıştır (1998'de 400 kadar antlaşma imzalanmıştır). Türkiye'deki şirketler Orta Asya cumhuriyetlerine ve Azerbaycan'a yatırım yapmışlar (6,5 milyon dolar) ve olanakları daha fazla olan Amerikan, Avrupa ya da Japon şirketlerine bu pazarlarda fazla pay bırakmamak için girişimler başlatmışlardır. Devlet ve hükümet başkanları arasındaki resmi ziyaretler her geçen gün artmış, görüşmeler, kongreler çoğalmış, görüş alışverişinde bulunmak ve birleşmek için her fırsat değerlendirilmiştir: ama önceleri çevirmen olmadan bu görüşmelerin yapılabileceği düşünülüyordu, ancak birbirlerini anlamakta güçlük çekiyor-

lardı. Bugün ortak bir Türkçe yaratma çabaları vardır. Türkiye ve Batı Türkleriyle yakınlaşabilmek için genç cumhuriyetler Kiril alfabesini Latin alfabesiyle değiştirmişlerdir – bir yüzyılda dördüncü kez alfabe değiştiriyorlardı. Orta Asya cumhuriyetlerindeki ve Azerbaycan'daki gençlere eğitimlerini Türkiye üniversitelerinde tamamlamaları için burslar verilmiştir. Bir Türk uydusu Türk radyo ve televizyon yayınlarının bu cumhuriyetlerden de izlenmesini sağlamaktadır.

Dilsel topluluk ve yakınlaşma çabaları sonucunda her ne kadar tam bir birlik havası vermese de bir Arap ligi gibi bir "Türk ligi" de kurulabilir, ama bu asla bir birlik değildir. XX. yüzyıl başlarında doğan pantürkizm henüz ölmemiştir, ama hâlâ bir ütopyadır. Bununla birlikte her ne kadar dünya büyük federasyonların kurulması dönemine girmiş (çelişkili bir biçimde her tür milliyetçilik hareketi de ateşlenmektedir: Tacik, Kürt, Çeçen milliyetçiliği bir uyanış içindedir) her ne kadar yalıtılmış kalmak giderek güçleşmiş ve her ne kadar en azından Ankara için Avrupa'ya alternatif olabilecek "Büyük Türk" dünyası bir gün kurulabilecek olsa da bu bir ütopyadır. Bu birliğini önünde bugün pek çok engel bulunmaktadır. Bu engellerden en büyüğü Türk dünyasının parçalanmışlığı ve ortak sınırlarının olmayışıdır. Ermenistan "batı" Türklerini Azerbaycan Türklerinden ayırmaktadır; Hazar ve İran "batı" Türklerini ve "Asya" Türklerini "doğu" Türklerinden ayırmaktadır. Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) 1992'de kurulmuş, yapılandırılmış ve genişletilmiştir. Ama bu örgüt bile coğrafi koşulların gerçekliğinden kaçamamıştır, çünkü üye olan 10 ülke (Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, İran, Tacikistan, Afganistan ve Pakistan) Türk ve Farsî (ya da Hint-İran) unsurlardan oluşmaktadır.

İslamiyetin Uyanışı

Her ne kadar Türkler tarihlerinin hiçbir döneminde birleşememişler ve aynı egemenlik altında tek bir devlet kuramamışlarsa da, bundan uzun yıllar önce tüm inananları egemenliği altında birleştiren, bir ümmet kuran ve bir yüzyıldan daha uzun bir süre ayakta kalabilen bir İslam İmparatorluğu var olmuştur. Bu imparatorluk da iç savaşlar sonucunda yıkılmıştır.

İslam dünyasının genişlemesi, Müslümanların sayılarının artması, öğretileri ve çıkarlarının farklılığı göz önüne alındığında panislamist bir politika akla yatkın değildir. Buna karşın kültürel açıdan panislamizmin imkânsız olduğu söylenemez, hatta bir ölçüde var olduğu bile düşünülebilir. Elbette bazı Müslüman devletlerin "laik" bazılarının "İslamcı" oldukları akıldan çıkarılmamalıdır. Bazı bölgelerde "İslamcılar" (gerek parlamenter yöntemlerle gerek terorizmle) iktidara geçmek için silahlı mücadele bile başlatmışlardır. "İslamcıların" iktidarda oldukları ülkelerde bile yönetimin yüzü farklıdır (bazısı aşırı hoşgörülü bazısı hoşgörüsüz).

Türkler çoğunlukla Müslümandır ve laik rejimlerde yaşamaktadırlar. Türkiye'de ve Orta Asya'da laiklik aynı süreci izlemese de genelde yukarıdan gelen bir hareket olmuştur. Bu ulusların ümmetten çıktıkları söylenebilir, ama bu bir ölçüde doğrudur (çünkü din hâlâ toplum içinde sanıldığından güçlüdür). Bugün kimi Müslüman devletlerde laiklik kötülüklerin sorumlusu olarak görülmektedir: Türkiye'de ülkenin kimi dönemlerde yaşadığı yalıtılmışlık, Kürt sorunu, yüksek enflasyon, işsizlik, fakirlik halkın çoğunluğunu etkilemektedir. Orta Asya cumhuriyetlerinde ve Azerbaycan'da laiklik kimilerince dinsiz komünist rejimlerle bir tutulmaktadır ve Rus sömürgeciliğinin devamı sayılmaktadır. Laikliğin ekonomik krizin ve kültürel

çöküşün sorumlusu olduğu düşünülmektedir. Kısacası Türk dünyasında İslamiyete dönüş için belirli bir eğilim vardır.

Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden ve daha sonra 1980'de ordunun laikliğin koruyucusu olarak iktidara el koymasından sonra Türkiye'de dinsel eğilimler güçlenmiş, *Kuran* eğitimi teşvik edilmiş, daha katı (İslamın daha pozitivist ve neo-Kemalist yorumundan çok farklı) bir İslam anlayışı yerleşmiş, öteki Müslüman ülkelerdeki İslam geleneğine yakın bir İslam geleneği yaygınlaşmış (eskiden Türkçe olan din dili ve ezan dilinin yeniden Arapça olması bir sembolden fazlasına tekabül eder), yöneticiler Mustafa Kemal Atatürk'ün aksine "Müslüman" kimliklerini öne çıkarır olmuştur. Türkiye'nin ümmetin bir parçası olmadığını bugün artık iddia edemiyoruz. Yine de laik olmaya devam etmektedir. Yapılan bir anket sonucunda halkın %56'sı kendini "laik" olarak tanımlamaktadır, %33 bu konuda görüş bildirmemiş, %12'si laiklik karşıtı olduğunu belirtmiştir (ibadet etmeyenlerin oranıysa sadece %20'dir). Bu anketin yapılmasından bir yıl önce 1994 yılında Refah Partisi, belediye seçimlerinde çok önemli bir başarı elde etmiş ve oyların %19'nu (kendilerini laiklik karşıtı olarak niteleyenlerden %7 daha fazladır) toplamıştır.

Büyükşehir belediyelerini, özellikle İstanbul ve Ankara'yı alan Refah'ın bu başarısı sonucunda Cumhurbaşkanı Demirel, Erbakan'ı koalisyon hükümetinin başına getirmiştir (Haziran 1996-Haziran 1997). Bu dönemlerde Türkiye'nin bir İslam cumhuriyetine dönüşüp dönüşmeyeceği sorusu belirmiştir. Refah Partisi 1980'li yıllarda oldukça zayıftı aslında (1987'de oyların ancak %7,2'sini almıştır), ama gün geçtikçe güçlenmiş ve 1991'de oyların %12'sini, 1994'te de %19'unu almıştır ve 1995'te en büyük başarısını yakalayarak oyların %21,4'ünü almıştır. Buna karşın bu ilerleme iyi değerlendirilmelidir.

Çünkü seçim sistemine göre alınan oy oranı bire bir parlamentoya yansımamaktadır. 1995'te oyların %21,4'ünü alan Refah 550 milletvekilinden 158'ini almıştır ve 1994'te büyük metropolleri ele geçirmiştir. Aynı biçimde 1987'de ANAP (merkez-sağ eğilimlidir) oyların %36,3'ünü elde ettiği halde parlementoda %65 oranında koltuk sayısına sahip olmuştur. Refah Partisinin halefi Fazilet Partisi 1999'da iki büyükşehri elinde tutmuş, ancak buna karşın sadece %15,2 oy almıştır. Bu sonuçlar halkın %15, 18 ya da 21'inin İslamcı bir rejim istediği anlamına gelmemektedir. Önce Refah, sonra Fazilet Partisi siyasal sistemden dolayı hayal kırıklığına uğramış vatandaşların oylarını kazanmıştır. "Gerici" Müslüman ülkelerin bu politikaları, Jean-François Bayard'ın dediği gibi "Kürt sorununa karşı oyla verilen bir yanıt" ve "büyük şehirlere göçün önemli bir sonucudur" (CEMOTI, 1997).

Türkiye'de İslamcı politikanın şansı değerlendirilirken bu politika önündeki önemli engeller de hesaplanmalıdır. Devlet laiktir ve böyle kalacaktır ve laiklik karşıtı her hareketi anayasaya aykırı kabul etmektedir ve güvenliğini tehdit ettiğini düşünmektedir. 1998'de Refah Partisi bu nedenle feshedilmiştir; üç ay sonra İstanbul'un medyatik belediye başkanı, Fazilet Partisi üyesi R. T. Erdoğan "dinsel, ırksal, bölgesel ayrımcılığa teşvik" suçunda on ay hapis cezasına mahkûm olmuştur. Zamanında ataları Sünni ayrımcılıktan çok çekmiş olan Aleviler her tür şeriat hareketine düşmandırlar. Ülkede kimse sayılarını bilmemektedir, %15?, 20?, 30? ya da 50? Sünni nüfusun yüksek eğitim görmüş kısmı laiklik yanlısıdır ve laikliğin Müslümanlığı engellemediği görüşündedir. Kadınlarsa sanıldığının aksine farklı görüşleri savunmaktadırlar. Şeriatın kendilerine saygınlık kazandıracağına (geleneklerdeki liberalleşmeye ve kadının bir "nesne" olarak gö-

rülmesine karşılık), önlerine daha geniş ufuklar açacağına, İslamcı partilerde yönetimi paylaşacaklarına inanan kadınlar da vardır. Bununla birlikte şeriata dönüş, ancak Türkiye'nin toplumsal, ekonomik ve siyasal koşullarının kötüleşmesi ve ülkenin çok ciddi bir krize girmesiyle mümkün olabilir.

Komünist rejim nostaljisinin hâlâ yaşandığı, ideolojik boşluk içinde bulunan, yaşama nedeni ve kimlik arayışı içine giren BDT devletlerindeyse din önemli bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Dinin halkın arayışlarına cevap olup olmayacağı ya da yeniden kültürel bir romantizme kaynak oluşturup oluşturmayacağı soruları cevapsızdır. Camiler çoğalmaktadır. Eski rejimde sayıları 300 iken 1994'te 7800'e ulaşmıştır. Bu sayının yarısı Özbekistan'dadır. Her gün yeni bir cami inşa edilmektedir. Fergana'da gizlilik içinde varlıklarını sürdüren tarikatlar yeniden doğmaktadır.

Orta Asya din tarihinin iki efsane kişiliği Ahmed Yesevî (ö. 1116) ve Bahâeddin Nakşibendî (ö. 1389) saygınlıklarını 1993'te ve 1994'te yeniden kazanmış ve türbeleri hacılarla dolup taşar olmuştur. Kimi şehirlerdeki, bölgelerdeki yerel din kahramanları da aynı coşkulu hareketle yeniden canlandırılmıştır. Sogdiyan ve civarında İslamiyet öncesi batıl inanışlara ve uygulamalara bağlı ölüler tapımı böylece dinsel duyguların bir kanalı olmuş ve mezar ziyaretleri tapıma dönüşür olmuştur. Doğal eğilimlerle ve yeterli kadroların olmaması nedeniyle Kafkas ve Orta Asya İslam gelenekleri halk arasında yaygınlaşmış ve arkasından Şamanizmin kalıntılarını da aynı hızla beraberinde getirmiştir: SSCB yılda bir düzine imam ve din bilgini yetiştirmekteydi; bunlar Buhara'daki Mir Arap Medresesinde yetişiyorlardı, ama bugün tüm çabaya karşın cumhuriyetler ancak bin imam ve din adamı yetiştirmiştir. Astırhan'da 1990'da kurulan ve siyasal İslam hareketlerin-

den en güçlüsü olan PIR (Yeniden Doğuş İslam Partisi) yöneticilerinden birinin belirttiğine göre "komünist rejim altında geçen yetmiş yıldan sonra halkın %80'ni İslamiyeti tam olarak bilmemektedir." Bununla birlikte Orta Asya ve Azerbaycan'ın İslam dünyasıyla bütünleştiği ve bunun bir parçası olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Gerici hareket burada zafer kazanacak mıdır? Güneydeki komşuları İran, Afganistan ve Pakistan gibi –gericilik bu ülkelerin her birinde farklı yaşanmaktadır– bir gün İslam cumhuriyetleri olacaklar mıdır? Yabancı ülkelerden, Afganlardan, İranlılardan, Pakistanlılardan, Araplardan, hatta Amerikalılardan gelen ve amaçlarını, etkilerini ve olanaklarını değerlendirmekte güçlük çektiğimiz onca manevi ve maddi teşvike karşın henüz bu yönde hiçbir işaret oluşmamıştır. Afganistan'daki Taliban etkisi çok açıktır; İran'ın etkisi biraz abartılmaktadır, çünkü Türkçe konuşanların etkisinin İranlılar karşısında, Sünnilerin etkisinin Şiiler karşısında gerilediği gözlemlenmektedir. Buna karşın İstanbul'daki şeyhlerin "imanlarını güçlendirmek" için yandaşlarını kardeş cumhuriyetlere gönderdiklerini ve Türkiye Türklerinin ekonomik, politik ve kültürel motivasyonlarla bu cumhuriyetlere müdahale ettiklerini görüyoruz.

Bu bölgelerdeki siyasal söylem de İslamcı söylemi kullanmaktadır, ama bunu, halk hareketlerinin önüne geçmek ve aşırılıkçı akımların elebaşlarının inandırıcılığını baltalamak için yapmakta ve her tür tehlikeden kaçınmaktadır. Bununla birlikte kullanılan söylemle tamamen karşıt bir biçimde yetkililer radikal eğilimleri bastırmak konusunda çok serttirler ve bunları acımasızca bertaraf etmeyi çalışmaktadırlar. 1990'dan sonra Özbekistan'da her tür "gerici" parti yasaklanmıştır; 1992'de Fergana'da İslamcı bir cumhuriyet kurulması girişimine karşı etkin bir biçimde harekete geçilmiş, "köktenciler"le müca-

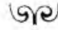
dele etmekten hiçbir zaman vazgeçilmemiş ve gerektiğinde camileri bile kapatılmıştır. İslam dininde kitleleri harekete geçirecek enerjiden çok hoşgörü geleneğinin öne çıkartılmak istendiği çok açıktır.

En sağlam yapılar bile bir gün çökebilir. Şimdiki zamanın fotoğrafı tamamen şimdiki zamanı betimleyemez ve şimdiki zaman, tanım gereği geçmiş zaman olmuştur bile. Önümüzdeki yıllarda başlıca iki mesele –yani Türkçülük ve İslamcılık– ne şekilde ortaya çıkacaktır? Bu soruya bugünden cevap vermeye çalışmak saçma bir iddia olacaktır. Zaten uzmanlığım dışında olan günümüz Türk dünyasının içinde gezinerek yaptığım çalışma ihtiyatsızcaydı. Tarih genel çizgilerle özetlenebilir – ya da özetlenmelıdir; zamanla uçup giden, silikleşen ve asıl keşfedilmesi gerekeni arkalarında bırakan ayrıntılar, çağdaş sahnenin en önünde yer alırlar ve yalnızca onlar görülürler. Sizi yakalarlar, genel çizgileri silerler ve sizi hataya sürüklerler. Her tarihin belli bir sonu olduğu mantığı beni günümüz dünyasını da ele almaya zorladı. Ama günümüz koşullarının bir yorumunu yapmak, bir sentezini ortaya koymak gibi bir niyetim hiç olmadı. Sadece yanlış yollara sapmamış olmayı umut ediyorum, ama bundan da emin değilim. Bu konuda benim çalışmalarımdan çok daha yetkın, çok daha zengin bilimsel incelemeler ya da gazetecilik araştırmaları olduğunu belirtmeliyim.

Bu sayfaları yazmadaki yegâne amacım son derece zengin ve ihtişamlı, ender rastlanan bir geçmişi *non es qualites* [yetkin bir biçimde] –çünkü bu tür çalışmalar gerçekten çok az sayıdadır– ortaya koymaktı. Asıl gayretim geçmişe yönelikti, gayretim geçmişin gizli yönlerini ortaya çıkarmaktan çok yüzünün çizgileri ve giysilerinin kıvrımları hâlâ belirsiz olan bir sılueti ortaya çıkarmaktı. Başka çalışmalar bu siluetin hatlarını iyice belirginleştirecek, renklerını ortaya çıkaracak,

bazı kusurlu çizgileri tamamlayacak, hatta yanlış olanları düzeltecektir. Çalışmam bu çalışmaların bir taslağını oluştururursa kendimi amacıma ulaşmış sayacağım; okurumun konunun yoğunluğunun bilincine ulaşmasını sağlamışsam kendimi başarılı kabul edeceğim: en azından Türk dünyasının üzerine çöken adaletsiz sessizliği dağıtabileceğimi umacağım.

KAYNAKÇA KONUSUNDA BAZI YÖNELİMLER

Türk dünyasıyla ilgili oldukça geniş bir kaynakçaya sahibiz, ama bazı dönemler ve bazı kişiler açısından bu kaynakça oldukça kısıtlı kalmaktadır: bu tür kaynaklardan yola çıkılarak henüz monografiler oluşturulamamıştır; bu nedenle çogunlukla Türkçe ya da Rusça olan çok teknik ve konu açısından dağınık makalelere başvurmak zorunda kalıyoruz. Dolayısıyla güvenilir kaynaklar ile henüz çok kesin olmayan denemeleri aynı temel üzerinde birleştiren genel bir kaynakça sunmak şu an için söz konusu değildir. Bu bölümde, artık klasikleşmiş genel kapsamlı kitapların yanı sıra çok sık olarak başvurduğumuz kaynakları ve başlıca alıntıların yapıldığı kaynakları bir arada vermekteyiz. *İslam Ansiklopedisi* [*L'Encylopedie de l'Islam*] genellikle en yakın zamanlı ve en tamamlayıcı bilgileri bize ulaştırmaktadır. Bu ansiklopedide ek olarak tamamlayıcı bilgiler sunan önemli bir kaynakça da sunulmaktadır. Bununla birlikte *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002) kitabımızda sözünü ettiğimiz eserlerin çoğunu kaynakçamızda kullandık. Bu kitapta Türk tarihiyle ilgili belli başlı kaynakların yer aldığı bir liste vermiştik. Söz konusu listeyi bu kaynakçada bir kere daha ele almadık.

GENEL ESERLER

Encyclopedie de l'Islam, 1. basım, Leyde, 1913-1942, 2. basım, Leyde-Londra, 1960 vd. Bu eserin Türkçe versiyonu daha da genişletilmiştir: *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1940 vd.

Çeşitli amatör yazarların oldukça tamamlayıcı özetlerini şu derlemelerde bulabilirsiniz: *The Cambridge History of India. The Cambridge History of Islam* (2 cilt, Cambridge, 1970), *The Cambridge History of Iran* (7 cilt, yayım aşamasında, 5 cilt 1968), *The Cambridge Mediaeval History. Geschichte der islamischen Länder*, Leyden-Köln, 1962-1969, *Geschichte Mittelasiens*, Leyde-Köln, 1966.

Genelde Çin, Hindistan, İran, Bizans, Rusya ve Akdeniz uygarlıklarının ta-

rihleriyle ilgili çeşitli eserlere yer vermememize karşın bu eserlerde bir biçimde Türklerden söz edilmektedir ve bu eserler bu açıdan çok faydalıdırlar.

1969 yılından itibaren Fransa'da yayımlanan, Türklerle ilgili inceleme dergisi *Turcica* (Paris, Klincksieck Yayınevi), çok önemli araştırmaların sonuçlarına yer vermiştir. *The Central Asiatic Journal*, Wiesbaden, 1956 vd ve *Central Asian Survey*, 1981 vd, adlarından anlaşılacağı gibi sadece birinci derecede öneme sahip Orta Asya incelemelerine yer veren bilimsel dergilerdir.

Histoire des Turcs, Paris, Fayard, 1984; kitabımızın bu eserin başlangıç noktasını oluşturduğunu bir kere daha hatırlatalım.

Ebülgâzî Bahadır Han, *Histoire des Mongols et des Tatars*, 2 cilt (çeviri Desmaisons), Saint-Petersburg, 1871-1874.

Aspects of Altaïc civilization, D. SINOR tarafından yayımlanmıştır, Indiana University Press, 1963.

Avcıoğlu, D., *Türklerin Tarihi*, 4 cilt, İstanbul, 1979.

Barthold, M., *Türkestan down to the Mongol Invasion* (3. basım), Londra, 1968 (çok zengin bir kaynaktır).

— *Four Studies on the History of Central Asia*, Leyde, 1956-1963.

— *Histoire des Turcs d'Asie centrale*, Paris, 1945 (çok tartışmalı ve bugün oldukça çekinceli bir kaynaktır).

— *Zwölf Worlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Hidelsheim, 1962.

Berl, E., *Histoire de l'Europe d'Attila à Tamerlan*, Paris, 1946 (ikinci derecede öneme sahip bir kaynaktır).

Brockelman, K., *Histoire des peuples et des Etats islamiques*, Paris, 1949 (Almanca yayımlanmış bir klasiktir, Münih, 1939).

Cahun, L., *Introduction à l'histoire de l'Asie*, Paris, 1896 (güzel bir edebi eser, oldukça hevesle hazırlanmış bir çalışmadır; biraz eskimiş olmakla birlikte yanlı bir anlatıma sahiptir).

Czaplıcka, M. A., *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day*, Oxford, 1918.

Diehl ve Marçais, *Le Monde oriental de 395 à 1081*, 2. basım, Paris, 1944.

Dıehl, Galland, Oecomenos ve Marçaıs, *L'Empire oriental de 1081 à 1453*, Paris, 1945.

Eberhard, W., "Kultur und Siedlung der Randvölker China," *T'oung-Pao*, XXXVI (ek), 1942.

— *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara, 1942 (Bir önceki çalışmanın daha da genişletilmiş ve zenginleştirılmiş Türkçe versiyonu).

Fourmer, V., *Histoire de l'Asie centrale*, Paris, Que sais-je?, PUF, 1994.

Grousset, R., *L'Empire des steppes*, 6. basım, Paris, 1960 (ünlü yapıtın, bugün sınırları aşılmıştır, ama benim için hâlâ değerini korumaktadır) – *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1996.

Guıgnes, De, *Histoire generale des Huns des Turcs et des Mongols*, Paris, 1756 (Türk tarihinin mükemmel bir dökümü).

Hambıs, L., *La Haute-Asie*, Paris, 1953 (Türklerin sorunları konusunda son derece donanımlı bir Moğol araştırmacısı tarafından gerçekleştirilen küçük bir elkitabı).

Hammer-Purgstall, Von, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, Paris, 1835-1843 (Almancadan çevrilmiştir, 18 cilt, Pest, 1827-1835; çok eski olmasına rağmen bugün bile bu esere denk bir eser yoktur).

Harmatta, J., *History of the Civilization of Central Asia*, Paris, UNESCO, 1992'den beri yayım aşamasında.

Howorth, H. H., *History of the Mongols*, Londra, 1876-1888 (eski tarihine karşın hâlâ bazı noktalarda başvuru niteliği taşımaktadır).

İnalcık, H., *The Otttoman Empire, Conquest, Organisation and Economy*, Londra, 1975.

Iorga, N., *Geschichte des osmanischen Reichs*, Gotha, 1908-1913.

— *Histoire des Etat balkaniques*, Paris, 1925.

Jonquiere, De La, *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 1788.

Karpat, K., *The Ottoman State and its Place in the World History*, Kolokyum, Leyde, 1976.

Khwanten, *Imperial Nomads. A History of Central Asia, 500-1500*, Leicester, 1974.

Klaproth, *Tableaux historiques de l'Asie*, Paris, 1826.

Köprülü, M. F., *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1929.

Lamouche, Colonel, *Histoire de la Turquie*, 2. basım, J.-P. Roux tarafından gözden geçirilmiş ve eklemeler yapılmıştır (oldukça özet bir eserdir, özellikle eski tarihle ilgili olarak).

Lewıs, R., *Every Day Life in Ottoman Turkey*, New York, 1971 (etkileyici bir deneme).

Mac GOVERN, *The Early Empire of Central Asia*, Chapell Hills, 1939.

Mantran, R., *Histoire de la Turquie*, Paris, 1961 (son derece kapsamlı, kusursuz bir elkitabı).

— (yönetiminde), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, Fayard, 1989.

Mouradjad D'ohsson, A. C., *Histoire des Mongols*, 2. basım, Amsterdam, 1852.

Parker, *A Thousand Years of the Tatars*, Londra, 2. basım, 1924 (ne yazık ki eskimiş bir eserdir.).

Peters, R. F., *Histoire des Turcs*, Paris, 1966.

Roux, J.-P., *Turquie*, Paris, 1953 (daha çok çağdaş bir betimleme getirmiştir).

— *L'Asie centrale, Histoire et civilisations*, Paris, Fayard, 1997 – *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.

— *Histoire de l'Empire mongol*, Paris, Fayard, 1993 – *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Kazancıgil-A. Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

Sauvaget, J., *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*, 2. basım, C. Cahen tarafından gözden geçirilmiştir, Paris, 1961 (önemli bir eleştirel kaynakça çalışması).

Sykes, P. M., *A History of Persia*, 3. basım, Londra, 1930.

Weıssmann, N., *Les Janissaires*, Paris, 1957 (Osmanlı İmparatorluğunun temel bir kurumu üzerine).

Zınkesıen, J. W., *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, Hamburg Gotha, 1840-1863 (1962'de yeniden basılmıştır).

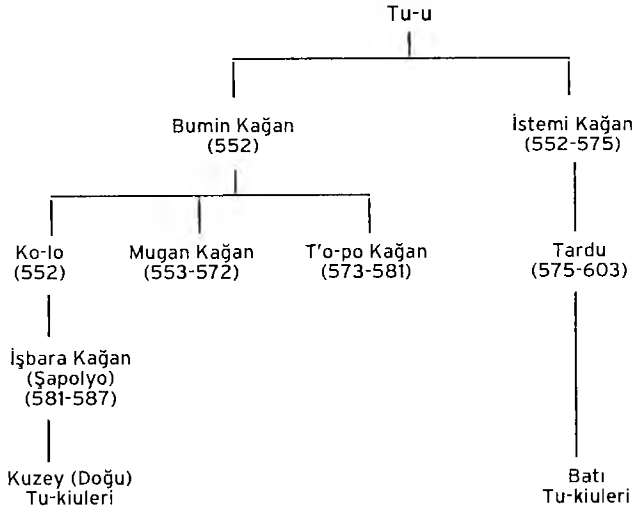
I. BÖLÜM

Türklerle ilgili betimlemeler hakkında bkz. Clair, A. N. S. T., *The Image of the Turks in Europe*, New York, 1973.

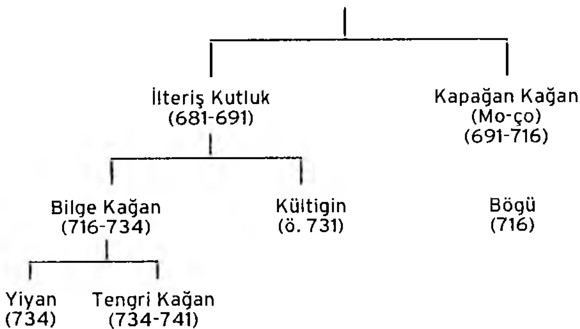
DİZİN

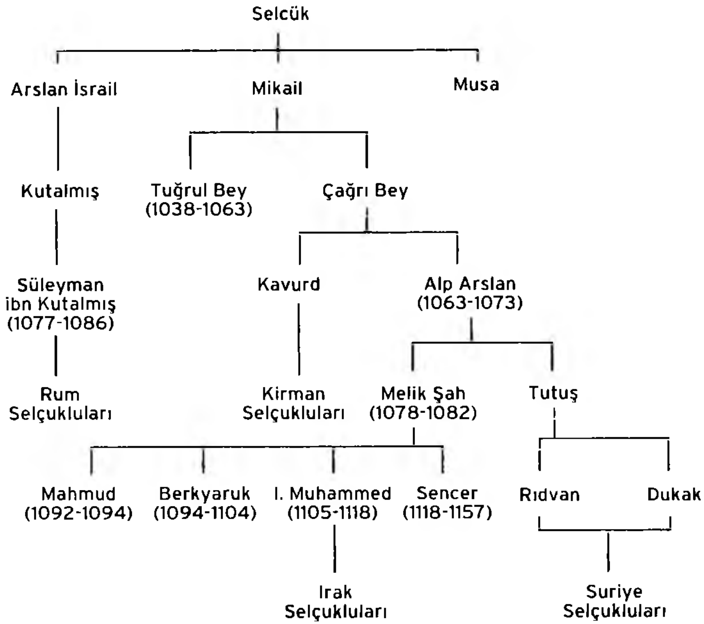
Birinci Tu-kiu imparatorluğu (Türk ya da Türük)

İkinci Tu-kiu imparatorluğu (Türük ya da Türk)

Selçukluların Kökenleri

Rum Selçukluları (Anadolu veya Konya) (1077-1237)

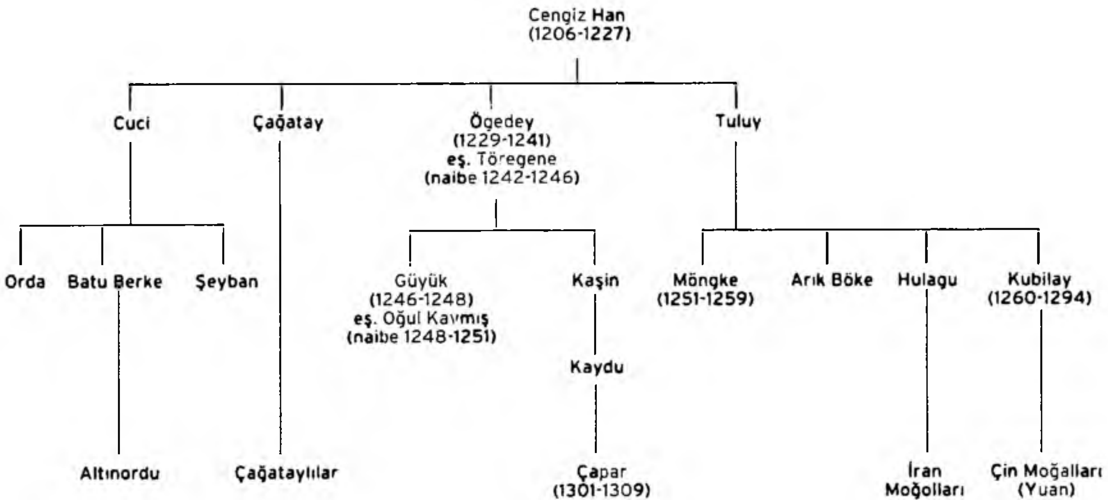
1077-1086	Süleyman ibn Kutalmış
1092-1107	I. Kılıç Arslan
1107-1116	Melik Şah
1116-1155	I. Mesud
1155-1192	II. Kılıç Arslan
1192-1196	I. Keyhüsrev (birinci hükümdarlığı)
1196-1204	II. Süleyman
1204	III. Kılıçarslan
1204-1210	I. Keyhüsrev (ikinci hükümdarlığı)
1210-1219	I. Keykavus
1219-1237	I. Alaeddin Keykubad

Harezmşahlar

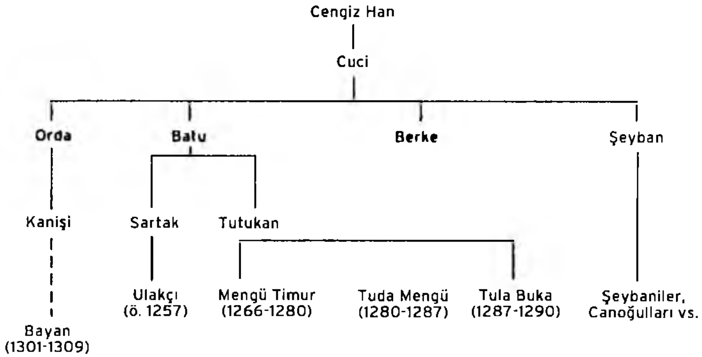
1097-1127	Kutbeddin Muhammed
1127-1156	Atsız
1156-1172	İl Arslan
1172-1200	Alaeddin Tökiş (Takaş)
1200-1220	Alaeddin Muhammed
1220-1231	Celaleddin Mengü Berti

Gazneliler

962-977	Alp Tegin
977-997	Sebük Tegin
999-1030	Gazneli Mahmud
1030-1041	Muhammed
1030-1040	Gazneli Mahmud
1041-1060	Mevdûd (Hindistan)
	[...]
1118-1152	Behram Şah

Cengizhanlılar
Cengiz Han
(1206-1227)
Cuci
Çağatay
Ögedey
(1229-1241)
eş. Töregene
(naibe 1242-1246)
Tuluy
Orda
Batu Berke
Şeyban
Güyük
(1246-1248)
eş. Oğul Kaymış
(naibe 1248-1251)
Kaşin
Möngke
(1251-1259)
Arık Böke
Hulagu
Kubilay
(1260-1294)
Kaydu
Altınordu
Çağataylılar
Çapar
(1301-1309)
İran
Moğolları
Çin Moğalları
(Yuan)

Cuciler, Ordu'ların Kurucuları

Cuci Soyundan Gelen Altın Ordu

1287-1290	Tula Buka
1290-1312	Toktay
1312-1340	Özbek
1340-1357	Canıbek
1359-1380	Mamay'ın üstünlüğü ile sonuçlanan kargaşa dönemi
1378-1398	Orda soyundan gelen Ak Ordulu Toktamış
1398-1400	Kutluk
1400-1407	Şadi Bey
1407-1412	Pulad
1412-1423	Timur
1423-1459	Küçük Muhammed
1460-1481	Ahmed
1481-1502	Şeyh Ali

Mısır Memlukları

Hanedanlar		Başlıca hükümdarlar	
865-905	Tolunoğulları	868-884	Ahmed ibn Tolun
		884-896	Hümâreveyh
			[...]
935-969	İhşidiler	935-946	İhşid
			[...]

1164: Musul Türk atabeyi ve yeğeni Salâhaddin Mısır'ı işgal etti.

Bahri Memlukları (Türk) (1250-1382)

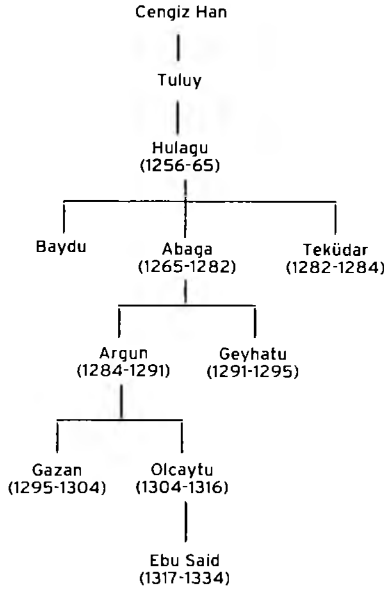
1250-1259	Aybeg
1259	Ali
1259-1260	Kutuz
1260-1277	Bay Bars
1278	Berke
1279	Salamış
1279-1290	Kalavun
1290-1293	El Melik el-Ehraf
1293-1340	El-Nesir ibn Kalavun
	[...]

Burci Memlukları (Çerkezler vs.) (1382-1517)

1382-1399	Barkuk
1399-1412	Ferec
1412-1422	El-Müeyyed
1422-1438	Bay Bars (Türk)
	[...]
1461-1467	Hoşkadem
1468-1495	Kayıt Bay
	[...]
1500-1516	Kansu Guri

1517: Mısır'ın Osmanlı padişahı I. Selim tarafından işgali
1517-1805: Mısır'ın Osmanlı topraklarına katılması
1805-1952: Mehmet Ali (Arnavut) ve hanedanı. Son kral: Faruk (1936-1952)

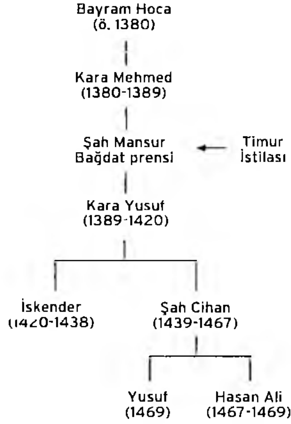
İlhanlar veya İran Moğolları

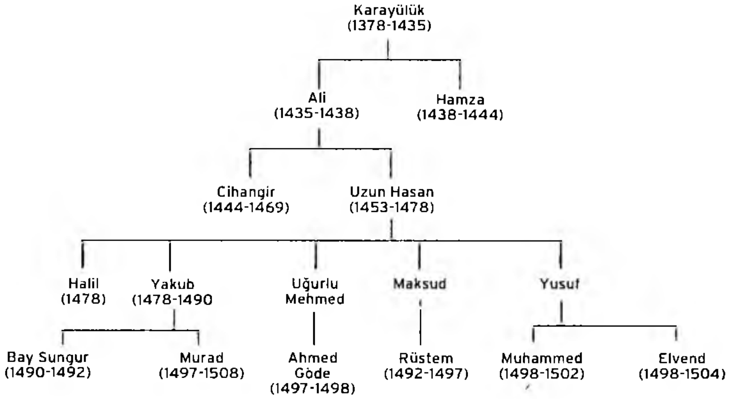
Başlıca Çağataylılar

1227-1242	Çağatay
1242-1246	Kara Hulagu (eşi Organa Hatun)
1246-1252	Yisu Mangu
1252-1261	Organa Hatun
1261-1266	Algu (eşi Organa Hatun)
1266	Mübarek Şah
1266-1271	Barak
1271-1274	Kargaşa dönemi
1274-1306	Duva
1306-1307	Kuncuk
1307-1309	Telika
1309-1310	Kebek (birinci hükümdarlığı)
1310-1320	Esen Boğa
1320-1326	Kebek (ikinci hükümdarlığı)
1326-1333	Tamaşirin
1333-1347	Hanlığın bölünmesi
1347-1363	Tuğluk Timur

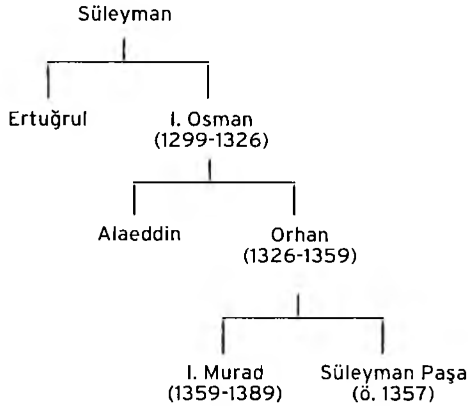
Karakoyunlular

Akkoyunlular

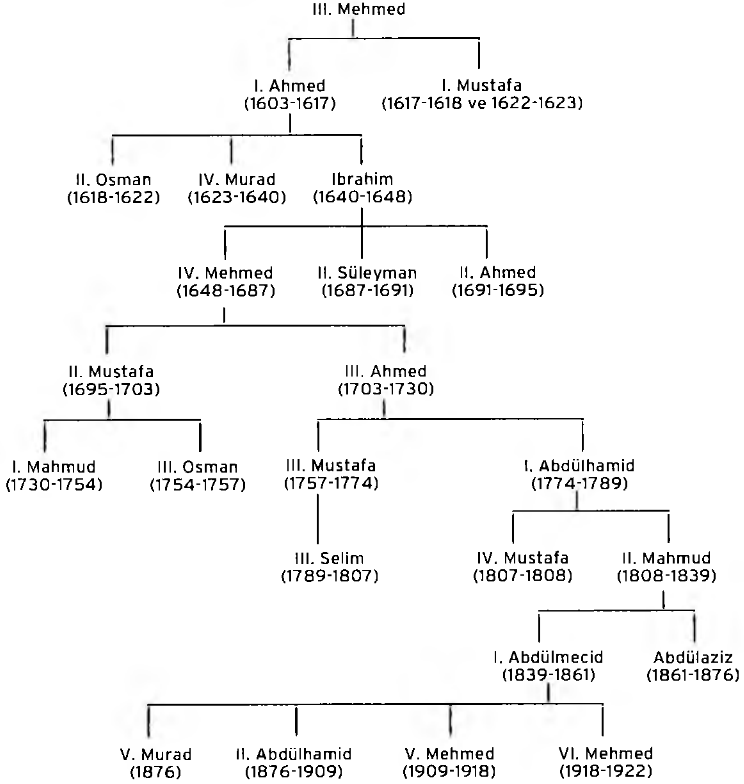

Osmanlıların Doğuşu

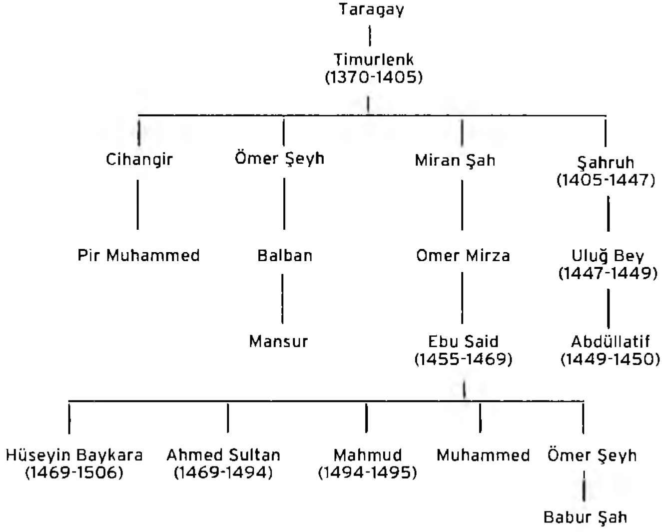
Hanedanlık babadan oğula geçerken Osmanlılar

1389-1402	I. Bayezid (Yıldırım)	← Timur İstilası
1403-1421	I. Mehmed (Çelebi)	
1421-1444	II. Murad	
1444-1481	II. Mehmed	
1481-1512	II. Bayezid	
1512-1520	I. Selim (Yavuz)	
1520-1566	Kanuni Sultan Süleyman (Muhteşem Süleyman)	
1566-1574	II. Selim (Mest)	
1574-1595	III. Murad	
1595-1603	III. Mehmed	

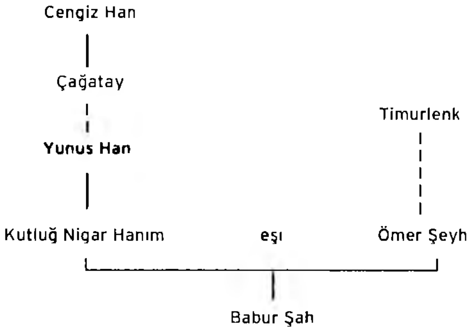

III. Mehmed'in halefleri
III. Mehmed
I. Ahmed
(1603-1617)
I. Mustafa
(1617-1618 ve 1622-1623)
II. Osman
(1618-1622)
IV. Murad
(1623-1640)
Ibrahim
(1640-1648)
IV. Mehmed
(1648-1687)
II. Süleyman
(1687-1691)
II. Ahmed
(1691-1695)
II. Mustafa
(1695-1703)
III. Ahmed
(1703-1730)
I. Mahmud
(1730-1754)
III. Osman
(1754-1757)
III. Mustafa
(1757-1774)
I. Abdülhamid
(1774-1789)
III. Selim
(1789-1807)
IV. Mustafa
(1807-1808)
II. Mahmud
(1808-1839)
I. Abdülmecid
(1839-1861)
Abdülaziz
(1861-1876)
V. Murad
(1876)
II. Abdülhamid
(1876-1909)
V. Mehmed
(1909-1918)
VI. Mehmed
(1918-1922)

Timurlular

Babur Şah'ın Kökenleri

Delhi Sultanlığı

Hanedanlar		Prensler	
1206-1290	Türk Memlukları (kölemenler)	1206-1211	Aybeg
		1211-1236	İl-Tutmış
		1236	Firuz Şah
		1236-1240	Raziye
		1240-1242	Behram
		1242-1246	Mesud
		1246-1266	Nasıreddin Mahmud
		1267-1287	Balban
		1287-1290	Şemseddin
1290-1320	İranlılaşmış Türkler, Halaciler	1290-1294	Firuz Şah
		1296-1315	Alaeddin Muhammed
		1316-1320	Mübarek Şah
1320-1414	Türk Tuğluklar	1320-1325	Gıyaseddin
		1325-1351	Muhammed Tuğluk
		1351-1388	Firuz Şah

1398: Timurlenk İstilası

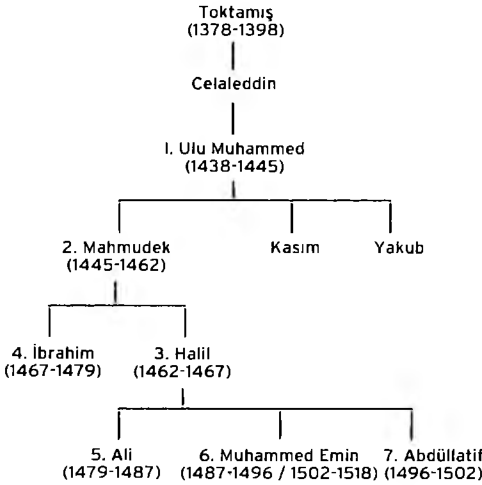
1414-1451	Türk-Afgan Seyyid	1414-1421	Hızır Han
		1421-1434	Mübarek Şah
		1434-1444	Muhammed Şah
		1444-1451	Alem Şah
1451-1526	Afgan Ludileri	1451-1489	Behlül
		1489-1517	İskender Ludi
		1517-1526	İbrahim

1526: Babur İstilası. Büyük Moğolların kuruluşu

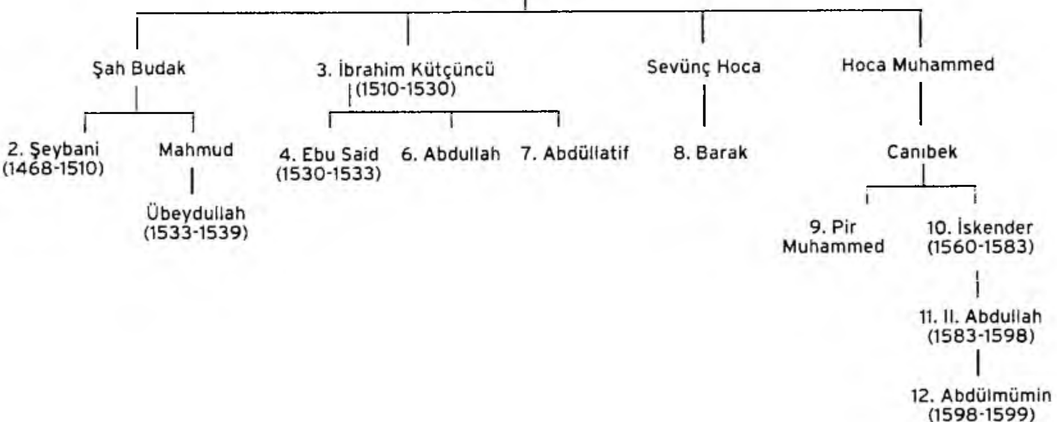
Büyük Moğollar

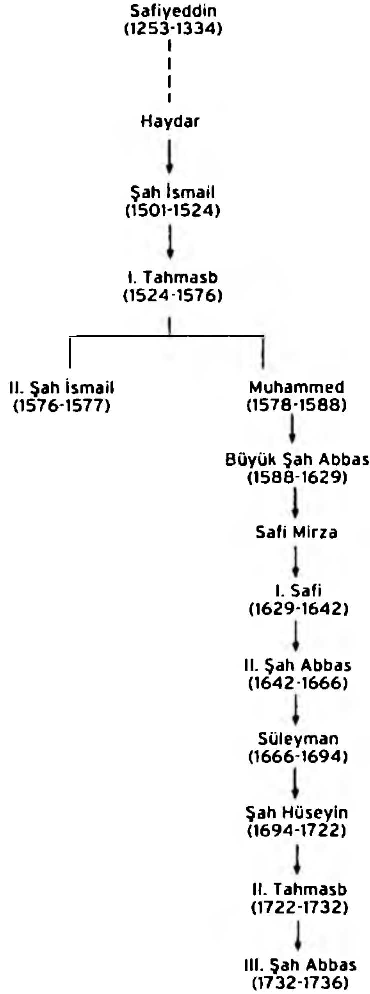
1526-1530	Babur Şah
1530-1540	Hümâyûn (birinci hükümdarlığı)
1540-1556	Şir Şah'ın ele geçirilmesi (Sur hanedanlığı)
1556	Hümâyûn (ikinci hükümdarlığı)
1556-1605	Büyük Ekber
1605-1627	Cihangir
1627-1658	Şah Cihan
1658-1707	Evrengzib
1837-1858	II. Bahadır Şah

Kazan Hanları

(halefleri Kırım Giray hanedanlığı prensleridir.)

Özbek İmparatorluğu: Ebu'l Hayırlılar
Ebu'l Hayr (1428-1468)
Şah Budak
3. İbrahim Kütçüncü (1510-1530)
Sevünç Hoca
Hoca Muhammed
2. Şeybani (1468-1510)
Mahmud
4. Ebu Said (1530-1533)
6. Abdullah
7. Abdüllatif
8. Barak
Canıbek
Übeydullah (1533-1539)
9. Pir Muhammed
10. İskender (1560-1583)
11. II. Abdullah (1583-1598)
12. Abdülmümin (1598-1599)

Safeviler
Safiyeddin
(1253-1334)
Haydar
Şah İsmail
(1501-1524)
I. Tahmasb
(1524-1576)
II. Şah İsmail
(1576-1577)
Muhammed
(1578-1588)
Büyük Şah Abbas
(1588-1629)
Safi Mirza
I. Safi
(1629-1642)
II. Şah Abbas
(1642-1666)
Süleyman
(1666-1694)
Şah Hüseyin
(1694-1722)
II. Tahmasb
(1722-1732)
III. Şah Abbas
(1732-1736)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanları

1923-1938	Mustafa Kemal Atatürk
1938-1950	İsmet İnönü
1950-1960	Celal Bayar
1960-1966	Cemal Gürsel
1966-1973	Cevdet Sunay
1973-1980	Fahri S. Korutürk
1982-1989	Kenan Evren
1989-1993	Turgut Özal
1993-2000	Süleyman Demirel
2000-	Ahmed Necdet Sezer

OHOTSK DENİZİ

S İ B İ R Y A

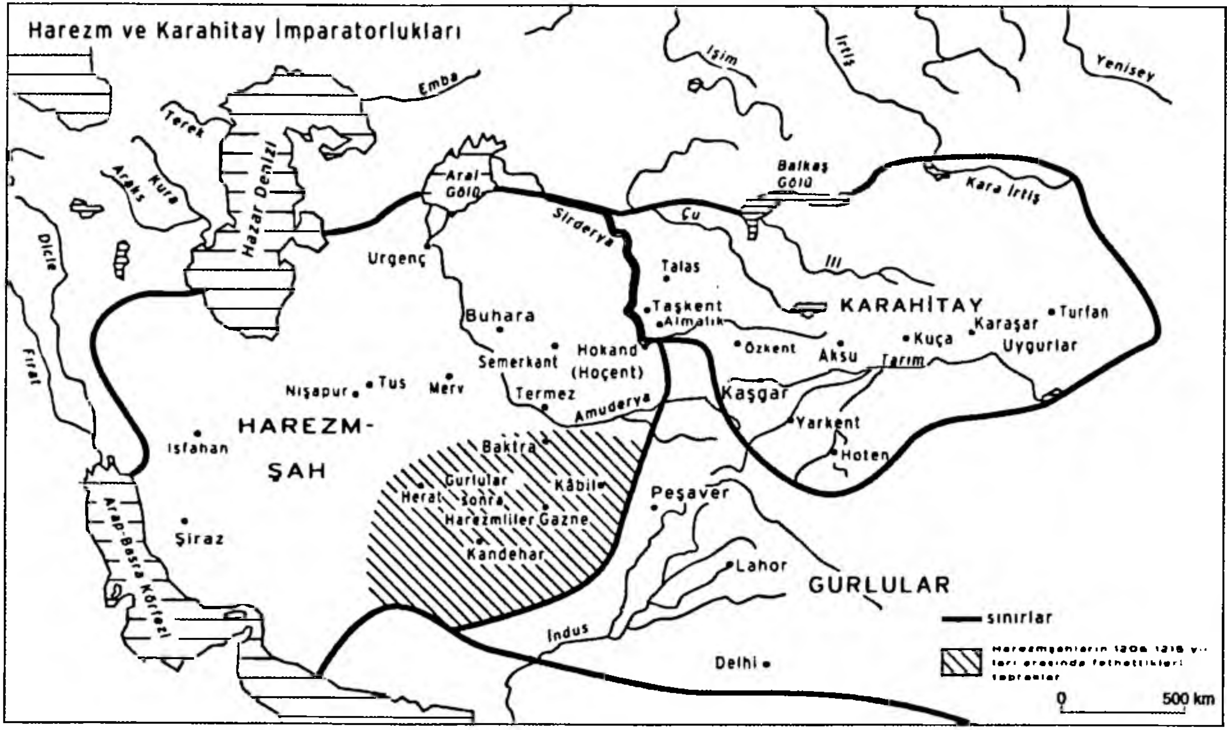
Tümen
(Tyumen)
Tobolsk
Naryin
Yeniseysk
Angarya
İlimsk
Tara
Tobol
Petropavlovsk
Tomsk
Omsk
Krasnoyarsk
Ob
Yenisey
BAYKAL
GÖLÜ
Amur
Argun
Minusinsk
Abakan
Irkutsk
Turgay
Yenisey
Semipalatinsk
Onon
Kerülen
MANÇURYA
TOUVA
TANNOU OLA
Selenga
Ulan
Bator
Sarı Su
ALTAY
Orhun
Tula
BALKAŞ GÖLÜ
İrtiş
KHANGIAT
JAPON
Çu
İli
Kara
Balgasun
TARBAGATAY Dağları
MOĞOLİSTAN
DENİZİ
Yese
(Türkistan)
CUNGARYA
Alma-Ata
(Verniy)
Tokmak
Barköl
Çin
Seddi
Isık-Köl
Turfan
Hami
GOBİ
Pekin
Sırderya
Karaçar
Peçili Körfezi
KORE
Özkend
Kuça
Ta-
tung
HO-PEİ
TİEN ŞAN
Aksu
Tarım
Dun-huang
(Bezeklik)
ALA-ŞAN
ORDOS
ŞANSİ
Kaşgar
SİN-KİANG
Amu-Derya
Lop Nor
Su-çeo
Kançou
Taiyüan
SAN-
TUNG
SARI DENİZ
Yarkand
TAKLA MAKAN
Sarı Irmak
Çerçen
ÇAYDAM
KANSU
ŞENSİ
HoangHo
Hotan
Lo-yang
KİANG-SU
PAMİR
HİNDU-KUŞ
Lançov
Long-men
Nanking
Tchang-ngane
HO-NAN
Su-
çou
TİBET
PASİFİK
Yang-tse-yang
OKYANUSU

Uzak Doğu'da Türkler

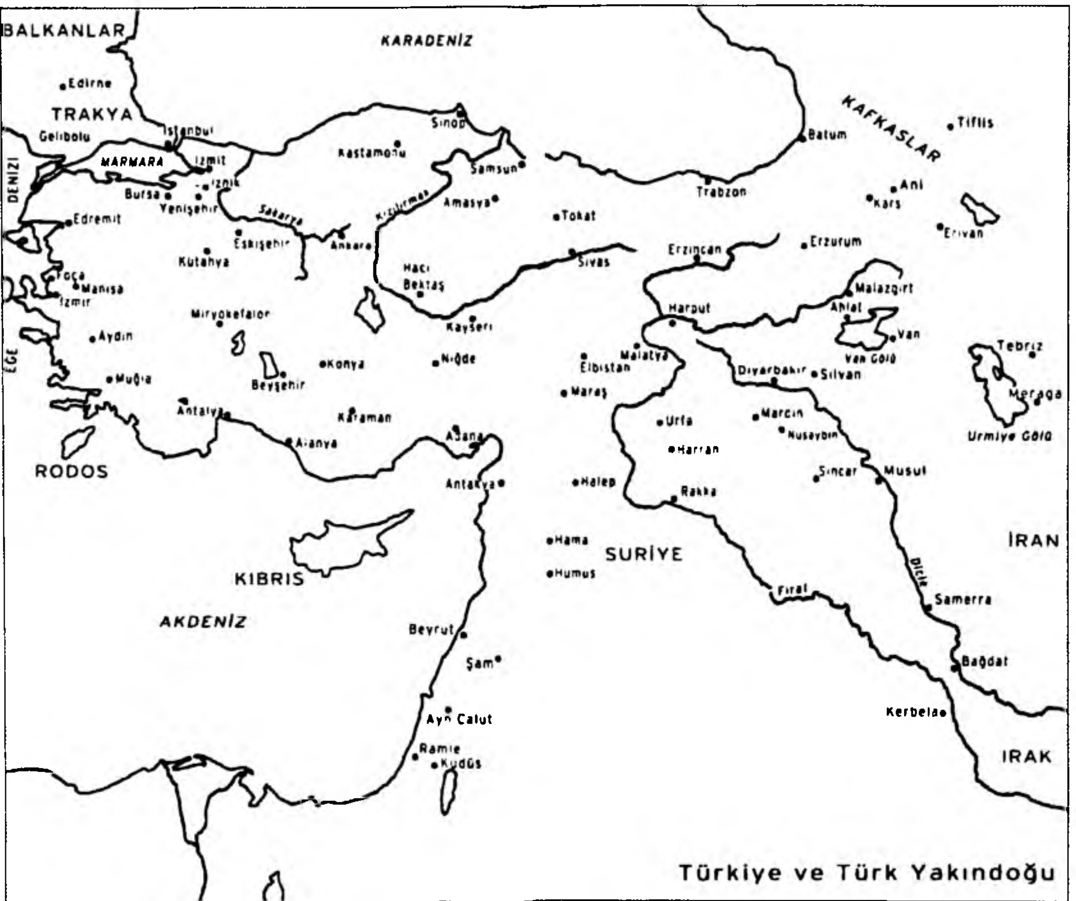

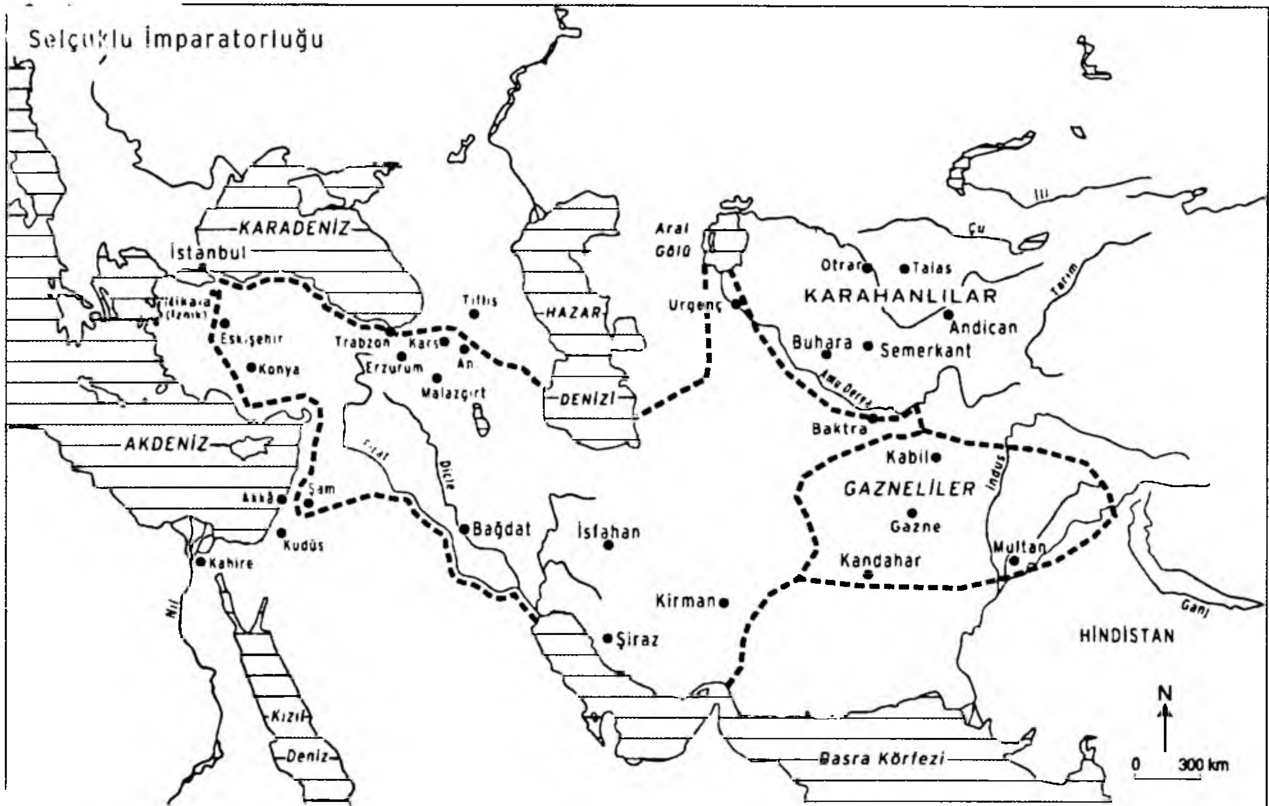
Batıda Türkler

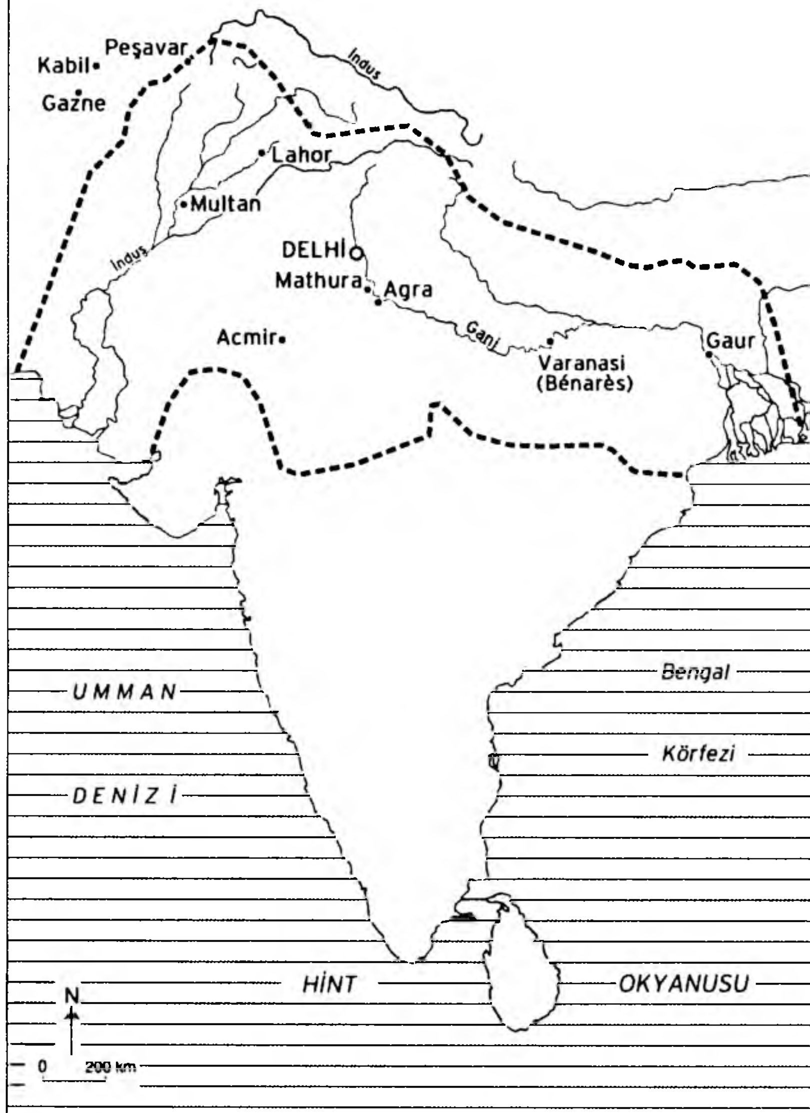

ORTA ASYA: Ulaşım Yolları
SİBİRYA
Volga
Ural
Astırhan
Hazar Denizi
Aral Gölü
SOGD ÜLKESİ
Sirderya
Amuderya
İrtiş
Semipalatinsk
Pazırıko
Şibe
Katanda
Krasnoyarsk
Minusinsk
Yenisey
Baykal Gölü
Ulan-Ude
Ulan-Bator
Karakurum
Kerulen
Balkaş Gölü
Kara İrtiş
Kobdo
Ulyastay
MOĞOLİSTAN
Otrar
Çu
İli
Kulca
Alma-Ata
Urgenç
Buhara
Taşkent
Semerkant
Merv
Tahran
Nişapur
Termez
Baktra
Kaşgar
Aksu
Kuça
Urumçi
Guçen
Hami
Turfan
Tarim
Lulan
SİN - KİANG
Yarkend
Miran
Dun-huang
(Bezeklık)
Niya
Çerçen
Hoten
Gilgit
Kâbil
Gazne
Taksila
Peşaver
Herat
Kandahar
İsfahan
İRAN
Şiraz
Kirman
Arap Basra Körfezi
ARABİSTAN
Umman
Denizi
Indus
Delhi
Genj
HİNDİSTAN
TİBET
Lhasa
Brahmaputra
ASSAM
Bengal Körfezi
Ning-hia
Lan-çu
Vey
Çang-an
(Şang-an)
Hoang-ho
Lo-yang
Hohehot
Kalgan
Pekin
Taiyüan
ÇİN
Yang-tse-kiang
0
500 km

Harezm ve Karahitay İmparatorlukları
Emba
Terek
Kura
Araks
Hazar Denizi
Dicle
Fırat
Aral Gölü
Urgenç
Sirderya
Işim
İrtiş
Yenisey
Balkaş Gölü
Kara İrtiş
Çu
Ili
Talas
Taşkent
Almalık
KARAHİTAY
Turfan
Karaşar
Uygurlar
Kuça
Aksu
Tarım
Özkent
Kaşgar
Yarkent
Hoten
Buhara
Semerkant
Hokand (Hoçent)
Termez
Amuderya
Nişapur
Tus
Merv
HAREZM-
ŞAH
Isfahan
Şiraz
Arap-Basra Körfezi
Baktra
Gurlular
Herat
Sonra
Harezmliler
Kâbil
Gazne
Kandehar
Peşaver
Lahor
GURLULAR
İndus
Delhi
sınırlar
0
500 km

BALKANLAR
KARADENİZ
Edirne
TRAKYA
Gelibolu
İstanbul
MARMARA
İzmit
İznik
Bursa
Yenişehir
DENİZİ
Edremit
Sakarya
Eskişehir
Ankara
Kütahya
Foça
Manisa
İzmir
Miryokefalon
Aydın
EGE
Muğla
Beyşehir
Konya
Antalya
Karaman
Alanya
RODOS
Kastamonu
Sinop
Samsun
Amasya
Kızılırmak
Hacı Bektaş
Kayseri
Niğde
Adana
Antakya
KIBRIS
AKDENİZ
Beyrut
Şam
Ayn Calut
Ramle
Kudüs
Tokat
Sivas
Trabzon
Batum
KAFKASLAR
Tiflis
Ani
Kars
Erivan
Erzincan
Erzurum
Malazgirt
Ahlat
Van
Van Gölü
Harput
Malatya
Elbistan
Maraş
Diyarbakır
Silvan
Tebriz
Merağa
Urmiye Gölü
Urfa
Harran
Mardin
Nusaybin
Sincar
Musul
Halep
Rakka
Hama
Humus
SURİYE
İRAN
Dicle
Fırat
Samerra
Bağdat
Kerbela
IRAK
Türkiye ve Türk Yakındoğu

Selçuklu İmparatorluğu
KARADENİZ
İstanbul
İznik
Eskişehir
Konya
AKDENİZ
Akkâ
Şam
Kudüs
Kahire
Nil
Kızıl
Deniz
Trabzon
Kars
Erzurum
Tiflis
Malazgirt
Fırat
Dicle
Bağdat
HAZAR
DENİZİ
İsfahan
Şiraz
Kirman
Aral
Gölü
Urgenç
Otrar
Talas
KARAHANLILAR
Andican
Buhara
Semerkant
Amu Derya
Çu
Ili
Tarım
Baktra
Kabil
GAZNELİLER
Gazne
Kandahar
Indus
Multan
Ganj
HİNDİSTAN
Basra Körfezi
N
0
300 km

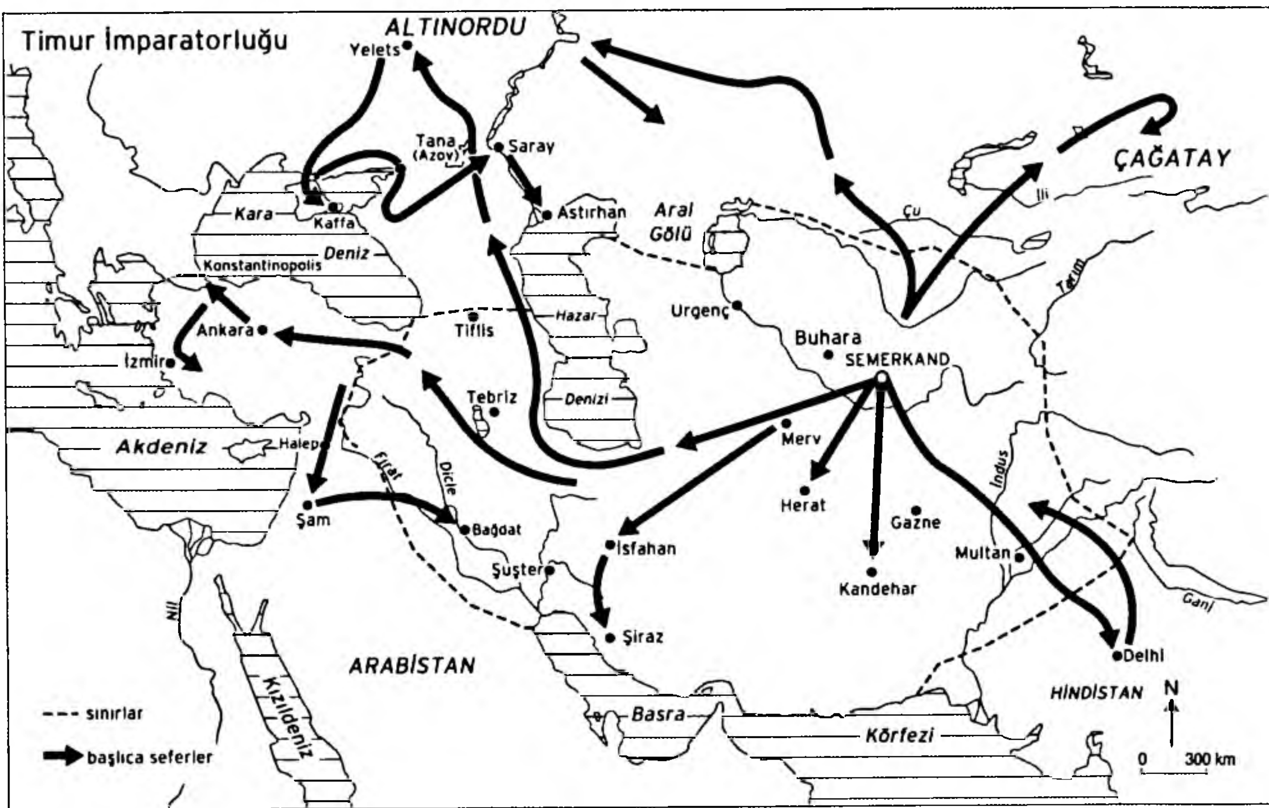

XIII. Yüzyılda Delhi Sultanlığı
Peşavar
Kabil
Gazne
Indus
Lahor
Multan
Indus
DELHİ
Mathura
Agra
Acmir
Ganj
Varanasi
(Bénarès)
Gaur
UMMAN
DENİZİ
Bengal
Körfezi
HİNT
OKYANUSU
N
0
200 km

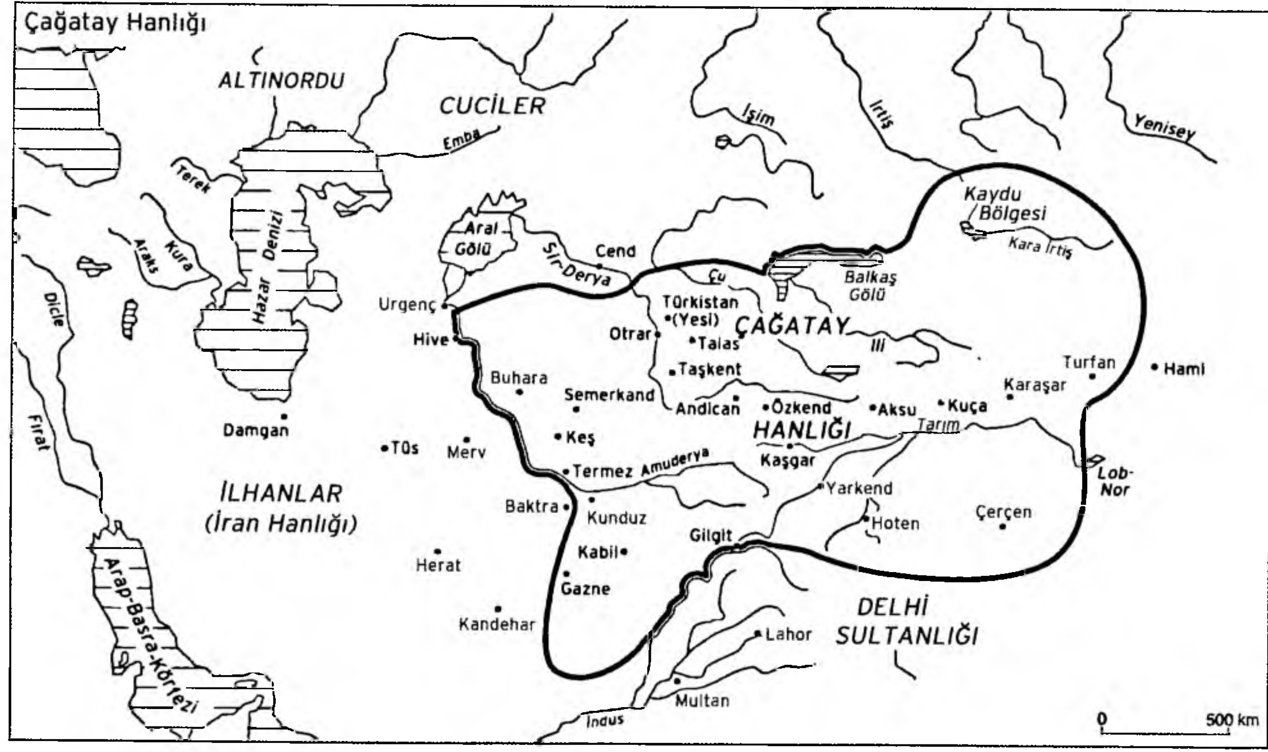
XIV. yüzyılın başında Moğol İmparatorluğu

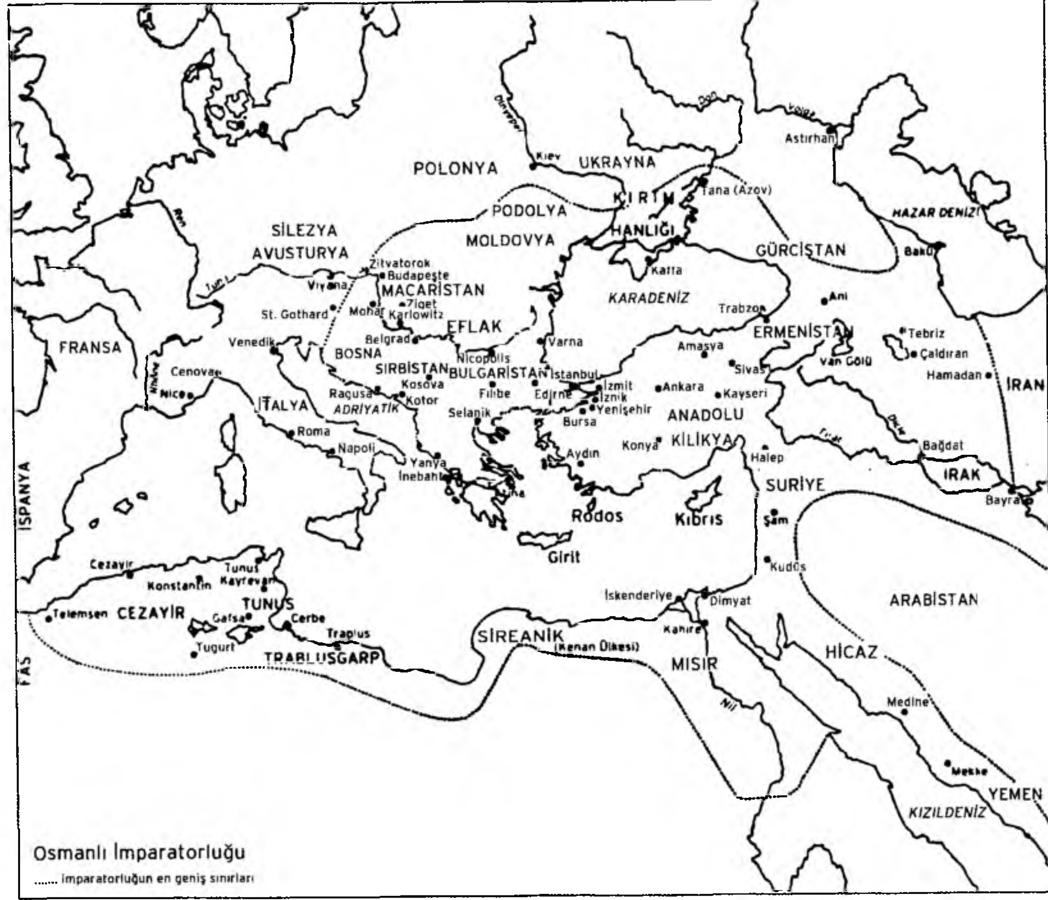
Baltık Denizi
Viyana
Cracovie
Novgorod
Budapeşte
Moskova
Kiev
Tuna
ALTIN
Konstantinopolis
Karadeniz
Volga
Ural
ANADOLU
Konya
ORDU
Tiflis
Hazar Denizi
Aral Gölü
Şam
Tebriz
Kudüs
SURİYE
IRAK
Dicle
Fırat
İLHANLAR
İRAN
İsfahan
Nişapur
Herat
Buhara
Sır Derya
ÇAĞATAY
Semerkant
Amuderya
Kaşgar
Balkaş Gölü
Obi
İrtiş
Yenisey
Lena
Baykal Gölü
Amur
YUAN
Pekin
KORE
Seul
Ning-hia
ORDOS
Houang-ho
K'ai Fong
Han-Keu
Han-Çu
Yang Tse-kiang
Fu-Çeu
Kanton
ÇİN DENİZİ
ARABİSTAN
Mekke
Arap-Basra Körfezi
İndus
TİBET
Brahmaputra
Delhi
Ganj
Umman Denizi
HİNDİSTAN
BİRMANYA
YUNNAN
Hanoi
0 1 000 km

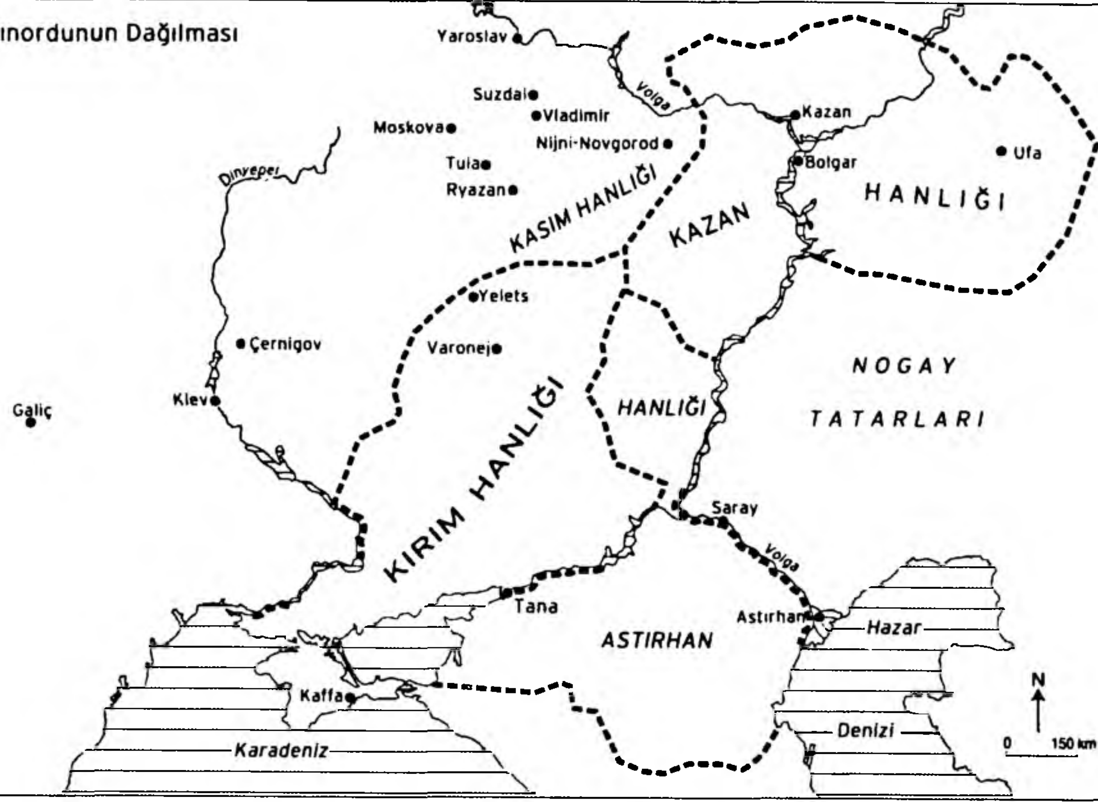
İmparatorluğun yaklaşık sınırları
Ulusların yaklaşık (ve değişken) sınırları
Sınırın ötesinde dolaylı himaye altına alınan ya da yönetilen topraklar
Geçici olarak egemenlik altına alınmış bölgelere yapılan seferler

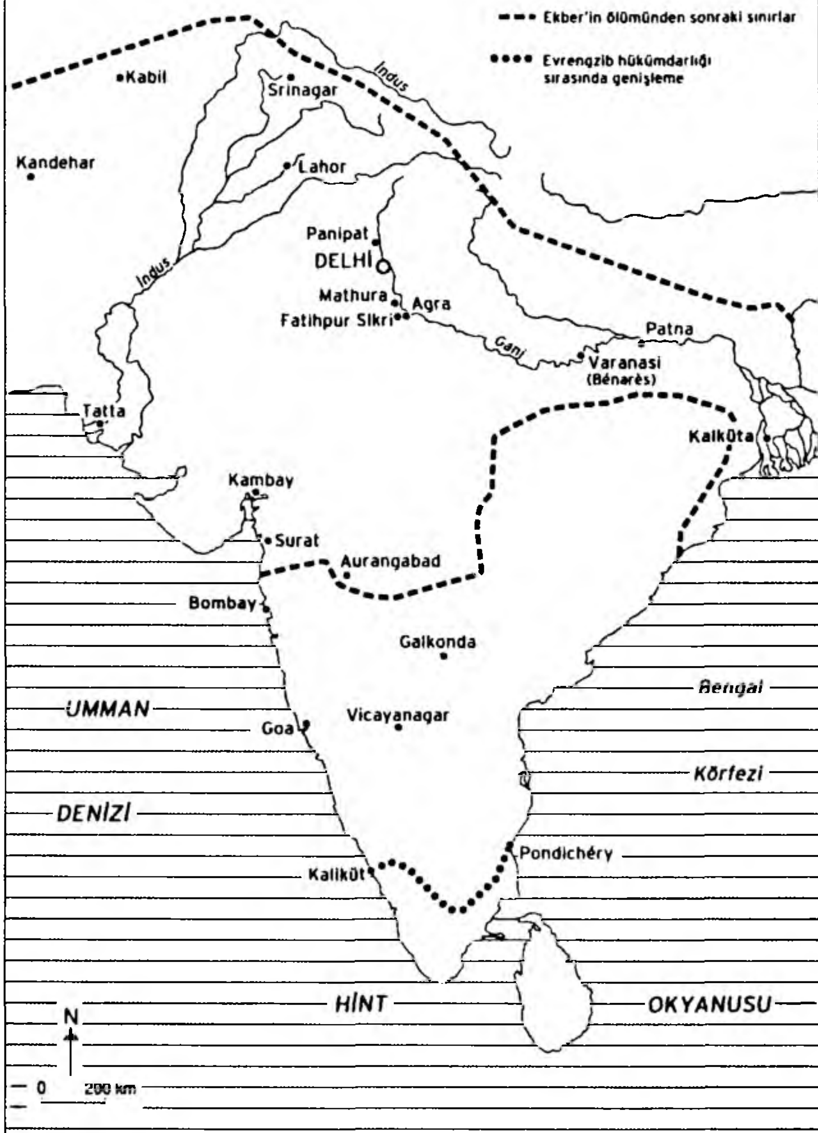

TÜRKLER, MOĞOLLAR ve RUSLAR
LAPONLAR
BEYAZ DENİZ
İSVEÇ
FİNLANDİYA
Onega Gölü
Ladoga Gölü
BALTIK DENİZİ
Novgorod
Galiç
Nijni-Novgorod (Gorki)
Kazan
Perm
Ufa
Bolgar
Suzdal
Vladimir
Moskova
Kolomna
Kasimov
Ryazan
Tula
Smolensk
Vilnius
Samarra
Sibir
Tobolsk
Tyumen
Omsk
Ob
İrtiş
Tobol
Kama
Oka
Volga
Ural
Emba
POLONYA
Varşova
Lublin
Krakov
Kulikovo
Voronej
Saratov
Çernigov
Kiev
Pereyaslav
Don
Saray
Çariçin
İtil
Astırhan
ARAL GÖLÜ
MAVERAÜNNEHİR
Amu Derya (Oxus)
Urgenç
Hive
Tana (Azov)
AZAK DENİZİ
Perekop
KIRIM
Soudak
KUBAN
Kuban
HAZAR
Derbent
Bakü
DENİZİ
TÜRKİSTAN
KARADENİZ
KAFKASYA
Aras
Plovdiv (Filibe)
Edirne
Konstantinopolis (İstanbul)
Tebriz
Rey (Tahran)
ANADOLU
Dinyester
Dinyeper
Bug
Tuna

Timur İmparatorluğu
ALTINORDU
Yelets
Tana (Azov)
Saray
Astırhan
Aral Gölü
Kara Deniz
Kaffa
Konstantinopolis
Hazar Denizi
Tiflis
Ankara
İzmir
Tebriz
Akdeniz
Halep
Şam
Fırat
Dicle
Bağdat
Urgenç
Buhara
SEMERKAND
Merv
Herat
Gazne
Kandehar
İsfahan
Şuşter
Şiraz
Multan
Indus
Ganj
Delhi
HİNDİSTAN
ARABİSTAN
Nil
Kızıldeniz
Basra Körfezi
Çu
İli
Tarım
ÇAĞATAY
sınırlar
başlıca seferler
N
0 300 km

Çağatay Hanlığı
ALTINORDU
CUCİLER
Emba
Terek
Kura
Araks
Hazar Denizi
Dicle
Fırat
Arap-Basra-Körfezi
Aral Gölü
Sır-Derya
Cend
Urgenç
Hive
Buhara
Semerkand
Otrar
Türkistan (Yesi)
Talas
Taşkent
Andican
Özkend
ÇAĞATAY HANLIĞI
Çu
Balkaş Gölü
İli
Işim
İrtiş
Yenisey
Kaydu Bölgesi
Kara İrtiş
Turfan
Hami
Karaşar
Aksu
Kuça
Tarım
Kaşgar
Yarkend
Hoten
Çerçen
Lob-Nor
Damgan
Tûs
Merv
Keş
Termez
Amuderya
İLHANLAR (İran Hanlığı)
Baktra
Kunduz
Herat
Kabil
Gazne
Kandehar
Gilgit
DELHİ SULTANLIĞI
Lahor
Multan
Indus
0
500 km

POLONYA
UKRAYNA
Kiev
Astırhan
Tana (Azov)
KIRIM HANLIĞI
PODOLYA
MOLDOVYA
SİLEZYA
AVUSTURYA
HAZAR DENİZİ
GÜRCİSTAN
Bakü
Kaffa
KARADENİZ
Zitvatorok
Budapeşte
Viyana
MACARİSTAN
Ziget
Karlowitz
Mohaç
St. Gothard
EFLAK
Trabzon
Ani
ERMENİSTAN
Tebriz
Çaldıran
Van Gölü
Hamadan
İRAN
FRANSA
Venedik
Belgrad
Varna
Amasya
Sivas
BOSNA
Nicopolis
Cenova
SIRBİSTAN
BULGARİSTAN
İstanbul
Nice
Kosova
Filibe
Edirne
İzmit
İznik
Ankara
Kayseri
İTALYA
Ragusa
Kotor
ADRİYATİK
Yenişehir
Selanik
Bursa
ANADOLU
Roma
Konya
KİLİKYA
Bağdat
Napoli
Aydın
Halep
Yanya
İnebahtı
IRAK
SURİYE
Bayrat
İSPANYA
Rodos
Kıbrıs
Şam
Girit
Kudüs
Cezayir
Tunus
Konstantin
Kayrevan
TUNUS
İskenderiye
Dimyat
ARABİSTAN
Telemsen
CEZAYİR
Gafsa
Cerbe
Traplus
Tugurt
TRABLUSGARP
SİREANİK
(Kenan Ülkesi)
Kahire
MISIR
HİCAZ
FAS
Nil
Medine
Mekke
YEMEN
KIZILDENİZ
Osmanlı İmparatorluğu
...... İmparatorluğun en geniş sınırları

Altınordunun Dağılması
Yaroslav
Suzdal
Vladimir
Moskova
Nijni-Novgorod
Tula
Ryazan
Dinyeper
Volga
Kazan
Bolgar
Ufa
KASIM HANLIĞI
KAZAN
HANLIĞI
Yelets
Çernigov
Varonej
Kiev
Galiç
KIRIM HANLIĞI
HANLIĞI
NOGAY
TATARLARI
Saray
Volga
Tana
Astırhan
ASTIRHAN
Hazar
Kaffa
Denizi
Karadeniz
N
0
150 km

Büyük Moğol İmparatorluğu
Ekber'in ölümünden sonraki sınırlar
Evrengzib hükümdarlığı sırasında genişleme
Kabil
Srinagar
Indus
Kandehar
Lahor
Panipat
DELHİ
Mathura
Agra
Fatihpur Sikri
Ganj
Patna
Varanasi
(Bénarès)
Tatta
Kalküta
Kambay
Surat
Aurangabad
Bombay
Galkonda
UMMAN
DENİZİ
Goa
Vicayanagar
Bengal
Körfezi
Pondichéry
Kalikùt
HİNT
OKYANUSU
N
0
200 km

Günümüz Türk Dünyası

A- Gürcistan
B- Ermenistan
C- Azerbeycan
D- Dağıstan
E- Azeri İranı

Yakoutes
St-Petersburg
Moskova
RUSYA
Kazan
Kazan Tatarları
Çuvaşlar
Ufa
Başkırtlar
Budapeşte
Belgrad
Bükreş
Kiev
Odessa
İstanbul
Marmara Denizi
Ankara
Konya
TÜRKİYE
Akdeniz
Erzurum
Erivan
SURİYE
Şam
Astırhan
Tiflis
Baku
Hazar Denizi
Tebriz
Bağdat
IRAK
Tahran
Isfahan
IRAN
ARABİSTAN
Kızıldeniz
Basra Körfezi
KAZAKİSTAN
Aral Gölü
ÖZBEKİSTAN
TÜRKMENİSTAN
Aşkabat
Meşhed
Buhara
Semerkant
Duşenbe
TACİKİSTAN
Herat
Kabil
AFGANİSTAN
Kandahar
PAKİSTAN
Peşaver
Lahar
Srinagar
HİNDİSTAN
Delhi
Omsle
Novosibirsk
Abakan
Minusinsk
Karaganda
Semipaiatinsk
Ust-Kamenogrask
Frunze (Bişkek)
Alma-Ata
Taşkent
KIRGIZİSTAN
Kaşgar
Aksu
Kuça
Kulca
Urumai
Turfan
Karaşar
Sin - kiang
Çerçen
İrkutsk
Ulan-Ude
Ulan-Bator
MOĞOLİSTAN
Kansu
Dun - hvang (Bezeklik)
Lan-çov
ÇİN
Lhasa
N
0 400 km